4-3

॥ श्रीः ॥

श्रीविश्वनाथो विजयतेतराम् ।

परिभाषेन्दुशेखरः

श्रीमन्महामहोपाध्यायनागोजीभट्टविरचितः

—————०***०—————

काशीस्थराजकीयसंस्कृतप्रधानपाठशालाध्यापक-
पटवर्धनोपनामकतात्याशास्त्र्यपराभिधान-
श्रीरामकृष्णशास्त्रिणा निर्मितेन
भूतिनामकतिलकेन
विभूषितः

————

पटवर्धनोपनामकनारायणशास्त्रिणा संशोध्य

काश्यां

————

'राजराजेश्वरी'नाम्नि मुद्रायन्त्रे संमुद्र्य
प्रकाशितः ।

———

संवत् १९५४

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

नत्वा साम्बं शिवं ब्रह्म नागेशः कुरुते सुधीः ।
बालानां सुखबोधाय परिभाषेन्दुशेखरम् ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः । प्रणम्य श्रीविश्वनाथं रामकृष्णः सतां मुदे । तनोति भूतितिलकं परिभाषेन्दुशेखरे ॥ सत्स्वपि महाभाष्यकैयटाद्याकरग्रन्थेषु परिभाषार्थतत्त्वप्रतिपादकेषु प्रतिपित्सूनां प्रतिपत्तिसौकर्यायेमं ग्रन्थमारभमाणोत्र श्रोतॄणां प्रवृत्तये ऽनुबन्धचतुष्टयं प्रदर्शयन् विघ्नोच्छेदपूर्वकसमाप्तये कृतं शिष्टाचारानुमितश्रुतिभाष्यादिबोधितेतिकर्तव्यताकं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै अभ्यासशालिनामनुषङ्गतो मङ्गलाय च रचयति । नत्वेति । अनावृतस्य सविकल्पकाविषयत्वासंभवादाह । साम्बेति । अम्बा प्रधानं तया शबलितमित्यर्थः । यद्वा । अम्बा पार्वती तत्सहितं शिवं विश्वेश्वरं ब्रह्म तत्स्वरूपमिति । यद्वा अम्बयति जीवयतीत्यम्बोत्पादनशक्तिः शेतेस्मिन् जगदितिव्युत्पन्नशिवशब्देन संहारशक्तिरुच्यते ताभ्यां सहितं ब्रह्म बृंहयति पालयतीति व्युत्पत्त्या ब्रह्मपदेन पालनशक्तिमद् गृह्यते इति शक्तित्रयविशिष्टमित्यर्थः । यद्वा । अम्बयतीत्यम्बो विष्णुः शिवः शंकरः ताभ्यां सहितं ब्रह्म ब्रह्माणं नत्वेत्यर्थः । यद्वा । अम्बा माता सतीदेवी तया सहितं शिवं शिवभट्टं स्वपितरं ब्रह्मस्वरूपिणं नत्वेत्यर्थः । न च मातृरूपार्थस्य सनिरूपकत्वेन शिवभट्टनिरूपितमातृत्वस्यैव स्वरसतः प्रतीतेः सतीदेवीसाहित्यमनुपपन्नमिति वाच्यम् । गोत्रवर्गे पितामह्याः सर्वतः श्रैष्ठ्येन तन्नमनेपि क्षतिविरहात् । अत एव सत्स्वपि गोत्रजान्तरेषु तस्या एव प्रथमभागार्हत्वेन धर्मशास्त्रादौ प्रसिद्धिः । किं च स्वनिरूपकार्थबोधकपदसमभिव्याहृतषष्ठीस्थले स्वप्रकृत्यर्थनिरूपिततादृशार्थग्रहणेपि साहित्यबोधकपदसमभिव्याहारे उपस्थितत्वाविशेषेण साहित्यानुयोगिनिरूपितमातृत्वग्रहण-

प्राचीनवैयाकरणतन्त्रे वाचनिकान्यत्र पणिनीयतन्त्रे ज्ञा-

इव नतिकर्तृनिरूपितमातृत्वग्रहणेपि क्षतिविरहः। बाल्यदशायां मृतमातृकस्य नागेशस्य पितामह्यैव पालनं कृतमतो ऽत्र कृतज्ञेन तेन तन्नमनं कृतमिति कश्चित्। केचित्तु परिभाषेन्दुशेखरमित्यावर्त्य धातूनामनेकार्थत्वात् परितो भासमानो द्विकलात्मक इन्दुः शेखरे यस्य तं चन्द्रशेखरं शिवं नत्वेत्यर्थ इति वदन्ति। नागेश इति । आत्मनामेति निषेधस्तूच्चारणविषयो न लेखनविषय इति बोध्यम् । अत एव गोनर्दीय आह भट्टोजीदीक्षितकृतिरित्यादिस्तत्र तत्र ग्रन्थकृतां लेखः संगच्छते । यत्तु कूपखानकन्यायेन समाहितं केश्चित्, तन्न। मङ्गलस्य विघ्नध्वंसादिप्रयोजकत्वस्यानुमितश्रुत्यादिबोधितत्वेपि आत्मनामोच्चारणजन्यदुरितध्वंसप्रयोजकत्वस्याप्रसक्तेः । यदप्यात्मनामेतिनिषेधस्य स्वकीर्त्यनुवृत्तये स्वनामग्रहणस्य शिष्टाचारानुगृहीतत्वात् तद्बोधकानुमितस्मृत्या बाध इति । तदपि न । स्वकीर्त्यनुवृत्तये स्वनामलेखनस्य शिष्टाचारविषयत्वेपि उच्चारणस्य तद्विषयत्वाभावेन स्मृतिबाधकल्पनस्याप्रामाणिकत्वात् । धर्मिग्राहकमानेन स्वकीर्तिप्रयोजकताया एवानुमितस्मृतितो लाभेन स्वकीर्तिप्रयोजकत्वदुरितानुकूलत्वयोर्विरोधाभावेन बाधस्योक्तिसंभवस्याप्यभावाच्च। यथा चिकित्साशास्त्रस्थेन रोगविशेषवत्पुरुषोद्देश्यकेन सुरापानविधिना सह न धर्मशास्त्रस्थसुरापाननिषेधस्य बाध्यबाधकभावः । अत एव यागीयपशुवधजन्यदुरितदूरीकरणाय प्रायश्चित्ताचरणमपि शिष्टव्यवहारविषयो दृश्यते । वस्तुतस्तु स्वकीर्त्युद्देशेन स्वनामोच्चारणस्य शिष्टाचारविषयत्वमेवाप्रामाणिकमिति ध्येयम् । केचित्तु निषेधोयं पारिभाषिकनामविषयो न यौगिकनामविषयः नागेश इति यौगिकं नामेति न दोष इति, तन्न । पारिभाषिकनामान्तरानुपलम्भात् संकोचे प्रमाणाभावाच्च । केचित्तु नागानामीशः प्रभवः तान् पतञ्जलीन्नत्वेति द्वितीयान्तं वर्णयन्ति। केचित्तु निषेधस्य द्वादशेह्नि पित्रादिकृतनामपरत्वात् व्यवहारेषु नागोजीभट्टेतिनाम्नः प्रसिद्धत्वेन नागेश इति नाम्नस्तत्त्वे मानाभावः । अत एव ग्रन्थान्ते नागोजीभट्टकृत इति स्वनामोल्लेखो, नागेश इति तु नागस्य पतञ्जलेः ईर्लक्ष्मीस्तां श्यति तनूकरोतीति गूढाभिप्रायकं स्वविशेषणमुपादत्ते न तु नागेश इति स्वनामेति वदन्ति । अन्ये तु नागेशः पतञ्जलिरेवैतद्ग्रन्थ-

कर्ता ऽहं तु केवलं भाष्यादित उपयुक्तवाक्यानि एकत्र संघटयामि लेखक इवेति ग्रन्थकर्तुः प्रौढतां वर्णयन्ति । कुरुतइति । यत्तु सुखबोधस्य बालनिष्ठत्वेन कर्तृगामित्वाभावान्नात्मनेपदप्रसक्तिरिति तन्न। बालनिष्ठसुखबोधजन्यापूर्वस्य फलतयाभिप्रेतत्वेन तस्य च कर्तृगामितया दोषाभावात् । यद्वा प्रकथने उपयोगे वा गन्धनावक्षेपणेत्यात्मनेपदम्। सुधीरिति। प्रेक्षावतां स्वग्रन्थस्यानुपादेयत्वनिरासायैतत् न तु आत्मप्रशंसनायेति बोध्यम् । बालानां भाष्यकैयटाद्याकरग्रन्थतो निखिलपरिभाषार्थनिर्णयासमर्थानां व्युत्पन्नानामित्यर्थः । सुखबोधाय। सुखेनाल्पायासेनैवाखिलपरिभाषार्थतत्त्वबोधायेत्यर्थः । परिभाषेन्दुशेखरम्। परिभाषा इन्दुरिव प्रकाशकत्वेन शेखरे यस्य तं ग्रन्थं, परिभाषार्थस्य मुख्यप्रतिपाद्यत्वेन मस्तकधृतत्वारोपः । अत्र बालानामित्युक्त्या निरुक्तबालानामधिकारित्वं सुखबोधायेत्यनेन तादृशसुखबोधस्य प्रयोजनत्वं परिभाषेन्दुशेखरमित्युक्त्या च परिभाषार्थनिर्णयस्य विषयत्वं चेत्यनुबन्धत्रयं सूचितं संबन्धरूपतुरीयानुबन्धश्च स्फुटत्वान्नोक्तः । अनुबन्धत्वं प्रवृत्तिप्रयोजकज्ञानविषयत्वम् । अधिकारिणः प्रवृत्तिप्रयोजककृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानविषयतया प्रयोजनविषययोश्च तादृशेष्टसाधनत्वप्रकारकज्ञानविषयीभूततया च लक्षणसमन्वयः॥१॥यद्यपि परिभाषेन्दुशेखरमित्यनेन विषयो दर्शितस्तथाप्यत्र सर्वासां परिभाषाणां व्याख्यानाभावेन न्यूनतापत्तिरतस्तां परिहरन् व्याख्येयपरिभाषाः प्रतिजानीते। प्राचीनेति । प्राचीनवैयाकरणानामिन्द्रादीनां तन्त्रे शास्त्रे वाचमिकानि वचनरूपाणि विनयादित्वात्स्वार्थे ठक्। ज्ञापकन्यायाभ्यां सिद्धानि प्रमितानि भाष्यवार्तिकयोः भाष्यवार्तिककारयोरुपनिबद्धानि अभिप्रेतानि यानि परिभाषारूपाणि तानि अत्र ग्रन्थे व्याख्यायन्ते। व्याख्यानं च प्रकृतशास्त्रप्रवृत्तिनिवृत्त्युपयोगित्वेन प्रतिज्ञानविशिष्टमत्र विवक्षितं तेनाकृतव्यूहाइत्याद्युपन्यासेपि न प्रतिज्ञाविरोधः । नन्वत्र ज्ञापकन्यायसिद्धानीतिविशेषणेन वाचनिकानामसंग्रह इति चेद्, अत्र के चित् प्रायेणेति शेषं कृत्वा वाचनिकीनां संग्रहमाहुः। अन्ये तु ज्ञापकन्यायशब्दावर्शआद्यजन्तौ ज्ञापकन्यायसिद्धपरौ सिद्धशब्दश्च वाचनिकपरस्तेन निर्दिश्यमानस्येत्यादिवाचनिकीनां संग्रह इत्याहुः । सदाशिवभट्टास्तु भाष्यवार्तिकयोरिति पृथक् कोटिस्तेन ज्ञापकन्यायसिद्धानां भाष्याद्यनुपन्यस्तानामकृतव्यूहाइत्यादिपरिभाषाणां ज्ञापक-

पकन्यायसिद्धानि भाष्यवार्त्तिकयोरुपनिबद्धानि यानी परिभाषारूपाणि तानि व्याख्यायन्ते ॥

ननु लण्अइउण्सूत्रयोर्णकारस्यैवोपादानेनाणिण्ग्रह-

न्यायासिद्धानां केवलवाचनिकीनां च संग्रहमाहुः। केचिच्च वाचनिकानीत्यस्य आवृत्त्या तासां संग्रहमाहुः। केचिच्च प्राचीनवैयाकरणतन्त्रे वाचनिकान्यपि पाणिनीयतन्त्रे ज्ञापकन्यायसिद्धान्यपि यानि भाष्यवार्तिकयोरुपनिबद्धानि तान्येवात्र व्याख्यायन्तइति व्याचख्युः। वस्तुतस्तु ज्ञापकन्यायासिद्धानि व्याख्येयपरिभाषारूपाणि नैव सन्ति प्राचीनेत्यादेर्यथाश्रुतार्थ एव समीचीनः। यस्मिन्विधिरित्यादौ वाचनिक्येपेत्यादुच्चल्लेखस्तु भाष्ये एवस्यां ज्ञापकन्यायौ नोपन्यस्तौ केवलं वचनरूपेण पठितेत्येवार्थो न तु तौ न स्त इति। व्याख्येयपरिभाषात्वं च संकेतग्राहकभिन्नत्वे सति शब्दधर्मिकसाधुत्वप्रकारकशास्त्रजन्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितबोधे सहकारित्वेन मुन्यभिप्रेतत्वे सति पाणिन्युच्चरितभिन्नत्वं, षष्ठीस्थानेयोगेत्यादीनां पाणिन्युच्चरितत्वेपि निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्यानुपूर्वीमद्वाक्यस्य पाणिन्यनुच्चारितत्वान्न दोषः। कासांचिदनेवंविधत्वेपि पाणिनिप्रयत्नानुमितत्वसादृश्यादारोपितं परिभाषात्वमनुसंधेयम्। अथात्र शास्त्रत्वसंपत्तिमन्तरा बाधचिन्ताया असंभवात् शास्त्रत्वसंपादनोद्देशनामकं व्याख्यानतइत्यारभ्यैकदेशविकृतमित्यन्तं प्रथमं शास्त्रत्वसंपत्तौ च बाधचिन्ताया उचितत्वात्परनित्येत्याद्युभयनिर्देशइत्यन्तं बाधबीजनामकं द्वितीयं पूर्वोक्तप्रकरणद्वयावशिष्टानामर्थानां बोधकत्वादेवान्ते निरूपणार्हं शास्त्रशेषनामकं तृतीयं प्रकरणं सन्दर्भशुद्धिमनुरुध्य क्रमेण ग्रन्थकार उपनिबबन्ध। तत्र च तात्पर्यनिर्णायकप्रमाणनिरूपणात् सर्वशास्त्रोपकारकत्वेन वर्णसमाम्नायस्थमहेश्वरप्रणीतणकारानुबन्धज्ञापितत्वेन चाभ्यर्हितत्वात् प्रथममुपन्यासमर्हन्तीं परिभाषां व्याचिख्यासुरवतारयति। नन्विति। णकारेति। णपदं विद्यमानणकारपरं तेन उक्तसूत्रयोर्विद्यमानौ यौ णकारौ तद्द्वयेत्यर्थः। एतेन प्रत्येकं सूत्रे णद्वयाभावेन द्वन्द्वानुपपत्तिरित्यपास्तम्। अणिण्ग्रहेणषु तद्ग्राहकप्रत्याहारपदेषु संदेहात् तात्पर्यसंदेहात् अनिर्णयः तात्पर्यसंदेहाच्छाब्दबोध एव नेति मते शाब्दबोधाभावः। तात्पर्यसंदेहात्संदेहात्मकः शाब्दबोध इति मते निर्णयात्मकशाब्दबोधा-

णेषु संदेहाददनिर्णयो ऽत आह ॥

व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणम् ॥ १ ॥

विशेषस्यान्यतराद्यर्थरूपस्य व्याख्यानाच्छिष्टकृतात् प्रति-
भाव इत्यर्थः । नन्वादिरन्त्येनेति शास्त्रेणाद्यन्ताक्षिप्तसमुदायघटकबोध्यस्यैवा-
जादिपदप्रतिपाद्यताया बोधितत्वेन प्रकृताकारादिणकारान्तसमुदायान्तः-
पातिवर्णबोध्यत्वरूपाण्पदसंकेततावच्छेदककुक्षौ समुदायस्याकारा-
दिणकारान्तत्वेनानुगतरूपेणैव प्रवेशात् संकेतभेदाभावेन कथं तात्पर्यसंदे-
हः । नहि पश्वादिपदं शृण्वन् किं पीतलाङ्गूलावच्छिन्नबोधतात्पर्येणाय-
मेतत्पशुपदमुदचरदुत श्वेतलाङ्गूलावच्छिन्नबोधतात्पर्येणेति कश्चित्संदि-
हानो भवति, लांगूलस्य पशुपदशक्तौ विशेषरूपेण प्रवेशाभावादिति चेत्स-
त्यम् । एवं सति पूर्वणकारस्य वैयर्थ्यापत्त्येदृशस्यानुगतधर्मस्याण्पदसंकेत-
तावच्छेदकताया अनभ्युपगमेन त्रिकवृत्तिचतुर्दशवृत्त्योर्व्याप्यव्यापकयो-
रन्यतमत्वयोरेव संकेततावच्छेदकतायाः कल्पनेन नानाशक्तिकत्वात्संदेहः
स्यादेवेति बोध्यम् । वस्तुतस्तु अन्त्येत्सदृशेन सहित आदिसदृशः स्वघ-
टकानुयोगिकसादृश्यप्रतियोगित्वेन विवक्षितवर्णनिष्ठान्ततानिरूपकस्य स्व-
घटकानुयोगिकसादृश्यप्रतियोगित्वेन विवक्षितवर्णनिष्ठादितानिरूपकस्य स-
मुदायस्य घटकानां संज्ञेति आदिरन्त्येतिसंग्राहकवाक्यार्थस्य सर्वाभिमत-
त्वेन सूत्रस्थाण्घटकणस्य अइउण्सूत्रस्थणकारसदृशत्वेन विवक्षायामका-
रस्य अइउण्सूत्रघटकाकारसदृशत्वेन विवक्षायां च तदण्पदशक्यतावच्छेदक-
कुक्षौ अइउइत्येतत्रितयवृत्तिसमुदायत्वस्य, उक्तणकारस्य लण्घटकणका-
रसदृशत्वेन विवक्षायां च तादृशणान्तचतुर्दशवर्णसमुदायवर्तिनःसमुदाय-
त्वस्य चप्रवेशात् पीलुत्वस्येवात्रशब्दस्यैक्येप्यर्थस्यभेदात् शक्यतावच्छेदकभे-
देन संकेतभेदात् तात्पर्यसंदेहः समुचित एवेति दिक् । अन्यतरादीति ।
आदिपदं बहुकोटिकसंशये अन्यतमपरिग्रहाय । शिष्टकृतादिति । शिष्टपदे-
न निखिलशब्दधर्मिकसाधुत्वप्रकारकयथार्थज्ञानवान् इह गृह्यते । हि यत

पत्तिर्निश्चयो यतः संदेहाच्छास्त्रमलक्षणमननुष्ठापकं लक्षणमलक्षणं तथा न शास्त्रस्य निर्णयजनकत्वौचित्यादित्यर्थः ॥ असंदिग्धानुष्ठानसिद्ध्यर्थे ऽत्र शास्त्रे संदिग्धोच्चारणरूपाचार्यव्यवहारेण संदेहनिवृत्तेर्व्याख्यानातिरिक्तनिमित्तानपे-

---

इति । हिशब्दस्त्वर्थइति तु परे । अननुष्ठापकमिति । शब्दविशेषधर्मिकसाधुत्वप्रकारकनिश्चयजनकत्वाभाववन्नेत्यर्थः । असंदिग्धेति । संदिग्धं संदेहो भावे क्तः न विद्येत संदिग्धं संदेहो यस्मिन्नित्यर्थः । संदिग्धेति । भावक्तान्तप्रकृतिकार्शआद्यजन्तं संदेहजनके लाक्षणिकं वा तथा च संदेहरहितप्रवृत्तिप्रयोजके ऽत्र शास्त्रे संदेहजनकाइउण्घटकणकारकर्मकोच्चारणरूपाचार्यव्यवहारेण निरुक्तार्थरूपा व्याख्यानतइति परिभाषा ज्ञाप्यतइत्यर्थः पर्यवस्यति । संदेहानिवृत्तेर्व्याख्यानापेक्षत्वमिति परिभाषास्वारसिकार्थं विहाय व्याख्यानातिरिक्तनिमित्तानपेक्षत्वमिति वक्रोक्त्या प्रतिपादनं तु यत्र व्याख्यानेन तदतिरिक्तप्रमाणेन वा सन्देहनिवृत्तिः प्राप्ता तत्र व्याख्यानाज्जायमानसंदेहनिवृत्तेरेव प्रकृतशास्त्रप्रवृत्तिप्रयोजकत्वमिति बोधनाय । अत एव हृदयस्येतिसूत्रे अणुच्चारणसामर्थ्यात् लेखेतिघञन्तेतात्पर्यं प्राप्नोति तथापि ज्ञापकपरभाष्यव्याख्यानेन अणन्त एव लेखपदस्य तात्पर्यमवधार्यते न तु घञन्ते । तथा च यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमितिवचनमप्येतत्सिद्धार्थानुवादकमेव । यथोत्तरंमुनीनांप्रामाण्यमित्यस्योत्तरोत्तरमुन्यभिप्रेतेर्थे पूर्वपूर्वमुनीनां तात्पर्यमित्येवार्थो न तु पूर्वमुनीनामप्रामाण्यमिति । अन्यथैतद्दृष्टान्तेन संपूर्णशास्त्रस्याप्रामाण्यापत्तिः। यत्तु शेखरकृतोक्तं धिन्विकृण्व्योरचेत्यकारविधानमेतज्ज्ञापकमिति तन्न । स्वस्य स्वप्रामाण्यसाधकत्वानौचित्यात् । मम तु शिवोच्चरितणकारानुबन्धेन व्याख्यातृवचसः प्राबल्यबोधनान्नदोषः । केचित्तु, व्याख्यातृवचसां व्याख्येयवचनार्थतात्पर्यनिर्णायकत्वस्यौत्सर्गिकत्वेन तदर्थं परिभाषारम्भस्तज्ज्ञापकं च विफलं नहि क्षुन्निवृत्तये भोजनं कार्यमिति वचनमाचार्येण निरमायि। यथोत्तरं मुनीनामित्यर्थस्तु न परिभाषासाध्यस्तस्यार्थस्य पाणिनिना धिन्विकृण्वीतिसूत्रस्थाकारेण ज्ञापितत्वात् । भाष्यकारादिभिर्मद्वचसो यत्रार्थे तात्प-

क्षत्वं बोध्यतइति यावत् ॥ तेनाणुदित्सवर्णस्यचेत्येतत्प-रिहाय पूर्वेणाण्ग्रहणं, परेणेण्ग्रहणमिति लण्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ १ ॥

तत्र संज्ञापरिभाषाविषये पक्षद्वयमित्याह ॥

यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम् ॥ २ ॥

कार्यकालं संज्ञापरिभाषम् ॥ ३ ॥

उद्देशमनतिक्रम्य यथोद्देशम् । उद्देश उपदेशदेशः । अ-धिकरणसाधनश्चायम् ॥ यत्र देशउपदिश्यते तद्देश एव वाक्यार्थबोधेन गृहीतशक्त्या गृहीतपरिभाषार्थेन च सर्वत्र

र्थं बोधितं सोर्थो ममाभिप्रेत इति यथोत्तरमित्यत्र स्वसंमतिरुक्ता । व्या-ख्यानतइत्यतः स्वरसतस्तादृशार्थप्रतीतिः निरुक्तार्थे ज्ञापितेपि णकारस्य स्वांशे ऽचारितार्थ्यं चेति वदन्तीतिदिक् । सकलपरिभाषाविषयं परिभाषाद्वयं वक्तुमुपक्रमते । तत्रेति । शास्त्रे इत्यर्थः । तेन शास्त्रत्वावच्छेदेन संज्ञापरि-भाषाविषयकं पक्षद्वयं न तु प्रत्येकं संज्ञात्वाद्यवच्छेदेनेति भावः।उद्देशमनति-क्रम्येति । परावरयोगे चेति क्त्वा यथासादृश्यइत्यव्ययीभावः । गृहीतश-क्त्येति । इदं संज्ञाविषयकम् । संज्ञाशास्त्रजन्यवाक्यार्थबोधरूपशक्त्यनुभवोपो-द्बलितसंस्कारेणैव तत्तत्सांकेतिकाविधिशास्त्रघटकपदानुभवोद्बुद्धेनोपस्थि-तिशाब्दबोधयोर्निर्वाहे विधिदेशे पुनरेतत्प्रतिसंधानस्य नोपयोग इति भावः। अथैवं संज्ञाविषये कार्यकालपक्षानुत्थितिः प्रदर्शितदिशैव उपस्थित्यादेरु-पपत्त्या विधिप्रदेशे संज्ञाशास्त्रजन्यवाक्यार्थस्यानुपयोगात् इति चेन्न । अ-नुभवेनोपस्थित्यौपयिकसंस्कारे जननीये अपेक्षाधियो ऽपि सहकारितया यस्य श्रोतुः यत्संज्ञाशास्त्रजनितबोधविषये उपेक्षाबुद्धिर्जाता तत्पारिभाषि-कपदस्य तदर्थानुभावकतायास्तत्तद्विधिप्रदेशे ऽप्रसक्त्या पुनस्तत्र संज्ञाशास्त्र-जन्यबोधस्यावश्यकत्वात् । एवं चापेक्षाधीसहकृते तत्तद्वाक्यार्थबोधे सति दृ-

शास्त्रे व्यवहारः। देशश्चोच्चारणकाल एवात्र शास्त्रे व्यवह्रियते॥ तत्तद्वाक्यार्थबोधे जाते भविष्यति किंचिदनेन प्रयोजनमिति ज्ञानमात्रेण संतुष्यद्यथाश्रुतग्राहिप्रतिपन्नपेक्षोऽयं पक्ष इतीद्धूत्सूत्रे कैयटः। केचित्तु परिभाषाविषये तस्मिन्नित्यादिवाक्यार्थबोधे सप्तमीनिर्देशादि क्वेति पर्य्यालोचनायां सकलतत्तद्विध्युपस्थितौ सकलतत्तत्संस्काराय गुणभेदं परिकल्प्यैकवाक्यतयैव नियमः। कार्य्यकालपक्षे तु त्रिपाद्यामप्युपस्थितिरिति विशेषः॥ एतदेवाभिप्रेत्याधिकारो नाम त्रिप्रकारः कश्चिदेकदेशस्थः सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति यथा प्रदीपः सुप्रज्वलितः सर्वं वे-

---

ढतरसंस्कारस्य जननात् वारंवारं तत्तद्बोधस्यानपेक्षितत्वेनापेक्षाधिय एव यथोद्देशपक्षबीजतोपेक्षाधियः कार्यकालपक्षबीजता च पर्यवस्यति। स्वमतमाह। केचिदिति। सकलतत्तदिति। यत्संस्कारउद्बुद्धस्तत्सकलेत्यर्थः। तद्विषयएव च यथोद्देशपक्ष इति भावः।गुणभेदं गुणशास्त्रविधेयभेदम्। एकवाक्यतयैवेति। पदैकवाक्यतयेति भावः। एकवाक्यता च त्रिधा पदैकवाक्यता, अर्थैकवाक्यता, वाक्यैकवाक्यता चेति। तस्मिन्नितिशास्त्रस्य पदोपस्थापकत्वपक्षे इकोयणचीत्यादिसप्तम्यन्तपदघटितशास्त्रैःसहस्वघटकपदप्रयोज्यविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकपदघटितत्वरूपा आद्या,तस्यार्थोपस्थापकत्वपक्षेविधिशास्त्रीयाचीत्यादिसप्तम्यन्तपदानां लक्षणया अजव्यवहितपूर्वत्वाद्यर्थतात्पर्यकस्वरूपेच स्वोपस्थाप्यार्थनिष्ठविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकपदघटितत्वरूपा द्वितीया।उपजीव्योपजीवकभावापन्नबोधप्रयोजकत्वरूपा तृतीया। यथा क्ङितिचेत्यादिनिषेधशास्त्राणांसार्वधातुकेत्यादिनिषेध्यशास्त्रीयसार्वधातुकेत्यादिपदसंबंधिक्ङिद्भिन्नसार्वधातुकाद्यर्थनिर्णायकत्वरूपा। कार्यकालेत्विति।तुरेवार्थे। कार्यकाले एव त्रिपाद्यामुपस्थितिर्नान्यपक्षे इत्यर्थः। त्रिपाद्यामपीति। अपिना सपादसंग्रहः। वस्तुत इदं शास्त्रत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकपरिभाषाविषयकं शास्त्रत्वसंपादकपरिभाषाणां तु पक्षद्वयेपि त्रिपाद्यामुपस्थितिः। तत्परि-

श्माभिज्वलयतीति षष्ठीस्थाने इति सूत्रे भाष्यउक्तम् ॥ अधिकारशब्देन पारार्थ्यात्परिभाषाप्युच्यते । कश्चित्परिभाषारूप इति कैयटः ॥ दीपो यथा प्रभाद्वारा सर्वगृहप्रकाशक एवमेतत्स्वबुद्धिजननद्वारा सर्वशास्त्रोपकारकमिति तत्तात्पर्यम् । एतच्च पक्षद्वयसाधारणं भाष्यं पक्षद्वयेऽपि प्रदेशैकवाक्यतााया इतः प्रतीतेः ॥ तत्रैतावान्विशेषः । यथोद्देशे परिभाषादेशे सर्वविधिसूत्रबुद्धावात्मभेदं परिकल्प्य तैरेकवाक्यता परिभाषाणा-

---

भाषाप्रवृत्तेः प्राक् त्रैपादिकस्य शास्त्रत्वाभावेन पूर्वत्रासिद्धमित्यनेनासिद्धत्वप्रतिपादनासम्भवात् । त्रिःप्रकार इति । मूलोक्त एकः । द्वितीयो यथा रज्ज्वायसा वा बद्धं काष्ठमनुकृष्यतेतद्वदनुकृष्यतेचकारेणेति । चकारमन्तरापि योगेयोगे उपतिष्ठतइति तृतीयोऽङ्गस्येतिसूत्ररूपः । अधिकारत्वं च स्वदेशे लक्ष्यसंस्कारोपयोगिविधिशास्त्रीयवाक्यार्थबोधोपकारकवाक्यार्थाननुभावकत्वे सति विधिशास्त्रीयलक्ष्यसंस्कारोपयोगिवाक्यार्थबोधप्रयोजकत्वम् । संज्ञादिवारणाय सत्यन्तं, शेषइत्यत्राव्याप्तिवारणाय वाक्यार्थे विधिशास्त्रीयवाक्यार्थबोधोपकारकेतिविशेषणं सत्यन्ते । एवम् । दीपवत् । एतत् । परिभाषाशास्त्रम् । स्वबुद्धीति । स्वविधेयबुद्धीत्यर्थः । यथोद्देशपक्षाभिप्रायकमिदं भाष्यमिति कैयटमतं खण्डयति । एतच्चेति । यथोद्देशपक्षाभिप्रायकत्वे तु परिभाषाविषये कार्यकालपक्ष एव न स्यात् । परिभाषामात्रस्याधिकारपदेन ग्रहणात् । तदाह । पक्षद्वयेपीति । इतः । भाष्यात् । आत्मभेदम् । परिभाषाविधेयभेदम् । परिकल्प्य बोद्धृभिः परिभाषाणां तैर्विधिशास्त्रैः सहैकवाक्यता क्रियतइत्यर्थः । तैः विधिशास्त्रैरिति कर्तृपदं वा । अत्र क्रियतइत्यध्याहारान्न समानकर्तृकत्वहानिः । व्यवहर्तॄणामिति । स्वसम्बन्धिनः कस्य चित्तत्र गमनेपि न स्वस्य तद्देशस्थत्वं भवति सुतरां तु तद्देशीयत्वं यथा दीपप्रभायास्तत्र गमनेपि न दीपस्य तद्देशस्थत्वमेवं परिभाषाया अपि तत्र देशे स्वविधेयगमनेपि न तद्देशस्थत्वमित्यर्थः । वस्तुतः

म् । तदुक्तं क्ङिति चेति सूत्रे कैयटे । यथोद्देशे प्रधानान्यात्मसंस्काराय संनिधीयमानानि गुणभेदं प्रयुञ्जतइति ॥ कार्यकाले तु तत्तद्विधिप्रदेशे परिभाषाबुद्ध्यैकवाक्यतेति । अत्रैकदेशस्थ इत्यनेन तत्रतत्र तद्बुद्धावपि तत्तद्देशस्थत्वं वारयति, यथा व्यवहर्तॄणां कार्यार्थमनेकदेशगमनेपि न तत्तद्देशीयत्वव्यवहारः किं त्वभिजनदेशीयत्वव्यवहार एव, तद्वत् । निषेधवाक्यानामपि निषेध्यविशेषाकांक्षत्वाद्विध्येकवाक्यतयैवान्वय इति परिभाषासादृश्यात्परिभाषात्वेन व्यवहारः क्ङिति चेत्यत्र भाष्ये । तत्रैकवाक्यता पर्युदासन्यायेन । प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि तेन सह वाक्यार्थबोध-

---

परिभाषाया अचेतनत्वेन गमनासम्भवात्तद्विधेयस्मरणमात्रेण तत्र वर्तमानत्वबुद्धेरसम्भव इति प्रतिपादयति । तत्र तत्र तद्बुद्धावपीति । यत्तु प्रधानस्य राज्ञो नाप्रधानभृत्यादिना ऽऽकर्षणं, नहि प्रयाजादिवाक्यैर्दर्शपौर्णमासादिवाक्यमाकृष्यतइति परिभाषाशास्त्रेण कथं विधिशास्त्रमाकृष्येतेति नागेशमतमयुक्तमिति । तदयुक्तम् । परिभाषादेशे विधिसूत्रोपस्थितावपि तेन तदाकर्षणाभावात् । अत एव ग्रन्थकर्त्रा 'तत्रतत्र तद्बुद्धावपी' त्याद्येवोक्तं नहि भृत्यादेरप्रधानस्य राजविषयकज्ञानं प्रति तादात्म्येन प्रतिबन्धकत्वं ऋते भवतः कोप्यभ्युपैति प्रत्युत उभयाकाङ्क्षारूपप्रकरणात्मकचतुर्थप्रमाणेन प्रयाजादिवाक्यार्थे निर्णीते भाव्याकाङ्क्षायां तत्र दर्शपूर्णमासप्रधानवाक्योपस्थित्यैव तयोरङ्गाङ्गीभावः सर्वसम्मतः । ननूक्तपक्षद्वयस्य संज्ञापरिभाषामात्रविषयकत्वे क्ङितिचेतिसूत्रे कार्यकालपक्षोक्तिरसंगतेत्यतआह । निषेधवाक्यानामिति । नञो भेदपरतया क्ङिति नेत्यस्य विधावुपस्थितौ क्ङिद्भिन्नसार्वधातुकेत्यादिक्रमेणार्थे निरुक्तपदैकवाक्यतेत्यर्थः । ननु प्रथमान्तान्यसमभिव्याहृतासमस्तनञो न भेदबोधकत्वमत आह । प्रसज्येति । एकवाक्यतेति । वाक्यैकवाक्यतेत्यर्थः । निषेधशास्त्रस्य निषेध्यशास्त्रीयप-

मात्रेणैकवाक्यताव्यवहारः ॥ संज्ञाशास्त्रस्य तु कार्यकाल-पक्षे न पृथग्वाक्यार्थबोधः किन्तु प्रदेशवाक्येन सहैव ।

द्धर्मिकार्थविशेषविषयकबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यग्राहकत्वात् विषयता-नामुपजीव्योपजीवकभावो बोध्यः । संज्ञाशास्त्रस्य त्विति । तुरप्यर्थे । न पृथगिति । लक्ष्यसंस्कारोपयोगी नेत्यर्थः । अत्रायं विवेकः । कार्यका-लपक्षे वृद्धिरादैजित्यादौ वाक्यार्थबोधे सति तस्मिन्नैष्फल्यग्रहेणोपेक्षाबुद्ध्या तदभ्यासाभावेन दृढतरसंस्काराभावात् मृजेर्वृद्धिरित्येतद्वाक्यार्थबोधकाले उद्बोधकान्तरसत्वेपि संस्कारलोपात्तदुद्बोधाभावेन मृजेर्वृद्धिरित्यस्य देशे वृद्धिरादैजित्यस्य पुनर्वाक्यार्थबोधात् तेन सह पदैकवाक्यता । अत्र पक्षे विधिदेशएव संज्ञाशास्त्रस्य सफलवाक्यार्थबोधात् विधिदेशीयत्वमेव । अत एवायादिभ्यः परैव प्रगृह्यसंज्ञेति भाष्यं सङ्गच्छते। अमी इत्यत्र चाणोप्रगृ-ह्यस्येत्येतदेकवाक्यतापन्नादसोमादित्येतद्दृष्ट्यां मीत्वस्य सिद्धत्वेन प्रगृ-ह्यसंज्ञायां नानुनासिकः । यथोद्देशपक्षे तु वृद्धिरादैजित्यस्य वाक्यार्थबोध-रूपे शक्तिग्रहे वृत्ते भविष्यति किंचिदनेन प्रयोजनमिति भाविफलानुस-न्धानादपेक्षाबुद्ध्या आचार्यवाक्ये विश्वासवता छात्रेण तदभ्यासेन दृढतर-संस्कारेण मृजेर्वृद्धिरित्येतद्वाक्यार्थबोधकाले एकसम्बन्धि ज्ञानमितिविधया सं-स्कारोद्बोधे सत्यादैचामुपस्थितौ वृद्धिरादैजित्येतद्वाक्यार्थबोधस्य पुनर्नापेक्षा। सफलवाक्यार्थबोधाधिकरणदेशस्यैव मुख्यदेशत्वव्यवहारात् अत्र पक्षे सं-ज्ञाशास्त्रस्य स्वदेशएव सफलवाक्यार्थबोधात् पाठदेशीयत्वमेव । अत एवा-गच्छतमग्नी ३ इत्यत्रेदूदेदित्येतद्दृष्ट्या प्लुतस्यासिद्धत्वेन द्विमात्रत्वात्प्रगृह्यसं-ज्ञायामणोप्रगृह्येति नानुनासिकः । अत्र विषये कार्यकालपक्षस्वीकारे तु ईदूदेदित्यस्याणो प्रगृह्येत्येतद्देशीयत्वापत्त्या तद्दृष्ट्या प्लुतस्य सिद्धत्वेन द्वि-मात्रत्वाभावात्प्रगृह्यसंज्ञाभावेनानुनासिकापत्तिः । एवमेव तस्मिन्नित्यादि-परिभाषाविषये पक्षद्वयं बोध्यमिति प्राचीनमतम् । नवीनास्तु तस्मिन्नित्या-दिपरिभाषाशास्त्राणां वाक्यार्थबोधे सति सप्तमीनिर्देशादि क्वेति पर्यालो-चनायां कतिपयविध्युपस्थितौ तेन सहैकवाक्यतयान्वयबोधेन साफल्यग्रहे सति दृढतराभ्यासात् अनुपस्थितविधिविषयेपि पूर्ववत्तत्तद्विधेयोपस्थितौ नपुनर्वाक्यार्थबोधापेक्षा । परिभाषाविषयएवेद्दशजिज्ञासुसत्वे प्रमाणं

अत एवाणोऽप्रगृह्यस्येत्येतदेकवाक्यतापन्नादसोमादित्येतत् प्रति न मुत्वाद्यसिद्धम्, असिद्धत्वस्य कार्यार्थितया कार्यज्ञानोत्तरमेव तत्प्रवृत्तिः कार्यज्ञानं च प्रदेशदेश एवेति तद्देशस्थस्यासिद्धत्वात्पूर्वग्रहणेनाग्रहणात् एवं तद्बोधोत्तरमेव विरोधप्रतिसन्धानं चेति तत्रत्यपरत्वमेव विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौ बीजम् । अत एव कार्यकालपक्षे ऽयादिभ्यः परैव प्रगृह्यसंज्ञेत्यदसोमादितिसूत्रे भाष्यउक्तम् ॥ आक-

---

च निरुक्तभाष्यकैयटाद्येव । एवं शिष्यजिज्ञासया ये विधय उपस्थितास्तद्विषयएव यथोद्देशत्व,मनुपस्थितविधिविषये कार्यकालत्वं,पूर्वत्रासिद्धमित्यनेन त्रिपाद्या असिद्धत्वात्पूर्वोक्तशिष्यजिज्ञासायां सत्यामपि आचार्येण त्रैपादिकस्य नोपस्थितिः कृतात्रापि भाष्यादिव्यवहार एव शरणमिति प्राहुः । अत एवेति । प्रदेशएव सफलवाक्यार्थबोधेन प्रदेशस्य मुख्यदेशत्वादेवेत्यर्थः। अत एवेति । सफलवाक्यार्थबोधाधिकरणमुख्यदेशमादाय विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्तिस्वीकारादेवेत्यर्थः । अयादिभ्यः परैवेति । अत्र पक्षे अदसोमादित्यस्य प्लुतप्रगृह्याइत्येतदेकवाक्यत्वादित्यर्थः । यथोद्देशपक्षएवेति । अत्र मानं चापादानमुत्तराणि कारकाणि बाधन्तइति भाष्यम् । अत्र विषये कार्यकालपक्षस्वीकारे तु अपादानसंज्ञाया अपादाने पञ्चमीत्येतदेकवाक्यतापन्नाया एव कर्मणिद्वितीयेत्येतदेकवाक्यतापन्नकर्मसंज्ञापेक्षया परत्वेन कर्मादिसंज्ञानां परत्वादपादानसंज्ञाबाधकत्वकथनमसंगतं स्यात् । तत्फलं तु राज्ञ इत्यत्र नलोपाभावः । अल्लोपोन इत्येतदेकवाक्यतापन्नयचिभमित्येतद्दृष्ट्या नलोपः प्रातिपदिकेत्येतदेकवाक्यतापन्नस्वादिष्वसर्वनामस्थानइत्यस्यासिद्धत्वेन नलोपो दुर्वारः स्यात् । न च निरवकाशतया भसंज्ञा बाधिका स्यादिति वाच्यम् । नित्यवीप्सयोरित्येकवाक्यतापन्नपदसंज्ञाबाधनद्वारा प्रकृतिमात्रस्य प्राप्तद्वित्वाभावसंपादनेन सूत्रस्य चारितार्थ्यादसिद्धकाण्डैकवाक्यतापन्नपदसंज्ञाबाधने मानाभावात् । किं च यदा कार्यं तदासंज्ञेत्यस्यैव कार्यकालत्वेन दण्डिनेत्यत्र भसंज्ञाप्रयु-

डाराधिकारस्थभपदसंज्ञादिविषये तु यथोद्देशपक्ष एवेति तत्रत्यपरत्वेनैव बाध्यबाधकभावः। पदादिसंज्ञानां तत्र जातशक्तिग्रहेणैव त्रिपाद्यामपि व्यवहारः। अत एव पूर्वत्रासि

द्धकार्याभावेन भत्वाप्राप्त्या स्वादिष्विति पदत्वमादाय नलोपः, नद्यत्यन्नेकोसवर्णइतिप्रकृतिभावश्च स्यादिति भसंज्ञादिविषये यथोद्देशपक्षः स्वीकार्यः। अत्र भाष्यान्तरं प्रमाणयति। अत एवेति। यद्यपीदं भाष्यं सर्वसंज्ञाविषये यथोद्देशपक्षे प्रमाणभूतं तथाप्यन्यसंज्ञाविषये कार्यकालस्याप्युक्तत्वेनैतद्भाष्यमाकडारीयसंज्ञायामेव यथोद्देशपक्षत्वे पर्यवस्यति। अनस्तक्षणेत्यस्य वारणायाल्लोपोन इत्यत्र कार्यकालपक्षोपपादनं तु एकदेशिन इति न तद्विरोध इति शेखरे स्पष्टम्। यद्वा अत एवेत्यस्य पक्षद्वयेपि त्रिपाद्यां संज्ञाशास्त्रस्य प्रवृत्तौ बाधकाभावादित्यर्थः। तदेवाह। परिभाषाणामिति। आहुरिति। संज्ञापरिभाषाणां प्रत्येकं पक्षद्वयस्वीकारे न फलं किं तु आगच्छतमग्नी ३ इत्यादिफलानुरोधात् संज्ञाविषये यथोद्देशः पूर्वत्रासिद्धमितिसूत्रभाष्यात् परिभाषाविषये कार्यकालः। अयादिभ्यः परेतिभाष्यस्थपरशब्दोपवादत्वपर एव। अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यादिपरिभाषाणां त्रिपाद्यामप्रवृत्तिस्तु अन्तरङ्गपरिभाषावत्सर्वसंमतैव। न चामूषामित्यादौ षत्वं न स्यात् यथोद्देशपक्षे आदिरन्त्येनेत्येतद्दृष्ट्या अदसोसेरित्यादेरसिद्धत्वेनोकारादेरनिण्त्वात्, मम तु आदेशः प्रेत्येतदेकवाक्यतापन्नादिरन्त्येनेत्येतद्दृष्ट्या ऊत्वस्य सिद्धत्वेनेण्त्वात् षत्वं भवत्येवेति वाच्यम्। जातिपक्षे दोषाभावात्। अत्र पक्षे आदिरन्त्येनेतिशास्त्रं मध्यगवृत्तिजातिमतां संज्ञां करोति उत्वादिजातेश्च सिद्धासिद्धोकारवृत्तित्वेन सिद्धस्येवासिद्धोकारादेरिण्पदशक्यत्वबोधने बाधकाभावः। न चाइउण्सूत्रं स्वदृष्ट्या तस्यासिद्धत्वेनोत्वेन रूपेणापि कथमसिद्धमूकारं संगृह्णीयादिति वाच्यम्। चतुर्दशसूत्र्या अष्टाध्यायीबहिर्भूतत्वेन पूर्वत्रासिद्धमित्यनेनासिद्धत्वप्रतिपादनासंभवात्। अणादिसंज्ञायामइउणित्यादिसूत्राणां तत्तज्जातिपुरस्कारेण संग्रहरूपव्यापारस्यानुपयोगाच्च। ननु संज्ञाविषये यथोद्देशस्यैव स्वीकारे राजन् अस् पुरुष स् इत्यवस्थायां पूर्वं भसंज्ञायामल्लोपापत्तिः। न

द्धमिति सूत्रे परिभाषाणामेव त्रिपाद्यामप्रवृत्तिमाशङ्क्य कार्यकालपक्षाश्रयेण समाहितमित्याहुः ॥ यथोद्देशपक्षः प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे भाष्ये॥२॥कार्यकालमित्यस्य च कार्येण काल्यते स्वसंनिधिं प्राप्यतइत्यर्थः। कार्येण स्वसंस्काराय स्ववृत्तिलिङ्गचिह्नितपरिभाषाणामाक्षेप इति यावत ॥ अत एव पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रे भाष्ये त्रिपाद्या असिद्धत्वात्तत्र सपादसप्ताध्यायीस्थपरिभाषाणामप्रवृत्तिमाशङ्क्य यद्यपीदं

चान्तरङ्गानपीतिन्यायेनाल्लोपो नेति वाच्यम् । यथोद्देशपक्षे अल्लोपोन इत्यत्र यचीत्यस्यानुपस्थित्या लुगुत्तरमपि भसंज्ञायाः सत्वेन लोपप्राप्तेर्लुकोन्तरङ्गनिमित्तविनाशकत्वाभावात् । संज्ञाविषये कार्यकालस्वीकारे तु अल्लोपोन इत्यत्र यचीत्युपस्थित्या लुगुत्तरं यजादिप्रत्ययपूर्वत्वाभावेन लोपाप्रसक्तेरिति चेन्न । कार्यकालपक्षेपि पदैकवाक्यतयान्वयस्य दूषितत्वेन यचीत्यनुपस्थितेः पक्षद्वयेपि दोषसाम्यात् यथोद्देशपक्षस्वीकर्तृमते दोषदानस्यायुक्तत्वात् । अन्तरङ्गानपीतिन्यायेन भसंज्ञायाः पूर्वमप्रवृत्त्या दोषाभावात् । न च संज्ञाविषयेन्तरङ्गानपीतिन्यायाप्रवृत्तिः । अत एव ञ्नित्स्वरे प्रत्ययलक्षणप्रतिषेध इति वार्तिकं संगच्छते । अन्यथात्रय इत्यादावित्संज्ञायाः प्रागेवोक्तन्यायेन लुकि स्वराप्राप्त्या वार्तिकासंगतिरिति वाच्यम् । इत्संज्ञायामुक्तन्यायाप्रवृत्तिस्वीकारेपि संज्ञामात्रेऽप्रवृत्तिस्वीकारे प्रमाणाभावात् ॥ इति यथोद्देशपक्षविचारः॥ कार्यस्य काल एव कालो देशो यस्य स कार्यकाल इत्यर्थे एकदेशस्थः सर्वं शास्त्रमभिज्वलयतीतिभाष्यविरोधोत आह। कार्येण काल्यतइति। कार्येण, तद्विधायकशास्त्रेण। परिभाषाणां, तद्विधेयानाम्। आक्षेपः, स्मरणम्। अत एवेति। परिभाषाविधेयार्थस्मरणादेवेत्यर्थः। तावताप्यसिद्धिरित्यस्य संस्कार्यदृष्ट्या संस्कारकस्य सिद्धत्वेपि संस्कारकदृष्ट्या संस्कार्यस्यासिद्धत्वेन संस्कारासंभव इत्यर्थः। ननु नागेशमते परिभाषादेशे येषां शास्त्राणां वाक्यार्थबोधो जातस्तेषु यथोद्देशपक्षो येषां न जातस्तेषु कार्यकाल इत्यस्य सत्वेन तावताप्यसिद्धिरितिशङ्कोत्थितिर्न संभवतीति चेत्, शृणु। यथोद्देशपरिभाषामात्रस्वीकारे अप्रवृत्तिशङ्-

तत्रासिद्धं तत्त्विह सिद्धमित्युक्त्वा तान्नताप्यासिद्धिरित्यभि-
प्रायके कथमिति प्रश्ने कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र का-
र्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यमित्युक्तम् ॥ न च कार्यकालपक्षे ङमो
ह्रस्वादित्यादौ तस्मादित्युत्तरस्य तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्व-
स्येति परिभाषाद्वयोपस्थितौ परत्वादुभयनिर्देशे पञ्च-
मीनिर्देशो बलीयानिति तस्मिन्नितिसूत्रस्थभाष्यासंग-
तिः, उभयोरेकदेशस्थत्वेन परत्वादित्यस्यासंगत्यापत्तेः
स्पष्टं चेदमिको गुणेत्यत्र कैयटइति वाच्यम् ॥ विप्रतिषेध-

का, द्वितीयपरिभाषास्वीकारेण समाधानम् । यद्यपीति । अयं भावः ।
त्रैपादिकं विधिशास्त्रं स्वसंस्काराय परिभाषादेशे ऽसिद्धत्वान्न गच्छति । त-
थापि सापादिकपरिभाषाशास्त्रमिहागन्तुं शक्नोतीति सिद्धान्तिनोक्ते पूर्वप-
क्षी पुनराह । कथमिति । अयं भावः । पूर्वत्रासिद्धमित्यनेन परिभाषादृ-
ष्ट्या त्रैपादिकविधेरसिद्धत्वात्कथं त्रैपादिकविधिं संस्कुर्यादिति, तत्राह ।
कार्यकालमिति । अयमाशयः । यथा कश्चिन्मर्त्य इह लोके देवानपश्यन्नपि
भाग्यवशाद्देवैः स्वर्गं प्राप्यमाणः सर्वान् देवान् पश्यति हरिं गर्भस्थ इव
हेमाद्रिशर्मा मनुष्यो लङ्कां गतो रावणादिराक्षसानिव तद्देशमाहात्म्यात्
तथेहापि त्रिपाद्यामुपगतं परिभाषाशास्त्रं त्रैपादिकविधिं पश्यति देशमाहा-
त्म्यादेव । अन्यथा कार्यकालपक्ष उच्छिन्न एव स्यादिति । केचित्तु एत-
द्ग्रन्थस्वारस्यात्परिभाषाविषयेपि प्राचीनोक्तकार्यकालपक्ष एव नागेशसंमतः।
अत एव नागेशेन केचिदित्युक्तम् । अत एव चाग्रिमनचेतिशंकाग्रन्थोपि
संगच्छते । अन्यथा स्वदेशत्यागाभावस्य तत्तद्देशस्थत्वं वारयतीत्यादिनोक्त-
त्वेनैतद्ग्रन्थस्य निर्दलत्वापत्तिरित्याहुः । अन्ये तु नागेशमते सर्वपरिभा-
षाविषये कार्यकालपक्ष एव । सप्तमीनिर्देशादि क्वेत्यत्रातद्गुणसंविज्ञान-
बहुव्रीहिणा विप्रतिषेधे, असिद्धं बहिरङ्गं, सन्निपात, अनुदात्तं पदमेकेति
चतसृणां परिभाषाणां संग्रहः । कश्चिदेकदेशस्थ इति भाष्यं तु उक्तपरिभा-
षाचतुष्टयविषयमेव । अत एव कार्यकालपक्षे ङमोह्रस्वादितिशंकाग्रन्थः संग-
च्छतइति वदन्ति । न चेति । यद्यपि तद्देशस्थत्वं वारयतीत्युक्त्या नैतच्छ-

सूत्रेऽष्टाध्यायीपाठकृतपरत्वस्याश्रयणेनादोषात् । नहि कार्यकालपक्ष इत्येतावता तदपैति । पक्षद्वये ऽपि प्रदेशेषु स्वबुद्धिजननेनाविशेषात् । नहि तत्पक्षे ऽप्यचेतनस्य शास्त्रस्य स्वदेशं विहाय तद्देशगमनं संभवति। नाप्यस्मदादिबुद्धिजननेन स्वदेशत्यागो भवति । अत एव भाष्ये एकदेशस्थस्यैव सर्वशास्त्राभिज्वालकत्वमुक्तम् । अत एव तस्मि-

---

न्नोत्थितिस्तथापि प्राचीनमतानुसारेणैतद्ग्रन्थसत्वान्न दोषः । अत एवात्र स्पष्टं चेदमिंकोगुणइत्यत्र कैयटइत्युक्तम् । विधिवाक्येनैकवाक्यत्वाद्वा. स्वदेशं विहाय पथिकवद्देशान्तरगमनाद्वा, प्रदेशे ऽस्मदादि बुद्धिजननाद्वा, स्वदेशत्याग इत्याक्षेपाणां क्रमेण निरासमाह । नहीति । प्रदेशेषु, विधिवाक्यविषये । स्वबुद्धिजननेन, स्वविधेयार्थबोधनेन । अविशेषात्, विधिवाक्यैकवाक्यतायाः पक्षद्वयेपि सत्वादित्यर्थः । यद्वा प्रदेशेषु, परिभाषादेशेषु । स्वबुद्धिजननेन, सफलवाक्यार्थबोधेन, अविशेषात्, पक्षद्वयेपि परिभाषाणां पाठदेशस्यैव मुख्यदेशत्वेन तदनुरोधेन विप्रतिपेधशास्त्रप्रवृत्तेर्वक्तव्यतयात्र विशेषाभावादित्यर्थः । संज्ञाशास्त्राणां कार्यकालपक्षे तु विधिदेशे एव सफलवाक्यार्थबोधसत्वेन तद्देशस्यैव मुख्यदेशतया ऽयादिभ्य इति भाष्यसंगतिरिति तत्त्वम् । द्वितीयं निरस्यति । नहीति । तृतीयं निरस्यति । नापीति । न चायादिभ्य इति भाष्यासंगतिः । तत्रत्यसंज्ञापदस्य संज्ञाकार्यप्रकृतिभावोपलक्षकत्वात । परत्वादित्यस्यापवादत्वादित्यर्थकत्वाद्वा । प्राञ्चस्तु यत्र मुख्यदेशगतं परत्वमादाय व्यवस्था न संभवति तत्र गौणपरत्वमङ्गीक्रियते, सफलवाक्यार्थबोधाधिकरणदेशश्च मुख्यदेश इत्युक्तमेक । ङमइत्यत्र कार्यकालपक्षे द्वयोरेकदेशस्थत्वेन तदसंभवात् गौणं पाठदेशमादाय व्यवस्था । अयादिभ्य इत्यत्र तु मुख्यदेशमादाय व्यवस्थाऽसंभवान्नाष्टाध्यायीपाठकृतं गौणं तमादाय विप्रतिषेधइत्यस्य प्रवृत्तिः । अत एव पद्व्या मृद्व्या इत्यत्र लक्ष्यगतगौणपरत्वमादाय परत्वात्परयणादेशः परिवीरित्यत्र परत्वाद्दीर्घ इति च भाष्योक्तं संगच्छतइति प्राहुः ॥ इति कार्यकालपक्षविचारः ॥

न्निति सूत्रे कैयटः सूत्रपाठापेक्षया परत्वस्य व्यवस्थापकत्वमिति । इकोगुणेति सूत्रस्थकैयटस्तु चिन्त्य एव ॥ अन्यथा सर्वशास्त्राणां प्रयोगार्थत्वेन प्रयोगरूपैकदेशस्थत्वेन क्वापि परत्वं न स्यात् । किं च क्ङितिचेति सूत्रस्थकैयटरीत्या विधिसूत्राणां यथोद्देशपक्षे परिभाषादेशे संनिधाने-

---

वस्तुतो यथोद्देशकार्यकालपक्षयोर्निरुक्तबीजकत्वे विधिशास्त्रादावपि तत्संभवेन संज्ञापरिभाषामात्रविषयकत्वमशक्यं वक्तुम्। किं च यथोद्देशमित्यादेःपरिभाषात्वव्यवहारप्रयोजकविषयसंकोचकत्वादेरभावेन परिभाषात्वमप्यशक्यं वक्तुम् । अत एव वाक्यसंस्कारपदसंस्कारपक्षादीनां परिभाषात्वेन व्यवहारः शास्त्रकृच्छैर्लीपरिशीलितः क्व चिदपि नोपलभ्यते । भाष्ये तत्रतत्र यथोद्देशमित्याद्युल्लेखस्तु प्रकारद्वयस्यैव संभवाद्वस्तुस्वरूपपरिकीर्तनपरः । किं च प्रदर्शितमूलकैतत्पक्षद्वयोपन्यासस्य विशिष्य फलमप्यशक्यं वक्तुम् ।न तावत्तस्मिन्नितीत्यादेस्त्रिपाद्यां प्रवृत्तिः कार्यकालपक्षफलं, शास्त्रत्वसंपादकपरिभाषाणां त्रिपाद्यां प्रवृत्तेः पक्षद्वयेपि सूपपादत्वात् । तद्दृष्ट्या त्रिपाद्या असिद्धत्वं तु न । त्रैपादिकविधिशास्त्राणां शास्त्रत्वसंपादकगुणशास्त्रप्रवृत्तितः प्रागप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितबोधजनकत्वरूपशास्त्रत्वस्यैवासंभवाच्छास्त्रत्वमुपजीव्यासिद्धत्वबोधकेन पूर्वत्रासिद्धमित्यनेनासिद्धत्वबोधनस्याशक्यत्वात् । पूर्वत्रेत्यनेन च शास्त्रत्वेन रूपेणैवासिद्धत्वबोधनमावश्यकम्।अत एव रोरीत्यादावुत्वादिघटितनिर्देशसंगतिः।शास्त्रात्वावच्छिन्नोद्देश्यताकासिद्धंवहिरङ्गमन्तरङ्गे ऽनुदात्तमित्यादिपरिभाषाचतुष्टयं तु त्रिपाद्यां न प्रवर्तते । एतत्प्रवृत्तितः प्रागेव शास्त्रत्वस्य सिद्धतया पूर्वत्रासिद्धमित्यनेनासिद्धत्वबोधनस्य दुर्निवारत्वात् । एवं यथोद्देशपक्षस्यागच्छतमग्नी ३ इत्यपि न फलं, पक्षद्वयस्यैवाभावेन संज्ञासूत्रदृष्ट्यां प्लुतस्यासिद्धत्वेन प्रगृह्यसंज्ञायां नानुनासिकः । शास्त्रे परत्वपूर्वत्वे अष्टाध्यायीपाठकृते एव । एवं स्थिते योत्र बहुशः प्राचीननवीनमतविवेकपरिश्रमः पदैकवाक्यता वाक्यैकवाक्यतेत्यादिविचारः स सर्वोपि काकदन्तपरीक्षावदुपेक्षणीय एवेति दिक्।। ३ ॥

न तेषां परत्वं व्याहन्येत। एवं च वृक्षेभ्य इत्यत्र सुपि चे-त्यतः परत्वाद् बहुवचने झल्येदित्येत्त्वमित्याद्युच्छिद्येते-त्यलम्॥ ३॥

इत्संज्ञका अनुबन्धास्तेष्ववयवानवयवत्वसंदेहआह॥

अनेकान्ता अनुबन्धा इति॥४॥

अनेकान्ता अनवयवा इत्यर्थः।यो ह्यवयवः स कदाचि-

यथोद्देशमित्यत्र संज्ञायाः प्रस्तुतत्वात्, इत्संज्ञोत्तरं प्रत्याहार इति भाष्येणेत्संज्ञायाः सर्वशास्त्रप्रवृत्तेः प्राग्भावित्वेन प्राधान्याद्वा तद्विषयिणीं परिभाषां वक्तुमुपक्रमते। इत्संज्ञका अनुबन्धा इति। इत्संज्ञोपलक्षणं, तेनेत्संज्ञायोग्यत्वमनुबन्धत्वमिति फलितम्। अवयवानवयवत्वसंदेहे इति। बोधकावयवानवयवत्वसंदेहे इत्यर्थः। एतेन सन्घटकनकारे सन्निरूपितावयवत्वमस्ति न वा, सनिरूपितावयवत्वमस्ति न वेत्युभयविधसंदेहस्य श्रोत्रेणैव निवर्त्यतया नानुमानापेक्षेत्यपास्तम्। सनो बोधकत्वं सशब्दस्य वेति बोधकत्वसंशयस्य तत्प्रयुक्तस्य सनो नकारे बोधकावयवानवयवत्वसंदेहस्य च श्रोत्रेणानिवर्त्यतयानुमानस्योपयोग इति भावः। संदेहे ऽन्यतरोपादानेनैव सिद्धे उभयोपादानं परिभाषाद्वयसाधारणमिदमवतरणमिति बोधयितुम्। अनवयवत्वसंदेहइत्युक्तौ तस्यानवयवत्वतदभावान्यतरकोटिकसंदेह इत्यर्थात् अनवयवत्वाभाववात् अनवयवत्वव्याप्यवान् वेति संदेहस्यापि अनवयवत्वसंदेहरूपत्वेन एकान्ता अनुबन्धा इत्यनुमितीयपक्षतात्वं न स्यात्। अवयवत्वसंदेहइत्युक्तौ तु अवयवत्ववान् अवयवत्वाभावव्याप्यवान् वेति संदेहस्यापि तद्रूपत्वेन अनेकान्ता इत्यनुमितीयपक्षतात्वं च न स्यात्। प्राचीनैः साध्यतदभावान्यतरस्मिन् पक्षसंबन्धावगाहिसंशयस्यैव पक्षतात्वोपगमात्। पर्वतो वह्निमानित्यनुमितौ पर्वतो वह्न्यभाववान् वह्निव्याप्यवान् वेति संदेहस्य पक्षतात्वाङ्गीकारात्। सनः, सन् इत्यत्र विभक्तिदर्शनं चिकीर्षतीत्यादिलक्ष्ये अदर्शनं च निरुक्तसंशयीय

तत्रोपलभ्यतएव, अयं तु न तथा, तदर्थभूते विधेये क-

कोटिद्वयोत्थापकं बोध्यम्। व्यतिरेकेण हेतुं निरूपयति। यो ह्यवयवः स कदा चित्तत्रोपलभ्यतएव अयं तु न तथेति। तत्रेति। बोधकइत्यर्थः। पक्षे हेतुरस्ति नवेति सन्देहनिवृत्त्यर्थं हेतोः साधकं हेत्वन्तरमाह। तदर्थभूत-इति। स्वविधेयइत्यर्थः। अनुबन्धाः बोधकानवयवाः बोधकावयवत्वेनोपल-ब्धिविषयत्वाभावात्। अनुबन्धाः बोधकावयवत्वेनोपलब्धिविषयत्वाभाव-वन्तः। तदर्थभूते विधेये कदाप्यदर्शनादित्यनुमानद्वयं हेतुवाक्यं पूर्वमप्रद-र्श्य व्याप्तिं प्रदर्शयतो ग्रन्थकारस्याभिमतमिति स्वरसतः प्रतीयते। के-चित्तु विधेये कदापीति हेतुमेव व्यतिरेकव्याप्त्या पक्षे संघटयति। यो हीति। तत्रेति। विधेयइत्यर्थ इति वदन्ति। अथैवं प्रकारद्वयेपि आद्गुण इति ग-कारे हेतु सत्वाद्व्यभिचारः। स्वरूपबोधकानवयवत्वसाधनेन निरुक्तगकारे व्यभिचारवारणे तु प्रकृतसंशयाविरोधित्वेनास्यानुमानस्याप्रयोजकत्वापत्ति-रिति चेन्न। स्वघटितघटकवृत्तिश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मावच्छि-न्नविधेयताप्रयोजकपदानवयवत्वस्य साध्यत्वेनादोषात्। यस्मिन्नवयवत्वं निरूपणीयं तत्स्वम्। निरुक्तगकारे हेतोः सत्वेपि तद्गुणपदस्यगुणपदाव-च्छिन्नविधेयताप्रयोजकत्वेन स्वघटितघटकवृत्तिश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेद-कधर्मावच्छिन्नविधेयताप्रयोजकत्वाभावेन तदनवयवत्वरूपसाध्यस्यापि सत्वेन न दोषः। साध्यदले विधेयता च साक्षादवच्छिन्ना बोध्या। तेन गुणपदस्य गुणपदत्वेन बोधकतया अदेङ्निष्ठविधेयतायाः परंपरया गुण-पदत्वावच्छिन्नत्वेपि न क्षतिः। न चैवमप्यकारे विधेये ककारस्याश्वत्थाम इति लक्ष्ये अभावेन कारप्रत्ययककारे हेतोः सत्वेन तद्घटितघटकावर्णवृत्ति-श्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकात्वरूपधर्मेण साक्षादवच्छिन्नविधेयताप्रयो-जकाकाररूपपदावयवत्वस्यैव सत्त्वेन तदनवयवत्वरूपसाध्याभावे न व्यभि-चार इति वाच्यम्। साध्यदलीयवृत्त्यन्तपदस्य स्वघटितपदघटकयावद्वृ-त्तीत्यर्थकरणेन, स्वं ककारस्तद्घटितमकारइतिपदं तद्घटकयावद्वृत्तिश्राव-णप्रत्यक्षविषयतावच्छेदको धर्मश्चाकारशब्दत्वं तद्धर्मावच्छिन्नविधेयताया अप्रसिद्ध्या तत्प्रयोजकपदानवयवत्वस्यापि निरुक्तककारे सत्वेनादोषात्। नच यावदितिपदनिवेशे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच इतिसमस्तपदस्य चकाररूपा-

दाप्यदर्शनात् ॥ शित्किदित्यादौ समीपे ऽवयवत्वारोपेण

नुबन्धघटितपदघटकयावद्रूपतया तद्वृत्तिश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदक-ताद्दशशब्दत्वरूपधर्मावच्छिन्नविधेयताया अप्रसिद्ध्या तत्प्रयोजकपदानव-यवत्वस्य केवलान्वयित्वेन तदनुमानस्य बोधकावयवत्वबुद्धिनिवर्तकत्वं न संभवतीति वाच्यम् । यावत्पदेन स्वघटितं यत्पदाघटितं पदं तद्घटकानु-बन्धेतरविभक्तीतरस्य यावतो ग्रहणेनादोषात् । तथा चानुबन्धघटितं पद-घटितं विभक्तिघटितं च समुदायमादाय तथाविधधर्मावच्छिन्नविधेयताप्र-सिद्ध्या न दोष उद्भावनीय इति बोध्यम् । ननु प्रत्युच्चारणं शब्दो भिद्यते न वा । आद्ये, सनः सकारे हेतोः सत्वेन व्यभिचारः । अन्त्ये, मनिनोऽनु-बन्धनकारे हेत्वभावाद्भागासिद्धिरिति चेन्न । स्वघटितं यत्पदाघटितं पदं तद्घटकप्रयोज्यविधयेतावच्छेदकधर्माभावादिति तदर्थेनादोषात् । विधेय-तावच्छेदकधर्मश्च विशेष्यविशेषणदलप्रविष्टयावत्पदार्थसंकुचितो ग्राह्यः । तथा च अकाराव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टसकारत्वरूपस्य विधेयतावच्छेदकस-त्वस्य सकारे सत्वेन, विधेयतावच्छेदकमनत्वस्य मकारोत्तराकारोत्तरनत्व-रूपस्यानुबन्धे नकारे असत्वेन च न दोषः । न च कु- कि मुमि चानुबन्धयोर्विधेयतावच्छेदकधर्मसत्त्वाद्भागासिद्धिरिति वाच्यम् । कुक्मुमोः ककारमकारौ स्वघटितपदघटकबोधकानवयवौ स्वघटितपदघटकबोधकाव-यवोत्तरानवयवोत्तरत्वादित्यनुमानेन दोषवारणात् । स्वमनुबन्धस्तद्घटितं पदं कुक् मुम् इति तद्घटकबोधकावयवौ आद्यककारमकारौ तदुत्तरानवय-वौ उकारौ तदुत्तरत्वस्यानुबन्धे वर्तमानत्वात्समन्वयो बोध्यः । यद्वा स्व-घटितपदाघटितपदघटकप्रयोज्यविधेयतावच्छेदकधर्मवत्त्व, स्वघटितघट-कबोधकावयवोत्तरानवयवानुत्तरत्वरूपोभयसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वा-भावादित्येक एव हेतुरनवयवत्वसाधकः । सनादौ अन्त्य-संबन्धसत्वेऽपि आद्यसंबन्धाभावात् कुगादावाद्यसंबंधसत्वेऽप्यन्त्यसंब-न्धाभावादुभयसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसत्वान्न क्वापि दोषः । ननूक्तानुमितेः पूर्वं सन्त्वस्य विधेयतावच्छेदकत्वे बाधकाभावेन तस्य नका-रेऽपि सत्वमिति चेन्न । विधेयवृत्तिश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्माभावा-दिति तदर्थेन सशब्दस्यैव विधेयतया तद्वृत्तिताद्दशधर्मस्य नकारे ऽभावेन

समासो बोध्यः । वुञ्छण्कठेत्यादौ णित्त्वप्रयुक्तं कार्यं पूर्वस्यैवेत्यादि तु व्याख्यानतो निर्णेयम् । हलन्त्यमित्यत्रा-

---

दोषाभावात् । समीपेऽवयवत्वारोपेणेति । ननु समीपेऽवयवत्वारोपे ऽत्र पक्षेऽपि औशादावनेकाल्त्वात्सर्वादेशाद्यापत्त्या नानुबन्धकृतमित्यादिपरिभाषात्रयकरणमावश्यकमिति चेन्न । माङ इतिनिर्देशादिज्ञापकेन इत्त्वघटितधर्मप्रयुक्ते कार्ये एवारोपकरणेनादोषात् । अत एवात्र पक्षे परिभाषात्रयानारम्भरूपं लाघवं भाष्योक्तं संगच्छते । नन्वेवं छणो णकारे कप्रत्ययावयवत्वापत्तौ कृ ञ्यकइत्यत्रादिवृद्ध्यापत्तिरत आह । पूर्वस्यैवेति । व्याख्यानत इति । दध्नचश्चकाराद्व्याख्यानात् स्वसमभिव्याहृतत्व स्वाघटितपदाघटकत्वोभयसंबन्धेन स्वविशिष्टे स्वनिरूपितमवयवत्वमारोप्यते । छणो णकारे आद्यसंबन्धसत्वेपि स्वं कशब्दस्तदघटितं पदं छणिति तदघटकत्वरूपद्वितीयसंबन्धाभावान्न कनिरूपितावयवत्वारोपः । अत्र घटकत्वं व्यपदेशिवद्भावातिदिष्टं ग्राह्यम् । तेन लोपशित्यत्र लोपइति पदाघटितं शितिपदं व्यपदेशिवद्भावेन तद्घटकत्वस्य शकारे सत्वेपि वस्तुतो ऽघटकत्वेन शे लोपनिरूपितावयवत्वासिद्धिः । आद्यसंबंधनिवेशात् अत्र शकारे त्यदादीनाम एतदकारनिरूपितावयवत्वाभावासिद्धिः । ङमुटि ङम् उट् इति पदद्वयमितिवादिमते टकारे ङम्निरूपितावयवत्वायात्र पदमनुबन्धेतरघटितं ग्राह्यं तेन ङमघटितं उट् इतिपदमनुबन्धेतरघटितं नास्तीति तदघटकत्वस्य टकारे सत्वात् ङमाष्टित्वासिद्धिः । ङमुडित्येकमेव पदमिति पक्षे त्वदोष एवेति बोध्यम् । ननु इत्वघटितधर्मातिदेशएव समीपे ऽवयवत्वारोपस्य ज्ञापितत्वेन उपदेशावयवत्वाभावादन्त्यत्वानुपपत्तिरत अह । अन्त्यशब्द इति । एतत्प्रवृत्तेः प्रागनुबन्धत्वाभावेन अनवयवत्वाभावान्न लक्षणोपयोग इति के चित् । अत्र पक्षे प्रमाणं वक्ष्यमाणपरिभाषात्रयज्ञापकानि उपदेशेजनुनासिक इति सूत्रे, उपदेशग्रहणं च, तत्फलं चाभ्र आँ अटित इत्यत्रादितश्चेतीट्प्रतिषेधो मा भूत् तस्य चानेकान्तपक्षे एव समीपेऽवयवत्वारोपेण संभव इति। स्पष्टं चेदं सिद्धमनुबन्धानामनेकान्तत्वादित्यादिना घुसंज्ञासूत्रवासरूपसूत्रादौ भाष्ये । एतत्फलं घ्वसोरेद्धावित्यत्र शे लोपनिरूपितावयवत्वारोपात्तस्य शि-

न्त्यशब्दः परसमीपबोधकः ॥ ४ ॥ वस्तुतस्तु—

एकान्ताः ॥ ५ ॥

इत्येव न्याय्यम्। शास्त्रे तत्रोपलम्भादन्यत्रानुपलम्भाच्च। अनवयवो हि काकादिरेकजातीयसम्बन्धेन गृहवृक्षादिषू-

---

त्वेन सर्वादेशत्वसिद्धिः। अत्र पक्षे गुप्तिजित्यादौ सनादिशब्दानां सो भवतीत्यर्थः। अनुवादे सनीत्यादौ तु इत्संज्ञकनकारपूर्ववर्तिबोध्ये सशब्दे इत्यादिरर्थः। अत्र पूर्वत्वादिनिवेशान्न णाणादौ दोषः। एवमुञिचपदइत्यत्र इत्संज्ञकञकारपूर्ववर्तिबोध्ये उशब्दे इत्यर्थस्तेन पदेर्कि तन्त्रयुतमित्यत्र न दोषः, अत्रोकारस्येत्संज्ञकञकारपूर्ववर्ति वेशब्दबोध्यत्वादिति दिक्॥ यद्यप्यत्र पक्षे नानुबन्धकृतमित्यादिवक्ष्यमाणपरिभाषात्रयं नारम्भणीयं तथाप्यारोपकवाक्यकरणं, अनुबन्धघटितात्सौत्रविभक्तिकल्पनं, आद्यन्तशब्दयोर्लक्षणास्वीकार इति गौरवम् आनङ्नकारादावुक्तहेतुसत्वेन साध्याभावाद्व्यभिचारः। विधेयेऽदर्शनरूपहेतोः सिद्धिस्तस्यलोप इत्येतद्वाक्यार्थबोधाधीना तदर्थबोधश्च हलन्त्यसूत्रवाक्यार्थबोधाधीनस्तद्वाक्यार्थबोधश्च पदार्थज्ञानविधया लक्षणाग्रहाधीनः तद्ग्रहश्चानवयवत्वग्रहपूर्वकशक्यार्थबाधग्रहपूर्वकः। अनवयवत्वग्रहश्च प्रकृतहेतुज्ञानपूर्वक इति चक्रकापत्तिश्चेत्यतः सिद्धान्तमाह। वस्तुतस्त्विति। एकान्ता इति। स्वघटितपदाघटितपदघटकबोधकावयवा इत्यर्थः। स्वघटितेत्यादिनिवेशात् छणो णकारे करूपबोधकावयवत्वं नेति बोध्यम्। तत्रेति। बोधकइत्यर्थः। तत्रोपलभ्यमानत्वमात्रस्य हेतुत्वे काकादीनामपि वृक्षादिषूपलभ्यमानत्वादन्यत्रानुपलम्भस्यैव हेतुत्वे शशशृङ्गादीनामपि तत्त्वाच्च हेतुसत्वेन साध्याभावाद्व्यभिचाराद्धेतुदले उभयोपादानम्। सनवयवनकारादेरपि सम्बन्धान्तरेणान्यत्रोपलम्भाद्धेत्वसिद्धिरत एकजातीयेति। येन संबन्धेन तत्रोपलभ्यमानत्वं तद्रूपावच्छिन्नसंसर्गेणान्यत्रानुपलभ्यमानत्वमिति तदर्थः। एवं च नकारस्य सनि समवायेनोपल-

लभ्यते नैवमयम् ॥ एवं हि बहुव्रीहिरपि न्यायत एवोपपन्नः ।

ध्धस्यान्यत्र तेन संबन्धेनानुपलभ्यमानत्वान्न दोषः । यद्यपि अवयवस्तत्रो-पलब्धेरितिभाष्यतस्तत्रोपलम्भादित्येव हेतुः प्रतीयते तथापि कैयटेन यो हि संशायको हेतुः स कथं निश्चायक इत्याशङ्क्य तत्रोपलम्भादित्यस्य त-त्रैवोपलम्भादित्यर्थकरणेन समाहितत्वात्तदनुसारेणायं ग्रन्थ इति ध्येयम् । न च बोधकत्वस्याद्यावधि अनिर्णीतत्वेन हेतोरसिद्धिरिति वाच्यम् । अ-नुबन्धघटिते सनादौ पक्षे विभक्तिप्रकृतित्वेन हेतुना बोधकत्वं प्रसाध्य त-द्घटकानुबन्धादौ तत्रैवोपलम्भादिति हेतुना बोधकावयवत्वसाधनेनादो-षात् । अत्रोपलब्धिविषयत्वाभावादित्यस्योपलब्धिविषयत्वयोग्यत्वाभावा-दित्यर्थः । तेनोत्पन्नविनष्टघटस्यान्यत्रोपलम्भाभावेपि तद्योग्यत्वसत्त्वान्न क्ष-तिः। न च घटरूपादौ घटावयवत्वापत्तिः । घटरूपादेर्घटादन्यत्रासत्वादिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । गुणक्रियादिसमुदायस्यैव सांख्यमतइव वैयाकरणमतेपि द्रव्यत्वाङ्गीकारात् । अत्र च सर्वाधारतानियामकसंबन्धेतरसंबन्धो ग्राह्यस्तेन कालादावेव कालिकादिसंबन्धेनोपलम्भेपि न कालावयवत्वं तेषामिति बोध्यम् । अत्र केचित् । अनुबन्धाः बोधकावयवाः बोधकायुतसिद्धत्वा-त् । यो यदयुतासिद्धः स तदवयवो यथा शाखादिः नकारानुबन्धस्य स-नयुतसिद्धत्वात् तदवयवत्वमक्षतम् । न चैवं बोधकानां स्वावयवायुतसिद्धत्वे-न तदवयवत्वापत्तिः।व्यापकत्वविशिष्टायुतसिद्धत्वस्य हेतुत्वेन समुदायस्य स्वा-वयवाव्यापकत्वेनादोषादिति वदन्ति । अत्र पक्षेगुप्तिजित्यादौ विधेयताप्रयोज-कसनादिपदस्य नकारेत्संज्ञकः सो भवतीत्यर्थः । इत्संज्ञालोपौ तु पक्षद्व-येपि सूत्रे एव, अनुबन्धविनिर्मुक्तपदार्थस्यैवोपस्थितेरनुवादे सनीत्यादौ न-कारेत्संज्ञके सशब्दे इत्यादिरर्थः । अन्ये तु अनुबन्धाः बोध्यावयवाः बोधके उपलभ्यमानत्वात् सनः सकारवदित्यनुमानेनानुबन्धानां बोध्या-वयवत्वंसिध्यति । न चेदमप्रयोजकं, स्वरूपशास्त्रस्यानुकूलतर्करूपस्य जागरूकत्वात् । इत्थं चानुबन्धसहितस्य बोध्यत्वेन वक्ष्यमाणपरि-भाषात्रयावतरणानि स्वरसतः संगच्छन्ते । अस्मिन् कल्पे तु बोध्य-एवेत्संज्ञालोपौ न सूत्रे, गुप्तिजित्यादिविधेये ऽनुवादे च सन्पदस्य सन्शब्द

अन्त्यादिशब्दे लक्षणा चन। किंचानवयवत्वे णशकप्रत्ययादौ

इत्येवार्थः । तेन णाणोर्न व्यभिचारः । तत्रोपलम्भादित्यादिहेतुना बोधकावयवत्वसाधनं तु न युक्तम् । बोधकत्वस्य सन्यव्याप्यसिद्धेः । अनुबन्धसहिताद्विभक्तिदर्शनेन सनादौ बोधकत्वनिश्चये तु नकारादौ तदवयवत्वस्य श्रवणेन्द्रियेणैव सिद्धतया सन्देहाभावेनानुमानस्यैवाप्रसक्तेः । अत एव भाष्ये तत्रोपलम्भादित्येव हेतुः प्रदर्शितो नान्यत्रानुपलम्भाच्चेति । एतेन यो हि संशायको हेतुः स कथं निश्चायक इत्याशङ्क्य तत्रोपलम्भादित्यस्य तत्रैवोपलम्भादित्यर्थ इति कैयटोक्तमपास्तम् । संशायकस्यैकस्य हेतोरसाधकत्वनिर्णये ऽपरहेतोर्निर्णयजनकत्वस्य सर्वसंमतत्वाच्च । अत एव स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयस्थले पुरुषत्वसाधकस्य करचरणादिमत्वस्य प्रत्यक्षेण बाधे संशायकस्यैव कोटरादिमत्वस्य स्थाणुत्वानुमितिजनकत्वं सर्वसंमतम् । किं चानुवादे सन्यत इत्यादौ नकारेत्संज्ञकसशब्दे परत इत्याद्यर्थस्य कथंचित्संभवेपि विधेयताप्रयोजके गुप्तिजित्यादौ सनादिपदे न तत्संभवः । न विधौ परः शब्दार्थ इतिन्यायात् । किं चैवं दाप्शब्दस्यापि पकारेत्संज्ञकदाशब्दइत्यर्थे ऽवदातमित्यत्र तस्य सत्वेन वक्ष्यमाणावतरणासंगतिः।न च पकारेत्संज्ञकदाप्शब्दबोध्यत्वं दाप्पदशक्यतावच्छेदकमेवं सनादिपदेपि नकारेत्संज्ञकसन्पदबोध्यत्वं तत् । अत एव न णाणोर्व्यभिचारः । त्वद्रीत्या दाप्शब्दत्वस्य दाप्पदशक्यतावच्छेदकत्वे तु प्रणिदापयतीत्यत्रापि तत्सत्वाद् घुसंज्ञानिषेधापत्तिरिति वाच्यम् । पकारेत्संज्ञकेत्यादेस्तदर्थतावच्छेदकताया अनुपयोगेन लाघवान्मदुक्तस्यैव तस्योचितत्वात् । दैप्साहचर्यादिना पकारेत्संज्ञकस्य दापस्तत्र ग्रहणेपि तत्त्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वकल्पने मानाभावात् । अत एव दाधाघ्वपिदितिन्यासेन सह न फलभेदः । किं च त्वन्मते सूत्रएवेत्संज्ञालोपयोः सत्वेन तत्र शित्परत्वयोग्यताया असंभवेनात्वाप्राप्त्या नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वमिति परिभाषया तत्साधनपरभाष्यासंगतिः । शित्परत्वयोग्यस्यात्वविधानाद्देधे इत्यत्र नात्वम् । तद्योग्यता च प्रकृतेरेव न प्रत्ययान्तस्य न वौपदेशिकस्येति बोध्यम् । नन्वेवमिदम इश् अणत्वात्सवर्णग्रहणं प्राप्नोति अप्रत्यय इति निषेधादिति भाष्यासंगतिः बोध्यस्याणरूपत्वाभावात्, मम त्विकारस्य बोध्यत्वेन तस्याण्-

णादेरित्वानापत्तिः प्रत्ययादित्वाभावात् दघ्नचश्चकारस्य वैयर्थ्यापत्तिश्च । इदंच तस्यलोप इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । तत्र ह्युक्तमेकान्ता अनुबन्धा इत्येव न्याय्यमिति दिक् ॥५॥

नन्वेकान्तत्वे ऽनेकाल्त्वादेव औशादीनां सर्वादेशत्वसिध्यानेकाल्सूत्रे शिद्ग्रहणं व्यर्थमत आह ॥

नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम् ॥ ६ ॥

त्वादणुदित्सूत्रप्रवृत्तेर्निराबाधत्वान्नदोष इति चेन्न। अस्य भाष्यस्यानेकान्तपक्षाभिप्रायकत्वकल्पनेनादोषात् । एकान्तपक्षेपि ह्रस्वादीनामणत्वेन तद्बोधकह्रस्वादिपदेष्वणुदित्सूत्रप्रवृत्तौ अष्टादशादीनां ग्रहणापत्तिभिया ऽण्मात्रघटितं यदण्बोधकं पदं तेन स्वबोध्याण्सवर्णानां ग्रहणं भवति, मात्रपदेन चेत्संज्ञकेतरस्यैव व्यावृत्तिरत एवेणादिपदैः स्वबोध्यसवर्णग्रहणासिद्धिरेवं चेशादिपदस्याप्यणत्वेन प्राप्तसवर्णग्रहणस्य अप्रत्ययइतिनिषेधे बाधकाभावात् । उञि च पदइति सूत्रे उञ्पदस्य ञान्तबोध्य उशब्दे लक्षणा बोध्या तेन पदे किं, तन्त्रयुतमितिभाष्यं संगच्छते । इत्थं चार्धजरतीयस्यानौचित्यादेकान्तपक्षे ऽनुबन्धा बोधकबोध्ययोरुभयोरप्येकान्ता इति सिद्धान्तयन्ति॥५॥

शिद्ग्रहणं व्यर्थमिति । ननु घ्वसोरेद्धावितिविहितलोपस्य सर्वादेशत्वार्थं शिद्ग्रहणं चरितार्थमिति चेन्न । लोपोयील्यतो लोपपदानुवृत्त्यैव सिद्धे सूत्रे लोपपदोपादानादेव सर्वादेशत्वसिद्धेः शिद्ग्रहणवैयर्थ्यस्य सूपपादत्वात् । तत्सूत्रस्थभाष्यं तु अनेकान्तपक्षाभिप्रायकमिति न तद्विरोधः । नन्वनेकाल्सूत्रे बोधकवृत्त्यनेकाल्त्वस्य सर्वादेशताप्रयोजकत्वे पादस्यलोप इत्यत्रापि सर्वादेशत्वापत्तिरतो बोध्यवृत्त्यनेकाल्त्वस्य तत्त्वं वाच्यं तथा चानुबन्धविनिर्मुक्तपदार्थोपस्थितेः सत्वात् बोध्यस्यौशब्दस्यानेकाल्त्वाभावात्सर्वादेशार्थं शित्वस्य चारितार्थ्यमिति चेन्न । शकारस्य तस्य लोप इति लोपादेशे आनुमानिकस्थान्यादेशभावेन स्थानिवत्सूत्रेणैवानेकाल्त्वातिदेशात्सर्वादेशत्वसिद्धेः शित्ववैयर्थ्यस्य सूपपादत्वात् । न चानल्विधाविति तन्निषेधः । नल्यपीतिसूत्रारम्भसामर्थ्येनानुबन्धघटिततथाविध-

शिद्ग्रहणमेवैतज्ज्ञापकम्, तेनार्वणस्तृ इत्यादेर्न सर्वा-

र्मानयने ऽनल्विधावित्यस्याप्रवृत्तिज्ञापनात्। न च हल्ङ्यादिसूत्रे ङ्याब्ग्रहणवैयर्थ्यापत्तिर्ङ्याबादिरूपबोधकगतहलन्तत्वस्य स्थानिवद्भावेनैव लाभादिति वाच्यम्। आकाररूपाबन्तादेवेति नियमार्थं तदावश्यकत्वात्। रमेत्यादावाकारे हलन्तत्वातिदेशेपि रमेत्यस्य हलन्ततदादित्वाभावेन तत्र सुलोपार्थं तदावश्यकत्वाच्च। शिद्ग्रहणमेवैतादिति। शिद्ग्रहणमपीत्यर्थः। तथा च नल्यपीतिसूत्रसहकृतेनैतच्छिद्ग्रहणेनानुबन्धत्वव्याप्याल्मात्रवृत्तिधर्मघटितधर्मातिदेशे ऽनल्विधाविति निषेधो न प्रवर्ततइति विशेषरूपेण ज्ञापनादुभयोश्चारितार्थ्यम्। परिभाषार्थस्तु अनुबन्धकृतमनेकाल्त्वं यथा न भवेत्तथा कल्पनीयमिति। तथा च अशब्दादाचारक्विबन्ताद् घञि अतोलोपे अ इत्यत्र घञ्वृत्तिहलन्तत्वातिदेशेन हल्ङ्याबिति सुलोपो न। एतेन रुङ् तृङ् इति ङिदादेशविधानात्सर्वादेशाप्राप्त्या फलाभावेन परिभाषा शिद्ग्रहणं च व्यर्थं एवेत्यपास्तमिति ग्रन्थाशय इति केचित्। यत्तु अनेकाल्वृत्तिधर्मावच्छिन्नविधेयताश्रयः सर्वस्येत्यनेकाल्सूत्रार्थाद्बोध्यौशब्दस्यानेकाल्त्वाभावेपि तत्त्वान्न क्षतिः। लोपस्तु न सर्वादेशस्तत्र विधेयतावच्छेदकस्याभावत्वस्यानेकाल्वृत्तित्वाभावात्। अनेकाल्वृत्तीत्यस्याल्समुदायवृत्तीत्यर्थस्तेन ह्रस्वत्वादेरनेकेष्वल्पु विद्यमानत्वेपि न क्षतिरिति। तन्न। पथिमथीत्याकारादेशस्य दिव औदित्यौकारादेशस्य च तथात्वाभावेन सूत्राप्राप्त्या नानुबन्धकृतमितिपरिभाषया सर्वादेशवारणपरभाष्यासंगतेः। एतेनानुपूर्वीप्रकारेण बोधकं यदनेकाल्पदं तद्बोध्यः सर्वस्यादेश इति सूत्रार्थाल्लोपस्यानुपूर्वीप्रकारेण बोधकत्वाभावादौशादेस्तथात्वाच्च न दोष इति परास्तम्। पूर्वोक्तयुक्त्या बोध्यस्यानेकाल्त्वे तु न काप्यनुपपत्तिरिति ध्येयम्। न चाल्घटितस्य बोधको योनेकाल् तद्बोध्यः सर्वस्य भवतीत्यनेकाल्सूत्रार्थेन लोपपदस्याल्घटितबोधकत्वाभावेन न सर्वादेशताप्रयोजकत्वं, विसर्जनीयादिपदानामल्घटितबोधकत्वेपि निर्दिश्यमानपरिभाषयैव तत्रतत्र वारणसंभवादिति वाच्यम्। अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वोदस्थास्तम्भोरित्येतद्विषये सर्वादेशापत्तेर्दुर्वारत्वात्। न च ज्ञापितेपि स्वांशे चारितार्थ्यं दुरुपपादमौशादौ शकारोच्चार-

देशत्वम् । डादिविषये तु सर्वादेशत्वं विनानुबन्धत्वस्यैवाभावेनानुपूर्व्यातिसिद्धम् ॥ ६ ॥

नन्वेवमप्यवदातं मुखमित्यत्र पलोपोत्तरमात्त्वे कृतेऽदाप् इति घुसंज्ञाप्रतिषेधो न स्याद्दैपः पकारसत्त्वे ऽनेज-

---

णसामर्थ्याद् भूतपूर्वानेकाल्त्वमादायापि सर्वादेशासिद्धेरिति वाच्यम् । जसः शी, जश्शसोः शिरित्यादेः शित्वस्य विभाषाङिश्योः शिसर्वनामस्थानमित्यत्र विशेषणार्थतया चारितार्थ्येन शकारोच्चारणवैयर्थ्याभावेन भूतपूर्वगत्याश्रयणे मानाभावात्स्वांशे चारितार्थ्यस्य सौष्ठवात् । डादिविषये त्विति । डादिविषये सर्वादेशात्प्राक् प्रत्ययत्वाभावेन इत्त्वाप्राप्त्या न परिभाषाप्रवृत्त्यवसर इति भावः । न चैतद्ग्रन्थकृन्मते इत्संज्ञायोग्यत्वरूपस्यानुबन्धत्वस्य सत्त्वात्परिभाषाप्रवृत्तेः सुलभतयैतद्ग्रन्थासंगतिः जसः शीतिपूर्वग्रन्थविरोधश्चेति वाच्यम् । अनुबन्धत्वस्याभावेन विनापि, अनुबन्धत्वसत्वेपि डादिविषये सर्वादेशत्वमानुपूर्व्यात्, डा आ इत्यादिप्रश्लेषात् सिद्धमिति योजनया ग्रन्थसंगतेरिति केचित् । वस्तुतस्तु परिभाषाप्रवृत्तावनुबन्धत्वस्योपजीव्यतया डादिविषये परिभाषाप्रवृत्तिस्वीकारे ऽनेकाल्त्वस्याप्रवृत्त्या डादीनामन्त्यादेशत्वे डकारादेरित्संज्ञाया अप्रवृत्या स्वोपजीव्यानुबन्धत्वविघातस्य स्पष्टतया संनिपातपरिभाषया निरुक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेरुक्तग्रन्थस्य यथाश्रुतार्थकरणेपि न क्षतिः । जसः शीत्यत्र त्वेतत्परिभाषाप्रवृत्तावपि शित्वात्सर्वादेशस्य सत्वेन स्वोपजीव्यानुबन्धत्वस्य विघाताभावेन संनिपातपरिभाषाया विषयाभावान्न पूर्वापरस्वग्रन्थविरोधोपीति बोध्यम् ॥ ६ ॥

पलोपोत्तरमात्वइति । न च पलोपोत्तरमुपदिश्यमानत्वाभावः । स्थानिवद्भावेन तल्लाभात । न चैवमटधातौ अस्येत्संज्ञोत्तरं टस्येत्त्वापत्तिरिति वाच्यम् । इत्संज्ञाविधावनतिदिष्टोपदिश्यमानत्वस्यैव प्रयोजकत्वात् । अत एव मकारपरित्राणार्थः स्थमोरुकारश्चरितार्थः । आत्वविधावतिदिष्टोपदिश्यमानत्वस्यापि प्रयोजकत्वे दोदद्घोरिति सूत्रे दाग्रहणमेव मानम् । अन्यथा धारूपघोर्दधातेर्हिरित्यनेनैव बाधाद्धेटष्टृकारस्य लोपोत्तरमात्वाप्राप्त्या घुत्वाभावादेव तदप्राप्तेर्दारूपस्यैव तत्संभवेन तद्ग्रहणं व्यर्थमेव स्यात् । न

न्तत्वादात्वाप्राप्त्या ष्पलोपोत्तरं पकाराभावेनास्य दाब्त्वाभावादत आह ॥

नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम् ॥७॥

उदीचां माङ इति निर्देशो ऽस्या ज्ञापकः । आदेच उपदेशे इति सूत्रेणोपदिश्यमानस्यैजन्तस्यात्वं क्रियते ङकारसत्वे त्वेजन्तत्वाभावादात्वाप्राप्तेस्तस्यासंगतिः। न चास्या-

---

चैवं पच्धातौ पस्येत्संज्ञालोपोत्तरमकारस्य सा न स्यादुपदेशत्वस्य स्थानिवत्त्वेन लाभादिति वाच्यम् । संज्ञयोर्विरोधाभावेन युगपदकारषकारयोस्तत्सत्वेनातिदेशानुपयोगात् । दाप्त्वाभावादिति । न च दाप्त्वस्य पकारेत्संज्ञकदात्वरूपतया तत्र दात्वस्य सिद्धत्वेनान्यस्य स्थानिवद्भावेन लाभसंभव इति वाच्यम् । पकारेत्संज्ञकदाप्शब्दबोध्यस्यैव दाब्रूपत्वाङ्गीकारेणादोषात् । अत एव णाणोर्न तत्तत्कार्यसंकरप्रसङ्ग इति दिक् । के चित्तु दाप्त्वं दाप्शब्दत्वमेव गुप्तिजित्यादावपि सन्त्वावच्छिन्न इत्येवार्थो न तु नकारेत्संज्ञकः सो भवतीति ' न विधौ परः शब्दार्थ ' इति न्यायात् । एवमनुवादे सन्यत इत्यादावपि सन्त्वावच्छिन्ने परे इत्यादिरर्थः । नकारेत्संज्ञकत्वादिकं तु परिचायको धर्मस्तेन देवरुहीत्यत्र रुशब्दत्वेप्युकारेत्संज्ञकत्वाभावान्नोत्वम् । विधेयता तु सन्त्वेन रूपेण सशब्दे एव नतु सन्शब्दे । अत एवेदम इशिति भाष्यं स्वरसत उपपद्यते । तेनाण्त्वाभावाण्णे ऽण्कार्यं न । दापो दाब्रूपत्वस्य कस्यामपि [1]स्थतावंसभवेनास्य दाप्त्वाभावादवतरणसंगतिश्चेति वदन्ति । नानुबन्धेति । इदं तु तत्त्वम् । अन्तत्वलक्षणे यस्मात्परो नास्तीत्येवंरूपे परपदेनानुबन्धेतरो ग्राह्य इति बोध्यम् । अत्र केचित् । नानुबन्धकृतमनुपादिश्यमानत्वामिति वचनं कार्यं, दैपः पकारसत्त्वेपि दैशब्दे एजन्तत्वस्य सिद्धत्वेनोपदिश्यमानत्वस्य परिभाषया लाभादिति न काप्यनुपपत्तिरिति वदन्ति । तएवं मष्टव्याः, अपूर्ववचनकल्पने किं ते बुद्धिवैशारद्यं ? दैप्युपदिश्यमानत्वस्य स्वतः सिद्धतयैजन्तत्वमात्रस्य परिभाषयैव लाभसंभवात् । किं च बहुपदार्थघटितस्योपादिश्यमानत्वस्यातिदेशेन

मवस्थायां तस्य धातुत्वाभावात्कथमात्वम्। तत्र धातोरित्यस्य निवृत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः॥ स्पष्टं चेदं दाधा घ्वदाप् इति सूत्रे भाष्ये॥ ७॥

नन्वेवमपि वासरूपसूत्रेण कविषये ऽणो ऽप्यापत्तिरित्यत आह॥

कल्पनापेक्षया ऽन्तत्वलक्षणे ऽनुबन्धेतेरति विशेषणदानएव लाघवसंभवः। किं चाटधातौ भवदुक्तरीत्या टान्तउपादिश्यमानत्वारोपेण टस्येत्संज्ञापत्तिरिति दिक्। माङ इतिनिर्देश इति। माङ् मानइत्यस्य तु नायं निर्देशः। ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येन व्यतिहारे माङोनभिधानादिति भावः। धातुत्वाभावादिति। लिटिधातोरित्यतस्तदनुवृत्तिसंभवान्नधातुलोपसूत्रे उपदेशएवानुबन्धलोपे कृते ततो धातुसंज्ञेत्यभियुक्तोक्तादिशा ङकारसत्वे तस्य धातुत्वाभावादात्वाप्राप्त्या ज्ञापकासंभव इति भावः। अन्यत्रेति। आदेच इति सूत्रे शेखरइत्यर्थः। तत्र हि धातोरित्यस्याभावे गोभ्यामित्यत्रात्वमाशङ्क्योणादीनामव्युत्पन्नत्वेनोपदिश्यमानत्वाभावान्नेति समाहितम्। न चेरयोरे इत्यादीनामुपदेशे एजन्तत्वात्तद्व्यावृत्तये धातोरिति चरितार्थमिति वाच्यम्। रइत्यादिषु एकाराद्युच्चारणसामर्थ्यादशितीतिनिषेधाच्छित्परत्वयोग्यानामेवात्वविधानाच्च तद्व्यावृत्तेः सुलभत्वादित्यन्यत्र विस्तरः। भाष्यइति। तत्र हि गोश्चच इत्यत्रात्वमाशङ्क्य गोतोणिदिति ज्ञापकात्तदभावः साधितः, गोशब्दस्यात्वे तु णित्वं व्यर्थमेव स्यादिति तदाशय इति दिक्॥ ७॥

अणोप्यापत्तिरिति। ननु वासरूपसूत्रे औपदेशिकसारूप्यवद्भिन्नस्य ग्रहणे तादृशसारूप्यवतोर्वैकल्पिकबाध्यबाधकभावस्वीकारेपि फले विशेषाभावेनासरूपग्रहणवैयर्थ्यापत्त्या प्रायोगिकस्यैव तस्य ग्रहणावश्यकतया ऽनुबन्धविनिर्मुक्तपदार्थोपस्थितिरिति सिद्धान्तरीत्या काणोरपि बोध्ययोरकारयोः सरूपत्वेन सूत्राप्राप्त्या कथं कविषये ऽणोप्यापत्तिरिति चेन्न। हनश्च वधः मूर्तौघन इत्येतद्विहितयोरप्प्रत्यययोर्विकल्पेन बाधाभावाय सूत्रे ऽसरूपग्रहणस्य चारितार्थ्येन प्रायोगिकग्रहणे मानाभावादुपदेशे

नानुबन्धकृतमसारूप्यम् ॥ ८ ॥

ददातिदधात्योर्विभाषा इति णबाधकशस्य विकल्पविधायकमस्यां ज्ञापकम् ॥ तेन गोद इत्यादौ नाणिति वासरूपसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ ८ ॥

काणोरसरूपत्वेनोक्तापत्तेः सुवचत्वात् । निरुक्तयोरप्प्रत्यययोर्विकल्पने बाधस्वीकारे तु मूर्तावपि हनश्च वध इत्यस्य प्रवृत्त्याऽप्वध इत्यापत्तिः । न चासरूपग्रहणस्यैतत्प्रयोजनत्वे हनश्चवधो ऽमूर्तौ, मूर्तौ घन इति न्यासेन तद्वारणात्सूत्रे ऽसरूपग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् । ब्रह्मज्ञ इत्यत्रेगुपधेतिकप्रत्ययस्यातोनुपसर्गइति विकल्पेन बाधकं स्यात्तथा च कदा चिदिगुपधेतिकप्रत्यये उपपदमतिङिति नित्यसमासाप्राप्त्या विकल्पेन षष्ठीति समासे ब्रह्मणो ज्ञ इत्यस्यापत्तेः। मम तूपदेशे द्वयोः कप्रत्यययोः सरूपत्वेन वासरूपाप्राप्त्या ऽऽतोनुपसर्गइति कप्रत्यये उपपदमिति नित्यसमासे ब्रह्मज्ञ इत्येकमेव रूपमित्यौपदेशिकसारूप्यग्रहणेप्यसरूपग्रहणसार्थक्येन प्रायोगिकग्रहणे प्रमाणाभावादित्याशयात् । एवं तुन्दपरिमृजः मूलविभुज इत्यादौ इगुपधेतिकप्रत्ययस्य तुन्दशोकयोरिति मूलविभुजादिभ्य इत्यादीनां नित्यबाधकत्वेन नित्यसमाससिद्धिः । एवमेव पाणिघताडघौ शिल्पिनि, अन्तर्घणो देशइत्येतद्विषयेपि हनश्चवध इत्यस्य प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वं बोध्यम् । नानुबन्धकृतमसारूप्यम् । के चित्तु परिभाषाज्ञापकेन वासरूपसूत्रे प्रायोगिकमेव सारूप्यं गृह्यतइति वदन्ति । तत्तुच्छम् । प्रायोगिकग्रहणे प्रयोगमात्रावच्छेदेन सारूप्यं यत्किंचित्प्रयोगावच्छेदेन वा तद् गृह्यते । नाद्यः । इगुपधज्ञातुन्दशोकयोरित्यनयोरपि वासरूपसूत्रप्रवृत्त्या विकल्पेन बाध्यबाधकभावप्रसङ्गात् । ब्रह्मज्ञः ब्रह्मज्ञायेत्यत्र प्रथमाचतुर्थ्येकवचनयोर्वैरूप्यात् । नान्त्यः । प्रयोगसामानाधिकरण्येन सारूप्यग्रहणे अप्रत्ययादित्येतद्विहितस्याप्रत्ययस्य ण्यासश्रन्थोयुजिति विकल्पेन बाधकं स्यात् । हारणाशब्दात् ण्यन्तात्क्विपि अतो लोपे ततो भ्यामि हारभ्यामित्यत्राकाररूपो युच्, अप्रत्ययस्तु तद्रूपएवेति द्वयोरपि कुत्र चित्सारूप्यसंभवात् । तस्मात्प्रायोगिकसारूप्यस्य ग्रहीतुमशक्यतया ऽगत्यौपदेशिकस्य ग्रहणे उक्तापत्तिवारणार्थं परिभाषाङ्गीक-

ननु संख्याग्रहणे बह्वादीनामेव ग्रहणं स्यात्प्रकरणस्याभिधानियामकत्वासिद्धात्कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्यय इति न्यायात् । अस्ति च प्रकृते बव्हादीनां संख्यासंज्ञा कृतेति ज्ञानरूपं प्रकरणम् । न तु लोकप्रसिद्धैकद्व्यादीनामित्यत आह ॥

उभयगतिरिह भवति ॥ ९ ॥

इह शास्त्रे । संख्याया अतिशदन्ताया इति निषेधोऽस्या ज्ञापकः । नहि कृत्रिमा संख्या त्यन्ता शदन्ता वास्ति ॥ तेन कर्तरि कर्मव्यतिहारे कण्वमेघेभ्यः करणे विप्रतिषिद्धं चानधिकरणेत्यादौ लौकिकक्रियाद्रव्याद्यवगतिः ॥ तत्र क्वोभयगतिः क्वाकृत्रिमस्यैव क्व कृत्रिमस्यैवेत्यत्र लक्ष्यानुसारि व्याख्यानमेव शरणम् । अत एवाम्रेडितशब्देन कृत्रिमस्यैव ग्रहणं न तु द्विस्त्रिर्घुष्टमात्रस्य ॥ स्पष्टं चेदं संख्यासंज्ञासूत्रे भाष्ये ॥ यत्तु संज्ञाशास्त्राणां म-

---

रणीयैवेति दिक् ॥ ८ ॥

अभिधानियामकत्वेति । अभिधानियामकत्वं, तात्पर्यसंकोचकत्वमर्थविशेषे तात्पर्यग्राहकत्वमित्यर्थः । उभयगतिरिह भवतीति । उभयोः कृत्रिमाकृत्रिमयोर्व्यस्तयोः समस्तयोश्चावगतिरित्यर्थः । तेन व्याख्यानात् क्व चित् कृत्रिमस्यैव क्व चिदकृत्रिमस्यैव क्व चिदुभयोर्ग्रहणं सिद्धम् । तदेवाह । शास्त्रइति । शास्त्रत्वावच्छेदेनोभयगतिर्न तु प्रत्येकमित्यर्थः । त्यन्तेति । अर्थवत्त्यन्तेत्यर्थः । तेन कतीत्यत्र तत्संभवेप्यर्थवत्त्वाभावान्नदोषः । यत्त्विति । अयं भावः । सिद्धे शब्दार्थसंबन्धइति वार्तिकेन शब्दार्थयो-

च्छास्त्रेऽनेन शब्देनैत एवेति नियमार्थत्वं कृत्रिमाकृत्रिमन्यायबीजमिति, तन्न । तेषामगृहीतशक्तिग्राहकत्वेन विधित्वे संभवति नियमत्वायोगात् सर्वे सर्वार्थवाचका इत्यभ्युपगमोऽपि योगिदृष्ट्या नत्वस्मद्दृष्ट्या विशिष्य सर्वशब्दार्थज्ञानस्याशक्यत्वात्सामान्यज्ञानं तु न बोधोपयोगीत्यन्यत्र निरूपितम्॥ ९॥

नन्वध्येता शयितेत्यादाविङ्शीङोर्ङित्वाद् गुणनिषेधः

वाच्यवाचकभावरूपशक्तिसंबन्धस्यापि सिद्धत्वबोधनेन वृद्धिरादैजित्यादिसंज्ञाशास्त्राणां वैयर्थ्यापत्त्या शास्त्रे वृद्ध्यादिपदैरादैजादय एव बोद्धव्या इति नियमार्थत्वमूलकोऽयं कृत्रिमेतिन्याय इति । अगृहीतशक्तीति । शक्तेः सिद्धत्वेपि तद्ग्रहस्यासिद्धत्वेन तदर्थं सूत्रस्यावश्यकतया नियमत्वासंभवादिति भावः।सर्वे सर्वार्थवाचका इति। पदं, अर्थवाचकं, पदत्वात्,घटपदवदित्यनुमानेनार्थत्वेन रूपेण वृद्ध्यादिपदानामादैजादिवाचकत्वग्रहस्यापि सिद्धत्वमिति भावः । विशिष्यसर्वशब्दार्थज्ञानस्येति । वृद्ध्यादिपदानामर्थत्वेन तत्तदर्थवाचकत्वस्य ज्ञानेप्यादैच्त्वादिना तद्वाचकत्वज्ञानाय सूत्राणामावश्यकतेति भावः । न बोधोपयोगीति । विशेषरूपेण बोधोपयोगी नेत्यर्थः । केचित्तु यत्तुग्रन्थे नियमार्थमित्यस्य तात्पर्यसंकोचकत्वमर्थविशेषे तात्पर्यग्राहकत्वमित्येवार्थः । अभिधानियामकत्वोतिपूर्वोक्तानियमशब्दवन्नतु परिसंख्यार्थकत्वं तथा च वृद्धिरादैजित्यादिसूत्राणां तात्पर्यग्राहकत्वस्योभयवादिसिद्धतया तत्सूत्रमूलकत्वस्यापि कृत्रिमेतिन्यायेऽर्थत एव सिद्धेरयं विचारः काकदन्तपरीक्षावन्नार्थसाधक इति वदन्ति ॥ ९ ॥

क्ङिति चेति गुणनिषेधः स्यादिति ।सूत्रे निमित्तपदं कारणमात्रपरं नतु निमित्तकारणमात्रपरं प्रमाणाभावादित्यर्थः। ननु क्ङितिचेतिसूत्रे परसप्तम्याश्रयणेपि रोरवीतीत्यत्रान्तरङ्गप्रतिषेधदृष्ट्या बहिरङ्गगुणस्यासिद्धत्वेन बाधायोगात्तन्निमित्तग्रहणं न कार्यं,मेवं कवयतीत्यत्राप्याचारक्विब्निमित्तकगुणनिषेधो नेत्यध्येतेत्यादौ क्ङितिचेत्यस्याप्राप्तिः।न च परसप्तम्याश्रयणे

स्यादत आह ॥

कार्यमनुभवन् हि कार्यी निमित्ततया नाश्रीयते ॥ १० ॥

स्थण्डिलाच्छयितरि इति निर्देशश्चास्यां ज्ञापकः । ऊर्णुनविषतीत्यादिसिद्धये कार्यमनुभवन्निति । अत्र हि द्विर्वचनेऽचि इति नुशब्दस्य द्वित्वम् । अन्यथा सन्यङोरित्य-

---

भिन्नमित्यत्र दकारेण व्यवधानाद् गुणो न स्यादिति वाच्यम् । क्नोः कित्त्वसामर्थ्येनैकवर्णव्यवधानेपि निषेधप्रवृत्तिस्वीकारात् । न च भवत इत्यादावकारव्यवधानेपि गुणनिषेधः स्यात् । निषेधस्य बहिरङ्गतया ऽसिद्धत्वं तु न । निषेधाश्च बलीयांस इत्यनेन तद्बाधादिति वाच्यम् । वर्णपदेन हल्वर्णस्य ग्रहणेनादोषात् । न चाक्षैष्टामित्यत्र सकारेण व्यवधानाद् वृद्धिनिषेधः स्यादिति वाच्यम् । धात्ववयवहल्वर्णस्य ज्ञापकसाजात्यात्तत्र ग्रहणादिति चेन्न । गुतेत्यत्र डानिमित्तकगुणनिषेधानापत्त्या धात्ववयवेत्यादिसंकोचासंभवेन भवत इत्यादौ गुणनिषेधापत्तेः परसप्तम्याश्रयणस्याशक्यत्वात् । के चित्तु क्ङितीति परसप्तम्येव क्नोः कित्वसामर्थ्येन सिज्भिन्नहल्व्यवधानं सह्यते तेनाक्षैष्टामित्यत्र सिज्व्यवधानान्न वृद्धिनिषेधः । अत एव निमित्तसप्तमीवादिनस्तव मतेपि वृद्धिनिषेधो न । अन्यथा तांरूपाङ्निमित्तकत्वेन वृद्धेर्निषेधो दुर्वार एव स्यात् । गुतेत्यत्र सिज्भिन्नतकाररूपहल्व्यवधानाद् गुणनिषेधश्च सिद्धः । एवं चाध्येतेत्यादौ परिभाषाभावेपि दोषाभावेनारिरिषतीत्यत्र द्विर्वचनेचीतिसूत्रप्रवृत्तौ दोषः स्यादित्यर्थकमवतरणं दातुमुचितमिति वदन्ति। कार्यमनुभवन्हि कार्यी निमित्ततया नाश्रीयते । शयितेत्यत्र साक्षाद् गुणस्येकारनिमित्तकत्वेप्यानुमानिकादेशकल्पनया ऽरिरिषतीत्यत्र कार्यित्ववदवयवद्वारा वात्र समुदायस्य निमित्तत्वं बोध्यम् । निर्देशश्चास्यां ज्ञापक इति । चेन निष्ठाशीङिति कित्वप्रतिषेधसंग्रहः । अन्यथा प्रकृतिनिष्ठङित्वेन गुणप्रतिषेधस्य सिद्धतया तद्वैयर्थ्यं

स्य षष्ठ्यन्तत्वात्सन्नन्तस्य कार्यित्वेनेसो द्वित्वनिमित्तत्वाभावात्तत्प्रवृत्तिर्न स्यात् ॥ वस्तुतः समवायिकारणनिमित्तकारणयोर्भेदस्य सकललोकतन्त्रप्रसिद्धतया तस्य तत्त्वेनाश्रयणाभावेन नैषा ज्ञापकसाध्या । अत एव हिः प्रयुक्तः । स हि तत्त्वेनानाश्रयणे हेतोः प्रसिद्धत्वं द्योतयतीति तत्त्वम् ॥ द्विर्वचनेऽचि इत्यत्र भाष्ये ध्वनितैषा ॥ १० ॥

स्पष्टमेव । नुशब्दस्य द्वित्वमिति । द्वित्वनिमित्तघटकेऽचि परे द्वित्वनिमित्तघटकनिमित्तोऽजादेशो न स्याद् द्वित्वे कर्त्तव्यइति सूत्रार्थात् प्रकृते द्वित्वनिमित्तघटकस्येसशब्दस्य कार्यित्वेपि कार्यानुभवकर्तृत्वाभावेन निषेधविषयत्वं सुवचमिति भावः । एतेनात्रेड्रूपाचो द्वित्वनिमित्तत्वाभावेन गुणस्य तन्निमित्तत्वाभावेन च सूत्राप्राप्तेरिदमयुक्तमित्यपास्तम् । सकललोकतन्त्रेति । सकललोकेषु कतिपयतन्त्रेषु च प्रसिद्धेत्यर्थः । तेन वेदान्तिनये तत्त्वयोरेकत्र सत्वेपि न क्षतिः । तस्य, समवायिकारणस्य । तत्त्वेन, निमित्तत्वेन । अत एव, लोकादिप्रसिद्धत्वादेव । स हि, हिशब्दस्तु । तत्त्वेन, निमित्तत्वेन । तत्त्वम्, सिद्धान्तः । ननु कार्यी निमित्ततया नाश्रीयतइत्यंशस्य लोकादिसिद्धत्वेपि कार्यमनुभवन्नित्यंशे किं बीजमित्यत आह । ध्वनितैषेति । एषा, कार्यमनुभवन्नित्यंशाविशिष्टेत्यर्थः । तत्र हि अचीत्यस्य जेघ्रीयते देध्मीयतइति प्रत्युदाहरणमुक्तम् । परिभाषायां कार्यमनुभवन्नित्यंशासत्वे त्वत्र यङोपि द्वित्वकार्यित्वेन निमित्तत्वाभावादुक्तनिषेधाप्राप्त्या तदसंगतिः स्पष्टैव । उक्तार्थज्ञापने तु यङः कार्यित्वेपि कार्यानुभवकर्तृत्वाभावेन परिभाषाया अप्रवृत्त्या निषेधापत्तिरतस्तद्ग्रहणं सार्थकमिति भावः । यत्त्वत्र वृक्षप्रचलनन्यायेन घ्राय् इत्यस्य द्वित्वादवयवद्वारा यङोपि कार्यानुभवकर्तृत्वेन निमित्तत्वाभावादुक्तनिषेधाप्राप्त्या भाष्यविरुद्धेयमित्याहुस्तन्न । स्वरान्तरे व्यञ्जनान्युत्तरस्येत्यनेनात्र घामात्रस्यैव द्वित्वेनोक्तदोषानवकाशात् । परे तु द्विर्वचनेचीत्यत्र तस्मिन्नितिपरिभाषाबलेन पूर्वोक्तार्थस्वीकारे जग्मतुरित्यत्र गम्धातोरचो निरुक्ताजव्यवहितपूर्वत्वाभावान्निषेधानापत्तिः । येन नाव्यवधानमित्यस्य

तु नायं विषयः । चक्रइत्यत्राव्यवहिते सूत्रस्य चारितार्थ्यात् । तथा चाचीतिनिमित्तसप्तम्याश्रयणेन द्वित्वनिमित्तघटकाच्पर्याप्तनिमित्तताकाजादेशो न भवतीत्यर्थस्यावश्याश्रयणीयतया द्विर्वचनेचीत्यत्राज्ग्रहणस्य सत्वे ऽसत्वे वा घ्राशब्दाकारमादाय निषेधप्रवृत्तेर्दुष्परिहरतया ऋते विशिष्टपरिभाषास्वीकाराद्भाष्यासंगत्यापत्तिः । परिभाषास्वीकारे तु घ्राशब्दाकारस्य कार्यानुभवकर्तृत्वात् कार्यित्वाच्च निमित्तत्वाभावेन तन्निमित्तकनिषेधाप्राप्त्या केवलयङ्निमित्तकनिषेधवारणायाज्ग्रहणं सार्थकमित्यंशद्वयविशिष्टा परिभाषा भाष्ये ध्वनिता, भाष्यप्रामाण्याच्च नटभार्यावद्व्यञ्जनानीति नात्र स्वीक्रियते किं तु स्वरान्तरइत्येव । तेन न पूर्वोक्तदोषावकाशः । न च द्विर्वचनइत्यस्य निरुक्तार्थस्वीकारे ऊर्णुनुविषतीत्यत्र गुणस्याच्पर्याप्तनिमित्तत्वाभावान्निषेधाप्राप्त्या पूर्वं गुणे ऽभ्यासइकारश्रवणापत्तिरिति वाच्यम् । गुणस्यातथात्वेपि अवादेशस्य तत्त्वेन तदप्रवृत्त्या नोशब्दस्य द्वित्वेप्यभ्यासन्हस्वेनेष्टसिद्धेः, जग्मतुरित्यत्रातुसकारे ऽच्पदप्रयोज्यनिमित्ततायाः सत्वेन न क्षतिः । अत्र कार्यानुभवकर्तृत्वं च सांभावनिकं ग्राह्यम् । तेन दुद्यूषतीत्यस्य सिद्धिः । अन्यथा दिव्धातोः सन्यूठि दिऊ सेतिस्थिते द्वित्वनिमित्तघटकाचमूठमादाय द्विर्वचनइति यणो निषेधे ऽभ्यासे उकारश्रवणानापत्तिः । मम तु यद्यत्राजादेशो यण् स्यात्तर्हि यूशब्दस्य द्वित्वे ऊठः कार्यानुभवकर्तृत्वेन न निषेधः। अत एवात्रादेशनिषेधस्थानिरूपातिदेशपक्षयोः फलैक्यसिद्धिः । न चैवमपि द्वित्वनिमित्ताचं चङमादाय द्वित्वात्पूर्वं गाङादेशनिषेधादध्यजीगपदिति रूपासिद्धिरिति वाच्यम्।निमित्ततायाः अव्यवहितपूर्वत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताव्यवहितपूर्वत्वसंबन्धावच्छिन्नावच्छेदकताभिन्नाया विवक्षितत्वेन चङ्निष्ठनिमित्ततायाः अतथात्वेन दोषाभावात् । न च कशब्दादाचारक्विबन्तादतुसि चकतुरित्यत्रातो लोपस्याच्पर्याप्तनिमित्तकत्वाभावेनोक्तनिषेधाप्रवृत्त्या पूर्वमतो लोपे एकाचोभावेन द्वित्वानापत्त्योक्तरूपासिद्धिरिति वाच्यम् । एकाज्भ्य आचारक्विपोभावात् प्रत्ययान्तत्वेन नव्यमतआसुत्पत्तेश्चोक्तरूपस्यैवासिद्ध्येष्टापत्तेः । द्वित्वनिमित्तघटको योच् तदादिपर्याप्तनिमित्तताक आदेशो नेत्यर्थस्वीकारेणादोषाच्च । न च भवनीयतेः सनि द्वित्वात्पूर्वमननि-

सित्तकगु णादेर्निषेधे विभ्रवनीयिषतीत्यत्राभ्यासउकारश्रवणानापत्तिः । न चौः पुयणितीत्वं स्यादिति वाच्यम् । येननाव्यवधानमितिन्यायेनाभ्यासोत्तरखण्डव्यवधानएव तत्प्रवृत्तेरिति वाच्यम् । प्रत्ययइति वक्ष्यामीति प्रकृतसूत्रस्थभाष्येण द्वित्वनिमित्ततापर्याप्त्यधिकरणप्रत्ययघटकाच एवतत्र ग्रहणादनघटकस्यातथात्वेनादोषात् । न चैवं निरुक्तप्रकारेण भाष्यध्वननिरूपणासंगतिरिति वाच्यम् । अचि किं जेघ्रीयतइतिप्रत्युदाहरणदानोत्तरं प्रत्ययइति वक्ष्यामीत्यस्यं भाष्ये निरूपणेन प्रत्युदाहरणदानकाले च प्रत्ययइत्यस्याज्ञानेन तादृशप्रत्युदाहरणस्य परिभाषासत्वएव संगत्या तत्कल्पनाया उचितत्वेन दोषाभावादिति प्राहुः । वस्तुतस्तु द्विर्वचनेचीति सूत्रे गाङः प्रतिषेध इति वार्त्तिकप्रत्याख्यानपरभाष्येण ध्वनितैषा । तत्र हि गाङ् लिटीतिसूत्रस्य लकारादौ लिटि इङो गाङ् स्यादित्यर्थं प्रकल्प्य वार्तिकं भगवता प्रत्याख्यातं, तत्राचीति निमित्तसप्तमी नतु परसप्तमी, अन्यथैशादेशोत्तरं द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिरूपातिदेशापत्तिर्दुर्वारैव स्यात् तथा चेङवयवमचमाश्रित्य सूत्रप्रवृत्तेः सुवचतया प्रत्याख्यानासंगतिः । मम तूक्तपरिभाषया इङः कार्यित्वेन निमित्तत्वाभावात्तमादाय सूत्रप्रवृत्तिः कर्तुमशक्यैवेति दिक् । उच्छृङ्खलास्तु क्ङितिचेति सूत्रे क्ङितः प्रत्ययस्यैव ग्रहणेन तेन तदादेरुपस्थित्या क्ङिन्निरूपिततदादिघटकस्यैव गुणादिनिषेधादध्येतेत्यादौ तदभावेन क्ङितिचेत्यस्याप्रवृत्त्या नैतत्परिभाषायाः फलम् । न च शृणोतीत्यत्र श्नुप्रत्ययविशिष्टस्यापि तदादित्वेन तद्घटकस्य विकरणस्य ङित्वेन च गुणनिषेधापत्तिरतस्तद्वारणाय परिभाषावश्यकीति वाच्यम् । क्ङिति चेत्यत्र निर्दिष्टपरिभाषोपस्थित्या क्ङिदव्यवहितपूर्वस्य तदादेरिको गुणवृद्धिनिषेधविधानेनादोषात् । गित्साहचर्येण क्ङित्यपि पूर्वस्यैवेकस्तन्निषेध इति तु न सम्यक् । जिष्णवयतीत्यत्र तदादिघटकस्यापि गितः संभवेन तथा साहचर्यग्रहणे मानाभावात् । क्ङितिचेत्यस्य परिभाषात्वेन तत्तद्गुणवृद्ध्यादिविधौ क्ङितिचेत्यस्योपस्थित्या सामर्थ्येन नाप्राप्तवर्णव्यवधाने तत्प्रवृत्तेः स्त्रीकारात् क्नोः कित्वसामर्थ्येन सिज्भिन्नहल्व्यवधानेप्येतत्प्रवृत्तेः पूर्वमुक्तत्वाच्च गुताभिन्नमित्यादिलक्ष्येषु न दोषावकाश इति तत्रैव सूत्रे भा-

नन्नु प्रणिदापयतीत्यादौ दारूपस्य विधीयमाना घुसंज्ञा दापेर्न स्यादत आह ॥

ष्ये स्पष्टम् । एवमरिरिषतीत्यत्रापि द्विर्वचनेचीतिसूत्रे अचःपरस्मिन्नित्यतः पूर्वविधावित्यनुवर्त्य द्विर्वचनावधिकपूर्वस्यैव विधौ तत्प्रवृत्तेरादेशनिषेधकल्पे ऽजादेर्द्वितीयस्येतीस्शब्दस्य द्वित्वप्राप्त्या पूर्वविधित्वाभावेन रूपातिदेशकल्पे च रिस्शब्दस्य द्वित्वप्राप्त्या पूर्वपरोभयविधिसत्वेन पूर्वस्यैव विधानाभावेन सूत्राप्राप्त्या परिभाषाविषयाभावान्निष्फलैषा। अत एव भाष्ये नैषा कण्ठरवेण क्व चिदुक्ता। नाप्युक्तार्थे निर्देशरूपज्ञापकसंभवः। द्विर्वचने चीत्यस्याजादिद्विर्वचनप्रत्यये परे तद्घटकनिमित्तकाजादेशः पूर्वविधौ स्थानिवादित्यर्थः । अजादिद्वित्वनिमित्तभूतश्चार्थवद्घटित इत्यवध्यवधिमतोः साजात्यात्तदव्यवहितपूर्वोप्यर्थवद्घटित एव गृह्यते । तेनाध्यजीगपदित्यत्रेङ्धातुरव्यवहितपूर्वो न, ण्यन्तश्चार्थवद्घटितो नेति न दोषः । अध्येतेत्यादाविकारादेर्गुणं प्रति समवायिकारणत्वकथनमप्ययुक्तमेव। घटादिकार्यसत्तादशायां कपालादेः समवायिकारणस्येव गुणादिकार्यसत्तादशायामिकारादेर्वर्तमानत्वस्याभावेन तत्त्वासंभवात् । समवायिकारणनाशस्य कार्यनाशव्याप्यतयेकारादिस्थानिनाशे गुणाद्यादेशानां नाशप्रसङ्गाच्चेति वदन्ति॥१०॥

दापेर्न स्यादिति। घुसंज्ञासूत्रे विशिष्टरूपोपादानेनार्थवद्ग्रहणपरिभाषया ऽर्थवद्दाशब्दस्य ग्रहणेन आगमसमभिव्याहारे तद्विशिष्टस्यैवार्थवत्त्वाद् पुग्रहितस्य दा इत्यस्यानर्थकत्वाद्दापश्चोक्तदात्वाभावादिति भावः । अत एव स्यसिच्सीयुडित्यत्र भावकर्मवाचिनि परतो ये स्यादय इत्यर्थस्वीकारे सीयुडविशेषितः स्यादिति भाष्योक्तं संगच्छते । अन्यथा सीयुट्समभिव्याहारेपि तद्रहितस्य भावकर्मवाचकत्वाक्षतेः सीयुडविशेषित इत्युक्तिरसंगतैव स्यात् । अत एव च निपातेन उशब्देन नञ्समासे अनु अत्रेति स्थिते नुड्रहितस्य उ इत्यस्यानर्थकत्वेन निपात एकाजिति प्रगृह्यत्वाप्राप्त्या अन्वत्रेत्यत्र यण्, रामाणामित्यत्र नुट्समभिव्याहारे आमो ऽनर्थकतया पूर्वनान्तस्य भत्वाभावेनाल्लोपोन इति लोपाभावश्च सिध्यति । नचैवं भिन्द्युरित्यत्र यासुट्समभिव्याहारे उसो ऽनर्थकतयोस्यपदान्तादितिपररूपानापत्तिरर्थवद्ग्रहणपरिभाषयार्थवत उसस्तत्र ग्रहणादिति

वाच्यम् । उक्तरूपसिद्ध्यर्थमेव भाष्ये एतत्परिभाषाया अप्रवृत्तेरुक्तत्वेनादोषात्।एवं चैतदपि भाष्यमुक्तेऽर्थे गमकं बोध्यमितीदिक् । यत्त्वागमसमभिव्याहारे तद्रहितस्यार्थवत्त्वस्वीकारे भूयादित्यत्र हल्ङ्यादिलोपापत्तिरिति । तन्न । ङ्याप्साहचर्येण हलन्ततदादेरपि लुप्यमानावयवाघटितस्यैव ग्रहणेन भूयासित्यस्य तिशब्दावयवयासघटितत्वेनादोषात् । केचित्तु आद्यन्तौ टकितावित्यादिशास्त्रसहकृतेनार्तिह्रीत्यादिशास्त्रेणार्थबोधनाय दा इत्यस्योच्चारणप्रसङ्गे दावित्युच्चारणीयमित्यस्य बोधनेनार्थाद्दावित्यस्यैवार्थवत्त्वं न दाशब्दस्येति सिद्ध्यति तथाच तत्तच्छास्त्रमेवागमसमभिव्याहारइत्याद्यर्थे मानमिति । तदपि न । प्रणिदापयतीत्यत्रैव तिबादिरहितस्यार्थबोधनायोच्चारणप्रसङ्गे तिबादिसहितमुच्चारणीयमित्यस्य संभवेन तिबादिरहितस्य दावित्यस्यानर्थकतया परिभाषाया एव वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति दिक् । केचित्तु आगमसमभिव्याहारे इत्याद्यंशोपि यदागमपरिभाषासाध्य एवेति मत्वावतरणदानकाले तदज्ञानेन पुग्रहितस्य दा इत्यस्याप्यर्थवत्त्वेन घुत्वं स्यादित्यवतरणासङ्गतौ यदागमपरिभाषाया अंशद्वयं प्रकल्प्य आगमसमभिव्याहारे इत्येकमंशं बुध्वा वक्ष्यमाणार्थस्य द्वितीयांशस्येदमवतरणमिति वदन्ति।तन्मुधैवं।उक्तपरिभाषया स्वरसतस्तादृशार्थाप्रतीतेरंशद्वयकल्पनेमानाभावात्फलाभावाच्च।यत्तु समुदायस्य प्रत्येकानतिरिक्ततया दावृत्त्यर्थवत्त्वस्य दाशब्देपि सत्वात् तस्य घुसंज्ञायामिष्टसिद्धाववतरणासंगतिः । न चार्थविषयकबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यविशेष्यत्वरूपार्थवत्त्वस्य दावृत्तिनो दाशब्दे कल्पनेपि प्रकृते तादृशविशेष्यत्वप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपस्यार्थवत्त्वस्य विवक्षितत्वेन तादृशधर्मश्च दावृत्तित्रित्वं न दावृत्तिद्वित्वं निरुक्तानुयोगितान्यूनवृत्तित्वात् तथा च तस्य धर्मस्य दाशब्दे ऽभावान्न दोष इति वाच्यम् । उक्तरीत्यैव दावृत्तितादृशत्रित्वस्य दाशब्दे सत्वेनोक्तदोषतादवस्थ्यादिति। तदपि न । वैयाकरणनये अवयवस्य समुदायभिन्नत्ववत् समुदायस्याप्यवयवभिन्नत्वस्वीकारेण दावृत्त्यर्थवत्त्वस्य दाशब्दे ऽभावेनावतरणसंगतेः सुवचत्वात् । तन्मतेपि अवयवस्य समुदायभिन्नत्वस्वीकरेणावयववृत्तिधर्मस्यापर्याप्त्यापि समुदाये ऽसत्वात् तादृशतात्पर्यविशेष्यत्वप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिप्रतियोगिभूतदात्ववतो घुसंज्ञाविधानेन दात्वस्य तत्प्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकाद्वित्वस्य वा दाप्शब्दे

यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते ॥ ११ ॥

यमुद्दिश्यागमो विहितः स तद्गुणीभूतः शास्त्रेण

विना परिभाषां कथमप्यसंभवेन घुसंज्ञार्थं परिभाषाया आवश्यकत्वाच्चेत्यन्यत्र विस्तरः । ननु कार्यकालपक्षे पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यतइति भाष्यबलेन णिजुत्पत्तेः पूर्वमेव घुसंज्ञायां णत्वे चोक्तरूपसिद्धिः, पूर्वं धातुः साधनेन युज्यतइतिमतेपि पुको बहिरङ्गतयासिद्धत्वेन दाशब्दस्यैवार्थवत्त्वेनान्तरङ्गत्वाद् घुसंज्ञा स्यात् एवं यथोद्देशपक्षेपि जातघुसंज्ञामादाय णत्वं स्यादित्येतदवतरणं न केष्वपि पक्षेषु संभवतीति चेन्न । पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यत इति मतेपि प्राचीनमते ऽकृतव्यूहपरिभाषया घुसंज्ञाया अप्राप्तेः । यद्यत्र घुसंज्ञा न स्यात्तर्हि पुकि कृते तन्निमित्तनाशः स्यादिति संभावनायाः सत्त्वात् । नवीनमतेपि णत्वाद्यसिद्धशास्त्रप्रतिबन्धकयुगादिसिद्धशास्त्रप्रवृत्तिसंभावनायां पूर्वं णत्वाद्यसिद्धशास्त्राप्रवृत्तेः सुवचत्वात् । संज्ञाशास्त्राणां विधिनिमित्तनिमित्तकत्वेन घुसंज्ञाया अन्तरङ्गत्वस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च । यथोद्देशपक्षे दाशब्दस्य घुसंज्ञायाः सत्त्वेपि निशब्दादौ तन्निरूपितोपसर्गत्वाभावाण्णत्वाप्राप्तेः । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गा इति सिद्धान्तात् । यत्क्रियायुक्तत्वं च यज्जन्यबोधविषयीभूतक्रियाविशेषविषयकतात्पर्यग्राहकत्वं प्रकृते दाशब्दस्य पुक्समभिव्याहारे अर्थबोधकत्वाभावेन तदुपसर्गत्वासंभवात् । यत्तु कश्चित् अर्तिह्रीतिसूत्रेण णेः पुडागमः पश् विकरणो वा विधेयस्तथा च दामात्रस्यैवार्थवत्त्वेन घुसंज्ञायामेतदवतरणं न युक्तमिति । तन्न विचारसहम् । निरुक्तन्यासस्य स्वकपोलकल्पितत्वेन ग्रन्थकर्तुस्तदज्ञानात् यथाश्रुतन्यासानुसारेण तत्प्रवृत्त्या ग्रन्थे ऽयुक्तत्वोपपादनस्यैवायुक्तत्वात् । णेः पुडागमे पशि वा ऽतिष्ठिपदित्यत्राकारस्योपधात्वाभावेनेत्वानापत्तेः । एवं चिस्फुरोर्णावित्यादौ दोषविशेषाः स्वयमेवोहनीया इत्यलं काकदन्तपरीक्षयेति दिक् । यमुद्दिश्यागम इति । यस्य आगमा इति वि-

तदवयवत्वेन बोधितो ऽतस्तद्ग्रहणेन तद्ग्राहकेण तद्बोधकेन शब्देन गृह्यते बोध्यतइत्यर्थः । तत्र तद्गुणीभूता इत्यंशो बीजकथनम् । लोके ऽपि देवदत्तस्याङ्गाधिक्ये

ग्रहउद्देश्यत्वं षष्ठ्यर्थः तस्यावयवत्वात्रच्छिन्नविधेयताश्रयरूपे आगमपदार्थे विधेयतायामन्वयः । तदेकदेशे ऽवयवत्वेन्वये तु निरूपितत्वं षष्ठ्यर्थः । नव्यनैयायिकनये तु विधेयावयवत्वयोर्मध्ये कुत्राप्यन्वये ऽयमेव षष्ठ्यर्थ इति बोध्यम् । विहितइति तु व्यर्थमेव विधानस्य आगमपदेनैव लाभात् । नहि केवलोवयव आगमपदेन लोके व्यवाह्रियते । तद्गुणीभूत इति । आरोपितत्वं च्व्यर्थः । तेनारोपितावयवत्वविशिष्ट इत्यर्थः । मूलोक्तार्थस्तु न युक्तः । यदागमपदार्थात्तदर्थस्य विशेषाभावेन पौनरुक्त्यापत्तेः । परिभाषायामागमा इतिबहुवचनसत्वे आगमो विहित इत्येकवचनान्तेन व्याख्यानं तु प्रत्येकमेव लक्ष्यसंस्कारो लक्षणेन भवतीत्यभिप्रायेणेति मिश्राः । केचित्तु सहेतुकार्थनिरूपकपरिभाषायां बहुवचनसत्वेपि तद्व्यवस्थापकवाक्ये एकवचनान्तेन प्रयोगो ग्रन्थकृच्छैलीपरिशीलितः । अत एवानेकान्ता अनुबन्धा इत्यत्र योह्यवयव इत्येकवचनान्तेन प्रयोग उपपद्यते एवमेकान्ता अनुबन्धा इत्यादावपीति बोध्यमिति प्राहुः । बीजकथनमिति । तद्ग्रहणेन ग्रहणे बीजं तद्गुणीभूतेति । तद्गुणीभूतेत्यत्र बीजं यदागमा इति विवेकः । तद्विशिष्टस्यैवेति । अधिकावयवविशिष्टस्यैवेत्यर्थः । तथा च लोकन्यायेनैवागमविशिष्टस्यागमिग्रहणेन ग्रहणं नतु केवलागमस्य तेन ग्रहणमिति सूचितम् । आगमवैशिष्ट्यं च स्वघटितत्व-स्वोद्देश्यघटितत्व-स्वविशिष्टाघटितत्वैतान्त्रितयसंबन्धेन । अत्र वैशिष्ट्यं च स्वाघटकत्व-स्वोद्देश्याघटकत्वोभयसंबन्धेन बोध्यम् । स्वाविशिष्टाघटितेति तृतीयसंबन्धदानाद्दाग्रहणेन दापीतिण्यन्तस्य ग्रहणं न । वैशिष्ट्यघटकसंबन्धद्वयदानादागममागमिनं वा स्वविशिष्टमादाय तद्घटितत्वेपि न दोष उद्भावनीयः । न च प्रकृते स्वविशिष्ट आप्शब्दस्तद्घटितत्वेन दाप्शब्दस्य दाशब्देन ग्रहणं न स्यात्स्वविशिष्टाघटितत्वाभावादिति वाच्यम् । अत्र तृतीयसंबन्धे स्वविशिष्टपदेन वर्णस्य ग्रहणेनादोषात् । यद्वा स्वघटकाघटितत्व - स्वोद्देश्यघटकाघटितत्वोभयसंबन्धेन स्वविशिष्टाघटितत्वमित्यस्य विवक्षितत्वेन आप्-

तद्विशिष्टस्यैव देवदत्तग्रहणेन ग्रहणं दृश्यते ॥ यमुद्दिश्य विहित इत्युक्तेः प्रनिदारयतीत्यादौ न दारित्यस्य घुत्वम् ॥

शब्दस्य पुक्घटकपकारघटितत्वेन पुगुद्देश्यदाघटकाकारघटितत्वेन च तद्भिन्नस्यैव पुग्विशिष्टत्वेन तदघटितत्वस्य दाप्शब्दे सत्वेन दोषाभावादिति दिक्। न दारित्यस्य घुत्वमिति। नन्ववयवावयवः समुदायावयवो भवतीतिलोकन्यायेन रेफस्य दावयवत्वमक्षतम्। अत एवाङ्गुल्यादीनां देवदत्तावयवहस्ताद्यवयवानां देवदत्तावयवत्वं तथा च दाग्रहणेन दार्शब्दस्य लोकन्यायेन ग्रहणे घुत्वं दुर्वारम्। अत एव शेरतइत्यत्र रतेशब्दस्य सार्वधातुकत्वेन शीङः सार्वधातुके गुण इति गुणसिद्धिः। यदागमपरिभाषया तु न निर्वाहः। रुटो ऽतेशब्दमुद्दिश्य विहितत्वाभावात्। सार्वधातुकइति विषयसप्तम्याश्रयणेन शेरतइत्यत्र वारणे तु दधिच्छादयतीत्यत्र तुको दधिशब्दावयवह्रस्वावयवत्वेपि दधिग्रहणेन ग्रहणात् तुग्विशिष्टस्य पदत्वेन ततः परस्य तिङ्ङतिङइति निघातसिद्धिः। न च तस्मिन्निति परिभाषोपस्थितपूर्वस्येति विशेष्यमादाय तदन्तविधिना दधीत्यस्य तुग्विधानेन यदागमपरिभाषयैव निघातसिद्धेर्न्यायस्य शास्त्रे प्रवृत्तौ फलाभाव इति वाच्यम्। ह्रस्वस्येत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वेन षष्ठ्यशविकलस्यैव पूर्वमात्रस्योपस्थितौ तदन्तविधेरसंभवात्। परमंदधिच्छादयतीत्यत्र वृक्षप्रचलनन्यायेन परमं दधीत्यस्यैव तुग्विधानापत्त्या स्वरानापत्तेस्तादवस्थ्याच्च। बहिरङ्गपरिभाषया तु न निस्तारः तुग्विषये तदप्रवृत्तेरिति चेन्न। घुघुलोष्टित्वेन तस्यैव स्वावयवस्यावयवः स्वग्रहणेनगृह्यते यत्रावयवत्वमारोपणीयं तदवयवित्वज्ञानप्राक्कालिको यत्र स्वावयवे स्वनिरूपितावयवत्वग्रहः इत्यर्थस्य ज्ञापनेन दार्शब्दघटकाकारे रेफनिरूपितावयवित्वग्रहात् प्राक् दानिरूपितावयवत्वग्रहाभावात् उरण्रपर इति शास्त्रेण रेफपरावयवस्यैवाकारस्य ऋकारस्थाने आदेशबोधनात्। केचित्तु यमुद्दिश्येत्यत्रोद्देश्यता चापर्याप्तापि गृह्यते तेन शेरतइत्यत्रातेच्छब्दपर्याप्ताया अपि रुडुद्देश्यताया अतेशब्दे अपर्याप्त्या सत्वात् यदागमपरिभाषयैव रतइत्यस्यातेग्रहणेन ग्रहणात् गुणसिद्धिः। दधिच्छादयतीत्यत्रापि तुगुद्देश्यताया अपर्याप्त्या दाधिशब्दे सत्वेन स्वरसिद्धिश्चेति फलाभावादत्र शा-

आने मुक् इति मुग्विधानसामर्थ्यादेषाऽनित्या । अन्यथा पचमान इत्यादावकारस्य मुकि अनया परिभाषया विशिष्टस्य सवर्णदीर्घे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । तेन दिदीयइत्यादौ

त्वे अवयवावयवन्यायस्य न प्रवृत्तिः । अपर्याप्ताप्युद्देश्यता विधानकाले विद्यमानेषूद्देश्यघटितेषु तद्धटकेष्वेव नोदासीनेषु विधानोत्तरं संघटितेषु वेति प्रनिदारयतीत्यत्र रेफविधानकाले दारूपाभावाद्दाशब्दे रेफनिरूपितोद्देश्यताया अपर्याप्ताया अप्यभावेन न दारित्यस्य दापदेन ग्रहणम् । एतल्लोकप्रसिद्धार्थे वृषुलोष्टित्वमप्युपोद्बलकं बोध्यमिति वदन्ति । अन्ये तु यदागमा इत्यस्य यदवयवा आगमा इत्येवार्थो नतु यमुद्दिश्येत्यादिः । अवयवेतिन्यायश्चागमात्पूर्वं दृष्टो यस्समुदायावयवस्तदवयवस्यैव समुदायावयवत्वमित्युक्तार्थविषयको ऽत्रैव वृषुलष्टित्वमपि गमकं, प्रकृते रेफस्याकारावयवत्वप्रतिपत्तिकाले त्वाकारस्य दाशब्दानवयवत्वप्रतिपत्तिरिति वदन्ति । ननु दात्वस्य दकारोत्तरात्वरूपतया दारित्यत्रार्शब्दे आत्वस्य यदागमन्यायेत दकारोत्तरत्वस्य तत्र स्वतःसिद्धत्वेनोक्तदात्वस्य सत्वाद् घुत्वापत्तिरित्यत आह । मुग्विधानसामर्थ्यादिति। अस्या अनित्यत्वेनार्शब्दे आत्वाभावेनोक्तदात्वाभावान्नापत्तिरिति भावः । विशिष्टस्य सवर्णदीर्घ इति । न चामूशब्दे आकारसवर्णत्वाभावात्तदप्राप्तिः । अनया परिभाषयामूशब्दे कण्ठस्थानमात्रजन्यत्वस्य आकारसवर्णत्वस्य वातिदेशेनेष्टसिद्धेः । निर्दिश्यमानपरिभाषायास्तु नात्र विषयः । अक इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वात् । एकादेशविषये तदप्रवृत्तेश्च । अन्यथास्या निर्दिश्यमानावयवेतरस्यादेशा न भवन्तीति वक्ष्यमाणपर्यवसितार्थे पूर्वस्य निर्दिश्यमानस्य पररूपनिर्दिश्यमानावयवेतरत्वं, परस्य तस्य पूर्वरूपनिर्दिश्यमानावयवेतरत्वामिति कस्याप्यादेशाप्राप्तौ तत्तत्सूत्रवैयर्थ्यापत्तेः । तद्वैयर्थ्यमिति । न चातो ङित इत्येतद्बाधनार्थं तच्चरितार्थमन्यथा दीर्घं बाधित्वापवादत्वादियादेशापत्तेरिति वाच्यम् । अकः सवर्णइत्यत्र आने इति इयादेशबाधकदीर्घविधानेन आतो ङित इत्यत्र नानस्येति निषेधेन वा तद्बाधसिद्धेर्मुग्विधानवैयर्थ्यस्य सूपपादत्वात् । न च मुकि अमूशब्दस्य कण्ठचौष्ठ्यतया ओ-

यणादि न, जहारेत्यादावातऔ णल इति च न ॥ न चा-

कारौकारयोर्विधानार्थं तच्चरितार्थमिति वाच्यम् । तावन्मात्रफलकत्वे ओ-दानस्येति न्यासेन निर्वाहात् । न चातोगुणइतिपररूपेण ओकार एव स्यात् मुग्विधाने तु कदा चिदौकारोपि भवतीति तच्चरितार्थमिति वाच्यम् । उदानस्येत्युकारविधानेनाप्योकारसिद्धेरोकाराविधानसामर्थ्येनातो-गुणइत्यस्य बाधात् पर्यायेणोभयसिद्धेः । न च मुमि ओकारे वा मात्राद्वय-स्यैव सत्वेन लाघवाभावः । आद्यन्तावित्यस्याप्रवृत्त्या ज्ञानलाघवसत्वात् । वस्तुतस्तु औकारस्य विवृततमत्वेन विवृततरत्वरूपप्रयत्नसाम्यान्मुक्यपि ओकारस्यैव दीर्घेण सिद्धेस्तस्य च उदानस्येति न्यासेन सिद्ध्या मुग्वि-धानं व्यर्थमिति मूलाशयः । न चानुनासिकदीर्घविधानार्थं मुग्विधान-मिति वाच्यम् । तस्यानुनासिकौकारमात्रफलकत्वे पादमात्रिकमुग्विधानेन तत्सिद्धेरर्धमात्रिकमुग्विधानस्य तज्ज्ञापकत्वमित्याशयात् । केचित्तु अमूश-ब्दे ऽशब्दवृत्तिनिरनुनासिकत्वकण्ठस्थानमात्रजन्यत्वयोर्यदागमन्यायेनाति-देशेन दीर्घेपि अतिदिश्यमानेतिसिद्धान्तेनात्रौकारस्यानुनासिकस्य वा अप्राप्तेर्मूलोक्तज्ञापकं निर्दुष्टमेवेति वदन्ति । न चातोमित्यत्रेवात्रापि सर्व-था निरवकाशत्वेन मुका सवर्णदीर्घबाधे मुगुत्तरं लुक इव दीर्घस्याप्राप्त्या ज्ञा-पकासंभव इति वाच्यम् । मुग्विधानवैयर्थ्यस्य निर्विवादतया तेन सा-मर्थ्याच्छास्त्रबाधस्यानैयायिकस्य कल्पनापेक्षया न्यायसिद्धैतद्वचनज्ञापनस्यैव युक्तत्वात् । अनित्यत्वफलमाह । दिदीयइति । न च युड्विधानसामर्थ्या-देवात्र यणभावसिद्ध्या नैतदनित्यत्वफलमिति वाच्यम् । यद्वयसंपा-दनेन युटश्चारितार्थ्यात् । यद्यपि यणोमयइति द्वित्वेनापि यद्वयं सिद्ध्य-ति हलोयमामितिलोपस्य वैकल्पिकत्वात् तथापि यकारत्रयघटितरूपसंपा-दनाय युड्विधानस्य चारितार्थ्यमित्याशयात् । ननु वुग्युटावितिवार्त्ति-कारम्भसामर्थ्यादेवात्र यणोप्रवृत्तेर्नैतदनित्यत्वस्य फलमित्यरुचेराह । जहा-रेति । अङ्गसंज्ञानिमित्तस्यातः परस्य णल औकार इत्यर्थस्य सिद्धान्त-सिद्धतया यदागमन्यायेन आरित्यस्यात्वेन ततः परस्य णल औत्वाप-त्तिरिति भावः । न च सन्निपातपरिभाषया णल्निमित्तकारशब्दस्यौत्वं प्र-ति निमित्तता न स्यादिति वाच्यम् । आत औ णल इत्येतद्विषये स-

कारादेर्वर्णस्य वर्णान्तरमवयवः कथमिति वाच्यम् । वचनेनावयवत्वबोधनात् । तस्य चावयवत्वसादृश्ये पर्यवसानं बोध्यम् ॥ न चोक्तज्ञापकाद्वर्णग्रहणे ऽस्या अप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । आने मुक् इति सूत्रभाष्ये ऽकारस्याङ्गावयवस्य मुगित्यर्थे पचमान इत्यत्र तास्यनुदात्तेत् इति स्वरो न स्यादित्याशङ्क्यादुपदेशभक्तस्तद्ग्रहणेन ग्राहिष्यतइत्युक्तेरसङ्गत्यापत्तेः ॥ किं च ङमन्तपदावयवस्य ह्रस्वात्परस्य ङमो ङमुडित्यर्थे कुर्वन्नास्तइत्यादौ ङमो ङमुडागमे णत्व-

---

न्निपातपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । अत एव ममान्वित्यत्र णल्रूपाशित्येज्निषयं निमित्तीकृत्य जातात्वस्याप्यौकारादेशं प्रति निमित्ततयोक्तरूपसिद्धिः । आदिना भवेयुरित्यादिसंग्रहः । अत्र ह्यतोयेय इतीयादेशे तद्विशिष्टस्य इयुसित्यस्योस्ग्रहणेनोक्तपरिभाषया गृहणे भव इयुसित्यत्र उस्यपदान्तादिति पररूपापत्तिरतो ऽनित्यत्वमावश्यकमिति भावः । वचनेनेति । आद्यन्तौटकितौ, उरण्रपरइत्यादिवचनेनेत्यर्थः । तस्य, आगमस्य । सादृश्यं चावयविगृहणग्राह्यत्वरूपम् । तथा चेयं परिभाषा नापूर्वा किं त्वर्थतः सिद्धेति भावः । ननु ज्ञापकसाजात्याद्वर्णग्रहणएवैषा ऽनित्येति प्राचीनमतं कटाक्षयन् शङ्कते । न चेति । वर्णगृहणइति । वर्णमात्रवृत्तिधर्मातिदेशे तद्घटितधर्मातिदेशे चेत्यर्थः । अकारस्येति । अङ्गावयवस्याकारान्तस्येत्यर्थः । भाष्यप्रामाण्याच्छब्दस्वरूपं विशेष्यमादायानेमुगित्यत्र तदन्तविधिस्तेन दीव्यमान इत्यत्रोक्तस्वरसिद्धिः । अदुपदेशेति । तास्यनुदात्तेदिति सूत्रे ऽदुपदेशादित्यस्यादन्तोपदिश्यमानादित्यर्थः । तेन दीव्यमान इत्यत्र स्वरसिद्धिः । पचमान इत्यत्रादन्तत्वं शपो व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यम् । ग्राहिष्यतइति । यदागमपरिभाषयेत्यर्थः । नन्वस्माद् भाष्याद्वर्णमात्रवृत्तिधर्मघटितधर्मातिदेशे परिभाषा ऽप्रवृत्तावपि ज्ञापकसाजात्याद्वर्णमात्रवृत्तिधर्मातिदेशे न प्रवर्ततइति प्राचीनैः स्वीक्रियमाणे न दोष इत्यरुचेराह । किं चेति ।

प्राप्तिमाशङ्क्य यदागमा इति न्यायेनाद्यनस्यापि पदान्तग्रहणेन ग्रहणात्पदान्तस्य इति निषेध इत्यनया परिभाषयागमानामागमिधर्मवैशिष्ट्यमपि बोध्यतइत्याशयकःसुट्सूत्रस्थभाष्यासङ्गतेः ॥ किञ्च गुणादेशपरत्वे रेफविशिष्टे

पदान्तग्रहणेनेति । पदान्तनग्रहणेनेत्यर्थः । पदान्तनत्वस्य वर्णमात्रवृत्तिधर्मत्वेन त्वन्मते तस्यातिदेष्टुमशक्यतया ऽनया णत्ववारणपरभाष्यासंगतिः स्पष्टैवेति भावः । आगमानामिति । परिभाषायामागमानामित्यावर्तते । तेनागमा आगमविशिष्टाश्चागमिग्रहणेन गृह्यन्तइत्यर्थः । वस्तुतस्त्विदं चिन्त्यम् । आगमानामागमिवृत्तिधर्मबोधने मानाभावात् फलाभावाद्ग्रामाणामित्यत्र नुटि आमृवृत्तिपदान्तत्वस्यातिदेशापत्तौ णत्वानापत्तेः सर्वेषामित्यत्र षत्वानापत्तेश्च । किं च त्वद्रीत्याप्याद्यनकारे नत्वस्य सिद्धतया पदान्तत्वधर्मस्य वर्णमात्रवृत्तित्वाभावेन तदतिदेशेपि नोक्तभाष्यविरोधः । किं च पदान्तस्येत्यस्य पदान्तनकारावयवस्य रषाभ्यां परस्य णत्वं नेत्यर्थेनाद्यनकारस्याञ्जस्येन णत्ववारणसंभवे क्लिष्टकल्पनया तद्वारणमयुक्तम् । किं च भाष्ये पदान्तभक्तस्तद्ग्रहणेन ग्राहिष्यतइति लेखनमात्रेण यदागमपरिभाषया वारणं भाष्यकृता कृतमित्येवं कल्पने मानाभावः । भाष्ये तद्ग्रहणेनेत्यस्य पदान्तावयवग्रहणेनेत्यर्थः । सर्वनाम्नामुत्सर्गतः प्रधानपरामर्शित्वात्तच्छब्देन भक्तस्यैव ग्रहणमुचितं न पदान्तस्येति पदान्तग्रहणेन ग्रहणादित्यर्थोप्ययुक्त एव । किं चादुपदेशभक्तस्तद्ग्रहणेन ग्राहिष्यतइति पूर्वोक्तभाष्येणापि न यदागमपरिभाषया वारणं कृतं किं तूपदेशपदस्वारस्येनाधोगित्यत्र संप्रति दादित्वाभावेप्यौपदेशिकदादित्वं यदागमपरिभाषां विनैव त्वन्मते सुलभं तथा पचमान इत्यत्र मुकि शपो मान्तत्वेप्यौपदेशिकाकारान्तग्रहणेन ग्रहणे बाधकाभावः । भाष्ये ऽदुपदेशभक्त इत्यस्योपदेशेऽकारान्तभक्तस्तद्ग्रहणेनौपदेशिकाकारान्तग्रहणेन ग्राहिष्यंते भोत्स्यतइति स्वारसिकार्थेनैवोपपत्तेर्यदागमपरिभाषासंचारं प्रकल्प्य प्राचीनमते भाष्यविरोधकल्पनमप्ययुक्तमेव । इत एव वारुचेराह । किं चेति । गुणत्वाद्येष्टव्यमिति । तच्च वर्णमात्रवृत्तीति भावः । नियमो न स्यादि-

गुणत्वाद्येष्टव्यम्। अन्यथा ऋकारस्य गुणवृद्धी अरारावेवेति नियमो न स्यात्। तच्च वर्णग्रहणएतदप्रवृत्तौ न सङ्गच्छते। अत एव रदाभ्यामितिसूत्रे भाष्यं "गुणो भवति वृद्धिर्भवति रेफशिरा गुणवृद्धिसंज्ञकोऽभिनिर्वर्तत" इति॥ अत एव नेटि णेरनिटि इत्यादि चरितार्थम्॥ अनागमकानां सागमका आदेशा इत्यस्य त्वयमर्थः। आर्धधातुकस्येडागम इत्यर्थे ज्ञाते नित्येषु शब्देष्वागमविधानानु-

---

ति। वस्तुतोयं नियमो न भाष्योक्त इति न प्राचीनानां भाष्यविरोधः। मूर्धस्थानिकवर्णघटितत्वेन सादृश्याभावेपि रेफावयवकत्वधर्मेण सादृश्यमादाय ऋकारस्य गुणवृद्धी अरारावेवेत्यस्योपपत्तेर्न लक्ष्यदोषलेशोपीति तत्त्वम्। रदाभ्यामित्यत्र भाष्ये रेफशिरा गुणवृद्धिसंज्ञक इत्यत्र नाभेदान्वयः किं तु गुणवृद्धिसंज्ञकोभिनिर्वर्तते स च रेफशिरा उरण्रपर इति शास्त्राद्भवतीत्यर्थः। लोकसिद्धाया अस्याः परिभाषायाः ज्ञापकसिद्धत्वमप्याह। अत एवेति। उक्तपरिभाषाया अभावे तु इड्विशिष्टे आर्धधातुकत्वाद्यभावेनानिटीति व्यर्थमेव स्यादिति भावः। ननु शास्त्रेणागमिनामागमाद्यवयवोत्पादने शब्दनित्यताहानिः, तद्वारणायानागमकानां सागमका आदेशा इत्यर्थकल्पने स्थानिवद्भावेनेडादौ सिद्धत्वस्याक्षततया प्राप्तवृद्धिवारणाय नेटीत्यादेश्चारितार्थ्ये उक्तपरिभाषाज्ञापकत्वासंभव इति शङ्कां निराचष्टे। अनागमकानामिति। आर्धधातुकस्येतिसूत्रे इडित्यत्र इः टः आद्यवयवो यस्येति बहुव्रीहिणार्धधातुकपदस्य स्थानषष्ठ्यन्ततामाश्रित्य वलादेरार्धधातुकपरस्य स्थाने इकारादिरादेश इति आद्यन्तौ टकितावितिसूत्रस्थभाष्यमेकदेश्युक्तिरेव। किं तु नित्येषु शब्देष्वागमविधानान्यथानुपपत्त्यार्थापत्तिमूलकवाक्यान्तरकल्पनयैवेड्राहितवुद्धिप्रसङ्गे सेड्बुद्धिः कर्तव्येत्यर्थो नतु पूर्वोक्तरीत्या स्थानषष्ठीं प्रकल्प्येकाराद्यवयवादेशो विधेय इत्यर्थः। इत्संज्ञकटकयोराद्यन्तसंज्ञायामाट उदात्तत्वानुपपत्तिरूपं दूषणं तु तत्रैव भाष्ये स्पष्टमुक्तमिह विस्तरभ-

पपत्त्यार्थापत्तिमूलकवाक्यान्तरकल्पनेनेङ्गूहितबुद्धिप्रसङ्गे से-ड्बुद्धिः कर्तव्येति । एवं चादेशेष्विवात्रापि बुद्धिविपरिणाम इति न नित्यत्वहानिः । स्थानिवत्सूत्रे च नेदृशादेशग्रहणं साक्षादष्टाध्यायीबोधितस्थान्यादेशभावे चारितार्थ्यात् । किं चैवं सति स्थानिबुद्ध्यैव कार्यप्रवृत्त्या निर्दिश्यमानस्येति परिभाषाया अप्राप्त्याऽडागमसहितस्य पिबाद्यादेशापत्त्या लावस्थायामडिति भाष्योक्तसिद्धान्तासंगतिः । स्थानिवद्भावविषये निर्दिश्यमानस्येति परिभाषायाः प्रवृत्तौ तिसृणामित्यत्र परत्वात्तिस्रादेशे स्थानिवद्भावेन त्रयादेशमाशङ्क्य सकृद्गतिन्यायेन समाधानपरभाष्यासंगतिः ॥ एरुरित्यादौ स्थानषष्ठीनिर्देशात्तदन्तपरतया पठितवाक्यस्यैव समुदायादेशपरत्वेनादेशग्रहणसामर्थ्यात्तस्य स्थानिवत्सूत्रे ग्रहणेन न दोषः । आनुमानिकस्थान्यादेशभावकल्पने ऽपि

यान्नोक्तमिति दिक् । केचित्तु तद्विषयकबुद्धेरेवानित्यत्वमितिप्रदर्शनायार्थापत्तिकल्पितवाक्यस्वरूपमाह । अनागमकानामिति । अयमर्थ इत्यस्येदं प्रयोजनमित्यर्थः । अस्यान्वयश्च नशब्दनित्यताहानिरित्यत्र बोध्य इति वदन्ति । आदेशेष्विवात्रापि बुद्धीति । तथाच कल्पितवाक्येन स्थान्यादेशभावेपि बुद्धेरेवानित्यत्वं न शब्दानामिति भावः । नन्वेरुरित्यादाविव कल्पितस्थान्यादेशभावेपि स्थानिवत्सूत्रप्रवृत्तेर्दुर्वारतया नेटीत्यादेर्ज्ञापकत्वासंभव इत्यत आह । स्थानिवत्सूत्रेचेति । साक्षादष्टाध्यायीति । पाणिन्युच्चरितपदप्रयोज्यस्थान्यादेशभाव इत्यर्थः । एरुरित्यादौ तु लक्षणया एरित्यादिपदानामेव तदन्तपरत्वमिति वक्ष्यते । ननु घटायोन्मीलितं चक्षुर्नहि पटं पश्यतीतिन्यायेन तत्र चारितार्थ्येपि कल्पितस्याग्रहणे किं मानमत आह । किं चेति । एतद्भाष्यबलादेव तस्य न स्थानिवत्सूत्रे ग्रहणमिति भावः । नन्वेवमानुमानिकादेशकल्पने पटयतीत्यत्राजादेशभावेना-

श्रौतस्थान्यादेशभावस्य न त्याग इत्यचः परस्मिन् इत्यादेर्नासंगतिः । एतेन यदागमा इति परिभाषा स्थानिवत्सूत्रेण गतार्थेत्यपास्तम् ॥ एतत्सर्वं दाधाध्वदाबिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ ११ ॥

नन्वेवमुदस्थादित्यादावुदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य इति पूर्वसवर्णापत्तिरत आह ॥

निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति ॥ १२ ॥

षष्ठीस्थानेयोगेति सूत्रमावर्तते । तत्र द्वितीयस्यायमर्थः।षष्ठ्यन्तं निर्दिश्यमानमुच्चार्यमाणमुच्चार्यमाणसजातीयमेव नि-

---

चः परस्मिन्नित्यस्याप्राप्त्यापात्तिरत आह । न त्याग इति । सूत्रारम्भसामर्थ्येनाजादेशविधायकसूत्राणामर्थद्वयेपि पाणिनितात्पर्यावधारणादिति भावः । एतेनानागमकानामिति पूर्वोक्तग्रन्थेन । एतत्सर्वमिति । परिभाषा तद्व्याख्यानमनागमकानामित्यादि सर्वं चेत्यर्थः ॥ ११ ॥

उदस्थादिति । लावस्थायामडिति पक्षएतत् । अन्यथासिजन्ताङ्गस्याडागमेन तद्विशिष्टे स्थात्वातिदेशासंभव एवेति भावः । आवर्ततइति । वस्तुतस्तु पदस्य पदान्तरेण सह स्थानपदार्थानुयोगिकसंबन्धेनान्वयस्य सूत्रं विनाप्युत्सर्गत एव लाभात् । सूत्रं तु निर्दिश्यमानस्यादेशार्थमित्यावृत्तिर्निष्फलैवेति बोध्यम् । अयमर्थ इति । यतः सेत्यध्याहारः यतः षष्ठी सा षष्ठीप्रकृतिः, स्थानेन स्थानपदार्थानुयोगिकसंबन्धेन युज्यतइत्यर्थः । तदेतदाह । षष्ठ्यन्तमिति । अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा षष्ठीप्रकृतिरित्यर्थः । निर्दिश्यमानपदार्थमाह । उच्चार्यमाणमिति । ननु सूत्रे उच्चार्यमाणस्यादेशासंभवादाह । उच्चार्यमाणसजातीयेति । स्वजन्यप्राथमिकोपस्थितिविषय इत्यर्थः । नतु स्ववृत्तिश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नस्तेन गृह्यते अत एव हयवरडितिसूत्रे वृक्षस्तत्रेत्यत्र निर्दिश्यमानपरिभाषया वारणपरं ।

र्दिश्यमानावयवरूपमेव वा स्थानेन स्थाननिरूपितसंबन्धेन युज्यते न तु प्रतीयमानमित्यर्थस्तेनेदं सिद्धम्॥ न चास्य च्वावित्यादौ दीर्घाणामादेशानापत्तिस्तेषां निर्दिश्यमानत्वाभावादिति वाच्यम्।जातिपक्षे दोषाभावात्॥किं च न भूसुधियो-

भाष्यं संगच्छते । अन्यथा विसर्गस्य विसर्जनीयपदवृत्तिश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वरूपनिर्दिश्यमानत्वाभावेन परिभाषाऽप्रवृत्त्या तदसंगतिः स्पष्टैव । ननु तदोः सः सावितिसूत्रे त्यदादीनाम इत्यस्यानुवृत्त्या त्यदाद्यन्ताङ्गावयवस्य तदोः स इत्यर्थे अतिस्य इत्यत्रोपसर्गतकारस्यापि सत्वापत्तिः त्यदादीनामित्यस्य स्थानपदार्थेऽन्वयासंभवेन तद्व्यावृत्तेरसंभवादित्यत आह । निर्दिश्यमानावयवरूपमेवेति । अयं भावः । सर्वा अपि सूत्रघटकषष्ठीप्रकृतयः साक्षात्स्वावयवमात्रघटितपरम्परया वा स्थानपदार्थेन युज्यन्तइति सूत्रार्थात् त्यदादीनाम इत्यस्यापि स्थानपदार्थे स्वावयवमात्रघटितपरंपरयाऽन्वयेनोपसर्गतकारस्य सत्वे तद्बाधान्न दोषः।निर्दिश्यमानपदार्थे प्राथमिकत्वनिवेशं सूचयति । न तु प्रतीयमानमिति । न तु कथं चिदुपस्थितिविषय इत्यर्थः । तेनेदं सिद्धमिति । सूत्रस्येदृशार्थकरणेनार्थतो निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति वचनं सिद्धमित्यर्थः । षष्ठीप्रकृतिजन्यप्राथमिकोपस्थितिविषयस्यादेशा भवन्तीति परिभाषार्थः । उपस्थितौ प्राथमिकत्वं च शास्त्रान्तरासहकृतत्वं तेनास्थाशब्दस्य यदागमशास्त्रसहकारेणोपस्थितिविषयत्वान्निर्दिश्यमानत्वाभावेन स्थाशब्दस्य निर्दिश्यमानत्वेऽप्युदः परत्वाभावेन न पूर्वसवर्णः । न चोदः स्थास्तम्भोरित्यस्योदः परो योऽर्थवान् स्थाशब्दस्तदवयवनिर्दिश्यमानावयवस्यादेरल इत्यर्थादुदस्थादित्यत्रोदः परोऽर्थवान् स्थाशब्दः अस्था इति तदवयवनिर्दिश्यमानः स्थाशब्दः तदवयवाद्यल् अकारः तस्य पूर्वसवर्णापत्तिरिति वाच्यम् । सप्तम्यन्तपञ्चम्यन्तानां निर्दिश्यमानएव साक्षादन्वय इति सिद्धान्तादर्थवत्स्थाशब्देऽन्वयाभावेनादोषात् । उपस्थितौ प्राथमिकत्वानिवेशे दूषणमाह । न चेति । नभूसुधियोरिति । भूसुधीघटकदीर्घयोरणुदिच्छास्त्रसहकारेणैवोपस्थितिविषयत्वेन निर्दिश्यमानत्वाभावाद्यणोप्राप्तेर्निषेधवैयर्थ्यं स्पष्टमेव । न च भूसुधीशब्दयोर्नपुंसकह्रस्वत्वे तच्चारितार्थ्यमिति वाच्यम् । सूत्र-

रिति निषेधेन ग्रहणकशास्त्रगृहीतानां निर्दिश्यमानकार्यबोधनान्न दोषः ॥ इयङुवङोर्ङित्वं त्विवर्णोवर्णान्तश्नुधातुभ्रुवामित्यर्थेन धात्वादीनामपि निर्दिष्टत्वादन्त्यादेशत्वाय, रीङ्रिङोर्ङित्वं तु स्पष्टार्थमेव। एतेनेदं ङित्वं वर्णग्रहणे निर्दिश्यमानपरिभाषाया अप्रवृत्तिज्ञापकमित्यपास्तम् ॥ हयवरट्सूत्रस्थेनायोगवाहानामुपदेशे ऽलो ऽन्त्यविधिः प्रयोजनम्॥ वृक्षस्तत्र।नैतदस्ति प्रयोजनं,निर्दिश्यमानस्येत्येव सिद्धमिति भाष्येण विरोधात्॥ अनया परिभाषया येन विधि रिति सूत्रबोधिततदन्तस्य स्थानित्वाभावबोधनं यदागमा इति लब्ध-

---

घटकदीर्घान्तभूशब्दसाहचर्येण दीर्घान्तस्यैव सुधीशब्दस्य ग्रहणेन निर्देशासंगतेरिति तत्तात्पर्यात् । अत्र कल्पे निषेधेनेत्यस्य निर्देशेनेत्यर्थः । ग्रहणकशास्त्रेति । शास्त्रान्तरइत्यत्राणुदिच्छास्त्रेतरेति निवेश इति भावः । एवमेव शास्त्रान्तरपदेन स्थानिवत्सूत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषा स्वंरूपं तिङ्स्त्रीणीत्यादिशास्त्रातिरिक्तं गृह्यते । आद्ये तिसृणामित्यत्र सकृद्गतिन्यायेन त्रयादेशवारणपरं भाष्यं मानं, द्वितीये महदात्वे लिङ्गविशिष्टपरिभाषानित्यत्वपरं भाष्यं, तृतीये तत्तच्छास्त्रवैयर्थ्यं, चतुर्थे रिचेतिशास्त्रं मानमित्याद्यूह्यम् । धात्वादीनामिति । एषामपि षष्ठीप्रकृतीत्यादिनिरुक्तनिर्दिश्यमानत्वादित्यर्थः । वस्तुतस्तु रीङादेरिवेयङुवङोर्ङित्वमपि स्पष्टार्थमेव । य्वोरित्यस्यापि निर्दिश्यमानत्वात् । निर्दिश्यमानावयवेतरस्यादेशा न भवन्तीत्यर्थस्यैव परिभाषया बोधनाद्धातोश्च य्वोरिति निर्दिश्यमानावयवेतरत्वेनादेशनिषेधप्रवृत्तेः सुलभतया न तद्व्यावृत्तये ङित्वम् । अत एव मूले निर्दिश्यमानावयवरूपमेवेत्येवकार उपन्यस्तः । निर्दिश्यमानावयवरूपमेव स्थानेन युज्यते न तु निर्दिश्यमानावयवेतरादिति बदर्थः । भाष्येण, विरोधादिति । केचित्तु विसर्गस्याल्त्वे ऽपि वर्णत्वाभावान्न भाष्यविरोध इति वदन्ति । ननु पूर्वोक्तनिर्दिश्यमानत्वलक्षणे तत्तच्छास्त्रभिन्न-

त्वनिवेशे गौरवमत आह । अनयेति । यदागमपरिभाषाऽसहकारेणोपस्थितिविषयत्वाभावे सति येनविधिरितिशास्त्रासहकारेणोपस्थितिविषयत्वं निर्दिश्यमानत्वमिति भावः।के चित्त्वितोपि लाघवानुरोधात् यत्पदघटितशास्त्रासहकारेण षष्ठीप्रकृतिजन्योपस्थितिविषयत्वं निर्दिश्यमानत्वं,यन्मध्यपतितइत्यत्र तन्मध्यपतित इत्येव पाठस्तथा चैतच्छास्त्रद्वयबोधितस्य न निर्दिश्यमानत्वमिति वदन्ति । अन्ये तु भाष्ये यदागमा इत्यस्य स्थाने ऽर्थवतामागमास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्तइति तदेकदेशभूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यतइत्येवं पठितं तथा च तदसंग्रहापत्तिरतः षष्ठीप्रकृतिशक्यत्वं निर्दिश्यमानत्वं, येनविधिः यदागमा इति शास्त्रद्वयं लक्षणाग्राहकमिति न तद्बोधितस्य निर्दिश्यमानत्वमिति वदन्ति । परे तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषयापि तदन्ते प्रकृतिवृत्तिधर्मारोपस्यैव बोधनेन यदागमपरिभाषातो ऽविशेषात्तस्या अपि लक्षणाग्राहकत्वे तद्बोधितस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्य निर्दिश्यमानत्वानापत्तौ देवीमञ्चतीति देवद्र्यङित्यादौ विष्वग्देवयोरित्यन्द्र्यादेशो न स्यादिति षष्ठीप्रकृतिविशिष्टत्वं निर्दिश्यमानत्वम्।वैशिष्ट्यंच स्वजन्योपस्थितिविषयत्व- स्वजन्योपस्थितिविषयपूर्ववर्णाघटितत्वमित्युभयसंबन्धेन । निर्जरइत्यस्य जरेतिषष्ठीप्रकृतिजन्योपस्थितिविषयत्वेपि तादृशोपस्थितिविषयपूर्वरेफघटितत्वेन निर्दिश्यमानत्वाभावान्न जरसादेशापत्तिः।उदस्थाद्वित्यादावपि स्थाशब्दस्यस्वंरूपमितिशास्त्रसहकारेणोपस्थितिविषयत्वेन तादृशोपस्थितिविषयपूर्वाडागमाघटितत्वेन च निर्दिश्यमानत्वेप्युदः परत्वाभावात्सप्तम्यन्तपञ्चम्यन्तयोर्निर्दिश्यमानएवान्वयात्, अस्थेत्यस्योदःपरत्वेपि निरुक्तनिर्दिश्यमानत्वाभावाच्च नपूर्वसवर्णापत्तिः । एवं जराया जरा जराजरा तयोर्जराजरसोरित्यत्र परस्यैव तत्त्वं न पूर्वस्य नापि समुदायस्येति वदन्ति। अपरे त्वेवं निर्दिश्यमानत्वस्वीकारे सजूःसजूर्भ्यामित्यत्र जरसोजरसावित्यादावलुकि च पूर्वस्य निर्दिश्यमानत्वाभावेन रुत्वजरसादेशाद्यनापत्तिरिति षष्ठीप्रकृतिविशिष्टत्वं निर्दिश्यमानत्वं, वैशिष्ट्यं च स्वजन्यशाब्दबोधीयविषयताश्रयत्व, स्वजन्यशाब्दबोधीयविषयताश्रयाघटितत्वोभयसंबन्धेन तथा च न पूर्वोक्तलक्ष्येषु दोषलेशः । नन्वेवं स्नात्वाकालक इत्यत्र क्त्वापदप्रयोज्यशाब्दविषयताया अत्र सत्वेन ल्यबापत्तिः, निपातनात्तदभावकल्पने तु स्नात्वाकालकीकृत्येत्यत्र पूर्वक्त्वाशब्दस्य तदापत्तिर्दुर्वारैव । न चात्रापि निपातनादेव तदभाव

इति वाच्यम् । प्रावाहणेयिरित्यत्रोक्तदिशा विशिष्टसमासनिमित्तकल्यपः स्नात्वाकालकइत्येतत्समासनिबन्धनल्यबभावनियामकनिपातनेन वारणा-संभवात् । न चोक्तरूपस्यैवासंभवः मयूरव्यंसकादयश्चेति चकारे-णैषां समासान्तरे ऽप्रवेशात्, अत एव परमो मयूरव्यंसक इति वाक्य-मेवेति वाच्यम् । चकारबोधितस्यास्यार्थस्यानित्यत्वेनोक्तसमासे बाधका-भावात् । अत एव प्रत्ययमात्रग्रहणे चक्षुर्मात्रग्राह्य इत्यादिप्रयोगोपपत्ति-रिति चेन्न । समासे ऽनञ्पूर्वइत्यस्य क्त्वान्तसमासावयवानिर्दिश्यमान-स्येत्यर्थेन पूर्वक्त्वाशब्दस्य शाब्दबोधीयविषयताश्रयत्वाभावेन निर्दिश्य-मानत्वाभावात्तदप्राप्तेः सुवचत्वात् । अनञ्समासइतिपर्युदासबलेनाव्ययपूर्व-पदके एव तत्प्रवृत्तेर्निपातनेन कल्पनाच्च समासइतिसूत्रजन्यबोधे पूर्वक्त्वाश-ब्दस्य कथमप्यभानेन तत्रशाब्दीयविषयतायाःकल्पयितुमशक्यत्वात्।न चापि-बदित्यत्रागमविशिष्टस्यैवार्थवत्त्वेन तेन संकुचितायाः पात्वावच्छिन्नविषयताया आगमरहिते पाशब्दे अभावेन तस्य पिबादेशानापत्तिरपाशब्दस्य तदापत्तिश्चेति वाच्यम्।स्वावयवमात्रघटितत्वसंबन्धेन स्वविशिष्टे तत्तच्छब्दानां लक्षणेत्यर्थस्य यदागमन्यायेन बोधनादर्थवत्पाशब्दत्वावच्छिन्नाविषयताया अपाशब्देस-त्वेपि निरुक्तसंबन्धावच्छिन्नपात्वावच्छिन्नाविषयतायाः केवलपाशब्दे सत्वेन तस्य निर्दिश्यमानत्वे बाधकाभावात् । अपाशब्दस्य तादृशविषयताश्रयपाश-ब्दघटितत्वेन निर्दिश्यमानत्वाभावेन दोषाभावाच्च । न चैवं संबन्धकु-क्षिप्रविष्टपदप्रयोज्यविषयतायाः पावयवपकारादौ सत्वेन तदाश्रयघटितत्वा-त्पाशब्दस्य निर्दिश्यमानत्वानापत्तिरिति वाच्यम् । विषयतापदेनात्र सां-सर्गिकविषयताभिन्नाया ग्रहणादुक्तपकारादिनिष्ठविषयताया अतथात्वा-त्पाशब्दे उक्तनिर्दिश्यमानत्वस्य सुवचत्वात् । केचित्तु निर्दिश्यमान-परिभाषायां शाब्दीयविषयता ऽर्थवत्त्वेनासंकुचिता गृह्यते, अत एव लाव-स्थायामडिति पक्षेण न फलभेदः तथा चात्र नदोष इत्याहुः।एवं जराया ज-रेति विग्रहे जराजरसे इत्यत्र पूर्वत्र शाब्दीयविषयताया अभावेन न जरसा देशः । पूर्वस्य निर्दिश्यमानत्वाभावे च पादः पदिति सूत्रस्थं भाष्यमेव मानम् । तत्र हि सुपाादिति समुदायस्यादेशवारणाय पाद उपधाया ह्रस्वत्वं वक्तव्यमिति वार्तिककृतोक्ते न वक्तव्यं निर्दिश्यमानस्यादेशा भव-न्तीत्येव सिद्धमित्युक्तम् । सुपात्पद इत्यत्र पाच्छब्दान्तं यदङ्गं तदवयवो-

पधाया ह्रस्व इत्यर्थकवचनेन वार्तिकमते सुपात्पद इति रूपं भाष्यमते तु पूर्वस्य निर्दिश्यमानत्वेन सुपत्पद इति रूपमिति फलभेदात्प्रत्याख्यानासंभवेन तत्कल्पनात् । नन्वेवमपि जराशब्दस्य नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वेतिजराजरसेत्यत्राष्टमिकद्वित्वस्यानस्तमितावयवभेदस्य सर्वसंमतत्वेनोत्तरस्यापि शाब्दीयविषयताश्रयत्वात् समुदायस्य तद्घटितत्वेनोक्तनिर्दिश्यमानत्वानापत्तिरिति चेन्न । इष्टापत्तेः । अतिजराजरसेति रूपस्यैव तत्रेष्टत्वात्। अत एव पादः पदितिसूत्रस्थोक्तभाष्यं संगच्छते। त्वन्मते ऽतिपात्पद इत्यत्र पदद्वित्वे भाष्यवार्तिकयोः फलभेदेन तत्प्रत्याख्यानमसंगतं स्यात्। किं चेम अ इत्येव सिद्धे ककारोच्चारणमकच्सहितस्याप्ययमादेश इत्यर्थज्ञापनार्थमश्ववचनं साकच्कार्थमित्यादिभाष्यमप्यत एव संगच्छते ।अन्यथा स्थानेद्विर्वचनस्थले समुदायस्यादेशार्थं तदावश्यकत्वेन ज्ञापकपरभाष्यासंगत्यापत्तिः । अत एव मूलकृता स्थानेद्वित्वेपि समुदायस्य निर्दिश्यमानत्वाभावेन तत्र विशेषाभावात् त्रेरयङ् न कृतः जराया असुङ् न कृत इत्याद्युक्तम्। देवीमञ्चतीति देवद्र्यङ्ङित्यत्र निरुक्तशाब्दबोधीयविषयताया देवीशब्दे एव सत्वेन तादृशविषयताश्रयाघटितत्वेन च निर्दिश्यमानत्वादद्र्यादेशासिद्धिः। ननु यदागमन्यायस्य निरुक्तार्थे लक्षणाग्राहकत्वस्वीकारे साक्षादानुपूर्व्यवच्छिन्नमुख्यविशेष्यताप्रयोजकत्वरूपवक्ष्यमाणविशिष्टरूपोपादानत्वस्य जराशब्दादावभावेनार्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अप्रवृत्त्याजं रातीत्यर्थकाजराशब्दादौ जरसाद्यापत्तिः । न च गौणमुख्यन्याये तादृशविशिष्टरूपोपादानत्वस्वीकारेऽर्थवद्ग्रहणपरिभाषायां तस्मिन् साक्षान्मुख्येति निवेशे मानाभावइति वाच्यम् । प्रातिपदिकसंज्ञासूत्रे ऽधातुपदस्य धातुपदवद्भिन्नार्थकतया परंपरयानुपूर्व्यवच्छिन्नाविषयताप्रयोजकत्वेनार्थवद्ग्रहणपरिभाषयैवार्थवत्वलाभे ऽर्थवद्ग्रहणस्यैव मानत्वात्।अत एव गच्छतीत्यत्र तुक्सिद्धिः।अन्यथा ह्रस्वपदस्यापि परंपरया ह्रस्वपदत्वरूपानुपूर्व्यवच्छिन्नाविषयताप्रयोजकत्वेन विशिष्टरूपोपादानत्वात् छेचेतिसूत्रे ऽर्थवद्ग्रहणपरिभाषोपस्थितावस्यानर्थकतया तुग् न स्यादिति चेन्न । आनुपूर्व्या साक्षादवच्छिन्ना या प्राथमिकोपस्थितीया मुख्यविशेष्यता तत्प्रयोजकत्वस्य विशिष्टरूपोपादानपदेन ग्रहणे ह्रस्वादिपदे दोषाभावात् । जरादिशब्दानां यदागमपरिभाषया लक्षणाग्रहात् प्राक् जराशब्दत्वाद्यवच्छिन्नोपस्थापकत्वेन निरुक्तविशिष्टरूपोपादानत्वस्य सुवचत्वादिति प्राहुः ।

परेतु निर्दिश्यमानत्वं षष्ठीप्रकृतिविशिष्टत्वं वैशिष्ट्यं च स्वप्रयोज्योपस्थितिविषयत्व स्वविशिष्टवर्णाघटितत्वमितिसंबन्धद्वयेन। अत्र वैशिष्ट्यं चस्वप्रयोज्योपस्थितिविषयाऽव्यवहितपूर्वत्वस्वप्रयोज्यशाब्दबोधीयविषयतापर्याप्त्यधिकरणान्तेतरत्वोभयसंबन्धेन निर्जरसावित्यत्र निरुक्तोभयसंबन्धेन षष्ठीप्रकृतिविशिष्टो वर्णो निर्शब्दावयवरेफः अपिबदित्यत्राडागमस्तद्घटितत्वेन समुदायस्य न निर्दिश्यमानत्वम्। तदघटितत्वेन च जराशब्दपाशब्दयोस्तत्वम्। सजूस्सजूर्भ्यामित्यत्र पूर्वसजुष्शब्दे तदवयवषस्य स्वप्रयोज्योपस्थितिविषयपूर्वत्वेपि द्वितीयसंबन्धाभावेन तद्विशिष्टोदासीनवर्णाघटितत्वात्तत्वसिद्धिः। जरसावित्यत्रजकारेद्वितीयसंबन्धसत्वेप्याद्यसंबन्धाभावान्नाव्याप्तिः। जरसोजरसावित्यत्र पूर्वजरसः सस्य द्वितीयसंबन्धाभावात् जकारस्याद्यसंबन्धाभावात्तादृशोदासीनवर्णाघटितत्वेन तत्त्वसिद्धिः। न च पूर्वजरसो जकारे जराशब्दान्तत्वेनोपस्थितिविषयो यः अरसोजरेति तदवधिकपूर्वत्वस्य द्वितीयसंबन्धस्य च सत्वेनोक्तसंबन्धद्वयेन स्वविशिष्टतादृशजकारविशिष्टत्वात्पूर्वस्य निर्दिश्यमानत्वाभावेन जरसादेशानापत्तिरेवं सजूस्सजूर्भ्यामित्यत्रापि पूर्वषस्य रुत्वानापत्तिरिति वाच्यम्। अरसो जरेतिसमुदायस्य स्वप्रयोज्योपस्थितीयविषयतापर्याप्त्यधिकरणत्वाभावात्। जराशब्दएव तत्कल्पनात् अपिबादित्यत्र पाशब्दस्य निरर्थकत्वेपि पापदशक्यत्वस्य पाशब्द एव सत्वेन तत्र तत्कल्पनात्। यद्वा स्वप्रयोज्योपस्थितिविषयस्य तादृशोपस्थितिविषयाघटितस्य ग्रहणेनादोषात्। अरसो जरेति समुदायस्य तादृशजराशब्दघटितत्वेन तस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात्। न च त्रिशब्दादाचारक्विबन्तात्कर्तरि क्विपि तुकि त्रितामित्यादौ निरुक्तनिर्दिश्यमानत्वापत्तेरिति वाच्यम्। नामीतिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन तादृशरूपाणामनभिधानेनादोषात्। निर्दिश्यमानत्वलक्षणे स्वोपस्थाप्योद्देश्यकागमाघटितत्वरूपषष्ठीप्रकृतिवैशिष्ट्यनियामकतृतीयसंबन्धनिवेशात् त्रिच्छब्दस्य तादृशतुग्घटितत्वेनाजराणीत्यत्र नुम्घटितत्वेनादोषाच्च। एवं चापिबदित्यत्र दोषवारणाय यदागमन्यायस्य लक्षणाग्राहकत्वं स्वीकृत्य सांसर्गिकविषयताभेदनिवेशादिक्लेशो न करणीय इति महालाघवम्। स्नात्वाकालकीकृत्येत्यादौ तु पूर्वोक्तरीत्यैव वारणं बोध्यम्। नैचवमपिबदित्यत्र दोषवारणे यदागमपरिभाषा व्यर्था कल्पितस्थान्यादेशभावस्य स्थानिवत्सूत्रे ग्रहणेनापि प्रणिदापयतीत्यादिसिद्धेरिति वाच्यम्। इष्टापत्तेरित्याहुः।

स्य च । तेन सुपद उदस्थादित्यादिसिद्धिः॥अनया च स्व-स्वनिमित्तसंनिधापितानामलो ऽन्त्यस्येत्यादीनां समावेश एव न बाध्यबाधकभावो विरोधाभावात् । नाप्येतयोरङ्गाङ्गिभाव उभयोरपि परार्थत्वेन तदयोगात् । अनेकाल्शिदिति सूत्रे सर्वश्चैतत्परिभाषाबोधित एव गृह्यते ॥ यत्त्वादेः परस्यालो ऽन्त्यस्येत्येतावेव तद्बाधकाविति, तन्न । उदस्थादिति सूत्रविषये ऽस्याः पादः पदिति सूत्रे

वस्तुतस्तु स्वशक्यत्व स्वविशिष्टवर्णाघटितत्त्वोभयसंबंधेन षष्ठीप्रकृतिविशिष्टत्वं निर्दिश्यमानत्वम् । वैशिष्ट्यं च स्वोपस्थाप्याघटितो यः स्वबाध्यस्तदघटकत्वं- स्वोपस्थाप्यावधिकपूर्वत्वं चेति संबन्धद्वयेन । अत्र पूर्वत्वं व्यवहितादिसाधारणं तेन स्नात्वाकालकीकृत्येत्यत्र पूर्वक्त्वावयववर्णस्योक्तसंबन्धद्वयेन षष्ठीप्रकृतिविशिष्टत्त्वेन तस्य स्वविशिष्टवर्णाघटितत्त्वाभावेन निर्दिश्यमानत्वं न, यदागमपरिभाषाया लक्षणाग्राहकत्वेन त्रितामित्यत्र षष्ठीप्रकृतिशक्यत्वाभावान्न तत्वम् । एवमन्यत्र समन्वयः स्वयमूहनीयः । न चैवं लिङ्गविशिष्टपरिभाषातन्मध्यपतितन्याययोरपि तत्तद्धर्मारोपप्रयोजकत्वेन यदागमपरिभाषावल्लक्षणाग्राहकत्वात् तद्बोधितस्यापि निर्दिश्यमानत्वानापत्तिरिति वाच्यम् । स्थानिवत्सूत्रस्येव तयोर्धर्मारोपप्रयोजकत्वेपि लक्षणाग्राहकत्वाभावेन तद्बोध्यस्य षष्ठीप्रकृतिशक्यत्वेन निर्दिश्यमानत्वे बाधकाभावात् । अत्रैवानाप्यकइत्यादि मानमित्यन्यत्र विस्तरः । नन्वनया निर्दिश्यमानस्यादेशविधानात् पादस्यलोपइत्यत्रान्त्यस्यादेशानापत्तिरनया बाधादत आह । अनयेति । अलोन्त्यस्येत्यादौ षष्ठीपदानुवृत्त्या निर्दिश्यमानान्त्यस्याल आदेश इत्याद्यर्थबोधनादस्याश्च निर्दिश्यमानावयवस्यादेशा भवन्तीत्यर्थादुभयोर्विरोधाभावः स्पष्ट एवेति भावः । नन्वनयोरङ्गाङ्गीभावेन यत्रालोन्त्यसूत्रप्रवृत्तिस्तत्रैवैतत्परिभाषाप्रवृत्त्यापत्तिरत आह । नाप्येतयोरिति । परार्थत्वेनेति । गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वादिति

[ ]

भाष्ये संचारितत्वात्। नाप्येतयोरियं बाधिका। एतयोर्निर्विषयत्वप्रसङ्गादिति ति विंशतेरिति सूत्रे कैयटः ॥ अकाज्विषये नायं न्यायःस्थानिवद्भावेनेव तन्मध्यपतितन्यायेन तद्बु-

---

न्यायादिति भावः। अविरोधमेव विशदयति। अनेकालिति। तन्नेति। अनयोरर्थे एव निर्दिश्यमानत्वस्य प्रवेशेनाविरोधादिति भावः। उदस्थादितिसूत्रविषयइति। उदस्थादिति लक्ष्ये उदस्थास्तम्भोरितिसूत्रविषयइत्यर्थः। नायं न्याय इति। व्यावर्तक इति शेषः। तथाच शास्त्रान्तरपदेन तन्मध्यपतितन्यायातिरिक्तं शास्त्रं गृह्यते। यद्वा तन्मध्यपातितन्यायेनाकज्विशिष्टे एव शाब्दविषयतायाः पर्याप्तत्वबोधनेन तत्र निर्दिश्यमानत्वसत्वादिति भावः। अत एवानाप्यक इति सूत्रेऽक इति चरितार्थम्। त्रिपथगाकारास्तु साकच्कानपहारकादेशविषयएवायं न्यायो न प्रवर्तते, साकच्कापहारकादेशविषये तु प्रवर्ततएवेत्यर्थः। अत एव भिन्धकीत्यत्राकचि कृते धित्वं न प्राप्नोति निर्दिश्यमानत्वाभावादिति भाष्यं संगच्छते। सामान्यत एवाकज्विषये एतदप्रवृत्तावनया वारणासंभवाद्भाष्यासंगतिः स्पष्टैव। अत एव सर्वकेत्यत्र सर्वस्य सोन्यतरस्यां दीत्यनेन साकच्कापहारकसादेशो नेत्याहुः। तदपरे न सहन्ते। तन्निष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयतन्मध्यपतितस्यैव तद्ग्रहणेन ग्रहणं नतु तन्मध्यपतितत्वमात्रेण। अन्यथा जनं रातीति जनरेत्यत्र नशब्दस्य ज रा इत्येतदक्षरद्वयमध्यपातित्वेन जराशब्दग्रहणेन ग्रहणापत्तौ जरसादेशापत्तेः। अत एवान्तात्यन्तेतिसूत्रेत्यन्तग्रहणं चरितार्थमन्यथाऽन्तग्रहणेन तन्मध्यपतितन्यायेनात्यन्तग्रहणे सिद्धे तद्वैयर्थ्यापत्तिः। इत्थं च तिङश्चेतिसूत्रेण तिङन्तस्याकज्विधानात्तद्ग्रहणेनाकज्विशिष्टस्य ग्रहणेपि हिग्रहणेन हकिग्रहणे मानाभावान्निर्दिश्यमानपरिभाषया धित्वाप्राप्तिरिति भाष्याभिप्रायसत्वेन त्वदुक्तार्थे भाष्यसंमतेर्वक्तुमशक्यत्वात्। केचित्तु तन्मध्यपतितन्याये तन्निष्ठोद्देश्यताया अपर्याप्ताया उद्देश्यतावच्छेदकसाधारणविषयताया वा ग्रहणेनोक्तसूत्रस्य चारितार्थ्यात् भिन्धकीत्यत्र हिशब्दे तिङ्पदप्रयोज्योद्देश्यतावच्छेदकरूपाविषयतापर्याप्तेरपर्याप्त्या तिङन्तत्वावच्छिन्नोद्दे-

द्धैयेव कार्यजननात् ॥ इयं चावयवषष्ठीविषये ऽपि । अत एव तदोः सः साविति सत्वमतिस्य इत्यत्रोपसर्गतकारस्य न । निर्दिश्यमानयुष्मदाद्यवयवमपर्यन्तस्यैव यूयादयो

श्यतताया वा सत्वेनोक्तन्यायेन हकिशब्दस्य धित्वप्राप्तेर्भाष्यासंगत्यापत्त्योक्तकल्पनायां बाधकाभावः । अत एव किमः क इतिसूत्रशेखरस्थ आवृत्त्या साकच्कस्य कादेश इत्यर्थककैयटग्रन्थः संगच्छते । किं च तन्मध्यपतितन्यायस्य लोकसिद्धत्वप्रतिपादकेन गर्भिणीस्थो गर्भो गर्भिणीग्रहणेन गृह्यते, गङ्गास्थो घटो गङ्गाग्रहणेन गृह्यतइत्यादिलौकिकव्यवहारप्रदर्शनपरेण भाष्यग्रन्थेन पतितपदस्वारस्येन चोक्तन्यायेन तत्सत्तोत्तरसत्ताकस्तन्मध्यपतित एव तद्ग्रहणेन गृह्यते न तु तदुद्देश्यतानिरूपकोपि । भाष्योक्तलौकिकव्यवहारे उद्देश्यताया अप्रवेशात् । एवं चाकचो भिन्धकीत्यत्र हिशब्दसत्तोत्तरं प्रवर्तमानत्वेन तन्मध्यपातितत्त्वेन चोक्तन्यायेन हकीत्यस्य हिशब्दग्रहणेन ग्रहणे बाधकाभावादुक्तभाष्यस्य निरुक्तार्थे ज्ञापकत्वं सम्यगेवेति वदन्ति । न चैवं चलीक्लृप्यतइत्यत्र रीगागमोत्तरं तद्विशिष्टस्य निर्दिश्यमानत्वाभावेन कृपो रो ल इति लत्वं न स्यादिति चेन्न । रीग्विशिष्टस्य निर्दिश्यमानत्वाभावेपि तस्य निर्दिश्यमानावयवत्वसत्वेनादोषात् । न च धनवन्तावित्यत्र पूर्वं नुमि तद्विशिष्टस्य निर्दिश्यमानत्वाभावात् मादुपधायाइति वत्वानापत्तिरिति वाच्यम् । निर्दिश्यमानावयवत्वस्योपलक्षणत्वस्वीकारेण नुमः प्राक् मकारे तत्सत्वेन वत्वस्य सुवचत्वात् । अत्रैवानाप्यक इति ज्ञापकं बोध्यम् । उपलक्षणत्वं च पूर्वं पश्चाद्वा तत्संबद्धत्त्वम् । धनवन्तावित्यत्र पूर्वं निर्दिश्यमानावयवत्वं चलीक्लृप्यतइत्यत्र त्वनन्तरं तदिति विवेकः । के चित्तूदःस्थेतिसूत्रे सकारं प्रश्लिष्य सकाराद्योःस्थास्तम्भोरित्यर्थेनोदस्थादित्यादौ न दोषः । जराया इत्यादिसूत्रेषु अल्पाक्षरबोधकपदस्यैव स्थानषष्ठ्यन्तत्वमितरेषामवयवार्थकषष्ठ्यन्तत्वं तथा चाङ्गावयवजराशब्दस्य स्थानइति वैयधिकरण्येनान्वयान्न निर्जरशब्दे दोषः, नाप्यातिस्य इत्यत्र । तत्रातेस्तकारस्य त्यदाद्यवयवत्वाभावात् । अपिबदित्यत्र यदागमपरिभाषाया अनित्यत्वान्नापाशब्दस्य पाशब्दत्वाभावात्पिबादेशः । अत एव तत्र मतेपि नापाशब्दे निर्दिश्यमानत्वातिदे-

न त्वतिसूयमित्यादौ सोपसर्गावयवमपर्यन्तस्येति बोध्यम् ॥ पादः पदिति सूत्रे षष्ठीस्थाने इति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टैषा ॥ १२ ॥

नन्वु चेतेत्यादौ ह्रस्वस्यैकारस्य प्रमाणत आन्तर्यादकारोपि स्यादत आह ॥

यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीयः ॥ १३ ॥

अनेकविधं स्थानार्थगुणप्रमाणकृतम् ॥ अत्र मानं षष्ठी स्थाने इत्यत एकदेशानुवृत्त्या स्थानेग्रहणेनुवर्तमाने पुनःस्थाने ऽन्तरतमइति सूत्रे स्थानेग्रहणमेव । तद्धि तृतीयि-

---

शः । जराजरसोरित्यत्र पूर्वजराशब्दे जरसादेशवारणाय सूत्रे विभक्तेर्जराशब्दे विशेषणत्वम् । तव मते सप्तम्यन्तपञ्चम्यन्तयोर्निर्दिश्यमानएव विशेषणत्वमितिवत् ममापि स्थानषष्ठीप्रकृत्यर्थे एव विशेषणत्वमित्यस्य सुवचत्वात् । पादःपदितिसूत्रस्थभाष्यविरोधस्तु न, परिभाषानिष्फलत्ववादिनोस्य दोषस्याकिंचित्करत्वात् । सुपद इत्यत्राङ्गावयवपाच्छब्दस्येत्यर्थान्न समुदायस्यादेशः । सुपादपदइत्यस्य त्वनभिधानमेव । यद्वा यचीत्यस्याक्षेपेण परस्यैव पदादेशः । न च पतिपत्नीत्यत्र वैयधिकरण्यान्वये स्त्रीयां वर्तमानप्रातिपदिकावयवस्य पतिशब्दस्येत्यर्थे पूर्वस्य नत्वापत्तिरिति वाच्यम् । अत्र सपूर्वकं यत्पतिशब्दान्तं प्रातिपदिकं स्त्रियां वर्तमानं तदन्त्यस्य नत्वमित्यर्थे पूर्वस्य नत्वाप्राप्त्या दोषाभावान्न निर्दिश्यमानपरिभाषाया असाधारणं फलमस्तीति प्राहुरिति संक्षेपः ॥ १२ ॥

प्रमाणत आन्तर्यादिति । मात्राद्वयन्यूनकालिकत्वरूपादित्यर्थः । अकारोपीत्यपिशब्दादेकारादिः । तथा च पाक्षिकापत्तिरियमिति भावः । यत्रानेकेति । आदेशनियामकतया प्रसक्तमिति शेषः । वाक्यभेदेनेति ।

था विपरिणम्य वाक्यभेदेन स्थानिनः प्रसङ्गे जायमानः सति संभवे स्थानत एवान्तरतम इत्यर्थकम्। तमब्ग्रहणमेवानेकविधान्तर्यसत्तागमकम् । स्थानतः । स्थानेनेत्यर्थः । तत्र स्थानत आन्तर्यमिकोयणचीत्यादौ प्रसिद्धमेव ॥ अर्थतः पद्दन्नित्यादौ स्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैवादेशतेति सिद्धान्ताद्यदर्थाभिधानसमर्थो यःस तस्यादेश इति तत्समानार्थतत्समानवर्णपादादीनां ते । तृज्वत्क्रोष्टुरिति च ॥ गुण-

---

स्थाने, अन्तरतम, इति वाक्यद्वयम्, अन्तरतम इत्यत्र पूर्वसूत्रात्स्थाने इत्यनुवर्तते प्रसङ्गे सति सदृशतम आदेशः स्यादित्येकस्यार्थः । द्वितीये स्थाने इति स्थानेनेत्यर्थकम् । अत्र स्थाने अन्तरतम इति पदद्वयमनुवर्तते, प्रसङ्गे सति स्थानेन अन्तरतमो भवतीत्येतद्वचर्थं सत् सति संभवे स्थानेनान्तरतम एव भवति नार्थाद्यन्तरतम इति नियमार्थकं स्थानइति द्वितीयसूत्रमेवास्यां मानमिति भावः । तमब्ग्रहणमेवेति । न च तमब्ग्रहणमतिशयलाभार्थमादेशवृत्त्यतिशयश्च स्ववृत्तित्व-स्वस्थानिवृत्तित्व-स्वेतरयावदादेशावृत्तित्वैतन्त्रितयसंबन्धेन स्वविशिष्टधर्मवत्त्वरूपः । अत एव लाकृतिरित्यादौ वकारो नेति वाच्यम्। स्थानिस्थानक इत्यर्थेन तत्स्थान इति न्यासेनैव सिद्धेऽन्तरग्रहणमेवान्तरतमार्थकं भविष्यतीति तमब्ग्रहणस्यानेकविधान्तर्यसत्तागमकत्वमित्याशयात्। अनेकविधान्तर्यस्वीकारे तु तत्स्थान इत्यनेन तदर्थकस्तद्गुणक इत्यादीनामर्थानामलाभात् सामान्यार्थबोधकान्तरशब्दस्यावश्यकतया ऽतिशयलाभार्थं तमब्ग्रहणस्य स्वांशे चारितार्थ्यम्। ते, पद्रादयः। पद्शब्दस्य तु नपुंसकत्वेन तत्समानार्थकत्वाभावान्न पुल्लिङ्गः पद्रादेशः । इदं च स्थानेन्तरतमे इति सप्तम्यन्तपाठाभिप्रायेण । सिद्धान्तभूतप्रथमान्तपाठे आह । तृज्वत्क्रोष्टुरिति । गुणत इति । त्रिविधान्तर्यभिन्नं सर्वमेव गुणपदेन ग्राह्यम् । तेनानान्तर्यमेवैतयोरान्तर्यमित्यस्य संग्रहः। आन्तर्याभाव एव मार्ष्टीत्यादौ ऋकाराकारयोरान्तर्यमित्यर्थः। न च मार्ष्टीत्यादावविशेषात् ऐकाराद्यादेशापत्तिरिति वाच्यम् । स्ववृत्ति-

तो वाग्घरिरित्यादौ । प्रमाणतो ऽदसो ऽसेरित्यादौ ॥ स्थाने ऽन्तरतमसूत्रे भाष्ये स्पष्टैषा ॥ १३ ॥

नन्नु प्रोढवानित्यत्र प्रादूहोढेति वृद्धिः स्यादत आह ।

अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ॥ १४ ॥

विशिष्टरूपोपादाने, उपस्थितार्थस्य शब्दं प्रति विशेषणतयान्वयसंभवे त्यागे मानाभावो ऽस्या मूलम् । अत्रार्थः कल्पिता-

---

त्वस्वघटितदलभिन्नदलीयवृत्तित्व-स्वघटितदलघटकस्वेतरयावदवृत्तित्वैतन्त्रितयसंबन्धेन स्वविशिष्टधर्माभाववत्त्वरूपानान्तर्यरूपं यदान्तर्यं तेनान्तर्येणान्तरतमस्यैवादेशस्य ग्रहणात्, अत्र धर्मश्चान्तर्यनियामको ग्राह्यो नेकत्वादिरूपः, मार्ष्टीत्यादावैकारे तालुस्थानजन्यत्वरूपधर्मस्य स्वविशिष्टत्वेन, एवमौकारे ओष्ठस्थानजन्यत्वरूपधर्मस्य स्वविशिष्टत्वेन स्वविशिष्टधर्माभाववत्त्वरूपस्यानान्तर्यस्यैकारौकारयोरसंभवादृकाराकारयोस्तु संबन्धत्रयेण स्वविशिष्टधर्मस्य कस्याप्यभावात्तादृशधर्माभाववत्त्वरूपानान्तर्यस्य आकारवृत्तित्वात्स्वस्थानिभूतऋकारवृत्तित्वात्स्वेतरयावदादेशयोरैकारौकारयोरवृत्तित्वाच्च तादृशानान्तर्यरूपान्तर्येणान्तरतम आकार एव ऋस्थाने भवतीत्याशयात् । स्वघटितदलभिन्नदलीयवृत्तित्वरूपद्वितीयसंबन्धघटकदलीयश्च स्ववृत्तिवर्णत्वव्याप्यजात्यभाववान् बोध्यः । तेन कृष्णर्द्धिरित्यत्रकण्ठस्थानमात्रजन्यत्वरूपधर्मस्य विधेयदलघटकाकारवृत्तित्वात्तद्दलभिन्नोद्देश्यदलघटकाकारवृत्तित्वाद्विधेयदलघटकाकारेतरैकाराद्यवृत्तित्वाच्चाकारविशिष्टत्वेपि स्वमकारस्तद्वृत्तिवर्णत्वव्याप्यजातिरत्वरूपा तदभाववानुद्देश्यदलघटक इजेव न त्वकार इत्युक्तधर्मे तादृशदलीयवृत्तित्वरूपसंबन्धाभावेन स्वविशिष्टधर्माभाववत्त्वरूपान्तर्यस्यैवाकारे सत्वान्नातिप्रसङ्ग इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ १३ ॥

अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य । परिभाषाणामनियमे नियमकारित्वात् संभवतीत्यस्य पूरणेनार्थवद्ग्रहणे संभवति नानर्थकस्येति तदर्थः । अत एवा-

न्वयव्यतिरेककल्पितःशास्त्रीयो ऽपि गृह्यते इति संख्याया इ-

त्वसन्तस्येतिसूत्रे ऽर्थवतो ऽसंभवादेवानर्थकस्यातोग्रहणं सिद्धम् । विशि-ष्टरूपोपादानइति । इयं प्रवर्ततइति शेषः। विशिष्टरूपोपादानत्वं चात्रानुपू-र्व्यवच्छिन्नविषयताप्रयोजकत्वेत्याद्युक्तरूपम्। उपस्थितार्थस्येति। अत्र केचित् शब्दानामर्थविशिष्टे शब्दे शक्तिः घटमुच्चारयतीतिप्रयोगात् । घटमानयेत्यादौ शब्दे आनयनकर्मताया बाधादर्थस्य लक्षणया बोध इति वदन्ति । केचि-त्त्वार्थे शक्तिः पदानां शब्दे लक्षणा तेन घटमुच्चारयतीत्यत्र लक्षणया बोधः घटमानयेत्यादौ शक्त्येति वदन्ति । अत्र मतद्वयेपि लक्षणानुसरणस्या-वश्यकत्वेन गौरवाच्छब्दे ऽर्थे च खण्डशःशक्तिः पदानामिति तु वृद्धाः। त्रार्थस्यत विशेष्यत्वमौत्सर्गिकं तदसंभवे तु शब्दस्यैव विशेष्यत्वं, तथा चाग्नेर्ढगित्यादौ ढकि अग्निरूपार्थात्परत्वस्य बाधेन तत्राग्निशब्दस्य वि-शेष्यत्वम् । उपस्थितार्थस्याग्निरूपार्थस्याग्निशब्दं प्रति विशेषणतयान्व-सभंयत्वेन तत्त्यागे मानाभावः । अग्नेर्ढगित्यस्याग्निरूपार्थवाचकादग्नि-शब्दाद् ढगित्यर्थः। तथा च तत्रतत्रार्थाविशिष्टस्यैव शब्दस्य ग्रहणमित्येवं-युक्तिमूलिका परिभाषेति भावः । प्रादूहोढ इत्यत्राप्येवमेव । न चैवमप्युप-स्थितीयमुख्यविशेष्यताया उभयत्र सत्वेन घटमानयतीत्यत्र विशेषणीभूते शब्दे पदार्थान्तरान्वयापत्तिः । एवं घटमुच्चारयतीत्यत्रार्थे पदार्थान्तरान्व-यापत्तिः । तत्पदप्रयोज्यशाब्दबोधीयविशेष्यतानिरूपितप्रकारताऽसमा-नाधिकरणविशेष्यताया मुख्यविशेष्यताशब्देन ग्रहणे तु घटमानयतीत्यत्र घटपदेन कदा चिच्छब्दस्यापि विशेष्यतया भानात् घटशब्दप्रयोज्यशा-ब्दबोधीयविशेष्यतानिरूपितप्रकारताया अर्थेपि सत्वात् घटरूपेर्थे पदार्था-न्तरान्वयानापत्तिरिति वाच्यम् । इतरपदार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपिततद्विशे-ष्यताकशाब्दबोधं प्रति तत्पदप्रयोज्यशाब्दबोधीयविशेष्यतानिरूपितप्रका-रताश्रयत्वप्रकारकतात्पर्यविशेष्यत्वाभावसमानाधिकरणविशेष्यत्वावगाहिज्ञा-नस्य कारणत्वात् । घटमानयतीत्यत्र घटपदार्थे तद्घटशब्दप्रयोज्यशा-ब्दबोधीयविशेष्यतानिरूपितप्रकारताश्रयत्वप्रकारकतात्पर्यविशेष्यत्वाभावे-न तत्समानाधिकरणविशेष्यत्वावगाहिज्ञानस्य सत्वेन तत्र पदार्थान्तरा-न्वये बाधकाभावात् । ननूढशब्दे उपस्थितार्थस्य वहनकर्मरूपस्य केन

ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ इयं वर्णग्रहणेषु नेति लस्येत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥ अत एवैषा विशिष्टरूपोपादानविषयेति वृद्धाः। एतन्मूलकमेव येनविधिरित्यत्र भाष्ये पठ्यते ऽलैवानर्थकेन तदन्तविधिरिति ॥ किं च स्वं रूपमिति शास्त्रे स्वशब्देनात्मीयवाचिनार्थो गृह्यते रूपशब्देन स्वरूपमेवं च तदुभयं शब्दस्य संज्ञीति तदर्थः। तत्रार्थो न विशे-

---

संबन्धेनान्वयः । न तावद्वाचकत्वसंबन्धेनान्वयः । तस्य बोधजनकतावच्छेदकानुपूर्वीघटितं अवश्यं सत्वेनोढवच्छब्दघटकोढशब्देपि सत्वात् । नापि बोधकजनकतयान्वयेन निस्तारः। तत्र जनकतायाः स्वरूपयोग्यतायाः ग्रहणे निरुक्तापत्तेस्तादवस्थात् । फलोपधायकतारूपाया ग्रहणे यत्र श्रोतुः प्रौढ इत्येतद्घटकोढशब्देन न बोधस्तादृशोढशब्दे फलोपधायकतारूपसंबन्धस्याभावेनाव्याप्तेश्चेति चेन्न । स्वविषयकबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यविशेष्यत्वरूपसंबन्धेन पदे ऽर्थस्यान्वयस्वीकारे दोषाभावात्। अत्र जनकता च स्वरूपयोग्यतारूपैवेति बोध्यम् । ननु परिनिष्ठितस्य प्रौढ इत्येतस्य तादृशबोधतात्पर्यकत्वं न त्ववयवस्येति प्र ऊढ इतिदशायां निरूक्तार्थविशिष्टत्वस्य ऊढेत्यत्राभावेन सूत्रवैयर्थ्यमत आह । अत्रार्थ इति । कल्पितौ च तौ अन्वयव्यतिरेकौ च ताभ्यां कल्पित इति विग्रहः । तथा च तादृशतात्पर्यविशेष्यत्वस्य ऊढादिशब्दे कल्पनया सूत्रचारितार्थ्यमिति भावः। यत्र तु तदतिरिक्तार्थस्याभावेनान्वयव्यतिरेककल्पनाया अप्यसंभवो यथा यावक इत्यादौ तत्र शास्त्रप्रक्रियानिर्वाहाय कल्पितोप्यर्थ एतत्परिभाषायां गृह्यते । तदेतदाह। शास्त्रीयेति। वर्णग्रहणेषु नेति । अयं भावः । अकारादिवर्णानामर्थरहिते शुद्धतत्तद्वर्णादौ शक्तिरेका, वासुदेवादिरूपेर्थे अवर्णादौ च खण्डशः शक्तिर्द्वितीया । तथा चात इञित्यादौ वासुदेवरूपेर्थे उपस्थिते इञ्प्रत्ययपरत्वावधित्वस्य बाधेप्यपरशक्त्या शुद्धवर्णरूपार्थउपस्थितेतदवधित्वस्याबाधेन तत्रौत्सर्गिकस्यार्थविशेष्यत्वस्य त्यागे प्रमाणाभाव इति। लस्येत्यत्र भाष्ये स्पष्टमिति । तत्र हि लुनातीत्यत्र लादेशमाशङ्क्यार्थवद्ग्रहणपरिभाषया समाधाय वर्णग्रहणादर्थवत्परि-

ध्यस्तत्र शास्त्रीयकार्यासंभवात् किंतु शब्दविशेषणम् । एवं चार्थविशिष्टः शब्दः संज्ञीति फलितम् । तेनैषा परिभाषा सिद्धेति भाष्ये स्पष्टम् ॥ १४ ॥

नन्वेवमपि महद्भूतश्चन्द्रमा इत्यत्रान्महत इत्यात्त्वापत्तिरत आह ।

गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः १५

गुणादागतो गौणः । यथा गोशब्दस्य जाड्यादिगुणनि-

भाषायाः प्रवृत्तिर्न स्यादिति स्पष्टमुक्तम् । आत्मीयवाचिनेति । तथा च स्वजन्यबोधविषयत्वप्रकारकतात्पर्यविशेष्य एवार्थः आत्मीयत्वेनात्र स्व-पदेन गृह्यते । भाष्ये स्पष्टमिति । परे त्वस्याः परिभाषायाः सूत्ररूपत्व-मेव युक्तं नतु युक्तिसिद्धत्वं, प्रादूहोढेत्यादावुपस्थितार्थस्य कालिकादिसंब-न्धेनाप्यन्वयसंभवात्प्रोढवानित्यत्रापि तादृशोढशब्दस्य सत्त्वेन वृद्ध्यापत्तिः। मम तु प्रोढवानित्यत्रात्मीयार्थविशिष्टोढशब्दाभावेन वृद्ध्यप्राप्तिः सुलभा । किं च गोतोणिदित्यादौ गोशब्देनानेकार्थानामुपस्थितावपि सकृदुच्चरित-न्यायेन गोशब्दे एकस्यैवार्थस्यान्वयात्तद्वाचकगोशब्दएव गोतोणिदित्यस्य प्रवृत्त्या ऽपरार्थवाचकगोशब्दे तु प्रवृत्त्यर्थमावृत्तिः कल्पनीया स्यात् । मम तु गोशब्दस्य स्वस्वात्मीयार्थविशिष्टगोशब्दत्वावच्छिन्ने एकस्या एव शक्तेः स्वंरूपमित्यनेन बोधनाज्जातिपक्षे आवृत्तिमन्तरैव सिद्धिः । एवं यञि-ञोश्चेत्यत्रापि बोध्यमिति प्राहुः ॥ १४ ॥

एवम् । अर्थवद्ग्रहणपरिभाषास्वीकारे । महद्भूतः, आरोपितम-हत्त्वविशिष्ट इत्यर्थः । गुणादागत इति । तद्वृत्तिगुणसत्ताप्रयोज्यारोप-विषयीभूत इत्यर्थः । यथा गोवृत्तिजाड्यादिगुणसत्ताप्रयोज्यारोपवि-षयीभूतगोत्वादिरर्थो गौणः । तद्वृत्तिगुणानां सत्ता च वास्तविकी आ-रोपिता चे त्युभयविधा ग्राह्या । संज्ञादावारोपिता गुणसत्ता वाहीके च गोवृत्तिजाड्यादिगुणानां सत्ता वास्तविकीति विवेकः । तदेवाह । त-द्गुणारोपादिति । गौणे ह्यर्थे, वाहीकादौ, प्रयुज्यमानः शब्दः, गोशब्दो,

मित्तो ऽर्थो वाहीकः। अप्रसिद्धश्च संज्ञादिरपि तद्गुणारोपादेव बुध्यते। मुखमिव प्रधानत्वान्मुख्यः प्रथम इत्यर्थः। गौणे ह्यर्थे शब्दः प्रयुज्यमानो मुख्यार्थारोपेणप्रवर्तते। एवं चाप्रसिद्धत्वं गौणलाक्षणिकत्वं चात्र गौणत्वम्॥ तेन प्रियत्रयाणामित्यादौ त्रयादेशो भवत्येव तत्र त्रिशब्दार्थस्येतरविशेषणत्वे ऽप्युक्तरूपगौणत्वाभावत्। किं चायं न्यायो न प्रातिपदिककार्ये किंतूपात्तं विशिष्यार्थोपस्थापकं वि-

---

मुख्यार्थारोपेण, गोत्वारोपेण प्रवर्तते। तथा च गौर्वाहीक इत्यस्यारोपितगोत्ववान् वाहीक इत्यर्थः। केचित्तु गोत्ववान् वाहीक इत्येव बोधो न त्वारोपितत्वं शाब्दविषय इति वदन्ति। अप्रसिद्धत्वमारोपितगुणसत्ताप्रयोज्यारोपविषयत्वं, गौणलाक्षणिकत्वं, सदृशलाक्षणिकत्वं, सादृश्यमूलकारोपविषयत्वमित्यर्थः। अत एवामहाब्राह्मण इत्यत्रारोपस्य नञ्द्योत्यत्वेनारोपितमहत्ववानित्यर्थान्महद्भूत इत्यत्रेवात्रारोपितमहत्त्वस्य भानेपि सदृशलाक्षणिकत्वरूपोक्तगौणत्वाभावान्न परिभाषया ऽऽत्वव्यावृत्तिः। एतन्न्यायस्य युक्तिसिद्धमप्रवृत्तिस्थलमाह। न प्रातिपदिककार्ये इति। वक्ष्यमाणप्रातिपदिककार्ये नेत्यर्थः। न्यायस्य प्रवृत्तिस्थलमाह किंत्विति। किंचेत्यर्थः।अनेन पदकार्यएवायं न्यायः प्रवर्तते परं पदकार्यएव यत्र वक्ष्यमाणप्रातिपदिककार्यं तत्र न प्रवर्ततइति सूचितम्। निषेधप्रतियोगिविषयं प्रातिपदिककार्यमाह। परिनिष्ठितस्येत्यादि। अस्य यत्रेतिशेषः। अन्तरङ्गत्वादिति। अस्य तत्रेति शेषः। अयं भावः। गौर्वाहीक इतिवत् परिनिष्ठितस्य यत्र पदान्तरसंबन्धे गौणत्वप्रतीतिः अग्नीषोमौ माणवकावित्यत्र, न तु प्रातिपदिकसंस्कारवेलायां समासात् प्राक् प्रत्येकमग्नीषोमपदयोः, तत्र पदान्तरसंबन्धात्प्राक् ईत्वषत्वादिरूपजातसंस्कारबाधायोगः। इत्येतत् तत्र प्रातिपदिककार्ये प्रवृत्त्यभावे बीजम्। यत्र तु प्रातिपदिकसंस्कारवेलायां प्रत्येकमग्निसोमादिपदयोः सदृशतात्पर्यकत्वग्रहः तत्र पूर्वमेव गौणार्थप्रतीत्या गौणमुख्यन्यायेन व्यावृत्तेः प्रातिपदिककार्येपि न्यायः

शिष्टरूपं यत्र तादृशपदकार्यएव । परिनिष्ठितस्य पदान्तरसंबन्धे हि गौर्वाहिक इत्यादौ गौणत्वप्रतीतिर्न तु प्रातिपदिकसंस्कारवेलायामित्यन्तरङ्गत्वाज्जातसंस्कारबाधायोगः प्रातिपदिककार्ये प्रवृत्त्यभावे बीजम् । श्वशुरसदृशस्यापत्यमित्यर्थके श्वाशुरिरित्यादावत इञः सिद्धये उपात्तमित्यादि । न च प्रातिपदिकपदं तादृशमिति वाच्यम् । तेन हि प्रातिपदिकपदवत्त्वेनोपस्थितिरिति तस्य विशिष्यार्थोपस्थापकत्वाभावात् । निपातपदं तु चादित्वेनैव चादीनामुपस्था-

---

प्रवर्ततएव एतच्च न तु प्रातिपदिकसंस्कारवेलायामित्यनेन सूचितमिति । उपात्तमुच्चारितं विशिष्यार्थोपस्थापकमानुपूर्वीप्रकारेण बोधजनकमानुपूर्व्यवच्छिन्नविषयताप्रयोजकमिति यावत् । विशिष्टरूपेत्यस्यैवार्थभूतमेतत् । तथा चार्थवद्ग्रहणपरिभाषाया इवास्या अपि परिभाषायास्तदङ्गभूतत्वाद् विशिष्टरूपोपादान एव प्रवृत्तिरिति सूचितम् । पदकार्य-इति । तत्त्वं च सुबनिमित्तकत्वे सति स्त्रीत्वानिमित्तकत्वं, त्रेस्त्रय इति सुब्निमित्तकत्वात् गौणेपि प्रवर्तते । एवं षिद्गौरादिभ्यश्चेतिसूत्रस्य स्त्रीत्वनिमित्तकत्वेन पदकार्यत्वाभावाद्गौरसदृशार्थकगौरीशब्देपि प्रवृत्तिः । अत एव बुभावित्यत्र पदकार्यत्वादनेन वुग्न । केचित्तु विभक्तिसामान्यानिमित्तकत्वं पदकार्यत्वं, भुवो वुगित्यस्य तिङ्विभक्तिनिमित्तकत्वेन पदकार्यत्वाभावात्परिभाषाया अप्रवृत्या वुकि बभूवेत्येव रूपमिति वदन्ति । अन्येषां पदकार्यत्वलक्षणानि विस्तरभयान्न दूषितानि । विशिष्यार्थोपस्थापकत्वाभावादिति । आनुपूर्व्या साक्षादवच्छिन्नमुख्यविशेष्यताप्रयोजकपदएवैतन्न्यायस्य प्रवृत्त्या प्रातिपदिकपदस्य संकेतसंबन्धेन प्रातिपदिकपदवति शक्तेः प्रातिपदिकपदनिष्ठविशेष्यतायाः प्रातिपदिकशब्दत्वरूपानुपूर्व्या साक्षादवच्छिन्नत्वेपि तद्वन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासामानाधिकरण्येन तस्या मुख्यत्वाभावात्प्रातिपदिकपदवन्निष्ठविशेष्यताया मुख्यत्वेपि प्रातिपदिकशब्दत्वरूपानुपूर्व्या साक्षादवच्छिन्नत्वाभावेन प्रातिपदिकपदस्य तथात्वाभावात् ।

पकमिति तदुद्देश्यकैककार्यविधायके ओदित्यादावेतत्प्रवृत्त्या गोभवदित्यादौ दोषो न ॥ अग्नीषोमौ माणवकावित्यत्र प्रसिद्धदेवताद्वन्द्ववाच्यग्नीषोमपदस्य तत्सदृशपरत्वेऽन्तरङ्गत्वादीत्वषत्वे भवत एव । सदृशलाक्षणिकाग्निसोमपदयोर्द्वन्द्वे तन्नामकावित्यर्थके च नेत्वषत्वे,आद्ये गौणलाक्षणिकत्वादन्त्ये ऽप्रसिद्धत्वात् । अत एवाग्निसोमौ माणवकावित्यत्र गौणमुख्यन्यायेन षत्ववारणपरमग्नेः स्तुत्स्तोमसोमा इति सूत्रस्थं भाष्यं संगच्छते ॥ गां पाठयेत्यादौ मुख्यगोपदार्थस्य पाठनकर्मत्वासंभवेन विभक्त्युत्पत्तिवेलायां प्रयोक्तृभिर्गौणार्थत्वस्य प्रतीतावप्यपदस्याप्रयोगेण बोद्धृभिः सर्वत्र पदस्यैव गौणार्थकत्वस्य ग्रहेणा-

---

निपातपदस्य तु निपातपदवत्त्वोपलक्षितचाद्यन्यतमत्वावच्छिन्ने शक्तेः तत्प्रयोज्यमुख्यविशेष्यतायाः चादित्वरूपानुपूर्व्या साक्षादवच्छिन्नत्वेन तस्य तत्त्वम् । तत्सदृशपरत्वेपीति । अग्निपदस्य सोमपदस्य च तत्सदृशपरत्वाभावेन मुख्यार्थबोधकत्वादीत्वादिप्रवृत्तौ बाधकाभाव इति भावः । एतन्न्यायस्य पदकार्ये एव प्रवृत्तिरित्यत्र बीजमुपपादयति । गां पाठयेत्यादि । शास्त्रे वास्तविकसत्ताया अनुपयोगेन गौणार्थप्रतिपादकत्वप्रकारकज्ञानस्यैव गौणमुख्यन्यायप्रवृत्तिप्रयोजकतया बोद्धृभिः सर्वत्र पदस्यैव गौणार्थत्वग्रहेणास्य पदकार्यविषयत्वमुचितमिति भावः । नन्वेवमाग्निसोमौ माणवकावित्यत्रापि बोद्धृणां माणवकसमभिव्याहारे एव गौणार्थत्वस्य ग्रहेण ईत्वादिप्रवृत्तिवेलायां गौणार्थप्रतिपादकत्वेन ज्ञानविषयत्वाभावाद् गौणमुख्यन्यायाप्रवृत्त्यापत्तावीत्वाद्यापत्तिर्दुर्वारा । अग्निसोमपदयोः पूर्वमेव बोद्धृणां गौणार्थप्रतिपादकत्वज्ञानविषयत्वकल्पनायां तुल्यन्यायेन गौर्वाहीक इत्यत्रापि गोशब्दस्य पूर्वं गौणार्थत्वग्रहे वृद्ध्याद्यनापत्तिश्चेत्यरुचेराह । अत्वं त्वमित्यादि । तथा चोक्तनिर्देशज्ञाप्योयमर्थो न युक्तिपू-

त्वं त्वं संपद्यते अमहान् महान् भूतस्त्वद्भवतीत्यादिभाष्य-प्रयोगे त्वाद्यादेशदीर्घादीनां करणेन चास्य न्यायस्य पदकार्यविषयत्वमेवोचितम् । अन्यथा वाक्यसंस्कारपक्षे तेषु तदनापत्तिः ॥ किञ्च शुक्लामित्युक्ते कर्म निर्दिष्टं, कर्त्ता क्रिया चानिर्दिष्टे इत्याद्युक्त्वेहेदानीं गामभ्याज कृष्णां देवदत्तेत्यादौ सर्वं निर्दिष्टं गामेव कर्म देवदत्त एव कर्त्ता अभ्याजैव क्रियेत्यर्थकेनार्थवत्सूत्रस्थभाष्येण कारकादिमात्रप्रयोगे योग्यसर्वक्रियाध्याहारे प्रसक्ते नियमार्थः क्रियावाचकादिप्रयोग इत्येतत्तात्पर्यकेण सामान्यतः क्रियाजन्यफलाश्रयत्वमात्रविवक्षायां द्वितीयादीनां साधुत्वान्वाख्यानमित्यर्थलाभेन पाठनक्रियान्वयकाले पदस्यैव गौणार्थत्वप्रतीतिः प्रयोक्तुरपि । एवमेतन्मूलको "ऽभिव्यक्तपदार्था ये" इति श्लोको ऽपि पदकार्यविषयकः

लक इति भावः। अन्यथा, पदकार्यविषयत्वानङ्गीकारे। तेषु, गां पाठयेत्यादिषु । तदनापत्तिः, वृद्ध्याद्यनापत्तिः । प्रयोक्तुरपि पदएव गौणार्थत्वप्रतीतिरित्युपपादयति । किं च शुक्लामिति । अनिर्दिष्टेइति। पुमान्स्त्रियेत्येकशेषे अनिर्दिष्टाविति सूचितम्। यद्वा 'कर्ता क्रिया चे' तिशब्दः 'अनिर्दिष्टे' इतिशब्दश्चेत्युभौ शब्दौ आदी यस्यैवंभूतं शब्दकदम्बकं भाष्योक्तं कर्ताक्रियाचेत्येवमादिकमनिर्दिष्टे इत्येवमादिकं चोक्त्वेत्यर्थः। कर्ता क्रियाचेत्यादिना 'कर्ता क्रिया चानिर्दिष्टौ देवदत्तइत्युक्ते कर्ता निर्दिष्टः कर्मक्रिये' इत्येतदन्तस्य शब्दकदम्बकस्य संग्रहः। अनिर्दिष्टेइत्यादिना'अनिर्दिष्टे अभ्याजेत्युक्ते क्रिया निर्दिष्टा कर्तृकर्मणी अनिर्दिष्टे' इत्यस्य संग्रहः। प्रयोक्तुरपीति । एतदन्तो ग्रन्थः काकदन्तपरीक्षावत् निष्फल एव। केवलमस्त्यं त्वं संपद्यते अमहान् महान् भूत इत्यादिभाष्यमेव पदकार्यएतन्न्यायस्य प्रवृत्तौ बीजम् । ध्वनितं चेद-

ध्वनितं चेदं सर्वादीनीतिसूत्रे संज्ञाभूतानां प्रतिषेधमार-

मिति । इदं, अस्य न्यायस्य पदकार्यविषयत्वं, अन्यथा, गौणमुख्यन्यायेनैव सिद्धे सूत्रकारादिप्रयासो व्यर्थ एव स्यात् । सर्वनामसंज्ञाया विभक्तिनिमित्तकत्वं च संज्ञाशास्त्राणां विधिनिमित्तनिमित्तकत्वाद्बोध्यम् । के चित्तु नप्रातिपदिककार्यें इति । सर्वविधप्रातिपादिककार्ये ऽयं न्यायो न प्रवर्तते इत्यर्थः । ननु तर्हि कीदृशप्रातिपादिककार्ये प्रवर्तते तत्राह । किंचेति । विशिष्यार्थेति । अन्वयानुपपत्तिप्रतिसंधानाभावे यत्प्रातिपदिकं सदृशलक्ष्यार्थबोधकं तत्र, विशिष्टरूपोपादाने, पदकार्ये, चेत्येवं त्रितयसमवहितप्रातिपदिककार्ये प्रवर्तते इति भावः । अत्रार्थे बीजमाह । परिनिष्ठितस्येति । गौर्वाहीक इति । अत्र हि वाहीकेऽन्वयानुपपत्तिप्रतिसंधानादेव गोशब्दस्य स्वार्थसदृशलक्ष्यार्थबोधकत्वेन न्यायस्य विषयाभावात्पूर्वमेवान्तरङ्गत्वाद् वृद्धिप्रवृत्तिः । एवमग्नीषोमौ माणवकावित्यत्र बोध्यम् । यत्र त्वग्निसोमपदयोरन्वयानुपपत्तिप्रतिसंधानात्प्रागेव सदृशलाक्षणिकत्वग्रहस्तत्रैतन्न्यायेनात्वादिव्यावृत्तिः सिद्धा । नन्वेवं गां पाठयेत्यत्रापि सुवचमित्यत आह । गां पाठयेति । प्रथमे बोधकपदेन बोद्धुर्बोधकं गृह्यते न तु प्रयोक्तुरित्यर्थः । किं चार्थवत्सूत्रभाष्यात्प्रयोक्तुरपि गौणार्थप्रतीतिरन्वयकाले एवेति स्फुटमेव । वस्तुतस्तु प्रयोक्तृबोधकं वक्तृबोधकमिति विचारो निस्सार एव, गां पाठयेत्यत्र त्वन्वयानुपपत्तिप्रतिसंधानाभावेपि गोसदृशादितात्पर्येण यदा प्रयोगस्तदात्वस्य विभक्तिनिमित्तत्वेन पदकार्यत्वाभावान्नैतत्प्रवृत्तिस्तदाह । अस्य न्यायस्य पदकार्यविषयत्वमेवोचितमिति । तथा च गां पाठयेत्यत्र निरुक्तविशिष्यार्थोपस्थापकत्वेपि पदकार्यत्वरूपतृतीयानिमित्ताभावादेव न गौणमुख्यन्यायेनात्वव्यावृत्तिः । एतेन महद्भूत इत्यत्रापि महच्छब्दस्य प्रातिपदिकस्यैवात्वरूपं कार्यमस्तीतिन्यायाप्रवृत्त्यापत्तिः । किं च परिनिष्ठितस्येत्यादि प्रातिपदिककार्ये प्रवृत्त्यभावे बीजकथनमप्ययुक्तम् । अग्निसोमशब्दयोरिव गोशब्दस्य गोसदृशतात्पर्येण गोनामतात्पर्येण वा प्रयोगे ऽनया ऽऽत्वानापत्तिरिति त्रिविधदोषदूषितस्संदर्भविरुद्धश्चायं ग्रन्थ इति कैश्चिदुक्तं परास्तमिति प्राहुः ॥

भता वार्त्तिककृता पूर्वपरेति सूत्रे ऽसंज्ञायामिति वदता सूत्रकृतान्वर्थसंज्ञया तत्प्रत्याख्यानं कुर्वता भाष्यकृता च ॥ अर्थाश्रय एवदेवं भवति शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्त्वे इति ओत्सूत्रस्थभाष्यस्य लौकिकार्थवत्त्वयोग्यपदाश्रय एष न्यायस्तद्रहितशब्दाश्रये च ते इत्यर्थः । गोतइति यथाश्रुतसूत्रे विशिष्टरूपोपादानसत्त्वेनोक्तरीत्यैवैतस्य भाष्यस्य व्याख्येयत्वादित्यलम् ॥ १५ ॥

अर्थवद्ग्रहणे इत्यस्यापवादमाह ।

अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति ॥ १६ ॥

येन विधिरित्यत्र भाष्ये वचनरूपेण पठितैषा ॥ तेन

आरभतेति । अनुदात्तेत्वलक्षणस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वाच्छतृप्रत्ययः । आरभमाणेनेति तूचितम् । ननु गौणमुख्यन्यायप्रदर्शनोत्तरं गौर्वाहीकः गां पाठयेत्यत्र गौणमुख्यन्यायेन वृद्ध्यात्वे न प्राप्नुत इति शङ्कायां अर्थाश्रयएतदेवं भवतीत्यादिना वारणं कृतं न तु पदकार्यत्वाभावेन वृद्ध्यात्वविषये गौणमुख्यन्यायाप्रवृत्तिप्रदर्शनेनेत्येषा कल्पना भाष्यकारानाभिप्रेतेत्यत आह । अर्थाश्रयइति । विशिष्टरूपोपादानसत्वेनेति । आगोतोम्शसोरितिपाठाभिप्रायेणेदं भाष्यमिति भावः ॥ १५ ॥

अर्थवता चानर्थकेन चेति । प्रकृत्यादित्वादभेदे तृतीया अर्थवदनर्थकाभिन्नं यत्तत्, तन्निष्ठचरमावयवतानिरूपकसमुदायबोधकानि आनिनस्मन्ग्रहणानीति परिभाषार्थः । यद्वा ऽर्थवन्ति अनर्थकानि च तदन्तविधिं प्रयुञ्जते अनिनस्मन्ग्रहणानि अर्थवता चानर्थकेन प्रयोज्यकर्त्रा तदन्तविधिं प्रयोजयन्तीत्यर्थः । वचनरूपेणेति । अवर्मण इति प्रतिषेधोस्यामेक-

राज्ञा साम्नेत्यादावल्लोपो दण्डी वाग्मीत्यादाविन्हन्निति नियमः सुपथाः सुस्रोता इत्यादौ अत्वसन्तस्येति दीर्घः सुशर्म्मा सुप्रथिमेत्यादौ मन इति ङीब्निषेधश्च सिद्धः ॥ अन्ये तु परिवेविषीध्वमित्यत्र ढत्वव्यावृत्तये क्रियमाणादिणः षीध्वमित्यत्राङ्गग्रहणादर्थवत्परिभाषा ऽनित्या तन्मूलकमिदमित्याहुः ॥ विभाषेट इत्यत्रानर्थकस्यैव षीध्वमः संभवादत्रापि तस्यैव ग्रहणमिति भ्रमवारणायाङ्गादिति परे ॥ १६ ॥

ननु उश्च इत्यत्र लिङ्सिचौ इत्यत आत्मनेपदेष्वित्येव संबध्येतानन्तरत्वादत आह ॥

एकयोगनिर्दिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः ॥ १७ ॥

देशानुमत्या ज्ञापकः । अन्यथा वर्मन्शब्दघटकस्यानोनर्थकत्वेन नप्रपूर्व इतिप्रतिषेधाप्राप्त्या तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । एवं कार्मस्ताच्छील्यइत्याद्यपि ज्ञापकमूह्यम् । सुप्रथिमेति । सुगतः प्रथिमानं सुप्रथिमेति विग्रहः । एतेन सुप्रथिमन्शब्दस्य पुंस्त्वाद्बहुव्रीहावनोबहुव्रीहेरित्यनेनान्नन्तत्वादेव निषेधसिद्धेर्मन्नन्तस्योदाहरणमिदं चिन्त्यामिति परास्तम् । परिवेविषीध्वामिति । विष्धातोर्जौहोत्यादिकाद्व्याधिलिङि सीयुटि सलोपे द्वित्वादौ चेदं रूपमिति बोध्यम् । नन्वसधातोर्विधिलिङि कर्मव्यतिहारआत्मनेपदे व्यतिषीध्वमित्यत्रार्थवतः षीध्वमः संभवादत्र षत्वव्यावृत्तये ऽङ्गादित्यस्य चारितार्थ्यात्कथं ज्ञापकमिति चेन्न । उपसर्गप्रादुर्भ्यामितिषत्वस्यासिद्धत्वेन षीध्वमोभावात्तदप्राप्त्याङ्गादित्यस्य चारितार्थ्याभावात् । सूत्रं त्वादेशप्रत्यययोरिति षत्वे चरितार्थम् । भ्रमवारणायेति । उत्तरसूत्रे ऽर्थवतः षीध्वमोसंभवात्परिभाषाबाधेप्यत्र तद्बाधे मानाभावादिदमयुक्तमिति दिक् ॥ १६ ॥

वाशब्द एवार्थे। परस्परान्वितार्थकपदानां सहैवानुवृत्तिनिवृत्ती इत्यर्थः। एककार्यनियुक्तानां बहूनां लोके तथैव दर्शनादिति भावः॥ यत्त्वत्र ज्ञापकं नेड्वशीत्यत इडित्यनुवर्त्तमाने आर्द्धधातुकस्येडित्यत्र पुनरिड्ग्रहणं, तद्धि नेत्यस्यासंबन्धार्थमिति, तन्न। दीधीवेवीटामिति सूत्रे भाष्ये तत्रत्येड्ग्रहणप्रत्याख्यानायेड्ग्रहणेऽनुवर्तमाने पुनरिड्ग्रहणस्येटो गुणरूपविकाराभावार्थकत्वस्योक्तत्वेन तद्विरोधात्। नञो निवृत्तिस्तु क्वचिदेकदेशोऽप्यनुवर्त्तत इति न्यायेन सिद्धा॥ वस्तुतस्तु दीधीवेवीटामिति सूत्रस्थभाष्यमेकदेश्युक्तिः। आर्द्धधातुकस्येति सूत्रस्थेड्ग्रहणस्य नेड्वशि इति सूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यानात् तत्करणेन गुरुतरयत्नमाश्रित्यैतत्प्रत्याख्यानस्यायुक्तत्वात्॥ १७॥

अनन्तरत्वादिति। अतिसंनिहितत्वादित्यर्थः। एकयोगेति। योगपदं कार्यपरं न तु सूत्रपरम्। एकसूत्रघटकानामित्यर्थे तु चिण्भावकर्मणोरित्यत्र चिण्ग्रहणं व्यर्थं स्यात् चिण्तेपद इत्यतस्तदनुवृत्तौ बाधकाभावात्। मन्मते तु चिण्तेपद इत्यतोऽनुवृत्तचिण्पदस्य मध्ये नरुध इत्यत्र नञ्संबद्धत्वेन नञ्चिणोरेकसूत्रघटकत्वाभावेपि नञसंबद्धस्य केवलस्य चिणश्चिण्भावकर्मणोरित्यत्रानयानुवृत्त्यसंभवात्तच्चरितार्थम्। तदेवाह। परस्परेति। अस्या लोकसिद्धत्वमाह। एककार्येति। अत्र ज्ञापकं च लिङ्सिचावित्यतः सिच्पदानुवृत्तिसंभवे हनःसिजित्यत्र सिज्ग्रहण, मेवमीदूदित्येतन्मात्रानुवृत्त्यैव सिद्धे एकारनिवृत्त्यर्थं क्रियमाणमदसोमादित्यत्र माद्ग्रहणं च बोध्यम्। अत्र ज्ञापकत्वोपपादनं भाष्यविरोधेन तत्खण्डनं चेत्युभयमप्यसंगतमित्याह। वस्तुतस्त्विति॥ १७॥

नन्वलुगधिकारः प्रागानङ उत्तरपदाधिकारः प्रागङ्गाधिकारादित्यनुपपन्नमेकयोगनिर्दिष्टत्वात् । तथा दामहायनान्ताच्च इत्यादौ संख्याऽव्ययादेरित्यतः संख्यादेरित्यनुवर्त्तते ऽव्ययादेरिति निवृत्तमिति चानुपपन्नमत आह॥

क्वचिदेकदेशो ऽप्यनुवर्त्तते॥१८॥

एकत्रार्थे योगः संबन्धस्तेन निर्दिष्टयोः समुदायाभिधायिद्वन्द्वनिर्दिष्टयोरित्यर्थ इति पक्षात्तिरिति सूत्रे कैयटः ॥ तावन्मात्रांशे स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलाल्लभ्यमिदम् ॥ स्पष्टा चेयं दामहायनान्ताच्चेति सूत्रे औतो ऽम्शसोरिति सूत्रे च भाष्ये पूर्वा च ॥ १८ ॥

ननु त्यदादीनाम इत्यादिनेमामित्यादावनुनासिकः स्यादत आह ।

भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न १९॥

पूर्वपरिभाषातो ऽनुवर्तमानस्यैकयोगेतिपदस्यात्रार्थविशेषं प्रतिपादयति । एकत्रार्थेति । कैयट इति । अत्रारुचिबीजं त्वलुगधिकारः प्रागानङ इत्यादिभाष्यानुपपत्तिर्द्वन्द्वनिर्दिष्टत्वाभावात् । किं चौतोम्शसोरित्यत्र वासुपीत्यतः सुपीत्यनुवर्तते वेति निवृत्तमनया परिभाषयेति भाष्यासंगतिरिति दिक् ॥ १८ ॥

इममित्यादाविति । नन्वौजसोः फलसंभवेम्पर्यन्तमनुधावनं व्यर्थमिति चेन्न । इमावित्यत्रौकारस्यानुनासिकत्वाभावेन इमे इत्यत्रैकारस्यानुनासिकत्वेपि परस्य ईकारस्याधिक्यात्तद्गुणकस्य निरनुनासिकस्य एकारस्याद् गुण इत्यनेन विधानात्तत्र फलासंभवात् । विभक्तिविधायककार्येषु द्वितीयाया एव प्राथम्याच्च । भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेति । वि-

अणुदित्सूत्रे ऽप्रत्यय इत्यनेन सामर्थ्यात्सूत्रप्राप्तं जातिपक्षेण प्राप्तं गुणाभेदकत्वेन च प्राप्तं नेत्यर्थः । अत एवाणुदित्सूत्रे प्रत्ययादेशागमेषु सवर्णग्रहणाभावं प्रकारान्तरेणोक्त्वैवं तर्हि सिद्धे यदप्रत्यय इति प्रतिषेधं शास्ति तज् ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषा भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेति ॥ किं च ज्याद ईयस इत्येवान्तर्यतो दीर्घे-

---

धेयताप्रयोजकेन पदेन स्वावृत्तिश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मवतां ग्रहणं नेत्यर्थः । एतेन त्यदादीनाम इत्यकारेण सवर्णसामान्यस्यानेन निषेधाद् ग्रहणाभावेन सूत्रं व्यर्थमेव स्यादित्यपास्तम् । स च धर्मस्तद्व्यक्तित्वतत्पुरुषीयत्वातिरिक्तः स्वरत्वव्याप्योदात्तत्वादिभिन्नश्च ग्राह्यः । तेन तत्तल्लक्ष्यघटकानां तत्तत्पुरुषोच्चारितानां त्वाकारव्यक्तीनां विधायकाङ्गेदेपि न क्षतिः । एवं बहुवचनेझल्येदित्यादावुदात्ताद्येकारस्योच्चारणेपि तद्भिन्नस्यानुदात्तादेरपि सर्वेभ्यो विश्वेभ्य इत्यादौ विधानं सिद्ध्यति । नन्वेवं यण्पदेन स्वावृत्तिधर्मवतां वकारादीनां ग्रहणं न स्यादिति चेन्न । स्वतादात्म्य -स्वनिष्ठशक्तिनिरूपकतावच्छेदकसमुदायघटकत्वान्यतरसंबन्धेन स्वविशिष्टावृत्तिधर्मवतां ग्रहणं नेति परिभाषार्थस्वीकारेण स्वं यण्पदं तन्निष्ठशक्तिनिरूपकतावच्छेदकसमुदायः वर्णसमाम्नायस्थयवरलेत्येवंरूपः तद्घटकत्वं तेष्वेव निरनुनासिकयादिष्विति तदवृत्तिधर्मवतामनुनासिकयादीनां ग्रहणाभावेपि निरनुनासिकानां तेषां ग्रहणे बाधकाभावात् । तादात्म्यसंबन्धनिवेशफलं त्यदादीनाम इति । ननु तादात्म्यसंबन्धेन स्वविशिष्टं यण्पदमेव तन्निरूपितवृत्तित्वसामान्याभाववान् धर्मो वत्वादिस्तद्धर्मवतां वादीनां यण्पदेन पुनरपि ग्रहणानापत्तिरनेन निषेधादिति चेन्न।अन्यतरसंबन्धेन स्वविशिष्टनिरूपितवृत्तित्वसामान्याभाववत एव धर्मस्य ग्रहणेन प्रकृते वत्वादिधर्मस्यापरसंबन्धेन स्वविशिष्टा ये वर्णसमाम्नायस्था वादयस्तद्वृत्तित्वेन निरुक्तवृत्तित्वसामान्याभावस्यासत्त्वेनादोषात्।प्रत्ययागमादेशेष्विति। प्रत्ययांशेऽनभिधानेनादेशेषु ईहल्यघोरिति दीर्घेकारविधानसामर्थ्येनागमेषु वृतोवेति दीर्घविधानसामर्थ्येन तेषु सवर्णग्रहणाभावे सिद्धेपि पुनरप्रत्ययपदेन व्यर्थेनैकदेश-

सिद्धे ज्यादादिति दीर्घोच्चारणमस्या ज्ञापकम् ॥ अणुदित्सूत्रे ज्यादादितिसूत्रे च भाष्ये स्पष्टैषा ॥ चोःकुरित्यादौ भाव्यमानेनापि सवर्णग्रहणं विधेये उदिदुच्चारणसामर्थ्यात् । एतदेवाभिप्रेत्य भाव्यमानो ऽण् सवर्णान्न गृह्णातीति नव्याः पठन्ति ॥ १९ ॥

नन्वेवमदसो ऽसेरित्यादिनामू इत्यादौ दीर्घविधानं न स्यादत आह ॥

भाव्यमानो ऽप्युकारः सवर्णान् गृह्णाति ॥ २० ॥

नुमत्या सिद्धैव परिभाषा स्पष्टप्रतिपत्तये बोध्यतइति भावः । दीर्घोच्चारणमस्या ज्ञापकमिति । ननु ज्ञापितेपि स्वांशे चारितार्थ्याभावः,बहोर्लोप इत्यतो लोपपदानुवृत्त्या ईकारलोपे ऽङ्गवृत्तपरिभाषया दीर्घाभावेन ज्ययानित्यस्य सिद्धेरकारविधानसामर्थ्यादेव पररूपबाधेन सवर्णदीर्घे ज्यायानित्यस्य सिद्धेरिति चेन्न । अङ्गवृत्तपरिभाषाया आद्विधानवैयर्थ्यमूलकत्वेनाद्याप्यनिष्पत्तेरकारविधानवैयर्थ्येन पररूपबाधकल्पनाया दुरुपपादत्वात् । न चाद्विधानसामर्थ्येनैतत्परिभाषाज्ञापनात्पूर्वमेवाङ्गवृत्तपरिभाषाया ज्ञापने पूर्वोक्तरीत्या स्वांशे चारितार्थ्याभावो दुरुद्धर इति वाच्यम् । ईकारस्य ह्रस्वाकारविधाने भाव्यमानपरिभाषया ऽऽकारो न स्यादित्यभिप्रायेण कृतस्याकारविधानस्यैतत्परिभाषाज्ञापकत्वमित्याशयात् । एतदाभिप्रायेण पाणिनिना ऽऽकारविधानं कृतमित्यत्र मानं तु ज्ञापकपरं भाष्यमेवेति बोध्यम् । किं चेहलयघोरित्यत्राकारस्यान्तर्यत एव दीर्घे सिद्धे दीर्घेकाराविधानमस्या ज्ञापकं बोध्यम् । एतदेवेति।उदित्करणसामर्थ्यमूलकार्थमभिप्रेत्येत्यर्थः।नव्याः, भट्टोजीदीक्षितादयः । पठन्तीति । एतेन वास्तविको नायं पाठ इति सूचितमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ १९ ॥

दिव उत् ऋत उत् इति तपरकरणमस्या ज्ञापकम् ॥ तित्स्वरितमितिसूत्रे भाष्ये स्पष्टैषा ॥ २० ॥

दीर्घविधानं न स्यादिति । अदसोसेरितिसूत्रे ह्रस्वोकारेण भाव्यमानपरिभाषया दीर्घस्याग्रहणादिति भावः । प्राचीनोक्तसमाहारद्वन्द्वस्तु न युक्त इत्यन्तरङ्गपरिभाषायां निरूपयिष्यते । दिव उदिति । न च ज्ञापितेपि स्वांशे चारितार्थ्याभावः । प्रमाणत आन्तरतम्याद्वकारस्य स्थाने ह्रस्वोकारस्यैव प्राप्तेः । न चाक्षद्यूभ्यामित्यत्र ह्रस्वविधानार्थं तदिति वाच्यम् । निरनुबन्धकपरिभाषया दिव्धातावेतदप्रवृत्तेरिति वाच्यम् । दिव्शब्दात्क्यजन्तात्क्विपि द्युभ्यामित्यादौ दीर्घस्य स्थाने ह्रस्वविधानार्थं तपरकरणस्य चारितार्थ्यात् । ऋत उदिति । न च तपरकरणं ढ्लोप इति दीर्घबाधनार्थमिति वाच्यम् । ढ्लोपइतिदीर्घस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धतया तद्बाधकत्वे मानाभावात् । अत एव पितुराज्य,मूरपर इत्यादिप्रयोगाः संगच्छन्ते । स्पष्टं चेदं तत्रैव सूत्रे शब्देन्दुशेखरे । अत्र केचित् । इयं परिभाषा सूत्रभाष्यविरुद्धा । तथाहि । ऊदुपधाया गोह इत्यत्र ह्रस्वोकारविधानेपि ओकारस्य स्थानेऽऽन्तरतम्याद्दीर्घ एव स्यादेति सूत्रे दीर्घविधानं व्यर्थम् । एवं गोह इतिविकृतनिर्देशप्रत्याख्यानाय उ ऊ इति प्रश्लिष्य भाष्यकृता गुणे कृते ओकारस्य दीर्घ ऊकारः ह्रस्वस्य ह्रस्वो विहितः तत्र ह्रस्वमात्रविधानेनोभयत्रापि यथायथमान्तरतम्यादुभयोः सिद्ध्या दीर्घविधानं व्यर्थमिति । न च ह्रस्वोकारमात्रविधाने तस्य गुणबाधकत्वापत्तिर्दीर्घविधाने तु तत्सामर्थ्यात्पूर्वं गुणे दीर्घोकारादेशे गूहत इत्यादिसिद्धिस्तत्फलमिति वाच्यम् । ह्रस्वोकारविधानस्य गुणमात्रबाधकत्वे तु नाभ्यस्तस्याचीत्यत्र गुह इत्यस्य पाठेनाजादौ प्रत्यये परे गुहो गुणनिषेधेनैव सिद्धेः ह्रस्वोकारविधानेन गुणाबाधकत्वकल्पना, दुपधाग्रहणस्य मितां ह्रस्व इत्युत्तरत्रावश्यकत्वेपि उच्छब्दाकरणरूपं तक्रन्यायाप्रवृत्तिरूपं च लाघवं बोध्यमिति वदन्ति । तन्न । गुहेर्ण्यन्ताच्चङि उपधाकार्यत्वात्प्राबल्येन गुणे ऊत्वे णौचङ्गीतिह्रस्वाभावार्थं दीर्घविधानस्य सूत्रकृता भाष्यकृता च कृतत्वेन तद्विरोधाभावात् । वस्तुतस्तु नैतस्या असाधारणं प्रयोजनमदसोसेरित्यत्र दीर्घोकारस्य नपुंसक-

ननु गवे हितं गोहितमित्यादौ प्रत्ययलक्षणेनावाद्यादेशा-
पत्तिरत आह ॥

वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् २१॥

स्य ह्रस्वे परेण ह्रस्वोकारेण सह तन्त्रेणोच्चारणेन द्वयोर्विधानादेव सिद्धिरिति बोध्यम् । तित्स्वरितमितीति । तत्र हि भाष्यमानपरिभाषास्वीकारे अमूभ्यामित्यत्र न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य दिव उदितितपरकरणादेतत्परिभाषां ज्ञापयित्वा समाहितम् ॥ २० ॥

गवे हितं गोहितमिति । ननु शब्दानित्यत्ववारणायैज्घटितस्योच्चारणप्रसङ्गे ऽयादिघटितमुच्चारणीयमित्यर्थस्यावश्यं वक्तव्यतया तस्याङ्गपर्याप्तोद्देश्यताककार्यत्वेन नलुमताङ्गस्येत्यनेनैव प्रत्ययलक्षणनिषेधात् कथमत्र तदापत्तिरिति चेन्न । उङ्कामेत्याद्यर्थं लुप्तप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वेन साक्षादवच्छिन्ना यत्राङ्गवृत्त्युद्देश्यता तत्रैव नलुमतेति निषेधाद्गोधनमित्यादाववाद्यादेशवारणायाजव्यवहितपूर्वत्वाविशिष्टं यदेज्घटितं तस्यायादिघटितादेश इत्यर्थं विहायाजव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टो य एच् तद्घटितस्यायादिघटित आदेश इति सूत्रार्थस्यावश्यं वक्तव्यतया लुप्तप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वस्याङ्गे ऽन्वयाभावान्नलुमतेत्यस्याप्रवृत्तेः।न चैवं वार्तिकमते निर्जराणां धनं निर्जरधनमित्यत्र सप्तम्यन्तस्य निर्दिश्यमानेन्वयस्य क्लृप्ततया जराया इतिसूत्रस्याजादिविभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टो यो जराशब्दान्ताङ्गावयवनिर्दिश्यमानस्तस्य जरासित्यर्थान्नलुमतेत्यस्याप्रवृत्त्या प्रत्ययलक्षणेनाजादिविभक्तिपरकत्वाज्जरसापत्तिः, भाष्यमते तिसृणां धनं त्रिधनमित्यादौ तिस्रादेशापत्तिश्चेति वाच्यम् । साक्षात् लुप्तप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वानिष्ठप्रकारतानिरूपिताविशेष्यता यत्राङ्गपर्याप्तधर्मावच्छिन्ना तत्र नलुमतेत्यस्य प्रवृत्तिस्वीकारेणाव्यवहितपूर्वत्वस्याङ्गविशेषितनिर्दिश्यमानेन्वयेन तन्निष्ठविशेष्यताया अङ्गपर्याप्तधर्मावच्छिन्नत्वान्निर्जरधनं त्रिधनमित्यादौ नलुमतेतिनिषेधस्य प्रवृत्तेः सुलभतया विभक्तिपरकत्वाभावेन तदप्राप्तेः । गोहितमित्यत्र त्वजव्यवहितपूर्वत्वस्यैच्येव वि-

वर्णप्राधान्यविषयमेतत् । तत्त्वं च प्रत्ययलोपे इति सूत्रे स्थानिवदित्यनुवृत्त्यैव सिद्धे प्रत्ययलक्षणग्रहणं प्रत्ययस्येतराविशेषणत्वरूपं यत्र प्राधान्यं तत्रैव प्रवृत्त्यर्थमित्येतत्सिद्धम् ॥ वर्णप्राधान्यं च वर्णस्येतराविशेषणत्वरूपं

शेषणत्वेन तन्निष्ठविशेष्यताया अङ्गपर्याप्तधर्मावच्छिन्नत्वाभावान्न नलुमतेत्यस्य विषयः । एवमुक्तामित्यादावपि बोध्यम् । न चैचोयवायाव इत्यस्य शब्दानित्यत्ववारणायाजव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टस्यैजन्तस्यार्थबोधनायोच्चारणप्रसङ्गे ऽयादिघटितमुच्चारणीयमित्यर्थस्य करणेन गोहितमित्यत्र नलुमतेत्यस्य प्रवृत्तिः सुलभेति वाच्यम् । एवमर्थस्वीकारे अगागमपक्षे गो अ अग्रमितिस्थिते ऽगागमघटकाजव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टस्य गो इत्येतस्यैजन्तस्यागमसमभिव्याहृतस्य निरर्थकस्यार्थबोधनाय प्रसङ्गाभावेन तत्रावाद्यनापत्त्या अग्न्यासस्थापनपरभाष्यविरोधापत्तेः, गो ए एतत्समुदायघटकस्य गो इत्येतन्मात्रस्यापगमे शब्दानित्यत्वस्य तदवस्थत्वाच्च ।न च गो ङे हित सु इत्यवस्थायामेवान्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग् बाधतइति न्यायेनेत्संज्ञालोपौ बाधित्वा लुकि कृते प्रत्ययलक्षणेऽप्यच्परकत्वाभावादवादेशाप्राप्तिरिति वाच्यम् । ज्ञापकसाजात्यादित्संज्ञालोपविषयेन्तरङ्गानपीतिन्यायस्याप्रवृत्तेः । अत एव लुकि न स्थानिवादित्यस्य पञ्चेन्द्र इत्युदाहरणं भाष्योक्तं संगच्छते ।अन्यथा ङकारषकारयोरित्संज्ञालोपाभ्यां प्रागेव ङीषो लुकि अज्मात्रस्थानिकादेशाभावेन स्थानिवद्भावाप्राप्त्या तदसंगतिः स्पष्टैव । अत एव ञ्नित्स्वरे प्रत्ययलक्षणप्रतिषेध इति वार्तिकमपि संगच्छते । परिभाषायां प्रमाणमाह । तत्त्वमिति । वर्णाश्रयेप्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तिमत्त्वमित्यर्थः । प्रत्ययस्येतराविशेषणत्वरूपमिति । स्वावयवनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयत्वरूपमित्यर्थः । तेन वारीत्यादौ सुबन्तसमुदाये सुपो विशेषणत्वेपि स्वावयवे ऽविशेषणत्वेनोक्तप्राधान्येन प्रत्ययलक्षणसिद्धिः । वर्णस्येतराविशेषणत्वरूपमिति । स्वावयविनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयत्वमित्यर्थः । तेन गोहितमित्यत्राच्पदार्थस्य एचि विशेषणत्वेपि प्राधान्यमेव । अत्र स्वावयवी च प्रत्ययो ग्राह्यः । तेन टिड्ढेतिसूत्रे ऽतः प्रातिपदिके विशेषणत्वेपि न

प्रत्ययनिरूपितविशेष्यतारूपं च, तेन गोहितामित्यादाव- वादि न चित्रायां जाता चित्रेत्यादावण्यो ऽकारस्तदन्ता- न् ङीबिति ङीप् च न ॥ इयमल्विधौ स्थानिवत्वाप्राप्तावपि प्राप्तप्रत्ययलक्षणविधेर्निषेधिकेति स्पष्टं भाष्ये ॥ २१ ॥

नन्वतः कृकमीत्यत्र कमिग्रहणेन सिद्धे कंसग्रहणं व्यर्थ- मत आह ॥

उणादयो ऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदि- कानि ॥ २२ ॥

इदमेवास्या ज्ञापकमिति कैयटादयः ॥ कंसेस्तु न

वर्णप्राधान्यक्षतिः । वस्तुतस्तु प्रत्ययप्राधान्यमुक्तवर्णप्राधान्याभिन्नत्वं तेन गोहितामित्यत्र प्रत्ययस्य स्वावयवे ऽविशेषणत्वेप्युक्तप्राधान्याभावन्न दो- षः । प्रत्ययनिरूपितविशेष्यतारूपं, स्वावयवनिष्ठप्रकारतानिरूपित- विशेष्यत्वरूपम् । अस्योदाहरणं चित्रेति । आद्योदाहरणं गोहितामिति । वस्तुतस्त्वाद्यलक्षणेनैव द्विविधवर्णप्राधान्योदाहरणसंग्रहे द्वितीयलक्षणं नि- ष्फलमिति तत्त्वम् ॥ २१ ॥

कमिग्रहणेनेति । धातुग्रहणे तदादिविधिना कमादावुत्तरपदे इत्यर्था- दिति भावः । अव्युत्पन्नानीति । प्रकृतिप्रत्ययविभागज्ञानपूर्वकपाणिनिशा- स्त्रप्रवृत्त्यभाववन्तीत्यर्थः । उणादय इत्यस्योणाद्यन्तानीत्यर्थः । इदमेवे- ति । कंसग्रहणमेवेत्यर्थः । अनभिधानादिति । कमेः सः कंस इति भाष्यो- क्त्येति भावः । प्रत्ययस्य लुगित्यादाविति । तत्र हि प्रत्ययग्रहणाभावे कंसी- यपरशव्ययोरित्यत्र प्रकृतेर्लुगनिवृत्त्यर्थमवश्यं छयतोरिति वाच्यमन्यथा कं- सावयवसस्य परश्वयवोकारस्य लुग् स्यादित्यभिधायानया परित्हतम् । स- र्पिषा यजुषेत्यादौ षत्वादिकार्यं तु कारुवाय्वादिशब्दानां व्याकरणान्त- रीयरीत्या ज्ञातसाधुत्वकानामस्मिन्नपि व्याकरणे साधुत्वाभ्यनुज्ञानायारब्धे उणादयो बहुलमिति सूत्रे बहुलग्रहणेन साधनीयम् । ण्वुल्तृचावित्यादा-

कंसो ऽनभिधानात् ॥ प्रत्ययस्य लुगित्यादौ भाष्ये स्पष्टा ॥ एवुल्तृचावित्यादौ भाष्ये व्युत्पन्नानीत्यपि । इदं शाकटायनरीत्या । पाणिनेस्त्वव्युत्पत्तिपक्ष एवेति शब्देन्दुशेखरे निरूपितम् ॥ आयनेयीति सूत्रे भाष्ये स्फुटमेतत् ॥ २२ ॥

ननु देवदत्तश्चिकीर्षतीत्यादौ देवादेः सन्नन्तत्वप्रयुक्तधातुत्वाद्यापत्तिरत आह ॥

विति। तत्र हि तृचश्चकारो ऽप्तृन्नित्यत्र विशेषणार्थो ऽन्यथा मातरावित्यादावपि प्राप्नोतीत्युक्त्वा नप्त्रादिग्रहणस्य नियमार्थत्वेन समाहितम्। यदि त्वव्युत्पन्नानीत्येव स्यात्तर्हि नप्त्रादिशब्दानामव्युत्पन्नत्वेन तृ इत्युच्यमानेपि दीर्घाप्राप्त्या नियमार्थत्वकथनमनुपपन्नं स्यादिति भावः। वस्तुतो नायं भाष्यकारीयसिद्धान्त इत्याह। इदमिति। शब्देन्दुशेखरे-उणादयो बहुलमिति सूत्रे इत्यर्थः। न च कारुवाय्वादिशब्दानामव्युत्पन्नत्वे उणादय इत्यादि सूत्रप्रणयनं पाणिनेरनुपपन्नमिति वाच्यम्। व्याकरणान्तरे उणाद्यन्तत्वेन व्युत्पादितानां कार्वादिशब्दानां बहुलं वर्तमानादौ साधुत्वान्वाख्यानाय सूत्रावश्यकत्वात्। पाणिनेः सर्वज्ञत्वेन कार्वादिशब्दानामुणाद्यन्तत्वेन ज्ञानेपि उणादिप्रत्ययज्ञानपूर्वकस्वशास्त्रप्रवृत्तेरस्वीकारेणादोषाच्च। अत एव शङ्खादिशब्देष्वीनाद्यादेशवारणाय पाणिनिना प्रयत्नविशेषो नाकारि। किं चायनेयीतिसूत्रे शङ्ख इत्यादावीनाद्यादेशमाशङ्क्य प्रातिपदिकविज्ञानाच्च भगवतः पाणिनेः सिद्धमित्युक्तम्। प्रातिपदिकविज्ञानादित्यस्योणाद्यन्तकार्वादिप्रातिपदिकनिष्ठप्रकृतिप्रत्ययविभागाज्ञानपूर्वकस्वशास्त्रप्रणयनप्रवृत्तिस्वीकारादित्यर्थ इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ २२ ॥

देवदत्तश्चिकीर्षतीति। अस्य धातुत्वे सुब्लुगापत्तिस्तत एव लुङादुत्पत्त्या विशिष्टस्याडाद्यापत्तिश्चेति भावः। धातुत्वाद्यापत्तिरित्यत्रादिना सन्यङोरिति द्वित्वापत्तिर्बोध्या। शब्दरूपमिति। तदादीत्येवंरू-

प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम् ॥ २३ ॥

यस्मात्प्रत्ययविधिरितिसूत्रे यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययइति योगो विभज्यते । गृह्यमाणउपातिष्ठतइति शेषः । तेन तदाद्यन्तांशः सिद्धः । तदन्तांशस्तु येन विधिरित्यनेन सिद्धः स च शब्दरूपं विशेष्यमादाय विशेष्यान्तरासत्वे ॥ यत्तु प्रत्ययेन स्वप्रकृत्यवयवकसमुदायाक्षेपात्तद्विशेषणत्वेन तदन्तविधिरिति, तन्न । इयानित्यादौ तस्य तादृशसमुदायेन व्यभिचारेणाक्षेपासंभवात् ॥ यत्र प्रत्ययो निमित्तत्वेनाश्रीयते तत्र तदादीत्यन्तांशमात्रोपस्थितिरिति

पं शब्दरूपमित्यर्थः । विशेष्यान्तरासत्वइति । तदादीतरविशेष्यान्तरासत्वइत्यर्थः । तदितरविशेष्यसत्वे तु धर्मिणस्तेनैव लाभात्प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन तदादित्वमात्रे परिभाषाविधेयत्वं पर्यवस्यति । अन्ये तु तत्र तदादीतरविशेष्य मादायैव श्रुतत्वात्प्रत्ययपदं तद्विशेषणत्वेन तदन्तबोधकं विशेष्यान्तरं तु तदादेर्विशेषणमिति वदन्ति । यत्र तु विशेष्यान्तराभावस्तत्र तदादिरित्यस्योपस्थितिस्तस्य प्रत्ययनिरूपितविशेष्यत्वं चेत्युभयं परिभाषा विधत्ते । यत्र च पञ्चम्यन्तात्परत्वं सप्तम्यन्तत्वं वा प्रत्ययस्य तत्र प्रत्ययग्रहणं चापञ्चम्या इति तदन्तविधिनिषेधेनोपस्थिततदादेरित्यस्य प्रत्ययविशेषणत्वं समभिव्याहृतपदसमानविभक्तिकत्वं च । अत एवैङ्ह्रस्वादित्यादौ पञ्चम्यन्तस्यैव तदादेराक्षेपेण समानविभक्तिकत्वादेङ्ह्रस्वादित्यनेन तदन्तलाभः।एवं सुपिचेत्यादावपि बोध्यम्।यत्त्विति। अयं भावः । प्रत्ययः स्वप्रकृत्याद्यवयवकसमुदायविशिष्टः अवयवत्वानवच्छिन्नपरत्वावच्छिन्नविधेयताश्रयप्रत्ययत्वादित्यनुमानेनाक्षिप्तस्वप्रकृत्याद्यवयवं समुदायं विशेष्यमादाय तदन्तविधौ न परिभाषोपयोग इति ।

अङ्गस्येति सूत्रे भाष्यकैयटयोः । एवं यत्रापि पञ्चम्यन्तात्परः प्रत्यय आश्रीयते तत्रापि तदादीत्यन्तांशोपस्थितिः परन्तु तत्र पञ्चम्यन्तता । अत एवैङ्ह्रस्वादितिसूत्रे एङन्तादित्यर्थलाभः । अस्याः परिभाषायाः प्रयोजनान्तरं येन विधिरित्यत्र भाष्यउक्तं परमगार्ग्यायण इति , परमगार्ग्यस्यापत्यमिति विग्रहे ऽपि गार्ग्यशब्दादेव प्रत्ययो न विशिष्टात् । निष्कृष्य तावन्मात्रेणैकार्थीभावाभावेपि वृत्तिर्भवत्येव । अत्र चेदं भाष्यमेव मानमित्यन्यत्र विस्तरः । प्रत्ययमात्रग्रहणे एषा न तु प्रत्ययाप्रत्ययग्रहणइति उगि-

---

तत्र पञ्चम्यन्तन्तेति।यत्र पञ्चम्यन्तात्परः प्रत्ययस्तत्र तदादेः पञ्चम्यन्ततेत्यर्थः।के चित्तु सप्तम्यन्तप्रत्ययग्रहणेपि तदादेः पञ्चम्यन्तस्यैवोपस्थितिः । अन्यथा कुमारीब्राह्मणिरूपेत्यत्र कुमारीत्यस्य ह्स्वाप्राप्त्या वक्ष्यमाणावतरणासंगतिः स्यादिति वदन्ति।एङन्तादित्यर्थलाभ इति । अन्यथाङ्गाक्षेपासंभवस्यान्यत्र स्पष्टमुक्ततया तदन्तविधेरसंभव एव स्यादिति भावः । न चैवमपि कतरादित्यत्र रान्तस्यापि तदादित्वाद्दकारलोपापत्तिः । न च स चासावादिश्चेतिकर्मधारयाश्रयणेन निर्वाह इति वाच्यम्। अन्यत्र तदादेर्बहुव्रीहेरावश्यकतया तेन वारणासंभवादिति वाच्यम्। एङ्साहचर्याद् ह्स्वान्ततदादेः संबुद्ध्यवयवाघटितस्य ग्रहणेनादोषात् । निष्कृष्येत्यस्यैवार्थमाह । तावन्मात्रेति । तत्पर्याप्तेत्यर्थः । प्रत्ययमात्रग्रहणइति । ननु प्रतीषिषतीत्यादावज्झनेतिदीर्घवारणायोत्तरसशब्दस्यागन्तुकत्वेनानर्थकतया प्रत्ययत्वाभावस्य शेखरकृतोक्तत्वेन सनाद्यन्तेतिसूत्रस्थसन्शब्दस्य प्रत्ययाप्रत्ययोभयबोधकत्वात्कथं सन्पदे परि ाषाप्रवृत्तिरिति चेन्न । प्रत्ययमात्रग्रहणइत्यनेन प्रत्ययबोधकत्वाविशिष्टप्रातिपदिकाबोधकएव प्रवृत्तिबोधनेन प्रकृतसन्पदस्य प्रातिपदिकाबोधकत्वेन परिभाषाप्रवृत्तेः सुवचत्वात् । के चित्तु प्रत्ययमात्रग्रहणइत्यत्र प्रत्ययपदं प्रत्ययनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रय, प्रत्ययैतदन्यतरपरं तेन प्रतीषिपतीत्यत्रोत्तरखण्डरूपस्य सनोप्रत्ययत्वेपि

तश्चेति सूत्रे भाष्ये ॥ इयमङ्गसंज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ २३॥ येन विधिरिति सूत्रे भाष्यएतद्घटकतदन्तांशस्यापवादः पठ्यते ॥

प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्याः ॥२४

यत्र पञ्चम्यन्तात्परः प्रत्ययः कार्यान्तरविधानाय परिगृह्यते तत्र तदन्तविधिर्नेत्यर्थः । यथा रदाभ्यां निष्ठातो

प्रत्ययनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयत्वेन तद्बोधकस्य सन्पदस्योक्तप्रत्ययमात्रबोधकत्वेन दोषाभाव इति वदन्ति । वस्तुतस्तु प्रतिपदोक्तत्वात्पूर्वं दीर्घे ह्रस्वप्रवृत्तेः स्वीकारेण हन्साहचर्यादभ्यासानवयवस्यैवाचो ग्रहणेन च प्रतीषिषतीत्यत्र दोषवारणसंभवेन शेखरोक्ता भाष्यविरुद्धकल्पना व्यर्था। किं चात्र सन्यत इतीत्वानापत्तिः प्रतीषिषेत्यत्राप्रत्ययादित्यस्याप्रवृत्त्यापत्तिश्च । उगितश्चेतीति । तत्र हि निर्यवमतीत्यादावनया ङीप् न स्यादित्याशङ्क्योगित्यदस्य प्रत्ययमात्रबोधकत्वाभावेन समाहितम् ॥ २३ ॥

एतद्घटकेति । एतत्परिभाषोपस्थाप्यतदादिशब्दस्वरूपप्रयोज्येत्यर्थः । अत एव किमेत्तिङव्ययेत्यादौ प्रातिपदिकविशेष्यकतदन्तविधेर्न निषेधः । अन्यथा घान्तादामुप्रत्यय इत्यर्थालाभेन पठतितरामित्यादौ सुबाद्यनापत्तिः । प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्याः । अव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धावच्छिन्नपञ्चम्यन्तपदप्रयोज्यप्रकारतानिरूपितविशेष्यताप्रयोजकं यत्प्रत्ययमात्रवृत्तिविषयताप्रयोजकं पदं तत्तदादिशब्दस्वरूपं विशेष्यमादाय स्वानिष्ठचरमावयवतानिरूपकसमुदायवृत्तिविषयताप्रयोजकं न भवतीति तदर्थः । तेन ह्रस्वनद्याप इत्यत्र आमादिपदे न तदन्तविधिः । यत्रेति । शास्त्रइत्यर्थः । पञ्चम्यन्तात्परइति । अव्यवहितपरत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यताप्रयोजकइत्यर्थः । प्रत्ययः, प्रत्ययबोधकं पदमित्यर्थः । तत्र, शास्त्रे । तेन पदेनेति शेषः । एतेन प्रत्ययसंज्ञकस्य पञ्चम्यन्तात्परत्वाभावेन प्रत्ययबोधकस्याम इत्यादेरनुवर्तमानस्य पञ्चम्यन्तात्परत्वाभावेन चेदमयुक्तमित्यपास्तम् । तेन पदेन तदन्तविधिर्नेत्युक्त्या च ह्रस्वपदे तदादि-

न इत्यत्र तेन दृषत्तीर्णेत्यादौ धातुतकारस्य न नत्वम् । तदन्तेत्यंशानुपस्थितावपि तदादीत्यंशस्योपस्थितौ रेफदान्तात्परस्य निष्ठातस्येत्यर्थ इति न दोषस्तदंशानुपस्थितौ मानाभावात् तदन्तांशोपस्थितौ तूभयोरेकविषयत्वमेव

विशेष्यकतदन्तविधिनिषेधो न । कार्यान्तरविधानायेति । यत्त्वत्र मिश्रैः प्रत्ययेतरकार्यविधानायेत्यर्थः तेन किमेत्तिङव्ययेत्यत्र घान्तादित्यर्थलाभ इत्युक्तं, तन्न । विशेष्यान्तरासत्त्वएव तदादिशब्दस्वरूपविशेष्यकतदन्तविधिरित्यर्थस्य पूर्वमुक्तत्वेनात्र प्रातिपदिकविशेष्यकतदन्तविधेः सत्वेन परिभाषाविषयस्याभावात् । मिश्रोक्तरीत्यात्र प्रकृतपरिभाषायाः प्रवृत्त्यभावे भवतिपाचकतर इत्यत्र भवतीतितिङन्तात्परपाचकतरेतिघान्ततदादेरामुप्रवृत्त्यापत्तेश्च । मम तु प्रकृतपरिभाषया तदादेरित्यस्योपस्थित्या तिङन्ततदादेर्घनिरूपिततदाद्यभिन्नस्यैव ग्रहणेनादोषः । अशब्दादाचारक्विबन्तात्कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदे इटि निष्पन्नस्य एशब्दस्य अतर इत्यनेन योगे पूर्वरूपे एतरेत्यत आमुप्रत्ययस्तु न । अशब्दादाचारक्विपोनभिधानात् कर्मव्यतिहारस्याप्रतीतेरात्मनेपदासंभावादेतद्रूपासिद्धेः सर्वसंमतत्वात् । प्रत्ययाविधायके गर्गादिभ्यो यञित्यादौ यञ्पदस्य प्रत्ययबोधकत्वेपि प्रत्ययसंज्ञोद्देश्याप्रत्यययञ्बोधकत्वेन प्रत्ययमात्रबोधकत्वाभावादस्या अप्राप्तिरिति स्पष्टं बोधयितुमियमुक्तिरिति तु तत्त्वम् । दृषत्तीर्ण इति । न चात्रानन्त्यविकारपरिभाषया निर्दिश्यमानपरिभाषया वा नत्ववारणसंभवे कथमेतत्परिभाषाफलमिति वाच्यम् । तीर्णवन्तावित्यादौ ऋतशब्दादाचारक्विबन्तात्कर्तरि क्विपि निष्पन्नऋत्शब्दस्य देवशब्देन समासे गुणे देवर्त् इत्यत्र चान्त्यतकारे रदाभ्यामित्यस्य प्राप्तेः सत्वेनानन्त्यविकारत्वाभावादनन्त्यविकारइतिपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । प्रकृतसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यादेतद्विषये निर्दिश्यमानपरिभाषाया अप्रवृत्तेश्च । तत्र हि भाष्ये चरितं मुदितमित्यत्र नत्वमाशङ्क्य रदाभ्यामित्यस्य तकारविशेषणत्वेन समाहितमेतत्सूत्रविषये निर्दिश्यमानपरिभाषाप्रवृत्तौ तु तयैव तद्दोषवारणसंभवात्तकारविशेषणत्वप्रयासो व्यर्थः स्यात् । केचित्तु चरितं मुदितमित्यादावागमविशिष्टस्य यदागमन्यायेन पुनर्निष्ठासंज्ञायामितश-

स्यादिति दृषत्तीर्णं इत्यादौ दोषः स्यादेव। स्यतासीलृलुटो-रित्यादौ लृलुटोः परयोरित्यर्थे नियमेनावधिसाकाङ्क्षत्वे-नोपस्थितधातोरित्यस्यावधित्वेनान्वयान्न तदन्तविधिः। ङ्याब्भ्य इत्यादौ तु न दोषस्तत्र कस्मादिति नियताव-

---

ध्दस्य निर्दिश्यमानत्वेन तत्र नत्वाप्रवृत्त्यर्थं रदाभ्यामित्यस्य तकारविशे-षणत्वावश्यकतया भाष्यस्यात्र निर्दिश्यमानपरिभाषाऽप्रवृत्तिज्ञापकत्वासं-भवान्नैतदेतत्परिभाषायाः फलं न वा ह्रस्वनद्याप इत्यपीति वदन्ति। त-न्न। अनुदात्ताकारादाचारक्विबन्तात् क्तप्रत्यये ऽतोलोपे दृषच्छब्देन योगे दृषत्तमित्यत्र नत्ववारणाय परिभाषावश्यकत्वात्। एतत्परिभाषायाः स-त्त्वे तु तदन्तविध्यभावबोधनेप्युपस्थितस्य तदादेः पञ्चम्यन्ततया रेफदा-न्ततदादेरित्यर्थेन दृषदित्यस्य निष्ठानिरूपिततदादित्वाभावान्न दोषः। परिभाषायाः फलान्तरमाह। लृलुटोरिति। तस्मिन्निति सूत्रस्य यथाव्य-वहितपूर्वस्य भवेत्तथा करणीयमित्यर्थाभिप्रायेणेदम्। नन्वेवं ङ्या-पोरपि प्रत्ययत्वात्ताभ्यां प्रातिपदिकादित्यस्याक्षेपे तस्य ङ्याब्विशेषण-त्वेन प्रकृतपरिभाषया तदन्तविध्यभावे ङ्यन्तादित्याद्यर्थासंभवोत आ-ह। ङ्याब्भ्य इति। नियतावध्याकाङ्क्षायाः, उत्थिताकाङ्क्षायाः। पञ्चम्यन्तस्य, आक्षिप्तप्रातिपदिकादित्यस्य। प्रत्ययविशेषणत्वाभावात्, प्रत्ययबोधकङ्याब्निरूपितविशेषणत्वाभावात्। तेनास्य स्त्री ई इ-त्यादौ सुलोपसिद्धिः। न च हल्ङ्याबित्यादौ सुतिसीत्येतदुपस्थिततदा-देर्विशेष्यान्तरस्य सत्वेन ङ्याप्पदेन तदादित्वधर्ममात्रोपस्थितौ ङ्याप्-तदाद्यभिन्नो यः सुतिसितदादिस्ततः परस्य सोर्लोप इत्यर्थे बहुश्रेयसी-त्यत्र सुलोपानापत्तिरिति वाच्यम्। विशेष्यान्तरासत्वइत्यस्य तदादी-तरविशेष्यान्तरासत्वइत्यर्थात् ङ्याप्पदेनापि धर्मिण एव तदादेरित्यस्यो-पस्थित्या तदन्तविधिद्वयेन ङ्याबन्ततदाद्यन्तसुतिसितदादेरित्यर्थेना-दोषात्। वस्तुतस्तु विनिगमनाविरहेण द्वयोरपि धर्मिणोरेव तदाद्यो-रुपस्थित्या स्वातन्त्र्येण सुतिसिशब्दे ऽन्वये परस्परं विशेष्यविशेषणभावे-न तदन्तविधिद्वयेन वा दोषाभाव इति दिक्। न चान्येतुमतरीत्या

ध्याकाङ्क्षाया अभावेन पञ्चम्यन्तस्य प्रत्ययाविशेषणत्वाभावात् । अङ्गसंज्ञासूत्रे तु तदादेः प्रत्यये परइत्यर्थे पञ्चम्यन्तस्य विशेषणत्वं स्पष्टमेव । अत एवोत्तमैकाभ्यामित्यादिनिर्देशाः संगच्छन्ते ॥ २४ ॥

नन्वेवं कुमारि ब्राह्मणिरूपेत्यादौ घरूपेति-ह्रस्वापत्ति-

बहुश्रेयसीत्यत्र सुलोपानापत्तिर्ङ्याबन्तं यत्सुतिसितदादि तदन्ताद् ङ्याप्तदादेरित्यर्थादिति वाच्यम् । तदादीतरविशेष्यसत्वे तत्प्रवृत्तेः सत्वपदस्वारस्येनानुवर्तमानस्य श्रूयमाणस्य च विशेष्यस्य सत्वे एव तत्कल्पनाच्च । सप्तम्यन्ते प्रत्ययग्रहणे एतस्याः प्रवृत्तौ प्रमाणमाह । उत्तमैकाभ्यामिति । पूर्वोक्तयुक्तिस्तु न युक्ता तस्मिन्निनतीत्यनेन पूर्वस्येत्यस्यैवोपस्थित्या कस्मात्परे इत्याकाङ्क्षाया अभावेन पञ्चम्यन्तस्य प्रत्ययविशेषणत्वासंभवेनोक्तकल्पनाया असंभवात् । यद्यपि भाष्ये प्रत्ययग्रहणं चापञ्चम्या इति वार्तिके प्रत्ययग्रहणमिति प्रथमान्तपाठो दृश्यते तथापि फले विशेषाभावाद् अपञ्चम्या इत्यंशस्यैवापूर्वत्वमिति सूचयितुं च ग्रन्थकृता सप्तम्यन्तपाठ आदृतः । यद्वा मूले प्रथमान्तपाठ एव टीकाकाराद्युक्तं सप्तम्यन्तत्वेन व्याख्यानं फलितार्थकथनपरं बोध्यम् । इयं च वाचनिकीति केचित् । परे तु येनविधिरित्यत्र तस्यादित्युत्तरस्येत्यतस्तस्मादिति अणुदित्सूत्रादप्रत्यय इति चानुवर्तते प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदादीत्युपतिष्ठते तेनेयं सिद्धेति प्राहुः ॥ २४ ॥

कुमारि ब्राह्मणिरूपेति । ननु कोयं समासः बहुव्रीहिः कर्मधारयः षष्ठीतत्पुरुषो वा । नाद्यौ । कुमारीशब्दस्य भाषितपुंस्कत्वेन पुंवत्त्वापत्तेः । नान्त्यः । घसंज्ञायां नदीतरे प्रतिषेधो वक्तव्यो नद्यास्तरा नदीतरेत्यत्र घसंज्ञायां घरूपेति-ह्रस्वमाशङ्क्य नैतदस्ति प्रयोजनं समानाधिकरणइति वर्ततइति भाष्यस्वारस्येन घरूपेति-ह्रस्वस्य समानाधिकरणे उत्तरपदएव प्रवृत्त्यात्र तदप्राप्तेरिति चेन्न । कुमारि ब्राह्मणिरूपेति विग्रहे पुंवद्भावं बाधित्वा परत्वाद् ह्रस्वापत्तेरित्याशयात् । वयोवाचकानामपि पाक्षिकजातिवाचकत्वेन जातेश्चेति निषेधात्पुंवद्भावाप्रा-

रत आह ॥

उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे न तदन्तग्रहणम् ॥ २५ ॥

हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेष्वित्यत्र लेखग्रहणात् ।

प्त्या बहुव्रीहिसमासस्यापि वक्तुं शक्यत्वाच्च । उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे न तदन्तग्रहणम् । उत्तरपदं विशेष्यमादाय प्राप्ततदन्तविधेरेवेयं निषेधिका । लेखग्रहणादिति । ननु लेखग्रहणसत्त्वे तदन्तविधौ लेखान्तउत्तरपदे एतत्प्रवृत्त्या परमलेखशब्दे परेपि हृदादेशप्राप्त्या तदभावे उत्तरपदरूपविशेष्यान्तरसत्वात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषया धर्ममात्रोपस्थितौ तदादित्वविशिष्टमण्णन्तमुत्तरपदमित्यर्थे परमलेखशब्दे परे हृदादेशाप्राप्त्या फलभेदेन कथं लेखग्रहणस्य ज्ञापकतेति चेन्न । ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येन तस्यानभिधानात् गिलेगिलस्येत्यत्र तदन्तविधिना गिलान्तउत्तरपदइत्यर्थे तिमिंगिलगिल इत्यस्याप्यनेनैव सिद्धेर्गिलगिलेचेत्यस्य वैयर्थ्येनोत्तरपदाधिकारे प्रातिपदिकग्रहणे न तदन्तग्रहणमिति परिभाषान्तरस्यापि ज्ञापनाल्लेखग्रहणेपि तदन्तविध्यभावेन हृदयपरमलेख इत्यत्र तदप्राप्त्या फलभेदाभावाच्च । अत एवेष्टकेषीकामालानामित्यनेन परमचितादिषु ह्रस्वो न । न च तिमेर्गिलस्य यो गिलस्तद्वाचकतिमिंगिलगिलशब्दे गिलान्तस्य गिलगिलेत्यस्योत्तरपदत्वाभावेन तिमिशब्दस्य पूर्वपदत्वाभावेन च गिलेगिलस्येत्यस्याप्राप्त्यात्र मुमर्थं गिलगिलेचेत्यस्यावश्यकत्वेनोक्तार्थज्ञापकत्वासंभव इति वाच्यम् । उक्तार्थकतिमिंगिलगिलशब्दे ऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव मुम्सिद्धेर्गिलस्य गिलो गिलगिलस्तिमेर्गिलगिल इत्यर्थके निरुक्तशब्दे गिलगिलेचेत्यस्यासाधारणफलभूतेपि तदन्तविधिना गिले ऽगिलस्येत्यनेनैव सिद्धेर्गिलगिले चेत्यस्य वैयर्थ्येनोक्तार्थज्ञापने बाधकाभावात् । केचित्तु तिमिशीघ्रगिल इत्यत्र मुमभावाय गिलान्ते चेद्गिलगिले एवेति नियमार्थं गिलगिले चेत्यस्यावश्यकत्वेनोक्तार्थज्ञापकत्वासंभवस्तथा च ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्याद् हृदयपरमलेख इत्यस्यानभि-

धानकल्पनेन वनोरचेतिवत्तदन्तविधिद्वयकल्पनेन वा न फलभेदः । ज्ञापितायां परिभाषायां तदन्तविधिर्नास्तीत्यस्य तदन्तविधिद्वयं नास्तीति सामान्यतो निषेधः । यद्वा सुपि चेत्यादाविव सप्तम्यन्तप्रत्ययग्रहणे ऽसप्तम्यन्तस्य तदादेरुपस्थित्या तदादेः परो योण् तदन्तउत्तरपदे इत्यर्थेन हृदयस्य हृल्लेख इत्यस्य हृदयपरमलेख इत्यत्र प्रवृत्तेः सुलभतया न फलभेद इति वदन्ति । केचित्तूत्तमैकाभ्यामिति निर्देशज्ञापितस्य सप्तम्यन्ते प्रत्ययग्रहणे तदादिशब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधिर्न भवतीति वचनस्य ज्ञापकसाजात्याद्विशेष्यान्तरासत्वे एव प्रवृत्त्या ऽत्रोत्तरपदइति विशेष्यान्तरसत्वेन तन्निषेधाप्राप्त्या ऽण्णन्ततदाद्यन्तउत्तरपदइत्यर्थेन त्हृदयपरमलेख इत्यत्र लेखग्रहणाभावेप्यण्ग्रहणेन त्हृदादेशप्राप्त्या फलभेदाभावः । ज्ञापिते तूत्तरपदाधिकारइति वचने ऽनेनोत्तरपदविशेष्यकतदन्तविधेरभावादुत्तरपदस्य विशेषणत्वरूपाद्विशेष्यान्तरासत्वेनोत्तमैकाभ्यामितिनिर्देशज्ञापितवचनेन तदादिविशेष्यकतदन्तविधेरप्यभावे त्हृल्लेख इत्यत्र हृदादेशाप्राप्त्या स्वांशे चारितार्थ्यमिति वदन्ति। न चोत्तरपदाधिकारेप्रत्ययग्रहणइतिपरिभाषास्वीकारे रात्रेः कृतीत्यत्र कृदन्तइत्यर्थानापत्तिः । न च सूत्रवैयर्थ्यम् । अशब्दादाचारक्विवन्तात् ण्वुलि अलोपे रात्रिमक इत्यादौ कृद्रूपोत्तरपदसंभवादिति वाच्यम् । ज्ञापकसाजात्यात् श्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मेण साक्षादवच्छिन्नमुख्याविशेष्यताप्रयोजकपदएवैतत्परिभाषाप्रवृत्तेः कृत्पदस्य तथात्वाभावेन परिभाषाविषयाभावात् । अत एव खित्यनव्ययस्येत्यादौ तदन्तविधिः । उपसर्गस्य घञीत्यादौ घञन्त इत्यर्थलाभस्तु अमनुष्यइत्येतद्विशेष्यकतदन्तविधेः सत्वेनोत्तरपदविशेष्यकतदन्तविधिनिषेधकस्यास्याप्रवृत्तेः । न चैकहलादावित्यादावेकहलाद्यन्तइत्यर्थापत्तिः । उत्तरपदाधिकारे प्रातिपदिकग्रहणइति परिभाषायाः सामान्यतः प्रातिपदिकग्रहणे प्रवृत्तिस्वीकारेपि दोषाभावेन श्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविषयताप्रयोजकपदएव प्रवृत्तिस्वीकारे फलाभावेन चात्र तदन्तविधिनिषेधस्य सुवचत्वात् । केचित्तूत्तरपदाधिकारे श्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविषयताप्रयोजकं बहुपदघटितं चेत्येतदन्यतररूपं सप्त्यम्यन्तं पदं पदघटितं विशेष्यमायदातदन्तबोधकं न भवतीत्येकमेवोक्तपरिभाषाद्वयस्थाने वचनं कार्यं

तत्र लेखेति न घञन्तमनभिधानात् । इयं च हृदयस्येति सूत्रएव भाष्ये स्पष्टा ॥ २५ ॥

नन्वेवं परमकारीषगन्धीपुत्र इत्यत्रेवातिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यत्र ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योरिति स्यादत आह ॥

तेन एकहलादावित्यादावपि न तदन्तविधिसंभवः । बहुपदघटितेत्यत्र पदघटितेत्येव वक्तव्ये बहुपदनिवेशात्खित्यनव्ययस्येत्यादौ तदन्तविधिनिषेधो न । सामान्यतः पदघटितविशेष्यकतदन्तविधिनिषेधादेव तुन्दशोकयोरित्यादावुपपदविशेष्यकतदन्तविधिनिषेधः । सप्तम्यन्तएव निषेधस्वीकारादिष्टकेषीकेत्यादौ षष्ठ्यन्तपूर्वपदविशेष्यकतदन्तविधिनिषेधो न । न च षष्ठ्यन्ते एतन्निषेधास्वीकारे पादस्य पदेत्यादौ तदन्तविधौ दग्धपादोपहत इत्यादौ पदादेशापत्तिरिति वाच्यम् । एतद्भाष्योदाहरणादेवात्र सूत्रे पूर्वपदइत्यस्य विशेषणत्वस्वीकारेणादोषादिति प्राहुः । अन्ये तूत्तरपदविशेष्यकतदन्तविधेरेवायं निषेधः । पदघटितं सप्तम्यन्तं चेति न निवेश्यं तुन्दशोकयोरित्यादौ तु ग्रहणवतेत्यनेनैव निषेधसिद्धिः एवं चेष्टकेषीकेत्यादावपि न दोष इत्याहुः । परे तु पूर्वोक्तनिषेधीयोद्देश्यतावच्छेदके सप्तम्यन्त इत्यस्य न निवेशः केवलं निरुक्तं पदं पदघटितं विशेष्यमादाय तदन्तोपस्थापकं नेत्येवार्थस्तेन दग्धपादोपहत इत्यत्र षष्ठ्यन्तपूर्वपदविशेष्यकोपि तदन्तविधिर्न । इष्टकेषीकेत्यादौ तु लक्ष्यानुरोधात्पूर्वपदमित्यस्य नाक्षेपः । अत एवाग्रान्तेत्यत्रान्तपाठश्चरितार्थः शुभ्रादौ तदन्तविधिश्च नेति कल्पयन्तीति दिक् ॥ २५ ॥

परमकारीषगन्धीति । ननु पूर्वपदस्येति विशेष्यान्तरसत्वेन तदादिविशेष्यकतदन्तविधेरभावेन षष्ठ्यन्तं पदघटितं पूर्वपदं विशेष्यमादाय पूर्वपरिभाषया तदन्तविधिनिषेधेन च ष्यङ इत्यस्य ष्यङन्ततदाद्यभिन्नपूर्वपदस्येत्यर्थेनात्र संप्रसारणाप्राप्त्या ऽवतरणासंगतिरिति चे, दत्र के चित् इवशब्दस्यातिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यतोग्रे योजनेन मरुवद्रुशीनरेषु जलमितिवदातिका-

स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न॥२६॥

विषयसप्तमीयम् । यः स्त्रीप्रत्ययः स्त्रियं प्राधान्येनाह तत्र तदादिनियमो न यस्त्वप्राधान्येनाह तत्र तदादिनियमो ऽस्त्येवेत्यर्थः । प्रत्यासत्त्या यस्य समुदायस्य स्त्रीप्र-

---

मन्ध्यापुत्र इत्यत्रेव स्वप्रतियोगिकाभाववत्त्वसंबन्धेन परमकारीषगन्धीपुत्र इत्यत्रापि स्यादित्यवतरणाशयः । परिभाषार्थस्तु स्त्रीप्रत्ययबोधकपदघटिते शास्त्रे ऽनुपसर्जनस्येत्युपतिष्ठते तद्वाक्ये तदन्तविधिश्च न । उपसर्जनविषयकवाक्ये तु तदादिविधिर्भवत्येव । तथा चानुपसर्जनीभूतो यः ष्यङ् तदन्तं यत्पूर्वपदं तदवयवनिर्दिश्यमानस्य ष्यङः संप्रसारणमित्यनुपसर्जनविषयकवाक्यस्यार्थः । उपसर्जनविषयकवाक्यस्य तु ष्यङन्ततदादिरूपं यत्पूर्वपदं तदवयवनिर्दिश्यमानस्येत्याद्यर्थः । आद्यवाक्योदाहरणं परमकारीषगन्धीपुत्र इति । द्वितीयवाक्योदाहरणं कन्लुबन्तकारीषगन्ध्याशब्दस्य पुत्रशब्देन समासे कारीषगन्धीपुत्र इति । अत्रोपसर्जनत्वं च स्वान्तपर्याप्तशक्तिनिरूपकार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानिरूपितस्त्रीत्वनिष्ठावच्छेदकताप्रयोजकत्वं, अतिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यत्र स्व ष्यङ् तदन्तपर्याप्तशक्तिनिरूपकोर्थः अतिक्रमणकर्ता तन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितकारीषगन्ध्यापदार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितस्त्रीत्वनिष्ठावच्छेदकताप्रयोजकत्वं ष्यङ इत्युपसर्जनत्वात् ष्यङन्ततदादिरूपपूर्वपदाभावेन न संप्रसारणम् । कन्लुबन्ते तु ष्यङ उपसर्जनत्वेपि ष्यङन्ततदादिरूपपूर्वपदत्वादुपसर्जनवाक्येन संप्रसारणसिद्धिः । ननु परमकारीषगन्धीपुत्र इत्यत्र परमपदोत्तरटापा ष्यङा चेत्युभाभ्यामप्येकस्यैव स्त्रीत्वस्य भानेन निरुक्तप्रकारतावच्छेदकस्त्रीत्वनिष्ठावच्छेदकताप्रयोजकत्वस्य ष्यङि सत्वेन तस्योपसर्जनत्वात्संप्रसारणानापत्तिरिति चेन्न । उभयवाच्यस्त्रीत्वस्यैक्येपि तन्निष्ठावच्छेदकताया भेदान्निरुक्तप्रकारतानिरूपितायाः परमपदोत्तरटाप्प्रयोज्यावच्छेदकतायाः प्रयोजकत्वस्य ष्यङि विरहेण तस्यानुपसर्जनत्वाक्षतेः निरुक्तप्रकारतायामभेदसंबन्धानवच्छिन्नत्वदानेनाप्यदोषाच्च । इत्थं चास्या अपि परिभाषायाः शास्त्रएव प्रवृत्त्या प्रत्ययग्रहणपरिभाषाबाधकत्वं सुष्ठूपपद्यतइत्याहुः । अन्ये

त्ययान्तत्वमानेयं तदर्थं प्रत्यनुपसर्जनत्वमेवैतत्परिभाषाप्रवृत्तौ निमित्तम् । तेनातिराजकुमारिरित्यादौ राजकुमा-

---

तु परमकारीषगन्धीपुत्र इत्यत्रोक्तशङ्कानिरासायेष्टकेषीकेत्यादाविवात्रापि पूर्वपदेत्यस्यानध्याहारेण विशेष्यान्तरसत्त्वेपि वनोरचेतिवत्तदन्तविधिद्वयेन वा परमकारीषगन्धीपुत्र इत्यत्रेवातिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यत्रापि संप्रसारणं स्यादिति यथाश्रुतमेवोपवर्ण्य स्त्रीप्रत्ययबोधकपदघटिते शास्त्रे ऽनुपसर्जनस्येत्युपतिष्ठते तदादिविधिश्च नेति परिभाषार्थेन परमकारीषगन्धीपुत्र इत्यत्रानुपसर्जनष्यङः सत्वात्संप्रसारणसिद्धिः । अतिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यत्रानुपसर्जनष्यङोभावादेव तदप्राप्तिः । कन्लुबन्ते संप्रसारणं भवत्येवेत्याग्रहे तु स्वान्ततदाद्यवधिकपूर्वपदप्रयोज्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानिरूपितस्त्रीत्वनिष्ठावच्छेदकताप्रयोजकत्वरूपोपसर्जनत्वस्वीकारेण स्वान्ततदाद्यवधिकपूर्वपदरूपविशेषणाभावेन विशिष्टस्योपसर्जनत्वाभावादेव संप्रसारणं सिद्ध्यतीति वदन्ति । परे तु पूर्वरीत्यैवावतरणाशयमुपपाद्य यत्र लक्ष्ये ऽनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययः तत्र तदादिनियमो न, तदादिना ऽतदादेर्व्यावृत्तिर्नेत्यर्थः । अतदादौ तदादित्वमारोप्यतइति यावत् । इत्थं च लक्ष्ये परिभाषाप्रवृत्तेरेव यः स्त्रीप्रत्ययः स्त्रियं प्राधान्येनाहेत्यादिमूलग्रन्थोप्यञ्जसैवोपपद्यते । अस्या लक्ष्ये प्रवृत्तावपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषानिषेधकत्वमार्थिकं बोध्यमिति प्राहुः । तत्त्वविदस्तु परमकारीषगन्धीपुत्र इतिप्रयोगदर्शनाद्यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्यय इति विभक्तयोगे नेयडुवाङित्यतोस्त्रीत्यस्य संबन्धेन स्त्रीप्रत्ययभिन्ने प्रत्यये गृह्यमाणे तदादेरित्यस्योपस्थित्या स्त्रीप्रत्यये प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया अप्रवृत्तेश्च परमकारीषगन्धीपुत्र इत्यत्रेवातिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यत्रापि संप्रसारणं स्यादिति यथाश्रुतमेवावतरणार्थमुपपाद्य स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नेति निषेधः अनुपसर्जनएवेति परिभाषार्थः । अत एवानुपसर्जने स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमादिति कौमुदीग्रन्थोपि स्वरसत उपपद्यते । प्रथमकल्पे इवशब्दस्यान्यत्रान्वयकल्पनं तु न युक्तं इवशब्देन समासस्य नित्यत्वात्तस्यान्यत्रान्वयासंभवात् । द्वितीयकल्पेप्यनुपसर्जनइत्यस्य विधिसूत्रे उपस्थितिमात्रविधानेन दोषवारणात्तदादिनियमो नेति निषेधविधानस्य वैयर्थ्यापत्तिरिति वदन्ति । यद्यपि कन्लुबन्तकारीषगंध्याशब्देन

रीशब्दार्थस्यातिशब्दार्थं प्रत्युपसर्जनत्वे ऽपि तदर्थं प्रत्यनुपसर्जनत्वात्तदादिनियमाभावेन ह्रस्वसिद्धिः॥ अत एवात्र परिभाषायां न शास्त्रीयमुपसर्जनत्वमसंभवात् ॥ अस्याः

परमशब्दस्य समासे परमकारीषगंध्याशब्दे उपसर्जनत्वलक्षणभेदेन फलभेदस्तथापि तस्यरूपस्य भाष्याद्यनुक्तत्वेन विशेषानवधारणात् तस्याकिंचित्करत्वमेव । अत एवेति । एतल्लक्ष्यसिद्ध्यर्थं प्रत्यासत्तेरवश्याश्रयणीयत्वादित्यर्थः । शास्त्रीयं, प्रथमानिर्दिष्टमित्यादि । असंभवात्, प्रत्यासत्तेर्दुरुपपादत्वात् । वस्तुतस्तु शास्त्रीयमेवोपसर्जनत्वमस्यां ग्राह्यम् । अत एवार्धं नपुंसकमित्याद्येकदेशिसमासविधायकशास्त्रप्रत्याख्यानपरभाष्येण न विरोधः । अन्यथार्धनपुंसकमिति सूत्रेण समासे ऽर्धपदार्थस्य विशेष्यत्वेन ष्यङ उपसर्जनत्वादर्धकारीषगन्ध्यापुत्र इति रूपं, कर्मधारयसमासेन तत्प्रत्याख्यानपक्षे च कारीषगन्ध्यापदार्थस्यैव विशेष्यत्वादनुपसर्जनत्वेन संप्रसारणे कारीषगन्धीपुत्र इति फलभेदाद्भाष्यासंगतिः स्पष्टैव । मम तु एकदेशिसमासविधायकसूत्रप्रत्याख्यानपक्षे कर्मधारयसमासे कारीषगन्ध्याया अनुपसर्जनत्वमारम्भपक्षे चैकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनमित्यनेनैकविभक्तीत्यस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वाभावेन पूर्वसूत्रस्य चाप्राप्त्या ष्यङन्तस्यानुपसर्जनत्वमिति फलभेदाभावः । यद्यपि ष्यङादेः स्त्रीप्रत्ययमात्रस्य नोपसर्जनत्वं तथापि परिभाषायां स्त्रीप्रत्ययग्रहणेन स्त्रीप्रत्ययान्तस्य ग्रहणं बोध्यम् । यत्तु शास्त्रीयोपसर्जनत्वस्य स्त्रीप्रत्यये ऽसंभव इति । तन्न । अस्य स्त्री ई याः निष्क्रान्ता निरिरित्यादौ स्त्रीप्रत्ययमात्रेपि तत्संभवात् । अत्र स्त्रीप्रत्ययमात्रस्योपसर्जनत्वेन निरिरित्यस्य स्त्रीप्रत्ययान्ततदादित्वाभावात् स्त्रीभ्योढगिति न ढक् । परिभाषायामुपसर्जनपदेन प्रत्यासत्त्या यस्मिन् स्त्रीप्रत्ययान्तत्वमानेयं तत्पर्याप्तसमाससंज्ञाविधायकशास्त्रीयप्रथमान्तपदबोध्यस्य तत्समासीयविग्रहे नियतविभक्तिकस्य च ग्रहणेनातिराजकुमारीत्यादौ ह्रस्वसिद्धिः । केचित्त्वत्र कुमारीत्यस्य शास्त्रीयोपसर्जनत्वाभावेन राजकुमारीत्यत्र स्त्रीप्रत्ययान्ततदादित्वारोपाद् ह्रस्वसिद्ध्यात्र

प्रत्ययग्रहणइत्यस्यापवादत्वात्तदेकवाक्यतापन्नत्वाच्चात्रापि ग्रहणपदसंबन्धेन स्त्रीप्रत्ययसामान्यग्रहणे तद्विशेषग्रहणे च प्रवृत्तिर्न तु स्त्रीप्रत्ययास्त्रीप्रत्ययग्रहणे । ध्वनितं चेदमर्थवत्सूत्रे भाष्ये ॥ इयं च वाचनिक्येव । ष्यङ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ २६ ॥

नन्वेवं तरप्तमपौ घ इत्यादिना तरबन्तादेः संज्ञा स्यादत आह ॥

संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति ॥ २७ ॥

सुप्तिङन्तमित्यन्तग्रहणमस्यां ज्ञापकम् ॥ न च प्रत्य-

कल्पे प्रत्यासत्तेरनुपयोग इति प्राहुः । न चोपसर्जनपदार्थतावच्छेदकीभूतायाः स्वान्ततदाद्यवधिकपूर्वपदप्रयोज्यविशेष्यतायाः स्वान्ततदाद्यर्थावयववावृत्तेर्ग्रहणेनैकदेशिसमासेपि ष्यङोनुपसर्जनत्वादर्धकारीषगन्धीपुत्र इत्येव रूपामिति नोक्तफलभेदः । स्त्रीभ्योढगित्यस्य स्त्रीवाचकाद् ढगित्यर्थस्यैव सत्वेन स्त्रीप्रत्ययमात्रस्य कथं चिच्छास्त्रीयोपसर्जनत्वसंभवेपि फलाभाव इति वाच्यम् । अतिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यत्रातिपदार्थस्यातिक्रमणकर्तुरपि कारीषगन्ध्यावयवस्य विवक्षणे संप्रसारणापत्तेर्दुरुद्धरत्वात् स्त्रीवाचकादित्यर्थे मानाभावाच्च । अत एव शुभ्रादिगणे विमातृशब्दपाठश्चरितार्थ इति संक्षेपः । विस्तरस्तु नन्वेवमप्यातिखट्वायेत्यत्रत्यशब्देन्दुशेखरटिप्पणे द्रष्टव्यः । वाचानिक्येवेति । भाष्ये वचनरूपेण पठिता न तु ज्ञापकमुपन्यस्तामित्यर्थः । अस्यां ज्ञापकं तु यस्मात्प्रत्ययविधिरिति विभक्तयोगे नेयङुवाङ्स्थितोस्त्रीत्यस्यानुवृत्त्या प्रसज्यप्रतिषेधात्प्रधानन्यायेन प्रधाने ऽनुपसर्जने स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नेत्यस्त्रीतिनिषेधवचनमेवेति दिक् ॥ २६ ॥

संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति । साक्षात्संज्ञानिष्ठविधेय-

ययोःपदसंज्ञायामपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणसंभवाज्ज्ञापिते ऽपि फलाभाव इति वाच्यम् ॥ पदसंज्ञायाः स्वादिष्विति विषये प्रकृतिनिष्ठतया पदग्रहणस्य प्र-

तानिरूपितोद्देश्यताप्रयोजकं प्रत्ययमात्रवृत्तिविषयताप्रयोजकं पदं तदादिशब्दस्वरूपं विशेष्यमादाय तदन्तोपस्थापकं न भवतीत्यर्थः । साक्षात्पदनिवेशादेव प्रातिपदिकसंज्ञासूत्रे तदन्तविधिसिद्धिरन्यथा कृत्तद्धितप्रत्ययपदानां तदन्तबोधकत्वानापत्तिः । नन्वेवमपि षःप्रत्ययस्येत्यत्र प्रत्ययपदस्य साक्षादुद्देश्यताप्रयोजकत्वाभावेन निषेधाप्रवृत्त्या तदन्तविधौ षण्णामित्यादौ षस्येत्वापत्तिः ष्फादौ तदनापत्तिश्चेति चेन्न । तत्र प्रत्ययपदस्य प्रत्ययबोधकसूत्रस्थष्फादिपदबोधकत्वेन प्रत्ययबोधकत्वाभावेनादोषात् । अन्तग्रहणमस्यां ज्ञापकमिति । न चान्तग्रहणसत्वे प्रत्ययग्रहणपरिभाषया सुप्पदेन सुबन्ततदादेर्ग्रहणेन बहुव्रीहिणा सुबन्ततदाद्यन्तस्य पदसंज्ञा तदभावे च सुबन्ततदादेरेवेति फलभेद इति वाच्यम् । यस्मात्प्रत्यय इत्यतस्तदादिपदस्यानुवृत्त्या ऽन्तग्रहणे सत्यसति वा तदादेरेव पदसंज्ञायां फलभेदाभावात् । के चित्त्वत्र विशेष्यान्तरस्यान्तपदस्य सत्वेनोपस्थिततदादेः प्रत्ययग्रहणपरिभाषास्थान्येतुमतरीत्या सुप्तिङन्तनिरूपितविशेष्यत्वेन न फलभेदः । यद्वा सुप्तिङन्तमित्यत्र निषादस्थपत्यधिकरणन्यायेन कर्मधारयाश्रयणेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधौ सुबन्ततदाद्यभिन्नो योन्तः स पदसंज्ञको भवतीत्यर्थादन्तग्रहणमन्तरापि सुप्तिङन्ततदादेः पदसंज्ञासिद्धौ तद्व्यर्थं सदस्यां ज्ञापकं, ज्ञापितायां चैतत्परिभाषायामन्तग्रहणाभावे सुप्तिङोः साक्षादुद्देश्यताप्रयोजकत्वेन तदन्तविधिनिषेधापत्तिरतोन्तग्रहणं, सुप्तिङोः साक्षादुद्देश्यताप्रयोजकत्वाभावसंपादनद्वारा स्वांशे चरितार्थम् । अत एव सनाद्यन्ता इत्यनेन सन्नन्तान्तस्य धातुसंज्ञा न । अन्यथात्र तदादेरनुवृत्त्यसंभवेन संज्ञाविधावितिपरिभाषायाः प्रवृत्तावप्रवृत्तावपि सन्निरूपिततदादित्वविशिष्टो योन्तस्तन्निष्ठान्ततानिरूपकसमुदायस्य धातुसंज्ञा दुर्वारा स्यादिति वदन्ति । न चैवं तद्धितश्चासर्वविभक्तिर्बहुगणवतुडतिसंख्येत्यादौ वतुडातितद्धितैस्तदन्तविध्यनापत्तिरिति वाच्यम् । एतत्परिभाषया तदादिविशेष्यकतदन्त-

त्ययमात्रग्रहणत्वाभावात् ॥ सुप्तिङन्तमिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ २७ ॥

नन्ववतप्तेनकुलस्थितमित्यादौ नकुलस्थितशब्दस्य क्तान्तत्वाभावात्समासो न स्यादत आह ॥

कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् ॥ २८ ॥

विधिनिषेधेपि आद्ये ऽसर्वविभक्तिरित्येतद्विशेष्यकतदन्तविधौ बाधकाभावात् । अन्त्ये संख्येतिमहासंज्ञया लब्धसंख्यानकरणरूपार्थस्य केवलप्रत्ययेनानवगतेः सामर्थ्यात्तदन्तविधिस्वीकारात् । एवमेकवचनं संबुद्धिः सामन्त्रितमित्यादावपि तदन्तविधिर्बोध्यः । स्पष्टं चेदं सामन्त्रितमिति सूत्रे शब्देन्दुशेखरे । न च कृदतिङित्यत्र तिङ्पदे तदन्तविध्यापत्तिस्तस्य साक्षादुद्देश्यत्वाभावादिति वाच्यम् । अतिङिति प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणेन तिङ एव निषेधीयसाक्षादुद्देश्यत्वेनादोषात् । संज्ञानिष्ठविधेयतानिरूपितसाक्षादुद्देश्यताप्रयोजकं प्रत्ययबोधकं पदं यत्र शास्त्रे तत्र प्रत्ययबोधकं पदं तदन्तोपस्थापकं नेत्यर्थेनात्र तदन्तविधिनिषेधाच्च । केचित्तु परिभाषास्वीकारेनेकत्रानेकक्लिष्टकल्पनापेक्षया तरप्तमपौघ इत्यत्र यत्नाविशेषमाश्रित्य तदन्तविध्यभावकल्पनेन योगविभागादिलाघवेन चैतत्सूत्रमकृत्वैव द्वित्रेषु तत्तद्विधिप्रदेशेषु तरप्तमपोः पाठेनैव सिद्धेरियं निष्फलेति वदन्ति । ईदूदेद्द्विवचनमित्यादौ तु ङमोऽह्रस्वादितिवत् विशेषणसंबन्धमनुभूय पश्चात्तदन्तविधौ कुमार्यगारामित्यादौ ईकारान्तं यद् द्विवचनं तदन्तस्याभावान्न दोषः । क्तक्तवतू इत्यादौ तु यस्य विभाषेतिसूत्रारम्भसामर्थ्यादनयोः प्रत्ययमात्रबोधकत्वाभावेन तदादेरनाक्षेपाद्वा न तदन्तविधिः । एवं लः परस्मैपदमित्यादौ सिचिवृद्धिरित्यादिज्ञापकान्न तदन्तविधिरित्यादि स्वयमूहनीयम् । अत्रैतान्निषेधसामर्थ्यादेव प्रदेशेष्वपि न तदन्तविधिरिति क्वाचित्कः प्रक्षिप्तः पाठः । न चेत्याद्यग्रिमश-

अस्याश्च कर्मणि क्तान्तउत्तरपदे ऽनन्तरो गतिः प्रकृतिस्वर इत्यर्थके गतिरनन्तरइति सूत्रे ऽनन्तरग्रहणं ज्ञापकम् ॥ तद्धयभ्युद्धृतमित्यादावतिव्याप्तिवारणार्थम् ॥ प्रत्ययग्रहणपरिभाषयोद्धृतस्य क्तान्तत्वाभावादेवाप्राप्तौ तद् व्यर्थं सदस्या ज्ञापकम् ॥ न चाभ्युद्धृतमित्यादौ परत्वाद् गतिर्गतावित्यनेनाभेर्निघात एवेति वाच्यम्। पादादिस्थत्वेन पदात्परत्वाभावेन च तदप्राप्तेः ॥ अनन्तरग्रहणे कृते तु तत्सामर्थ्याद्गत्याक्षिप्तधातुनिरूपितमेवानन्तर्यं गृह्यक्षानुत्थानप्रसङ्गादिति संक्षेपः ॥ २७ ॥

पादादिस्थत्वेन पदात्परत्वाभावेन चेति । चो हेतौ, यस्माद्धेतोः पदात्परत्वाभावो ऽतः पादादित्वं तेनेत्यर्थो न तु गतिर्गतावित्यस्याप्राप्तौ द्वितीयो हेतुरयम् । पदादित्यस्य कुत्सने च सुपीत्यतः प्रागेव निवृत्तेः । स्वरार्थमिति । अयं भावः । कुगतीतिसूत्रेणोद्धृतशब्दयोः समासे कृते समासस्येत्यन्तोदात्तप्राप्तिस्ततोऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य ततो गतिकारकोपपदादित्यस्य ततस्थाथादिस्वरस्य प्राप्तिस्तां बाधित्वा गतिरनन्तरइत्यनेनोद्धृतशब्द आद्युदात्तः संपद्यते । ततोभिनोद्धृतशब्दस्य समासे ऽभ्युद्धृतमित्यत्र पूर्ववत् प्रक्रियायां गतिरनन्तर इतिसूत्रे बहुव्रीहौप्रकृत्येति सूत्रात्पूर्वपदस्यानुवृत्त्या कर्मक्तान्तउत्तरपदे परे प्रत्यासत्त्या तत्समासीयपूर्वपदरूपं गतिसंज्ञमित्यर्थेनाभेस्तत्समासीयपूर्वपदत्वेपि गत्याक्षिप्तधातुनिरूपितपूर्वत्वाभावेनोदस्तत्त्वेपि तत्समासीयपूर्वपदत्वाभावेन गतिरनन्तर इत्यस्याप्राप्त्या थाथादिस्वरापत्तिस्तद्वारणायानन्तरग्रहणमावश्यकम् । कृते तु तस्मिन् सामर्थ्यात्पूर्वोक्तप्रत्यासत्तेरनाश्रयणेनाभ्युद्धृतामिति रूपे उद उदात्तत्वसिद्धिरिति । कृत्स्वरेणोद उदात्तत्वसिद्धेरिति । न च परिभाषाज्ञापनात्प्रागुद्धृतस्य कृदन्ततदादित्वाभावेन तदप्राप्तिरिति वाच्यम् । ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येन तत्र तदन्तविधिद्वयस्वीकारेणादोषात् । अनन्तरग्रहणस्य सामर्थ्यादुदः पूर्वत्वाभावेपि

त इति न दोषः ॥ न चाभ्युद्धृतमित्यादावभिना समासे ऽनन्तरस्योदः पूर्वपदत्वाभावे ऽपि स्वरार्थं तदिति वाच्यम्। कारकाद्दत्तेति सूत्रे कारकादिति योगं विभज्य तत्र गतिग्रहणमनुवर्त्य कारकादेव परं गतिपूर्वपदं क्तान्तमन्तोदात्तमितिनियमेन थाथादिस्वराप्राप्त्या कृत्स्वरेणोद उदात्तत्वसिद्धेः, तस्मादनन्तरग्रहणं व्यवाहितानिवृत्त्यर्थमेवेति ज्ञापकमेव ॥ यत्र गतिकारकसमभिव्याहृतं कृदन्तं तत्र कृद्ग्रहणे तद्विशिष्टस्यैव ग्रहणमपिशब्दात्तदसमभिव्याहृतस्य केवलस्यापीति तदर्थः। अन्यथानया कृद्ग्रहणविषये परत्वात् प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया बाध एव स्यादित्यपिग्रहणम् ॥ अत एव सांकूटिनमिति गतिकारकोपपदानामिति कृद्ग्रहणइति च परिभाषाभ्यां कृदन्तेन समासे कृते विशिष्टादेवाणि सिद्ध्यति न तु संकौटिनमितीति पुंयोगादिति सूत्रे भाष्योक्तं सङ्गच्छते । अन्यथा तत्र केवलकूटिन्नित्येतस्यापीनुणन्तत्वात्ततो ऽणि पाक्षिकदोषो दुर्वार एव स्यात् ॥ स्पष्टं चेदं सर्वं समासे ऽनञ्पूर्वेति सूत्रे भाष्यकैयटयोः । गतिरनन्तर इत्यत्र तु गतेः पूर्वपदस्य क्तान्तउत्तरपदे परे कार्यविधानात्तत्समवधाने ऽपि केवलस्य क्तान्तत्वेन ग्रहणं बोध्यम् ॥

स्वरार्थत्वकल्पनापेक्षया भाष्योक्तपरिभाषाज्ञापकत्वकल्पनाया उचितत्वाच्च। तद्विशिष्टस्यैव ग्रहणमपिशब्दात्तदसमभिव्याहृतस्य केवलस्यापीति । परे तु यत्र गतिकारकसमभिव्याहृतं कृदन्तं तत्र कृद्ग्रहणेन तद्विशिष्टस्य ग्रहणमापिशब्दात्तत्समभिव्याहारेपि केवलस्य ग्रहणमत एव गतिरनन्तरः कर्तृकरणेकृत। बहुलमित्याद्यनेकसूत्रारम्भसामर्थ्यात्तत्रतत्र गतिकारकसमभिव्याहारेपि केवलस्य ग्रहणमिति विशेषकल्पना न ।

इयं च कृद्विशेषग्रहणे कृत्सामान्यग्रहणे च न तु कृदकृद्ग्रहणइति, अनुपसर्जनादिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ २८ ॥

पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च ॥ २९ ॥

पदमङ्गं च विशेष्यं विशेषणेन च तदन्तविधिः । येन विधिरित्यस्यायं प्रपञ्चः । तेनेष्टकचितं पक्वेष्टकचितमित्यादाविष्टकेषीकामालानां चितेति ऱ्हस्वो महान् परममहान् परमातिमहानित्यादौ सान्तमहत इति दीर्घश्च सिद्धः । अत

सांकूटिनमित्यादौ च केवलकूटिन्नित्यस्येनुणन्तत्वेऽपि तस्यासमर्थत्वाद् वृक्षप्रचलनन्यायेन वा संकूटिन्नित्यत एवाण्प्रवृत्त्या न दोष इति वदन्ति । केचित्तु अहीने द्वितीयेति सूत्रे ऽनुपसर्गइति वक्तव्यमिति वार्तिकमस्यां ज्ञापकमन्यथा सुखप्राप्त इत्यत्र प्राप्तशब्दस्य क्तान्तत्वाभावादेव तदप्राप्तावनुपसर्गइत्यस्य वैयर्थ्यापत्तिरिति प्राहुः । परत्वादिति । अपवादत्वादित्यर्थः । केचित्तु प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया अङ्गसंज्ञासूत्रस्थत्वेन कृद्ग्रहणपरिभाषाया गतिरनन्तरइति सूत्रस्थत्वेनास्याः परत्वादित्यर्थः । प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया अवकाश उपगोरपत्यमौपगव इत्यत्र तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वम् । अस्याश्च व्यावक्रोशीत्यत्रकाशो ऽत्र णचः स्त्रियामञित्यञि गतिपूर्वस्य णजन्तत्वाद् वृद्धिस्वरौ भवतः। प्रत्ययग्रहणपरिभाषायाश्च नात्र विषयः स्त्रीप्रत्यये तदप्रवृत्तेः पूर्वमुपपादितत्त्वादिति प्राहुः । कृद्विशेषग्रहणे कृत्सामान्यग्रहणे चेति । विशेषग्रहणे ऽवतप्तेनकुलस्थितमिति फलम् । सामान्यग्रहणे कर्तृकरणेइति सूत्रेण नखनिर्भिन्न इत्यत्र समाससिद्धिः फलं बोध्यमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ २८ ॥

पदमङ्गं च विशेष्यमिति । एतयोः पदयोर्विशेष्यत्वमेवेति तात्पर्यग्राहिका परिभाषेयमिति भावः । पदपदं पदघटितपरं तेनेष्टकेत्या-

एव तदुत्तरपदस्येति पाठो ऽयुक्त इति भाष्ये स्पष्टम् ॥ अत्र पदशब्देनोत्तरपदाधिकारः केवलपदाधिकारश्च ॥ पादस्य पदाज्यातीत्यत्र न तदन्तग्रहणं लक्ष्यानुरोधादिति सर्वं येन विधिरित्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥ २९ ॥

नन्वेवमस्यापत्यमिरित्यादावदन्तप्रातिपदिकाभावादिञ् न स्यादत आह ॥

व्यपदेशिवदेकस्मिन् ॥ ३० ॥

निमित्तसद्भावाद्विशिष्टो ऽपदेशो मुख्यो व्यवहारो यस्यास्ति स व्यपदेशी । यस्तु व्यपदेशहेत्वभावादवि-

---

दौ पदघटितस्य पूर्वपदस्य विशेष्यत्वात्तदन्तविधिना पक्वेष्टकाचितमित्यत्र ह्रस्वसिद्धिः । अत एवेति । परमातिमहानित्यत्र दीर्घप्रवृत्तेरेवेत्यर्थः । केवलपदाधिकार इति । तेन परमानडुद्भ्यामित्यस्य सिद्धिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ २९ ॥

अदन्तप्रातिपदिकाभावादिति । अयं भावः । स्वघटकत्व, स्वघटकपूर्वत्वाभाववत्व, स्वघटकोत्तरत्वैतत्त्रितयसंबन्धेन स्वविशिष्टत्वं स्वनिरूपितान्तत्व, मेवं स्वघटकत्व—स्वघटकोत्तरत्वाभाववत्व—स्वघटकपूर्वत्वैतत्त्रितयसंबन्धेन स्वविशिष्टत्वं स्वादित्वमित्याद्यन्तपदार्थयोः स्वीकरणीयतया इरित्यादावदन्तप्रातिपदिकत्वाभावात्प्रत्ययादित्वाभावाच्चेञ्स्वराद्यनापत्तिरित्यभिप्रेत्य सूत्रकार आद्यन्तवदेकस्मिन्निति सूत्रयांचकार । वार्तिककारस्तु आद्यन्तपदार्थयोः पूर्वत्वपरत्वे अनिवेश्य इरित्यादावाद्यन्तत्वयोराञ्जस्येन निर्वाहे आद्यन्तवदितिसूत्रं प्रत्याचख्यौ 'अपूर्वानुत्तरलक्षणत्वादाद्यन्तयोः सिद्धमेकस्मि'न्निति वार्तिकनिरूपणेन । भाष्यकारस्तु इरित्यादौ कथं चिन्निर्वाहेपि धुगित्यादावसहाये घटकत्वस्य कथमप्यसंभवेन सूत्रवार्तिककारयोः स्थूलदर्शित्वमुपदर्शयन् सामान्यतः परिभाषया दोषनिकरं निराकुर्वन्नाह ।

द्यमानव्यपदेशो ऽसहायः स तेन तुल्यं वर्तते कार्यं प्रतीत्येकस्मिन्नसहाये ऽपि तत्कार्यं कर्तव्यमित्यर्थः। तेनाकारस्याप्यदन्तत्वान्न क्षतिः ॥ एकस्मिन्नित्युक्तेः सभासन्नयने आकारस्य नादित्वं दरिद्राधाताविकारस्य नान्तत्वम्। अन्यथा सभासन्नयने भव इत्यर्थे वृद्धाच्छः दरिद्रातेरिवर्णान्तलक्षणो ऽच स्यात्। अत एव हरिष्वित्यादौ सोः पदत्वं न। लोके ऽपि बहुपुत्रसत्वे नैकस्मिन् ज्येष्ठकनिष्ठत्वादिव्यवहारो ऽयं मे ज्येष्ठः कनिष्ठो मध्य-

---

व्यपदेशिवदिति। आद्यन्तलक्षणे तु वार्तिककृदुक्ते एव भाष्यकृदभिमते। नन्वेवमादित्वस्वीकारे कुम्भशब्दे ककारमकाररूपवर्णद्वयस्यादित्वापत्त्यैकहलादित्वाभावेनोदकुम्भ इत्यादावेकहलादावित्युदादेशानापत्तिः, भवति च ककारमकाररूपवर्णद्वयस्य स्वं कुम्भशब्दस्तद्घटकत्वं स्वघटकोत्तरत्वाभाववत्त्वञ्चेत्युभयसंबन्धेन कुम्भशब्दविशिष्टत्वमिति चेन्न। स्वघटकविशिष्टसंख्याभाववत्वरूपतृतीयसंबन्धस्याद्यन्तत्वयोर्लक्षणे निवेशेनादोषात्। वैशिष्ट्यं च संख्यायां स्वपूर्ववृत्तित्वस्वोत्तरवृत्तित्वोभयसंबन्धेन। तेन ककारमकारयोर्निरुक्तोभयसंबन्धेनोकारविशिष्टद्वित्वसंख्यावत्त्वेन तत्त्वाभावान्न दोषः। एवमन्तत्वलक्षणेप्यूहनीयम्। न च धुगित्यादौ घटकत्वस्यापि लोकत एव सिद्धेः परिभाषा व्यर्थैव न वा सूत्रवार्तिककारयोः स्थूलदर्शित्वमिति वाच्यम्। घटकत्वस्य स्वव्यापकत्वस्वव्याप्यत्वाभाववत्त्वोभयसंबन्धेन स्वविशिष्टत्वरूपतया स्वस्मिन् स्वव्यापकत्वेपि स्वव्याप्यत्वाभावरूपद्वितीयसंबन्धाभावेन स्वस्य स्वघटकत्वासंभवात्। व्याप्यव्यापकभावश्च विषयितासंबन्धेन ज्ञानरूपमधिकरणमादाय बोध्यः। एवं घटितत्वमपि विषयितासंबन्धेन स्वव्याप्यत्व स्वव्यापकत्वाभाववत्वोभयसंबन्धेन स्वविशिष्टत्वरूपं बोध्यम्। न च येनाविधिरित्यत्र स्वस्य चेत्युक्तेरस्यापि तेनैव सिद्धेरवतरणासंगतिरिति वाच्यम्। स्यस्य चेत्यस्यैतत्परिभाषामूलकत्वेनावतरणकाले त-

म इति किं त्वेकपुत्रसत्व एव ॥ अनेन चाशास्त्रीयस्याप्यतिदेशः । अत एव इयायेत्यादावेकाच्त्वनिबन्धनद्वित्वसिद्धिः । अत एव भवतीत्यादौ भू इत्यस्याङ्गत्वम्, इयानित्यादौ कार्यकालपक्षे तद्धितान्तत्वनिबन्धनप्रातिपदिकत्वं च सिध्यति । अन्यथा यस्माद्विहितस्तदादित्वाभावान्न स्यात् । यत्तु यो ऽर्थवांस्तत्रार्थस्य त्यागोपादानाभ्यामेकाज्व्यपदेशो यथेयायेत्यादावर्थवतो धातोर-

---

दज्ञानेन तत्संगतेः सुवचत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । एकस्मिन्, असहाये । निमित्तसद्भावात्, वर्णसमभिव्याहाररूपसहायसत्वात् । त्रिशिष्टोपदेशो मुख्यो व्यवहारः तद्विशिष्टेन तुल्यं कार्यं कर्तव्यमिति शेषः । तेन तुल्यमिति वतिः । वस्तुतस्तु व्यपदेशिवदिति तत्रतस्येवेति सप्तम्यन्ताद्वतिः । असहायत्वं च मुख्यधर्मवदघटितत्वं, मुख्यधर्मवदघटकत्वं, मुख्यधर्मवदसमभिव्याहृतत्वं चेति त्रितयरूपं बोध्यम् । मुख्यधर्मश्चारोप्यमाणो धर्मः । तथा च सभासन्नयनशब्दे भासन्नयनवृत्तिवृद्धत्वं, भासन्नयनशब्दस्य समर्थप्रातिपदिकत्वं, सभूशब्दे वृद्धित्वस्यानतिदेशेन सभासन्नयनशब्दस्य वृद्धत्वं च नेति त्रयाणां क्रमेण फलानि बोध्यानि । एवं दरिद्राधातावपि त्रयाणां फलान्येकत्र बोध्यानि । किं त्वेकपुत्रसत्वे एवेति । बहुपुत्रसत्वे तस्य ससहायत्वादिति भावः । अनेनास्य न्यायस्य लौकिकत्वं सूचितम् । स्पष्टं चेदं भाष्येपि । अत एव, अस्य न्यायस्य लौकिकत्वेनाशास्त्रीयधर्मातिदेशे प्रवृत्तेरेव । कार्यकालेति । यथोद्देशे तु स्थानिवत्त्वेनापि तत्सिद्धम् । अन्यथा, अस्य न्यायस्याशास्त्रीयधर्मातिदेशे ऽप्रवृत्तिस्वीकारे । आद्यन्तसूत्रस्थकैयटोक्तमनुवदति । यत्त्विति । अर्थवतो धातोरिति । तत्तच्छब्दफलव्यापारैतन्त्रितयारब्धसमुदायरूपस्येत्यर्थः । वर्णरूपइति । न चैकाजितिबहुव्रीहित्वात्पुनरेतदनुपपन्नमेवेति वाच्यम् । धातोर्निरुक्तत्रितयारब्धसमुदायरूपत्वेन तत्तद्वर्ण-फलव्यापारान्यतरै-तद्द्वयारब्धसमुदायरूपे तदवयवे एका-

यं वर्णरूप एको ऽजिति कैयट,स्तन्न । तस्यैकपदा ऋगित्यत्र भाष्योक्तरीत्या मुख्यव्यवहारसत्वात् । एकपदा ऋगित्यत्रार्थेन युक्तो व्यपदेश इति भाष्ये उक्तम् । ऋक्त्वादेरर्थशब्दोभयवृत्तित्वेन तस्याः शब्दमात्ररूपं पदमेको ऽवयव इत्यर्थ इति तदाशयः ॥ तस्मादेकस्मिंस्तत्तद्धर्मारोपेण युगपद्यथा ज्येष्ठत्वादिव्यवहारो यथा च शिलापुत्रकस्य शरीरमित्यादावेकस्मिन्नारोपितानेकावस्थाभिः समुदायरूपत्वाद्यारोपेणैतस्य शरीरमित्यादिव्यवहारस्तथात्रैकाच्त्वादिव्यवहारोपपत्तिरिति लोकन्यायसिद्धेयम् ॥ न चासहाय एवैतत्प्र-

---

ज्व्यपदेशकरणे बाधकाभावात् । मुख्यव्यवहारसत्वादिति । तथोपपादने गौणत्वाभावेन लोकदृष्टान्तविरोध इति भावः । अर्थमाश्रित्य यो व्यवहारः स मुख्य एवेत्यत्र भाष्यं प्रमाणयति । एकपदेति । तथा च यत्र मुख्यव्यवहारो नास्ति स एतद्विषय इति भावः । ज्येष्ठत्वादीति । आदिना मध्यमत्वकनिष्ठत्वसंग्रहः । इकारस्यासहायत्वाभावेनेति । एकाच्त्वरूपमुख्यधर्मवद्घटकत्वादिति भावः । अन्यत्र विस्तर इति । उद्द्योतादावित्यर्थः । वस्तुतस्त्वनया परिभाषया स्वस्मिन् स्वघटकत्वस्वघटितत्वे एवातिदिश्येते । एकस्मिन्घटकत्वव्यवहारप्रयोजकीभूतस्वव्यापकत्वरूपैकसंबन्धवति एवं घटितत्वव्यवहारप्रयोजकीभूतस्वव्याप्यत्वरूपैकसंबन्धवति च व्यपदेशिवत् घटकत्वघटितत्वव्यवहारप्रयोजकीभूततत्तदुभयसंबन्धरूपवैशिष्ट्यवतीव कार्यं घटकत्वघटितत्वव्यवहाररूपं भवतीत्यर्थः । अत एव निजौ चत्वार एकाच इति भाष्यं स्वरसत उपपद्यते। नागेशोक्तं तु पूर्वोक्तं सर्वमयुक्तमेव । रामशब्दस्यासहायत्वेन जराशब्दत्वातिदेशापत्तेः । न च स्वस्मिन् स्वमुखप्रविष्टधर्मस्यैवानेनातिदेशः यथा अशब्दे स्वम् अशब्दः मुखे प्रविष्टो यस्यैवंभूतस्य अकारान्तत्वाकारादित्वधर्मस्यैवातिदेशो न जराशब्दत्वादेरेवं धुगित्यादिधातौ धात्ववयवत्वादेरतिदेश इति न काप्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् । एकस्मिन्पु-

वृत्तौ भवतीत्यत्र भू इत्यस्याङ्गत्वानापत्तिः ससहायत्वादिति वाच्यम् । शपमादायाङ्गत्वे कार्ये यस्माद्विहितस्तदादित्वे तस्य ससहायत्वाभावाल्लोके विजातीयकन्यादिसत्वेऽप्येकपुत्रस्य तस्मिन्नेवायमेव ज्येष्ठ इत्यादिव्यवहारवत् ॥ न चैवं निजौ चत्वार एकाच इति भाष्यासङ्गतिरिकारस्यासहायत्वाभावेन तत्रैकाच्त्वानुपपादनादिति वाच्यम् । एकस्मिन्नित्यस्यापर्यालोचनया तत्प्रवृत्तेः ॥ अर्थवता व्यपदेशिवद्भाव इत्यत्रार्थवत्पदेनाप्यसहायत्वमुपलक्ष्यते । अर्थबोधकेन शब्देन व्यपदेशिसदृशो भावः कार्यं लभ्यत इति तदर्थः । प्रायो ऽसहाय एवार्थवत्वात् ॥ कुरुते इत्यादौ तशब्दाकारो ऽचामन्त्य इति व्यवहारे स आदिर्यस्येति व्यवहारे चासहाय एवेति तत्र व्यपदेशिवद्भावेन टिसं-

---

त्रे ज्येष्ठत्वाद्यतिदेशानापत्तेः कुम्भशब्दादिककाररूपहलि हल्द्वयघटितत्वातिदेशेन विशिष्टस्यैकहलादित्वानापत्तेः केवलेकारे ऽजव्यवहितपूर्वत्वापत्त्या यणाद्यापत्तेः । भूधुगित्यादौ दुह्शब्दस्य मुख्यधर्मवद्भूधात्ववयवसमभिव्याहृतत्वेन मुख्यधर्मवद्दकारादिघटितत्वेन च दुह् इत्यस्यासहायत्वाभावाद्धात्ववयवत्वानतिदेशेन भष्भावानापत्तेश्च । मम त्वेतत्सर्वमाञ्जस्येनैवोपपद्यते । न च घटकत्वघटितत्वमात्रातिदेशे एकपुत्रसत्वेयं मे ज्येष्ठ इत्यादिव्यवहारो न स्यादिति वाच्यम् । घटकत्वघटितत्वमात्रातिदेशेनैव ज्येष्ठत्वादिव्यवहारस्य सूपपादत्वात् । स्वज्येष्ठपुत्रत्वं च स्वपुत्रसमुदायविशिष्टत्वं, वैशिष्ट्यं च स्वघटकत्व—स्वघटकोत्पत्त्युत्तरकालिकोत्पत्तिकत्वाभाववत्वोभयसंबन्धेन । एवं कनिष्ठत्वं स्वपुत्रसमुदायविशिष्टत्वं, वैशिष्ट्यं च स्वघटकत्वस्वघटकोत्पत्तिपूर्वकालिकोत्पत्तिकत्वाभाववत्वोभयसंबन्धेन । लक्षणसमन्वयस्तु स्वयमूहनीयः । मध्यमत्वं च स्वाभाववत्वस्वाभाववत्वस्वघटकत्वैतत्त्रितयसंबन्धेन

ज्ञासिद्धिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ३० ॥

ननु गर्गादिभ्यो विहितो यञ् तदन्तविधिना परमगर्गादिभ्योपि स्यादत आह ॥

ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति ॥ ३१ ॥

निरुक्तपुत्रसमुदायविशिष्टत्वम् । आद्ये ऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकसबन्धौ च स्वघटकोत्पत्तिपूर्वकालिकोत्पत्तिकत्व--स्वघटकोत्पत्युत्तरकालिकोत्पत्तिकत्वाभाववत्वोभयरूपौ, द्वितीये तु तौ--स्वघटकोत्पत्युत्तरकालिकोत्पत्तिकत्व -स्वघटकोत्पत्तिपूर्वकालिकोत्पत्तिकत्वाभाववत्वोभयरूपौ । यत्र कखगनामानस्त्रयः पुत्रा देवदत्तस्य तत्र खपुत्रे निरुक्तपुत्रसमुदायघटककपुत्रोत्पत्त्युत्तरकालिकोत्पत्तिकत्वेनाद्यसंबन्धसत्वेप्येकसत्वेपि द्वयं नास्तीतिरीत्योभयसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाद्यस्वाभाववत्त्वम् । एवं स्वघटकगपुत्रोत्पत्तिपूर्वकालिकोत्पत्तिकत्वेन तदभावरूपैतत्संबन्धाभावेनापरसंबन्धसत्वेप्युभयसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्वितीयस्वाभाववत्त्वं स्वघटकत्वं चेति संबन्धत्रयेण पुत्रसमुदायविशिष्टत्वान्मध्यमपुत्रत्वलक्षणसमन्वयः । एकपुत्रसत्वे तु स्वाभाववत्वरूपसंबन्धद्वयस्य विद्यमानतयाकेवलस्वघटकत्वमात्रातिदेशेन मध्यमत्वव्यवहारोपि सूपपद्यतइति दिक् ॥ ३० ॥

तदन्तविधिनेति । प्रातिपदिकस्य विशेष्यत्वाद्येनविधिरित्यनेनेत्यर्थः । ग्रहणवता प्रातिपदिकेनेति । ग्रहणवत्प्रातिपदिकप्रयोज्यं तदन्तकर्मकं ग्रहणं नेति परिभाषार्थः । इयं चोक्तप्रातिपदिकस्य विशेष्यत्वे तात्पर्यग्राहिका। ग्रहणवत्प्रातिपदिकत्वं च उगिद्ग्रहणभिन्नत्वे सति वर्णग्रहणभिन्नत्वे सति प्रत्ययग्रहणभिन्नत्वं. तेनोगितश्चातइञ् यञिञोश्चेत्यादौ नैतत्प्रवृत्तिः । वस्तुतस्तु उगिद्ग्रहणभिन्नत्वेत्यस्य न फलमुगितश्चेत्यादावनुपसर्जनाधिकारेण स्त्रीप्रत्ययमात्रे तदन्तविधेर्ज्ञापनात् । यत्तु प्रातिपदिकत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नबोधकत्वं गृह्यमाणप्रातिपदिकत्वमिति । तन्न । द्व्यच इत्यादेर्द्व्यच्त्वस्य प्रातिपदिकत्वव्याप्यत्वाभावेन निषेधाप्रवृत्त्या तदन्तविधावने-

इयं च समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध उगिद्वर्णग्रहणवर्जमिति वार्तिकस्थप्रत्ययांशानुवादः । अत एवायं प्रत्ययविधिविषय एव । अत एव येन विधिरिति सूत्रभाष्ये प्रत्ययविधिभिन्ने ऽस्तृन्नित्यादौ गृह्यमाणप्रातिपदिकेनापि तदन्तविधिप्रतिपादनं स्वसा परमस्वसेत्याद्युदाहरणं च संगच्छते ॥ अत एव च तदन्तविधिसूत्रे भाष्ये समासेत्यादिनिषेधस्य कथनवदस्य न कथनम् । सो ऽपि निषेधो विशिष्य तत्तद्रूपेण गृहीतप्रातिपदिकसूत्रएव । ध्वनितं चेदमसमासे निष्कादिभ्य इति सूत्रे भाष्ये॥अत्र च ज्ञापकं सपूर्वाच्चेति सूत्रम् । अन्यथा पूर्वादिनिरित्यत्र तदन्तविधिनैव सिद्धे किं तेन ॥ ३१ ॥

काश्वपि प्रवृत्त्यापत्तेः । न च प्रातिपदिकमात्रवृत्तिविषयताप्रयोजकत्वं तत्त्वम् । अतइञित्यादेरपि तथात्वेन तदन्तविधिनिषेधापत्तेः । न च सिद्धान्ते अस्मायामेधेत्यादावसन्तादित्यर्थानापत्तिरिति वाच्यम् । असूपदस्य प्रत्ययबोधकत्वेनोक्तप्रातिपदिकत्वाभावात् । प्रत्ययमात्रग्रहणभिन्नत्वमितिनिवेशे तु न मानम् । प्रत्ययविधिविषयएवेति । तत्त्वं च प्रत्ययविशिष्टविधायकत्वे सति प्रत्ययाधिकारपठितत्वम् । वैशिष्ट्यं च स्वतादात्म्य, स्वनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयत्वान्यतरसंबन्धेन । गर्गादिभ्यो यञित्यादौ तादात्म्येन प्रत्ययविशिष्टविधायकत्वा, न्नान्तादसंख्यादेरित्यादौ प्रत्ययनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयमडागमविधायकत्वात्प्रत्ययविधित्वम् । प्रत्ययाधिकारपठितत्वमात्रोक्तौ त्वग्रान्तेत्यादावपि प्रत्ययविधित्वेन व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति निषेधादग्रदन्नित्यस्यासिद्ध्यापत्तेः । वक्ष्यमाणपरिभाषाया अपि प्रत्ययविधिविषयत्वएव प्रवृत्तेः । सोपि निषेध इति । प्रत्ययविधौ प्रतिषेध इत्यर्थः । विशिष्येत्यस्यार्थमाह । तत्तद्रूपेणेति । उगिद्वर्णग्रहणभिन्नमित्येतन्निषेधबोधितेनोगिद्ग्रहणाभिन्नत्वे सतीत्यादिपूर्वोक्तरूपेणेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

नन्वेवं सूत्रान्ताट्ठक् दशान्ताड्ड एकगोपूर्वादित्यादेः केवलसूत्रशब्ददशन्शब्दैकशब्दादिष्वपि प्रवृत्तिर्व्यपदेशिवद्भावात्स्यादत आह ॥

व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेन ॥ ३२ ॥

पूर्वात्सपूर्वादिनिरित्येकयोगएव कर्त्तव्ये पृथग्योगकरणमस्या ज्ञापकम्। न चेष्टादिभ्य इति सूत्रे ऽनुवृत्त्यर्थं तथा पाठो ऽत एवानिष्टीत्यादिसिद्धिरिति वाच्यम्। ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येनानिष्टीत्यादिप्रयोगाणामनिष्टत्वात्।

एकशब्देति । वस्तुतस्त्विदमयुक्तं पूर्वत्वादिघटितधर्मस्य व्यपदेशिवद्भावेनानतिदेशात् । अन्यथा इक्यप्यजव्यवहितपूर्वत्वातिदेशेन यणापत्तिः । पूर्वात्सपूर्वादिति । न च कैयटोक्तरीत्या सूत्रोपात्तान्तादिशब्दे एवैतत्प्रवृत्त्या कथमेतज्ज्ञापकम् । सूत्रेन्तादिपदोपादाने एतत्प्रवृत्तिस्वीकारादेव रौण इत्यादौ व्यपदेशिवद्भावेन रोणीशब्दान्तत्त्वादणादिसिद्धिरन्यथानया निषेधाद्व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्त्या तदनापत्तिरिति वाच्यम् । तत्रत्यान्तादिशब्दस्यावयववाचकपरत्वेनादोषात् । न च पूर्वीत्यस्यासिद्धिः सपूर्वकत्वस्य पूर्वशब्दे पूर्ववदनतिदेशादिति वाच्यम् । अस्य ग्रन्थस्य पूर्वान्तादिनिरित्येकयोगएव कर्तव्ये योगद्वयकरणमस्या ज्ञापकमित्याशयात् । न च कृतपूर्वीत्यत्र सूत्रस्य चारितार्थ्येन पूर्वीत्यत्रासामर्थ्यादिन्यनापत्तिः। पूर्वादिनिरितियोगविभागे तु सामर्थ्यादसामर्थ्येपि तत्प्रवृत्तेरिति वाच्यम्। इष्टादिषु पूर्वशब्दं निवेश्य इष्टाद्यन्तेभ्यइनिरित्यनेनैव कृतपूर्वीत्यादिसिद्धौ पूर्वान्तादिति पृथग्योगकरणेनासामर्थ्येप्येतत्प्रवृत्तेरुक्तरूपद्वयसिद्धौ पृथग्योगकरणस्य ज्ञापकत्वे वाधकाभावात्। कृतपूर्वीत्यत्राप्यसामर्थ्याविशेषात्सूत्रवैयर्थ्येनासामर्थ्येप्येतत्प्रवृत्तेरावश्यकत्वेनोक्तज्ञाप-

एकयोगे ऽपि तावत उत्तरत्रानुवृत्तौ बाधकाभावाच्च॥ अत एव नान्तादसङ्ख्यादेरिति चरितार्थम् । अन्यथा पञ्चम इत्यादावपि व्यपदेशिवद्भावेन सङ्ख्यादित्वात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ॥ इयं च प्रातिपदिकग्रहणे एव न तु प्रातिपदिकाप्रातिपदिकग्रहणे तेनोगितश्चेत्यत्र न दोष इति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् । इयं ग्रहणवतेति च परिभाषा प्रत्ययविधिविषयैवेत्यसमासे निष्कादिभ्य इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः । तेन अहन्नित्यादेः परमाहन्शब्दे केवलाहन्शब्दे च प्रवृत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ३२ ॥

ननु वान्तो यीत्यादौ यादौ प्रत्ययइत्यर्थः कथमत आह॥

कस्य सुस्थत्वाच्च। ग्रन्थतत्त्वविदस्तु एकयोगेइतिग्रन्थस्य गणेपूर्वान्तइति प्रपठ्य इष्टादिभ्यइनिरित्येवंरूपे एकस्मिन् योगे कर्तव्ये इष्टादिभ्य इत्यतः पृथक् भिन्नं पूर्वात्सपूर्वादिति योगयोः करणं पूर्वादिनिः सपूर्वाच्चेत्येवंरूपमस्या ज्ञापकमित्यर्थो न तु पूर्वात्सपूर्वादिनिरित्येवंरूपे एकयोगे इत्यर्थः । एकयोगेपीति । इष्टादिभ्य इति योगेपि, तावतोन्तमात्रस्य, उत्तरत्र इष्टादिभ्य इत्यत उत्तरम्, अनुवृत्तौ सबन्धे। अयं भावः।गणे पूर्वशब्दं प्रपठ्य इष्टाद्यन्तेभ्य इनिरिति वक्तव्ये पूर्वादिनिः सपूर्वाच्चेति सूत्रकरणं ज्ञापकमिति । योगविभागस्य ज्ञापकत्वं तु न परिभाषास्वीकारेपि गणे पूर्वशब्दं निवेश्येष्टादिभ्यइनिस्तदन्ताच्चेतिन्यासेनेष्टसिद्धेस्तस्य सिद्धान्तेपि वैयर्थ्यात्।न चासामर्थ्ये वृत्त्यर्थं पूर्वादिनिरिति योगस्यावश्यकत्वमिति वाच्यम् । इष्टादिष्वेव द्विवारं पूर्वशब्दस्य पाठेनैकस्यासामर्थ्येपि प्रवृत्त्यर्थत्वेन पूर्वीतिसिद्धे पूर्वीदिनिरित्यादियोगद्वयस्य परिभाषाज्ञापकत्वे बाधकाभावादिति प्राहुः । अत एवेति । एतत्परिभाषास्वीकारादेवेत्यर्थः । प्रातिपदिकगृहणएवेति । निरुक्तगृहणवत्प्रातिपदिकएवेत्यर्थः । तथा च निरुक्तग्रहणवत्प्रातिपदिकगृहणभिन्ने व्यपदेशिवद्भावो भवतीति परिभाषार्थो बोध्य इति दिक् ॥ ३२ ॥

यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे ३३॥

तदन्तविधेरपवाद इयम् । वाचनिक्येषा येनविधिरित्यत्र भाष्ये पठिता । अस्याश्च स्वरूपसती सप्तमी निमित्तम्॥ अत एव नेड् वशि कृतीत्यादौ वशादेः कृत इत्याद्य-

---

कथमिति । तदन्तविधेः संभवादिति भावः । न च याम्सप्रत्ययाप्रसिद्ध्या न तदन्तविधिरिति वाच्यम् । गोमयमत्तीति गोमयात् ततो णिचि लटि गोमययतीत्यादौ तत्प्रसिद्धेः । यस्मिन्विधिः ॥ अल्मात्रवृत्तिविषयताप्रयोजके सप्तम्यन्ते विशेषणताप्रयोजके पदे यो विधिः स तदलादौ बोद्धव्यः । वाचनिक्येषेति । भाष्ये वचनरूपेणैवैषा पठिता न तु ज्ञापकमुपन्यस्तमिति भावः । अत्र ज्ञापकं तु नल्यपीतिसूत्रम् । अन्यथा प्रदायेत्यादौ हलन्ताङ्कित्प्रत्ययपरत्वाभावेनेत्वाप्राप्त्या सूत्रवैयर्थ्यं स्पष्टमेव । न च प्रदायच्छत्रमित्यादौ तुकि तत्संभवः । न च तुको बहिरङ्गासिद्धत्वं, नाजानन्तर्यइति निषेधादिति वाच्यम् । आतो लोप इटि चेत्यादावप्यजन्तार्धधातुकइत्यर्थेन तुकः पूर्वमेव लोपप्रवृत्त्या ईत्वस्य प्राप्त्यभावेन तद्वैयर्थ्यस्य सूपपादत्वात् । केचित्तु रथवदयोश्चेतिसूत्रमस्यां ज्ञापक, मन्यथा कोः कदित्यत्राजन्तइत्यर्थेन कोः कदादेशे कद्रथ इत्यादिसिद्धेस्तद्व्यर्थं स्यादिति वन्दति । तन्मन्दम् । रथशब्दादाचारक्विबन्तात्कर्तरि क्विपि कद्रथ् इतिथान्ते सूत्रस्य चारितार्थ्यादिति दिक् । स्वरूपसती सप्तमीति । न तु तदर्थो विवक्षित इति भावः । आदिग्रहणसामर्थ्यादिति । इदं च न्यायसिद्धार्थानुवादकं, येनविधिरितिसूत्रस्य समानाधिकरणे विशेषणएव प्रवृत्त्या ऽर्थाधिकारानुरोधादुत्सर्गसमानदेशा इति न्यायेन चास्या अपि समानाधिकरणविशेषणएव प्रवृत्त्या सामानाधिकरण्यस्य समानविभक्तिकत्वएव संभवादिति भावः । केचित्त्वार्धधातुके वलीतिन्यासेन सिद्धे आदिग्रहणं व्यर्थमेवेति वदन्ति । अन्ये तु तस्मिन्नितिपरिभाषया सप्तमीनिर्देशस्य निरवकाशत्वाद्वलाद्यार्धधातुकाव्य-

र्थलाभः ॥ इयं चार्द्धधातुकस्येडिति सूत्रे वलादेरित्यादिग्रहणसामर्थ्याद्विशेष्यविशेषणयोरुभयोः सप्तम्यन्तत्वएव प्रवर्तते । तेन ङःसिधुडित्यादौ सादेः पदस्येति नार्थः ॥ तीषसह, सेसिचीत्यादौ यथा तादेरित्याद्यर्थलाभस्तथा शब्देन्दुशेखरे निरूपितम् ॥ ३३ ॥

वहितपूर्वस्येडागमापत्त्या नैतद् युक्तमिति प्राहुः । नार्थ इति । समानाधिकरणविशेषणाभावाद्, असंभवाच्च सान्तस्य पदस्येत्यपि नार्थ इति भावः । दिवस्पृथिव्योरित्यत्र तत्संभवेपि नैकमुदाहरणमितिन्यायेन सामान्यतः सूत्रस्य वैयर्थ्यमित्याशयः । शब्देन्दुशेखरे निरूपितमिति । तत्र हि तीतिप्रथमार्थे सप्तमी । तस्य वलादिपदार्थैकदेशे वल्पदार्थे ऽभेदेनान्वयस्तथा च तकाराभिन्नो यो वल् तदादेरित्यर्थ उक्तपरिभाषाप्रवृत्तिं विनापि सिध्यति एवं सेसिचीत्यत्रापि बोध्यम् । वस्तुतस्तीत्यादिसप्तम्याव्यवहितपूर्वोपस्थित्या तकाराव्यवहितपूर्वेभ्य इषादिभ्यः परस्य वलादेरार्धधातुकस्येडित्याद्यर्थाश्रयणेनैवेष्टसिद्धिरिति शेखरकारोक्तप्रयासो व्यर्थ एवेति बोध्यम् । केचित्तु वान्तोयीत्यादौ प्रत्ययघटकयकाराव्यवहितपूर्वस्य ओदौदन्ततदादेर्वान्त आदेश इत्याद्यर्थेन सर्वत्रेष्टसिद्ध्या परिभाषा व्यर्थैव । न चोष्ट्रगोयुगमित्यत्रोष्ट्रगोशब्दस्यौकारान्ततदादित्वेनावादेशापत्तिरिति वाच्यम् । औकारसाहचर्येण तत्प्रत्ययघटकाघटितस्यैव तदादेर्ग्रहणेन गोशब्दस्य प्रत्ययघटकत्वेन तदप्राप्तेः । गव्युगचि कर्तव्ये प्रत्यये ओकारोच्चारणसामर्थ्यान्न वान्तादेश इति तु न युक्तं, उष्ट्रगोयुगशब्दस्याच्छब्देन समासे ततो णिचि टिलोपे निष्पन्नोष्ट्रगोयुग् इति गान्तस्य तृशब्देन समासे पुनर्णिचि ततः क्विपि उगृत् इति टेर्लोपे क्विब्निमित्तकयलोपे उष्ट्रगो इत्योकारान्तरूपासिद्ध्यर्थं तस्यावश्यकत्वात् । गव्युगच्प्रत्यये तु पूर्ववत् प्रक्रियायां वकारस्योठि औकारान्तरूपापत्तेः । यकाराव्यवहितपूर्वयोः प्रत्ययाव्यवहितपूर्वयोरोदौतोरिति तु न सूत्रार्थः, हे भानो यातीत्यादावप्यवादेशापत्तेः। ङमो ह्रस्वादित्यत्र तु पदेपरे यो ङम् ततः परस्याच इत्यर्थेन नव्यमतेपि न

घटपटं घटपटावित्यादिसिद्ध्यआह ॥

सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवति ३४

द्वन्द्वश्च प्राणीत्यादिप्रकरणाविषयः सर्वो द्वन्द्व इत्यर्थः॥चार्थे द्वन्द्व इति सूत्रेण समाहारेतरेतरयोगयोरविशेषेण द्वन्द्वविधानान्न्यायसिद्धेयम् ॥ तिष्यपुनर्वस्वोरिति सूत्रस्थं बहुवचनस्येतिग्रहणमस्या ज्ञापकम् । तद्धीदं ति-

परमदण्डिनावित्यत्र नुमुट् । मीनातीत्यत्रेत्संज्ञकशकारादावित्यर्थस्तु लक्षणया बोध्यः । यद्वेत्संज्ञकशे परत आत्वं नेत्यर्थः । न च शस्येत्संज्ञालोपाभ्यामपहारात्कथं तत्परत्वमिति वाच्यम् । सामर्थ्याद् भूतपूर्वतत्परत्वाश्रयणेनादोषात् । इत्संज्ञालोपयोर्लक्ष्ये एव प्रवृत्तिस्वीकारात् । एतद्वचनस्यासत्वादेवैकहलादौतादौचेत्यादावादिग्रहणं चरितार्थमित्यन्यत्र विस्तर इति प्राहुः ॥ ३३ ॥

घटपटं घटपटावित्यादिसिद्ध्यइति । न च नवीनमते उद्भूतावयवभेदविवक्षायामितरेतरयोगद्वन्द्वेन तिरोहितावयवभेदविवक्षायां समाहारद्वन्द्वेन चोक्तरूपद्वयं सिद्ध्यतीति वाच्यम् । सर्वनामातिरिक्तशब्देष्वेकत्रोभयविवक्षाया अभावेन रूपद्वयानापत्तेः । अत एवानेकवृक्षतात्पर्ये ऽपि वृक्षा इति वनमिति च व्यवस्थयैव प्रयोगो न तु वनानि वृक्ष इति । सर्वो लोकः सर्वे लोका इति द्विविधस्यापि लोके प्रयोगात्सर्वनामस्थले उभयविवक्षापि । सर्वो द्वन्द्व इति । इयं च परिभाषा द्वन्द्वविषये ऽप्युभयविवक्षायां तात्पर्यग्राहिका । बहुवचनग्रहणमिति । द्वन्द्वविषये उद्भूतावयवभेदविवक्षामात्रस्वीकारे सर्वत्र बहुवचनस्यैव सत्वेन तद्ग्रहणं निष्फलं, तिरोहितावयवभेदविवक्षामात्रस्वीकारे सर्वत्रैकवचनस्यैवोत्पत्त्या बहुवचनासंभवात्सद् व्यर्थमिति भावः । तद्वैकल्पिकत्वस्यापीति । जातिप्राधान्यएकवद्भावो व्यक्तिप्राधान्ये तदभाव इत्येवंरूपस्य व्यवस्थितविकल्पस्येत्यर्थः । न चैतद्वैकल्पिकत्वज्ञापनेन बहुवचनग्रहणस्य चारितार्थ्येनोक्तपरिभाषाज्ञापकत्वासंभव इति वाच्यम् । फल्गुनी-

ष्यपुनर्वस्वित्यत्र तद्व्यावृत्त्यर्थम् । न चैवमप्यत्र जातिरप्राणिनामिति नित्यैकवद्भावेन बहुवचनाभावादिदं सूत्रं व्यर्थमिति वाच्यम् । तद्वैकल्पिकत्वस्याप्यनेन ज्ञापनात् । न चैते प्राणिन इति वाच्यम् । आपोमयः प्राण इति श्रुतेरद्भिर्विना ग्लायमानप्राणानामेव प्राणित्वात् । स्पष्टं चेदं तिष्यपुनर्वस्वोरिति सूत्रे भाष्ये ॥ अत एव द्वन्द्वश्च प्राणीत्यादेः प्राण्यङ्गादीनामेव समाहार इति विपरीतनियमो न ॥ ३४ ॥

सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते ३५

व्यत्ययो बहुलमिति सूत्रे भाष्ये बहुलमिति योगविभागेन षष्ठीयुक्तश्छन्दसीति सूत्रे वेति योगविभागेन चैषा साधिता । तेन प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युध्यतीत्यादि सिद्धम् । युध्यतइति प्राप्नोति ॥ ३५ ॥

प्रोष्ठपदानामित्यतो नक्षत्रग्रहणानुवृत्तिसंभवे पुनः सूत्रे नक्षत्रग्रहणेन नक्षत्रव्यक्तिप्राधान्यएवैतत्प्रवृत्तेर्जातिप्राधान्ये प्रवर्तमानस्य जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावस्यात्र विषयाभावेन, व्यक्तिप्राधान्येपि पूर्ववदेकतरविवक्षामात्रस्वीकारे बहुवचनग्रहणवैयर्थ्यस्य सूपपादत्वात् । अत एव, बहुवचनग्रहणज्ञापितपरिभाषासत्वादेव । उक्तविपरीतानियमे त्वन्यत्र तिरोहितावयवभेदविवक्षाया अभावेन बहुवचनग्रहणं व्यर्थमेव स्यादिति भावः ॥ ३४ ॥

विकल्पस्य प्रक्रान्तत्वादाह । सर्वे विधय इति । आचार्यैरिति शेषः । विकल्पन्तइति पाठस्तूचितः । मूलमाह । व्यत्ययइति । वेति योगविभागेनेति च । एवं चानेन योगविभागेन सर्वेष्टसिद्धौ छन्दसि विकल्पविधायकान्यन्यानि वचनानि निरर्थकानीति ध्वनितम् । तेन । सर्ववि-

ननु क्षिय इत्यादावियङ्कथमत आह ॥

प्रकृतिवदनुकरणं भवति ॥ ३६ ॥

क्षिय इतीयङ्निर्देशोऽस्या ज्ञापकः ॥ तत्रैव प्रातिपदिकत्वनिबन्धनविभक्तिकरणादनित्या चेयमिति क्षियोदीर्घादिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ ३६ ॥

ननु रामावित्यादौ वृद्धौ कृतायां कार्यकालपक्षे कथं पदत्वमुभयत आश्रयणेऽन्तादिवत्वाभावाद्यस्माद्विहितस्तदादितदन्तत्वाभावादत आह ॥

एकदेशविकृतमनन्यवत् ॥ ३७ ॥

धीनां वैकल्पिकत्वेन ॥ ३५ ॥

इयङ् कथमिति । सूत्रघटकक्षिशब्दस्य धात्वनुकरणत्वेपि धातुत्वाभावादिति भावः । प्रकृतिवदनुकरणं भवति । प्रकृतिवत्, अनुकार्यवृत्तिधर्मवदित्यर्थः । नन्वनेन धातुत्वातिदेशे प्रातिपदिकसंज्ञा न स्यादत आह । अनित्येति । ननु क्षिय इतिसूत्रे दीर्घान्तानुकरणे दीर्घग्रहणवैयर्थ्यापत्तिः ह्रस्वान्तानुकरणे विपराभ्यांजेरितिवद् गुणापत्तिश्चेति चेन्न । लक्ष्यघटकानुकार्यस्य क्षिशब्दस्य फलाभावाद् घित्वाभावेन तदनुकरणस्यास्यानेन न्यायेन घित्वाभावातिदेशाद् गुणाप्राप्तेः । सखिशब्दसाहचर्येणानुकरणक्षिशब्दावयवेकारभिन्नस्यैव घिसंज्ञासूत्रे ग्रहणादस्य घित्वाभावेन गुणाप्राप्तेश्चेति दिक् ॥ ३६ ॥

कार्यकाल इति । ननु पदसंज्ञायां यथोद्देशस्यैव पूर्वं सिद्धान्तितत्वादेतत्पक्षयोर्व्यवस्थिततयाद्यपक्षेणेष्टसिद्धेश्चात्र कार्यकालपक्षोद्भावनमयुक्तम् । किञ्च सुप्तदादित्वयोर्व्यपवर्गघटितत्वाभावेनान्तादिवत्वेनैव सिद्धेरुभयतइति निषेधोल्लेखोप्यसंगत इति चेन्न । कार्यकालपक्षस्य यदा कार्यं तदा संज्ञा स्वदेशत्याग इत्यंशद्वयरूपतया यथोद्देश-

अनन्यवदित्यस्यान्यवन्नेत्यर्थः। तत्रान्यसादृश्यनिषेधे ऽन्यत्वाभावः सुतराम्। अत एव तादृशादर्थबोधः। अन्यथा शक्ततावच्छेदकानुपूर्व्यज्ञानात्ततो बोधो न स्यात्। एवं च शमिति मान्तस्य यस्माद्विहितस्तत्त्वमौ इत्यस्य परादिवत्वेन सुप्त्वमिति तदादितदन्तत्वमार्थसमाजग्रस्तम्॥ छिन्नपुच्छे शुनि श्वत्वव्यवहारवन्मान्ते तत्त्वं

पक्षएवेत्येवकारेण स्वदेशत्यागस्यैव व्यावृत्त्या कार्यप्रवृत्तिकाले संज्ञाया आवश्यकत्वात् भपदसंज्ञेत्यादौ भसाहचर्यात्स्वादिष्वितिपदसंज्ञाया एव ग्रहणाच्च। उभयत इति निषेधस्य प्राचीनमते सर्वत्रैव प्रवृत्तेस्तदनुसारेणैतद्ग्रन्थप्रवृत्तेः। तदादित्वस्य प्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वघटितरूपतया व्यपवृक्तत्वेन नवीनमतेपि एतद्ग्रथस्य सुवचत्वाच्च। यथोद्देशपक्षेणेष्टसिद्धावपि कार्यकालपक्षेपि दोषवारणसंभवप्रदर्शनस्यैव ग्रंथकृदभिमतत्वाच्च। वस्तुतः परिभाषाफलं तु चकारेत्यत्र कर् इत्यस्याभ्याससंज्ञारूपं बोध्यम्। आनुमानिकस्थान्यादेशभावेन तु न निर्वाहः। पूर्वस्य कृ इत्यस्यानर्थकत्वेन तदप्रवृत्तेः। नचारेत्यत्र अरित्यस्य सर्वविकारत्वेनैतन्न्यायाप्रवृत्त्या कथमभ्यासत्वमिति वाच्यम्। द्वित्वशास्त्रीयोद्देश्यताश्रयद्वित्वशास्त्रीयविधेयताश्रयैतदुभयमात्रारब्धसमुदायत्वस्य ऋ ऋ इति समुदायनिष्ठस्यानेनारऋ इत्यत्रातिदेशेनारित्यस्य तादृशसमुदायघटकत्वेन तादृशविधेयताश्रयावधिकपूर्वत्वेन च तत्सिद्धेः। पूर्वोभ्यास इत्यनेनद्वित्वशास्त्रीयविधेयताश्रयद्वित्वशास्त्रीयोद्देश्यताश्रयैतदुभयमात्रारब्धसमुदायघटकस्यैव तादृशविधेयताश्रयावधिकपूर्वस्याभ्याससंज्ञाविधानान्नोर्णु इत्यस्याभ्याससंज्ञाप्रसङ्ग इति बोध्यम्। एकदेशविकृतमिति। एकदेशः स्वावयवो, विकृतमिति भावक्तान्तप्रकृतिकार्शआद्यजन्तम्। अनन्यवत् स्ववदित्यर्थः। तथा च स्वावयवविकारघटितं स्ववद् भवतीति यावत्। अत्रैकदेशेन विकृतमेकदेशो वा विकृतो यस्येति व्युत्पत्तिद्वयं तु न युक्तं मान्ताकारान्तोक्तशब्दयोर्निरुक्तैकदेशविकृतत्वासंभवात्। कथंचिदकारान्तरामशब्दे तत्संभवेपि तत्रातिदेशस्य निष्फलत्वात्। एक-

लोकन्यायसिद्धम् । अत एव प्राग्दीव्यत इति सू-

देशो विकृतो यस्मिन्निति बहुव्रीहिर्वात्र बोध्यः । न चैवं निर्जरशब्दे जराशब्दत्वापत्तिः । एकदेशविकृतपदेन स्वाघटकत्वस्वघटकमात्रोद्देश्यकाविकारेतरत्वैतदुभयसंबन्धेन स्वविशिष्टाघटितस्य ग्रहणात् । निरित्यस्य जरा इत्येतदघटकत्वेन स्वघटकमात्रोद्देश्यकाविकारो ह्रस्वरूपस्तदितरत्वेन च स्वविशिष्टतया निर्जरइत्यस्य तद्घटितत्वात्तदेकदेशविकृतत्वाभावात् । स्वघटकमात्रेति द्वितीयसंबन्धान्निवेशान्न रामाविति समुदायस्यैकदेशविकृतत्वम् । न चैवमपि निर्जरेत्यत्रारेतिसमुदायस्य जराशब्दत्वापत्तिः । स्वघटकोद्देश्यकाविकारेतरयावद्घटितस्याप्येकदेशविकृतपदेन ग्रहणात् । इत्थं च स्वघटकोद्देश्यकविकारघटितत्वस्वघटकोद्देश्यकाविकारेतरयावद्घटितत्वस्वविशिष्टाघटितत्वैतत्त्रितयसंबन्धेन स्वविशिष्टं स्ववद्भवतीति परिभाषार्थः । अत्र वैशिष्ट्यं च स्वाघटकत्वस्वघटकमात्रोद्देश्यकविकारेतरत्वरूपं पूर्वोक्तमनुसन्धेयम् । अत्र मात्रपदनिवेशादेव काण्डइत्यादावेतन्न्यायेन प्रातिपदिकत्वानतिदेशान्न प्रकारान्तरेण ह्रस्ववारणपरभाष्यविरोधः। शक्ततावच्छेदकानुपूर्वीति । न च शक्ततावच्छेदकानुपूर्वीरूपधर्मस्य विकृतावयवघटितत्वेन तदतिदेशासंभवात्कथं परिभाषासत्वेपि तादृशादर्थबोध इति वाच्यम् । एकदेशविकृतमनन्यवद्यथा भवेत्तथा करणीयमिति परिभाषार्थस्वीकारेण मान्तवृत्त्यानुपूर्व्यामेव तच्छक्ततावच्छेदकत्वारोपेण मान्तेपि तादृशशक्त्यनुमानेन ततो बोधस्य निष्प्रत्यूहत्वात् । केचित्तु रामशब्दत्वस्याखण्डतया विकृतावयवनिबन्धनकार्यत्वाभावेन परिभाषाप्रवृत्तिः सुलभैव । न चैवमेकदेशविकृतत्वासंभवः। तत्तच्छब्देषु वर्णकल्पनायामपि रामशब्दत्वादेरखण्डत्वे बाधकाभावात् । न चानुपूर्व्येव रामशब्दत्वावगमप्रयोजिका ऽत एव घटशब्दे न रामशब्दत्वबुद्धिः । तथा चात्र पूर्वोक्तदिशा ऽऽनुपूर्व्या अनतिदेशेन कथं रामशब्दत्वावगतिरिति वाच्यम्। आनुपूर्व्या अभावेपि परिभाषाया एवात्राखण्डरामशब्दत्वावगतिप्रयोजकत्वात् । आर्थसमाजेति । अर्थानामयमार्थः स चासौ समाजस्तेन ग्रस्तम् । अर्थसमाजेति पाठे तु अर्थानां समाज इति व्युत्पत्तिर्बोध्या ।

अनन्यवदित्यस्यान्यवन्नेत्यर्थः। तत्रान्यसादृश्यनिषेधेऽन्यत्वाभावः सुतराम्। अत एव तादृशादर्थबोधः। अन्यथा शक्ततावच्छेदकानुपूर्व्यज्ञानात्ततो बोधो न स्यात्। एवं च शमिति मान्तस्य यस्माद्विहितस्तत्त्वमौ इत्यस्य परादिवत्त्वेन सुप्त्वमिति तदादितदन्तत्वमार्थसमाजग्रस्तम् ॥ छिन्नपुच्छे शुनि श्वत्वव्यवहारवन्मान्ते तत्त्वं

पक्षएवेत्येवकारेण स्वदेशत्यागस्यैव व्यावृत्त्या कार्यप्रवृत्तिकाले संज्ञाया आवश्यकत्वात् भपदसंज्ञेत्यादौ भसाहचर्यात्स्वादिष्वितिपदसंज्ञाया एव ग्रहणाच्च। उभयत इति निषेधस्य प्राचीनमते सर्वत्रैव प्रवृत्तेस्तदनुसारेणैतद्ग्रन्थप्रवृत्तेः। तदादित्वस्य प्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वघटितरूपतया व्यपवृक्तत्वेन नवीनमतेपि एतद्ग्रथस्य सुवचत्वाच्च। यथोद्देशपक्षेणेष्टसिद्धावपि कार्यकालपक्षेपि दोषवारणसंभवप्रदर्शनस्यैव ग्रंथकृदभिमतत्वाच्च। वस्तुतः परिभाषाफलं तु चकारेत्यत्र कर् इत्यस्याभ्याससंज्ञारूपं बोध्यम्। आनुमानिकस्थान्यादेशभावेन तु न निर्वाहः। पूर्वस्य कृ इत्यस्यानर्थकत्वेन तदप्रवृत्तेः। नचारेत्यत्र अरित्यस्य सर्वविकारत्वेनैतन्न्यायाप्रवृत्त्या कथमभ्यासत्वमिति वाच्यम्। द्वित्वशास्त्रीयोद्देश्यताश्रयद्वित्वशास्त्रीयविधेयताश्रयैतदुभयमात्रारब्धसमुदायत्वस्य ऋ ऋ इति समुदायनिष्ठस्यानेनारऋ इत्यत्रातिदेशेनारित्यस्य तादृशसमुदायघटकत्वेन तादृशविधेयताश्रयावधिकपूर्वत्वेन च तत्सिद्धेः। पूर्वोभ्यास इत्यनेनद्वित्वशास्त्रीयविधेयताश्रयद्वित्वशास्त्रीयोद्देश्यताश्रयैतदुभयमात्रारब्धसमुदायघटकस्यैव तादृशविधेयताश्रयावधिकपूर्वस्याभ्याससंज्ञाविधानान्नोर्णु इत्यस्याभ्याससंज्ञाप्रसङ्ग इति बोध्यम्। एकदेशविकृतमिति। एकदेशः स्वावयवो, विकृतमिति भावक्तान्तप्रकृतिकार्शआद्यजन्तम्। अनन्यवत् स्ववदित्यर्थः। तथा च स्वावयवविकारघटितं स्ववद् भवतीति यावत्। अत्रैकदेशेन विकृतमेकदेशो वा विकृतो यस्येति व्युत्पत्तिद्वयं तु न युक्तं मान्ताकारान्तोक्तशब्दयोर्निरुक्तैकदेशविकृतत्वासंभवात्। कथंचिदकारान्तरामशब्दे तत्संभवेपि तत्रातिदेशस्य निष्फलत्वात्। एक-

लोकन्यायसिद्धम् । अत एव प्राग्दीव्यत इति सू-

देशो विकृतो यस्मिन्निति बहुव्रीहिर्वात्र बोध्यः । न चैवं निर्जरशब्दे जराशब्दत्वापत्तिः । एकदेशविकृतपदेन स्वाघटकत्वस्वघटकमात्रोद्देश्यकाविकारेतरत्वैतदुभयसंबन्धेन स्वविशिष्टाघटितस्य ग्रहणात् । निरित्यस्य जरा इत्येतदघटकत्वेन स्वघटकमात्रोद्देश्यकाविकारो ह्रस्वरूपस्तदितरत्वेन च स्वविशिष्टतया निर्जरइत्यस्य तद्घटितत्वात्तदेकदेशविकृतत्वाभावात् । स्वघटकमात्रेति द्वितीयसंबन्धान्तर्निवेशान्न रामाविति समुदायस्यैकदेशविकृतत्वम् । न चैवमपि निर्जरेत्यत्रारेतिसमुदायस्य जराशब्दत्वापत्तिः । स्वघटकोद्देश्यकाविकारेतरयावद्घटितस्याप्येकदेशविकृतपदेन ग्रहणात् । इत्थं च स्वघटकोद्देश्यकाविकारघटितत्वस्वघटकोद्देश्यकाविकारेतरयावद्घटितत्वस्वविशिष्टाघटितत्वैतत्त्रितयसंबन्धेन स्वविशिष्टं स्ववद्भवतीति परिभाषार्थः । अत्र वैशिष्ट्यं च स्वाघटकत्वस्वघटकमात्रोद्देश्यकविकारेतरत्वरूपं पूर्वोक्तमनुसन्धेयम् । अत्र मात्रपदनिवेशादेव काण्डइत्यादावेतन्न्यायेन प्रातिपदिकत्वानतिदेशान्न प्रकारान्तरेण ह्रस्ववारणपरभाष्यविरोधः । शक्ततावच्छेदकानुपूर्वीति । न च शक्ततावच्छेदकानुपूर्वीरूपधर्मस्य विकृतावयवघटितत्वेन तदतिदेशासंभवात्कथं परिभाषासत्त्वेपि तादृशादर्थबोध इति वाच्यम् । एकदेशविकृतमनन्यवद्यथा भवेत्तथा करणीयमिति परिभाषार्थस्वीकारेण मान्तवृत्त्यानुपूर्व्यामेव तच्छक्ततावच्छेकत्वारोपेण मान्तेपि तादृशशक्त्यनुमानेन ततो बोधस्य निष्प्रत्यूहत्वात् । केचित्तु रामशब्दत्वस्याखण्डतया विकृतावयवनिबन्धनकार्यत्वाभावेन परिभाषाप्रवृत्तिः सुलभैव । न चैवमेकदेशविकृतत्वासंभवः । तत्तच्छब्देषु वर्णकल्पनायामपि रामशब्दत्वादेरखण्डत्वे बाधकाभावात् । न चानुपूर्व्येव रामशब्दत्वावगमप्रयोजिका ऽत एव घटशब्दे न रामशब्दत्वबुद्धिः । तथा चात्र पूर्वोक्तदिशा ऽऽनुपूर्व्या अनतिदेशेन कथं रामशब्दत्वावगतिरिति वाच्यम् । आनुपूर्व्या अभावेपि परिभाषाया एवात्राखण्डरामशब्दत्वावगतिप्रयोजकत्वात् । आर्थसमाजेति । अर्थानामयमार्थः स चासौ समाजस्तेन ग्रस्तम् । अर्थसमाजेति पाठे तु अर्थानां समाज इति व्युत्पत्तिर्बोध्या ।

त्रे भाष्ये दीव्यतिशब्दैकदेशदीव्यच्छब्दानुकरणमिदमित्युक्त्वा किमर्थं विकृतनिर्देश एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषैकदेशविकृतमनन्यवदित्युक्तम् । एतेनायं न्यायः शास्त्रीयकार्यएव शास्त्रीयविकारएवेत्यपास्तम् । विकृतावयवनिबन्धनकार्ये तु नायं, छिन्नपुच्छे शुनि पुच्छवत्त्वव्यवहारवद्विकृतावयवव्यवहारस्य दुरुपपादत्वात् ॥ एवमक्तपरिमाणग्रहणेपि नायम्, उक्तयुक्तेः । एतत्, येन

अत एवेति । एतन्न्यायाङ्गीकारादेवेत्यर्थः । दीव्यतिशब्दैकेति । दीव्यतिशब्दवृत्त्यर्थवत्त्वं तान्ते आरोप्य कृतमनुकरणमित्यर्थः । अत एवावध्यवधिमतोः साजात्यादर्थनिर्देशघटितसूत्रएवाणः संबन्धः । तेन बाह्वादिभ्यश्चेत्यादौ नाणः संबन्धः।एतेन रीश्वरादितिवन्निरर्थकतान्तस्यावाधित्वस्वीकारेपि दोषाभावेन परिभाषाप्रवृत्तिर्निष्फलेत्यपास्तम् । अक्तपरिमाणेति । अक्तपरिमाणं परिच्छिन्नपरिमाणं, तेन संख्यात्वव्याप्यधर्मानयने परिमाणत्वव्याप्यधर्मानयने तद्घटितधर्मानयने चैतदप्रवृत्तिरित्यर्थः । तेन शतत्वशतमुद्राघटितमञ्जूषात्वयोः शेटकत्वशेटकपरिमितधान्यघटितमञ्जूषात्वयोश्च नातिदेशः । केचित्तु परिच्छेदकधर्मसमानियतधर्मस्यापि नानेनातिदेशः । अत एव शेखरे चतुष्ट्वसमानियतजराशब्दत्वस्यानेनातिदेशाभावेन स्थानिवत्सूत्रेण तदतिदिश्य जरसादेश उपपादितः । गुडोदकमित्यत्र दकशब्दे उदकशब्दत्वमनेन न्यायेनाश्रित्योदकेकेवलइति स्वरापादनपरं भाष्यं त्वेकदेश्युक्तिः । अत एवाभीयादित्यत्र भान्ते अभिशब्दत्वातिदेशाभावेनोपसर्गात्परत्वाभावाद् ह्रस्वो नेति प्राहुः । अन्ये तूदकेकेवल इति सूत्रस्थभाष्यविरोधान्नैतद् युक्तम् । अभीयादित्यत्र तु न्यायस्यानित्यत्वाद् ह्रस्वाप्रवृत्तिरत एवाभयात्पतञ्जलिरित्यादौ न जश्त्वमिति वदन्ति । उक्तयुक्तेरिति । लोकव्यवहारादित्यर्थः । ध्वनितमिति । तत्र ह्यक्तपरिमाणवाचकाः संख्यापरिमाणशब्दा नैवाधिके न्यूने वा प्रवर्तन्तइत्युक्तम् । नन्वनेनैव न्यायेन

विधिरित्यत्र भाष्यकैयटयोर्ध्वनितम् ॥ यत्र त्वर्द्धं तदधिकं वा विकृतं तत्र जातिव्यञ्जकभूयोवयवदर्शनाभावेन तत्त्वाप्रतीतौ कार्यसिद्ध्यर्थं विकृतानल्परूपावयवत्वप्रतीत्यर्थं च स्थानिवत्सूत्रम् । क्व चित्तु लक्ष्यानुरोधान्न्यायानाश्रयणम् । तेनाभीयादित्यादिसिद्धिः । स्पष्टं च क्व चिन्न्यायाप्रवृत्तिः प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यत्र कैयटेन दर्शितेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ३७ ॥

सर्वत्र सिद्धेः स्थानिवत्सूत्रं व्यर्थमत आह । यत्रेति । अर्धं तदधिकं वेति । जातिव्यञ्जकभूयोवयवदर्शनाभावे हेतुभूतमेवैतन्न तु न्यायाप्रवृत्तौ । अत एवार्धाधिकविकारभूते मुखादौ न्यायेन श्वत्वावगतिः । कार्येति । रामायेत्यादौ सर्वविकारे स्थानिवत्त्वेन दीर्घसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । वस्तुतस्तु स्वसमभिव्याहृतवर्णाघटितत्वस्वनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयावधिकपूर्वत्वैतदुभयसंबन्धेन द्वित्वशास्त्रीयोद्देश्यताश्रयाविशिष्टस्य पूर्वोऽभ्यास इत्यनेनाभ्याससंज्ञाबोधनाचकारोरेत्यादौ दोषाभावेन परिभाषा निष्फलैव, न वा रामावित्यादौ पदत्वाद्यसिद्धिः । यथोद्देशपक्षे पूर्वं जातपदत्वस्यानुमानिकस्थान्यादेशभावेनौकारान्ते सुलभत्वात् । न च शक्ततावच्छेदकातिदेशार्थं तत् । अकारान्तवृत्तिशक्ततावच्छेदकधर्मातिदेशाभावेप्यौकारान्तवृत्तेस्तस्य पूर्ववदातिदेशेन रामावित्यादौ बोधसंभवात् । न चोदके केवलइतिसूत्रस्थभाष्यविरोधः। ज्ञापकपरभाष्यविरोधवत्तस्याकिंचित्करत्वात् । न च देवदत्तावारतुरित्यादौ अरित्यन्तदेवादेः समुदायस्याभ्याससंज्ञापत्तिः । पदसंस्कारपक्षे आरतुरित्यस्य सिद्ध्युत्तरं देवदत्तशब्देन तद्योगादिति वाच्यम् । वाक्यसंस्कारपक्षाश्रयणेन देवदत्तादिशब्दस्य द्वित्वशास्त्रीयोद्देश्यताश्रयसमभिव्याहृतत्वेन तद्घटिततादृशसमुदायेऽभ्याससंज्ञाया अप्रवृत्तेः । अभ्याससंज्ञीयसमभिव्याहृतपदार्थे स्वनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयद्वित्वप्रयोजकप्रत्ययान्ततदादिघटकेतिविशेषणदानेनादोषाच्चेति दिक् ॥ ३७ ॥ इति प्रथमं प्रकरणम् ॥

पूर्वपरनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः ॥ ३८ ॥

पूर्वात्परं बलवत्, विप्रतिषेधशास्त्रात्पूर्वस्य परं बाधकमिति यावत् ॥ ३८ ॥

नन्वेवं भिन्धीत्यत्र परत्वात्तातङा बाधितोधिर्न स्यादत आह ॥

पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धम् ॥ ३९ ॥

शास्त्रत्वसंपादनोद्देशप्रकरणानन्तरं क्रमप्राप्तं बाधबीजप्रकरणमारभमाणस्तद्बीजानि संकलय्य दर्शयति । पूर्वपरेति । उत्तरोत्तरं बलीय इति । आनुपूर्व्ये द्वे वाच्यइति द्वित्वम् । पूर्वपरेतिसमस्तपदघटकपूर्वपूर्वपदप्रतिपाद्यशास्त्रापेक्षयोत्तरोत्तरपदप्रतिपाद्यशास्त्रस्य बलवत्त्वमित्यर्थः । तथा च सति विरोधे बलीयसा दुर्बलं बाध्यतएवेति तु लोकतः सिद्धम् । अनुमानप्रयोगमाह । पूर्वादिति । परशास्त्रं पूर्वशास्त्रावधिकबलवत् परशास्त्रत्वात् । पक्षतावच्छेदकस्य हेतुत्वेनास्याप्रयोजकतया विपरीतशङ्काकलुषितत्वात्तन्निरासायाह । विप्रतिषेधशास्त्रादिति । एतेन विप्रतिषेधशास्त्ररूपहेतोः शब्दरूपत्वेनाकाशवृत्तित्वाद्वैयधिकरण्येन नानुमानसंभव इत्यपास्तम् ॥ ३८ ॥

नन्वेवमिति । एवं, परशास्त्रस्य परत्वरूपबलवत्त्वेन बाधकत्वकल्पनायाम् । धिर्न स्यादिति । अत्र के चित्तातङ्विधेर्वैकल्पिकत्वेन तदभावपक्षे ध्यादेशेनोक्तरूपसिद्धेरवतरणासंगत्या भिन्धकीत्यत्र धिना परत्वाद्बाधितो ऽकज् न स्यादिति पाठभेदेनावतारयन्ति । तन्न । अकज्विधेरन्तरङ्गत्वेनातुल्यबलत्वात् परत्वेन बाधासंभवात् । अत एव भाष्येन्तरङ्गत्वाद्धित्वे ऽकजित्येवोक्तम् । यत्तु विकल्पस्थले ऽभावस्यापि विधेयत्वेन तातङा बाधित इत्यस्य तातङभावेन बाधित इत्यर्थादवतरणसंगतिरिति के चित् । तदपि न समीचीनम् । अप्राप्तवि-

नन्वेव तिसृणामित्यत्र परत्वात्तिस्रादेशे पुनस्त्रयादेशः स्यादत आह ॥

सकृद् गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद् बाधितमेव ॥ ४० ॥

तत्र क्व चिच्चरितार्थयोरेकस्मिन्युगपदुभयोः कार्ययोरसंभवेन बाधकाभावात्पर्यायेण तृजादिवच्छास्त्रद्वयप्रसङ्गे नियमार्थं विप्रतिषेधसूत्रमिति सकृद्गतिन्यायसिद्धिः ।

भाषास्थले ऽभावस्य सिद्धत्वेन शास्त्रेण तद्विधानासंभवात् । अत एव मुमुक्षतइत्यत्र मुचोकर्मकस्येति गुणाभावपक्षे ऽत्रलोपोभ्यासस्येत्यभ्यासलोपो न । अन्ये तु भिन्धीति भिन्तादित्यस्योपलक्षणं, क्व चिद् भिन्तादित्येव मूलपाठः । तथा च भिन्तादित्यत्र तातङा बाधितो धिर्नैव स्यादिति तातङि स्थानिवद्भावप्रतिषेधानर्थक्यमिति शङ्कायामाह । पुनः प्रसङ्गेति । अत एव पुनः प्रसङ्गविज्ञानमित्येतावदनुक्त्वा सिद्धमित्येतदन्तं भाष्यकृतोक्तम् । इत्थं च पुनःप्रसङ्गविज्ञानमित्येव परिभाषा, भाष्ये तातङि स्थानिवद्भावप्रतिषेधानर्थक्यशङ्कानिवारकतया सिद्धशब्दान्तमुपन्यस्तम् । प्रसङ्गे सति, शास्त्रस्य प्राप्तौ सत्यां, पुनस्तस्य विज्ञानात्, पुनर्बुद्धिविषयीकरणात्सिद्धमतो वार्तिकं तत्प्रतिषेधायावश्यकमिति तदाशयमुपवर्णयन्ति । परे तु तिसृणामित्यत्र परत्वात्तिस्रादेशेन बाधितो नुट् न स्यादिति भाष्योक्तमेतदवतरणं दातुमुचितमिति वदन्ति ॥ ३९ ॥

सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद् बाधितमेव । गतौ, शास्त्रयोः प्राप्तौ, विप्रतिषेधे सति सकृद् यद् बाधितं तद् बाधितमेव ज्ञेयमित्यर्थः । द्वयोर्न्याययोः सिद्धिप्रकारमुपपादयति । तत्र क्वचिच्चरितार्थयोरिति । एकस्याचारितार्थ्ये त्वतुल्यबलवत्त्वेनैतद्विषयस्यैवाभाव इति भावः । पर्यायेण तृजादिवच्छास्त्रद्वयप्रसङ्गइति । असति बा-

यथा तुल्यबलयोरेकः प्रेष्यो भवति स तयोः पर्यायेण कार्यं करोति यदा तमुभौ युगपत्प्रेषयतो नानादिक्षु च कार्ये तदोभयोर्न करोति यौगपद्यासंभवात्तथा शास्त्रयोर्लक्ष्यार्थयोः क्व चिल्लक्ष्ये यौगपद्येन प्रवृत्त्यसंभवादप्रतिपत्तौ प्राप्तायामिदं परविध्यर्थं, तत्र कृते यदि पूर्वप्राप्तिरस्ति तर्हि तदपि भवत्येवेति पुनःप्रसङ्गविज्ञानसिद्धिरिति विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ यत्तु कैयटादयो व्यक्तौ पदार्थे प्रतिलक्ष्यं लक्षणोपप्लवादुभयोरपि शास्त्रयोस्तत्तल्लक्ष्यविषययोश्चारितार्थ्येन पर्यायेण द्वयोरपि प्राप्तौ परमेवेति नियमार्थमि-

---

धके उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विधेयान्वयस्य क्लृप्ततया पर्यायस्थले च तत्तदन्यतरत्वादिना व्यापकत्वं, यथा रुग्भिग्रीकां ण्वुल्तृचोश्चान्यतमत्वादिना व्यापकत्वम्। तथा च कारक इत्यत्र तदुद्देश्यतावच्छेदकवति लक्ष्ये स्वरूपेण तृचोभावे ऽप्यन्यतरत्वेन तदभावाभावान्न व्यापकताहानिः । केचित्तु व्यापकभेदेन तल्लक्षणस्यापि भेदात्पर्यायस्थले ण्वुल्तृचावित्यत्र ण्वुल्निष्ठव्यापकत्वलक्षणे तादृशोद्देश्यतावच्छेदकाधिकरणं तृजनधिकरणं, तृज्निष्ठव्यापकत्वलक्षणे तदुद्देश्यतावच्छेदकाधिकरणं ण्वुलनधिकरणं बोध्यं न त्वन्यतरत्वादिना व्याप्यव्यापकभाव इति वदन्ति। यत्तु पर्यायस्थले उद्देश्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन विधेयान्वयो न तु तदवच्छेदकावच्छेदेनेत्युभयोरपि समावेशसिद्धिरिति । तन्न । उभयोरप्यविवक्षायां कदाचिद् ण्वुल्तृज्रहितप्रयोगस्यापि साधुतापत्तेः । इत्थं च प्रकृतेपि बाधकाभावात् त्रेस्त्रय एतच्छास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकत्वं त्रयादेशस्य तिसृत्रयैतद्वृत्त्यन्यतरत्वेनैव स्यादेवं त्रिचतुरोरिति शास्त्रविधेयस्य तिसृत्वस्याप्युक्तान्यतरत्वेनैव व्यापकत्वं स्यादिति भावः । व्यक्तौ पदार्थइति । व्यक्तिः पदानां वाच्येतिमतइत्यर्थः । ननु परमेवेतिनियमकल्पने तद्व्यक्तिविषयककल्पितपूर्वशास्त्रस्य वैयर्थ्यं दुर्वारमित्यत आह । अत्र पक्षइति । जातिपक्षइति । जातिपदं प्रवृत्तिनिमित्तपरम् ।

दमिति सकृद्गतिन्यायसिद्धिः । अत्र पक्षएतान्नियमवशा-देतल्लक्ष्यविषयकपूर्वशास्त्रानुपप्लव एव । जातिपक्षे तूद्देश्य-तावच्छेदकाक्रान्ते क्व चिल्लक्ष्ये चरितार्थयोर्द्वयोः शा-स्त्रयोः सत्प्रातिपक्षन्यायेन युगपदुभयासम्भवरूपविरोधस्थल-उभयोरप्यप्राप्तौ परविध्यर्थमिदमिति पुनःप्रसङ्गविज्ञान-सिद्धिरित्याहु, स्तन्न । व्यक्तिपक्षे सर्वं लक्ष्यं शास्त्रं व्याप्नोति न जातिपक्षइत्यत्र मानाभावात् । न ब्राह्मणं हन्यादि-त्यादौ जात्याश्रयसकलव्यक्तिविषयत्वार्थमेव जातिपक्षाश्र-यणस्य भाष्ये दर्शनात् ॥ अत एव सरूपसूत्रे भाष्ये जा-तौ पदार्थे ऽनवयवेन साकल्येन विधिप्रवृत्तेर्गौरनुबन्ध्य इत्यादौ सकलगवानुबन्धनासम्भवात्कर्मणो वैगुण्यमुक्तम् ।

सत्प्रतिपक्षन्यायेनेति । यथा सत्प्रतिपक्षस्थले न कस्यापि साध्यस्या-नुमितिः परस्परप्रतिबन्धादत्रापि तथैव न कस्यापि शास्त्रस्य प्रवृ-त्तिः स्यादित्यर्थः । इदमिति । विप्रतिषेधइतिशास्त्रमित्यर्थः । सर्वं ल-क्ष्यमिति । कर्मद्वितीयान्तम् । शास्त्रमिति कर्तृप्रथमान्तम् । उद्दे-श्यतावच्छेदकावच्छेदेनान्वयस्य सर्वस्मिन्नेव पक्षे ऽभियुक्तैरङ्गीकारा-दित्यर्थः । अस्मिन् लोकसिद्धेर्थे भाष्यसंमतिं सप्रपञ्चं निरूपयति । न ब्राह्मणं हन्यादिति । कैयटमतं दूषयित्वा स्वमतं निगमयति । तत्रेति । शास्त्रीयदृष्टान्तेति । तृजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोतीति भाष्योक्ततृजादिदृष्टान्तेत्यर्थः । लौकिकेति । यथा तुल्यबलेति भा-ष्योक्तलौकिकदृष्टान्तेत्यर्थः । यौगपद्येनासंभव इति । एकस्मिन् प्र-योगे यौगपद्येनासंभवो विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्त्युपयोगी न तु केवल-मेकस्य कार्यद्वयासंभव एव । अत एव भाष्ये नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः किं तर्ह्यसंभवोपीत्युक्तम् । द्विकार्ययोगइत्यस्य द्वाभ्यां कार्याभ्यां योगो यस्यैकस्य स न विप्रतिषेधविषय इत्यर्थः । यथा

द्रव्यवादे चासर्वद्रव्यावगतेर्गौरनुबन्ध्य इत्यादावेकः शा-स्त्रोक्तो ऽपरो ऽशास्त्रोक्त इत्युक्तम् । किञ्च न हि भा-ष्योक्ततृजादिदृष्टान्तस्य व्यक्तिपक्षएव सर्वविषयत्वं न जातिपक्षइत्यत्र मानमस्ति ॥ अपि च व्यक्तिपक्षे ऽप्यन्य-व्यक्तिरूपविषयलाभेन चरितार्थयोरियं व्यक्तिर्विरोधा-त्स्वविषयकत्वं न कल्पयतीति वक्तुं शक्यम् । जातिपक्षे ऽपि तज्जात्याश्रयतद्व्यक्तिविषयकत्वमेव नैतद्व्यक्तिविषयक-त्वमित्यत्र विनिगमकाभावः ॥ तत्र लक्ष्यानुसारात् क्व चि-च्छास्त्रीयदृष्टान्ताश्रयणं क्व चिल्लौकिकदृष्टान्ताश्रयणमिति भाष्यसंमतमार्ग एव युक्त इति बोध्यम् ॥ द्वयोः कार्य-योर्यौगपद्येनासंभव एव विप्रतिषेधशास्त्रोपयोगी । इदमि-को गुणेति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । यथा शिष्टादित्यादौ तातङ्शाभावयोर्युगपत्प्रवृत्तौ स्वस्वानिमित्तानन्तर्यासम्भवः

शिष्टादिति । हिशब्दाव्यवहितपूर्वत्वं धात्वव्यवहितपरत्वं चेत्यादि सर्वं विधेये विशेषणमिति भावः । वस्तुतस्तु तत्तच्छास्त्राणां स्ववि-धेयघटितं साध्वितिबोधनवत्तदितरदसाध्वित्येतावत्पर्यन्तं बोधनेपि व्या-पारोत एव गाव्यादीनामसाधुत्वं, तथा च शिष्टादित्यादौ शा-हाविति शास्त्रेण शाहीत्यस्य साधुत्वं शास्तादित्यस्यासाधुत्वं बोध्यते तु-ह्योरितिशास्त्रेण च शास्तादित्यस्य साधुत्वं शाहीत्यस्यासाधुत्वं बोध्य-तइति परस्परविरोधः स्पष्ट एव । एवं प्रियक्रोष्टूनीत्यत्रापि बोध्यम् । नुम्नुटोर्विषये तु वारीणामिति लक्ष्यस्यैवोभाभ्यां साधुत्वबोधनेप्युभ-योरपूर्वबोधकत्वासंभवेनैकस्य विधायकत्वमपरस्यानुवादकत्वं वक्तव्यं तत्र कस्यानुवादकत्वं कल्प्यमितिविचारे ऽनुवादकस्य लोके निकृष्ट-तया परिगणनेन विरोधः स्पष्ट एव । मूलोक्तं तु न युक्तमादेशप्रवृत्ति-

यद्यपि तातङादेः स्थानिवद्भावेनास्त्येव तत् तथाप्यादेशप्रवृत्युत्तरमेव स, न तु तत्प्रवृत्तिकाले । एवं नुम्तृज्वत्वयोः प्रियक्रोष्टूनीत्यादौ युगपदसंभवो यदागमा इत्यस्य नुम्प्रवृत्त्युत्तरं प्रवृत्तेः । एवं भिन्द्धीत्यत्र तातङ्धिभावयोर्युगपदेकस्थानिसम्बधस्याङ्गरूपनिमित्तानन्तर्यस्य चासंभवो बोध्यः । नुम्नुटोरपि नुटयजादिविभक्त्यानन्तर्यबाधो नुमि ह्रस्वान्ताङ्गबाध इत्यसंभवाद्विप्रातिषेधः ॥ क्व चिदिष्टानुरोधेन पूर्वशास्त्रे स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलात् स्वरितेनाधिकं कार्यमित्यर्थात्पूर्वमेव भवति । तेन सर्वे पूर्वविप्रतिषेधाः संगृहीता इति स्वरितेनेति सूत्रे भाष्ये । विप्रतिषेधसूत्रस्थपरशब्दस्येष्टवाचित्वात्तत्संग्रह इति विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये ॥ ४० ॥

नन्वेवमेधते इत्यादौ परत्वाद्विकरणेऽनुदात्तङित इत्या-

काले निमित्तानन्तर्याभावेपि तदुत्तरं स्थानिवत्त्वादिना तत्सत्वेनासंभवोपपादनस्यैवासंभवात् । किं च यदागमा इति न्यायस्यागमप्रवृत्तिकालएव प्रवृत्तिराद्यन्तावितिशास्त्रसहकारेणोद्देश्यग्रहणग्राह्यत्वविशिष्टानामागमानां तत्तच्छास्त्रैर्विधानात् । किं च स्वस्वनिमित्तानन्तर्यासंभवोपि दुरुपपाद एव । पूर्वोक्तरीत्या निमित्तानां विधेयविशेषणत्वेन तदुपपादने तु तेषां विधेयकुक्षिप्रविष्टत्वेन शास्तीत्यादावपि हिपरकशादेशापत्तिः । न च विशिष्टस्य विधेयत्वेपि प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन शाशब्दएव विधेयता पर्यवस्यति हिशब्दपूर्वत्वं तु सर्वादीनीत्यादौ सर्वार्थवाचकत्वमिवोद्देश्यगतमेवापेक्षितमिति न दोष इति वाच्यम् । शिष्टादित्यत्राप्युद्देश्ये शास्धातौ हिशब्दपूर्वत्वस्य सत्वेनासंभवस्य दुरुपपादत्वादिति दिक् । परशब्दस्येष्टवाचित्वादिति । अपरमिति पदविभागेन वा तत्संग्रह इति के चित् ॥ ४० ॥

पूर्वविप्रतिषेधस्य भाष्योक्तस्थलएव प्रवृत्तिरित्याशयेन शङ्कते। नन्विति।

दिनियमानुपपत्तिस्तेन व्यवधानादत आह ॥

विकरणेभ्यो नियमो बलीयान् ॥ ४१ ॥

अत्र वृद्भ्यः स्यसनोरिति सूत्रेण स्ये विभाषा ऽतङ्विधानं ज्ञापकम् । अन्यथा स्यव्यवधाने नियमाप्रवृत्तौ एधतइति । ननु विकरणस्य कृताकृतप्रसङ्गित्वेनातुल्यबलत्वादवतरणासंगतिरिति चे, दत्र के चित् । एधत इत्यस्यैधिष्यतइत्यस्योपलक्षणत्वेन तत्र तस्य शब्दान्तरे प्राप्नुवत्त्वेनानित्यत्वात् परत्वेन बाधस्य सुवचत्वमिति वदन्ति । तन्न । एध् लृ इत्यवस्थायां विकरणेभ्यः परत्वात्तिबादिषु कृतेषु पूर्वं नियमप्रवृत्तावपि तद्घटकेष्वेव परेषु विकरणप्रवृत्तेर्वाच्यतया शब्दान्तरे इत्यस्य विषयाभावात् । नहि पूर्वमष्टादशसु परेषु विकरणस्य प्रसङ्गो नियमप्रवृत्त्युत्तरं तु नवस्वेवेति तत्प्रवृत्तिः सुवचा । सर्वथा तेष्वेव शब्देषु परतो विकरणप्रवृत्तेः शब्दान्तरइत्यस्य विषयाभावात् । अन्ये तु विकरणस्य नित्यत्वेपि नियमानुपपत्तिर्दुर्वारेत्यवतरणसंगतिः । परान्नित्यं बलवादित्युत्तरमस्याः परिभाषायाः पाठे कर्तव्ये पूर्वं पाठस्तूभयोः संग्रहार्थ इति वदन्ति । यत्तु केचिद्वक्ष्यमाणानुमानेन नित्यस्य परावधिकबलवत्त्वेपि पूर्वावधिकबलवत्त्वकल्पने मानाभावः । न च दण्डापूपिकन्यायेन तत्सिद्धिः । फलाभावेन तदकल्पनात् । अन्तरङ्गादौ तु परशास्त्रबाधकत्वसिद्धये तत्कल्पनावश्यकत्वादिति प्राहुः । तन्न । परान्नित्यमित्यत्र परपदस्यानित्यपरत्वेन तस्य पूर्वशास्त्रापेक्षया बलवत्त्वस्यापि वक्ष्यमाणत्वात् । अत एव परत्वान्नित्यत्वाच्चेति भाष्यादि संगच्छते । विकरणानां खश्चामशादौ नियमशास्त्राणां लिडादौ चारितार्थ्यं बोध्यम् । स्यविकरणस्यापवादत्वं तु न शङ्क्यम् । भविष्यति गम्यादयइति निर्देशेन तन्न्यायस्यानित्यत्वेनाप्रवृत्तौ परत्वादेव बाधप्रवृत्तेस्तत्रापि सत्वादिति दिक् । विभाषातङ्विधानमिति । अतङितिच्छेदः । परस्मैपदेतितद-

सामान्यशास्त्रेणोभयसिद्धौ विकल्पविधानं व्यर्थं स्यात् । अत्रार्थे ज्ञापिते तु स्यइति तत्र विषयसप्तमी बोध्येत्यनुदात्तङित इत्यत्र भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् ॥ विकरणव्यवधाने ऽपि नियमप्रवृत्तेरिदं ज्ञापकमिति शदेः शित इत्यत्र भाष्ये ध्वनितम् ॥ वस्तुतो ऽस्माज् ज्ञापकादनुदात्तङित इत्यादि प्रकरणं तिबादिविध्येकवाक्यतया विधायकम् । तत्र धातोरिति विहितपञ्चमी तत्समानाधिकरणमनुदात्तङित इत्यादि विहितविशेषणमेव । एवं च लावस्थायां स्ये

थेः । क्वचित्तु विकल्पविधानं ज्ञापकमिति पाठः । अत एवाग्रे विकल्पविधानं व्यर्थं स्यादित्युक्तम् । अत्र कल्पे विषयसप्तम्याश्रयणं विप्रतिषेधशास्त्रबाधश्चेति पक्षान्तरमाह । विकरणव्यवधानइति । शदेः शित इत्यत्र भाष्ये ध्वनितामिति । तत्र हि न्यविशतेत्यत्र वक्ष्यमाणमूलोक्तरीत्या ऽटो ऽनित्यत्वेन नित्यत्वाद्विकरणे तदन्तस्याटि विश्धातोर्नेः परत्वाभावेन नियमो न प्राप्नोतीत्याशयेनोपसर्गनियमे ऽड्व्यवाये उपसंख्यानमिति वार्तिककृतोक्तम् । तच्चोक्तार्थस्वीकार एव संगच्छते । अन्यथानेनाऽड्व्यवधाने नेर्विश इत्यस्य प्रवृत्तिस्वीकारेपि विकरणव्यवधानेन तिबादिनां विशः परत्वाभावान्नियमाप्राप्त्या तदसंगतिः स्पष्टैव । ननु तिप्तस्झीतिसूत्रेण विहितानामनुदात्त ङित इत्यादिनियमे तु जातप्रत्ययानां निवृत्तिस्तदनुरोधेन कल्पितप्रकृतीनां निवृत्तिर्भिन्नवाक्यत्वकल्पना चेति दूषणमित्याह । वस्तुत इति । तत्र, तिबादिविधायकसूत्रे । विहितविशेषणस्वीकारादेव लिट् लुनातीत्यादौ न तिबाद्यादेशाः । इदं च विहितविशेषणं स्यतासी इत्यत्रायादय इत्यत आर्धधातुकइत्यनुवृत्त्या लावस्थायामेवान्तरङ्गत्वेन स्यादय इति भाष्यानुरोधेन । वस्तुतस्तु स्यादिभ्यः परत्वादेव तिबादय इति दिग्योगलक्षणपञ्चम्यामपि न दोषः । न च स्यप्रत्ययो नित्यः । शब्दान्तरे प्राप्नुवतो विधेरनित्यत्वात् । न च विपराभ्यामित्यादीनामनेकपदसापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात्स्ये तद्व्यवधाने ति-

ऽपि तद्व्यवधाने तङ्सिद्धिः । शबादिभ्यस्तु पूर्वमेव नियमः । यद्वा लमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गा आदेशा लका-रविशेषापेक्षत्वात्स्यादयो बहिरङ्गा इति दिग्योगलक्षणप-ञ्चम्यामपि न दोषः । अत्र पक्षे वृद्भ्यः स्येति सूत्रं स्यविषयइति व्याख्येयम् । आत्मनेपदशब्दादौ भा-विसंज्ञाश्रयणीयेति तत्त्वम् ॥ भिन्नवाक्यतया सा-मान्यशास्त्रविहितानां नियमे तु लुगादिनेव नियमेन जातनिवृत्तिरङ्गीकार्या । भुक्तवन्तं प्रति मा भुङ्क्था इति

बादिप्रवृत्त्यर्थं विहितविशेषणमिति वाच्यम् । त्रिपराभ्यां परत्वयोग्या-ज्जेरित्यर्थस्य शेखरएव सिद्धान्तितत्वेन तस्यान्तरङ्गत्वाभावात् । पू-र्वमेवेति । तद्विधौ कर्त्रर्थसार्वधातुकपरत्वस्यापेक्षणादिति भावः । एक-वाक्यतया विधानमिति पक्षे विहितविशेषणाश्रयणप्रयुक्तं गौरवमतआह । यद्वेति । इदं प्राचामनुरोधेन । ननु नियम्यविधानमिति पक्षे लादेशा-भावेन परस्मैपदादिसंज्ञाभावात् तद्विधानानुपपत्तिरत आह । भाविसंज्ञे-ति । किं तेन कृतं स्यादिति । तथा च वाक्यानर्थक्यमिति भावः । न च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वरूपलिङाद्यर्थस्य नञा-दिना ऽभावो बोध्यते । तेन तत्सत्वे, बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्ट-साधनत्वाभावो लिङादिभिर्गम्यते । तथा च भुक्तवन्तमित्यत्र त्वत्क-र्तृकं भोजनं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वाभाववदिति बोधनस्य संभवात् कथं तदानर्थक्यमिति वाच्यम् । विध्यर्थे लिङो विधानात् प्रवृत्तिजनकत्वेन तात्पर्यविषयत्वं तदर्थः । नञादिसत्वे च निवृत्तिज-नकत्वेन तात्पर्यविषयत्वं भासते, तथा च कृतभोजने निवृत्त्यप्रयोजक-त्वेन तन्नैरर्थक्यस्य स्पष्टत्वात् । नात्र शास्त्रइति । वस्तुतस्त्वेतच्छास्त्रे तदाश्रयणेपि न दोषः । शास्त्रे प्रवृत्तेर्ज्ञानरूपतया तिवादिशास्त्रेण जनि-तस्येदं साध्विति ज्ञानस्य नियमशास्त्रेण निवृत्तिसंभवात् । निवृत्तिश्च तज्-ज्ञानधर्मिकभ्रमत्वप्रकारकज्ञानरूपा । तत्साधुत्वे पुण्यजनकतावच्छेदक-त्वाभावप्रकारकज्ञानरूपा वा । पूर्वशास्त्रेण तादृशसाधुत्वबोधनस्य फलं

ब्रूयात् किं तेन कृतं स्यादिति न्यायस्तु नात्र शास्त्र आश्रयितुं युक्तो नियमादिशास्त्राणां वैयर्थ्यापत्तेः, ध्वनितं चेदं स्थाने ऽन्तरतम इति सूत्रे भाष्ये । शास्त्रानर्थक्यं तु वृद्धिसंज्ञासूत्रे भाष्ये तिरस्कृतम् । सामान्यशास्त्रेणोत्पत्तिस्तु सरूपसूत्रस्थकैयटरीत्या प्रधानानुरोधेन गुणभेदकल्पना तावत्प्रकृतिकल्पनया कार्या प्रत्ययनिवृत्तौ च तत्कल्पितप्रकृतेरपि निवृत्तिः कल्प्येति गौरवमित्यन्यत्र विस्तरः॥ ४१ ॥

परान्नित्यं बलवत् ॥ ४२ ॥

तु साधुष्वेव शास्त्रं प्रवर्तते इति नियमानुसारेणोत्तरशास्त्रप्रवृत्तये तदीयोद्देश्यतावच्छेदकसंपादनमेव । तेन भाषीयगगर्यादिशब्देषु न शास्त्रप्रवृत्तिरिति दिक् । ध्वनितमिति । तत्र हि तस्य सूत्रस्य जातानामनन्तरतमादेशानां निवर्तकत्वमुक्तम् ॥ ४१ ॥

परान्नित्यं बलवत् । नित्यं परशास्त्रावधिकबलवत् कृताकृतप्रसङ्गित्वादित्यनुमानप्रयोगः । नन्वुत्सर्गबहिरङ्गयोर्नित्यत्वेपि तदपेक्षयाऽनित्यापवादान्तरङ्गयोर्बलवत्त्वेन हेतोर्व्यभिचार इति चेन्न। साध्यदलीयपरपदार्थेऽन्तरङ्गापवादभिन्नत्वरूपविशेषणदानेनादोषात् । न चैवमप्यनित्यपरशास्त्रस्यैव विप्रतिषेधइतिशास्त्रेण प्राबल्यबोधनाद्धेतोर्बाधितत्वमिति वाच्यम् । अनेन नित्यस्य प्राबल्यबोधनेन विप्रतिषेधाभावात्तत्सूत्राप्राप्त्या बाधासंभवात् । न च श्रुतत्वाद्विप्रतिषेधसूत्रसहकृतेन पूर्वानुमानेन पूर्वमनित्यपरशास्त्रस्य बलवत्त्वे प्रमाणनिश्चिते बाधितत्वादेतस्यानुमानस्यासंभव इति वाच्यम् । विप्रतिषेध इत्येतच्छब्दोच्चारणसामर्थ्यादेव पूर्वमेतत्प्रवृत्तेर्ज्ञापनेनादोषात् । परान्नित्यमित्यत्र परपदमनित्यपरं तेनानित्यपूर्वशास्त्रस्य नित्यशास्त्रावधिकपरत्वाभावेपि तद्बाधकत्वं नित्यपरशास्त्रस्य सिध्यति । अत एव च परत्वान्नित्यत्वाच्चेति भा-

कृताकृतप्रसङ्गित्वात्। तत्राक्लृप्ताभावकस्याभावकल्पनापेक्षया क्लृप्ताभावकस्यैव तत्कल्पनमुचितमिति नित्यस्य बलवत्त्वे बीजम् । तदाह। कृताकृतप्रसङ्गि नित्यं तद्विपरीतमनित्यम् । अत एव तुदतीत्यादौ परादपि गुणान्नित्यत्वात् शप्रत्ययादिर्भवति ॥ ४२ ॥

यद्व्यक्तिसम्बान्धितया पूर्वं प्रवृत्तिस्तद्व्यक्तिसम्बन्धितयैव पुनः प्रवृत्तौ कृताकृतप्रसङ्गित्वमित्याशयेनाह ॥

शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति ॥ ४३ ॥

इदं शदेः शित इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तत्र

त्यादिग्रन्थाः संगच्छते । अत्र हेतुदले त्रैपादिकभिन्नत्वे सतीति निवेशनीयं तेन नित्यत्रैपादिकस्य सापादिकाऽनित्यापेक्षया बलवत्त्वविरहेपि न क्षतिः । एवं पूर्वात्परं बलवदिति पूर्वोक्तानुमानेपि पूर्वपदार्थे नित्यान्तरङ्गापवादभिन्नत्वं हेतुदले त्रैपादिकभिन्नत्वं च निवेशनीयमित्यन्यत्र विस्तरः । ननु पक्षतावच्छेदकस्यैव हेतुत्वेनान्वयदृष्टान्ताभावेन हेतोरप्रयोजकत्वशङ्का तदवस्थैवेत्यत आह । तत्राक्लृप्तेति । बाधद्वयकल्पनापेक्षयैकस्य बाधस्य कल्पने लाघवमिति लाघवरूपोनुकूलस्तर्क इति भावः । अत एवेति । नित्यस्य बलवत्त्वादेवेत्यर्थः । ननु तुदतीत्यत्रोभयोः समत्वं, गुणस्यापि शप्रत्ययोत्तरं प्राप्तेः, क्ङिति चेत्यनेन तद्बाध इति त्वन्यत् । बाधकाबाधितेत्यर्थस्याद्याप्यनिष्पत्तेरित्यत आह । आदीति । तेन रुणद्धि रन्धयतीत्यस्य संग्रहः । आद्ये गुणं बाधित्वा श्नम् । द्वितीये तूपधावृद्धिं बाधित्वा रधिजभोरचीति नुम् ॥ ४२ ॥ कृताकृतप्रसङ्गि नित्यं तद्विपरीतमनित्यमित्येका परिभाषा । तत्र प्रथमांशस्योदाहरणं प्रदर्श्य द्वितीयांशस्यानेकविधत्वं प्र-

हि न्यविशतेत्यत्र विकरणे कृते तदन्तस्याडकृते धातुमात्रस्येत्यडनित्य इत्युक्तम् ॥ ४३ ॥

एतत्तुल्यन्यायेनाह ॥

शब्दान्तरात् प्राप्नुवतः शब्दान्तरे प्राप्नुवतश्चानित्यत्वम् ॥ ४४ ॥

एतन्मूलकमेवाह ॥

लक्षणान्तरेण प्राप्नुवन्विधिरनित्यः ॥ ४५ ॥

अतिदेशविषये इयमसिद्धवत्सूत्रे कैयटेनोक्ता ॥ ४५ ॥

यदा तु शास्त्रव्यतिरेकेण तद्विधेयकार्ययोरेव नित्यत्वादिविचारो यदापि व्यक्तिविशेषाश्रयणाभावस्तदाह ॥

क्व चित् कृताकृतप्रसङ्गमात्रेणापि नित्यता ॥ ४६ ॥

दर्शयति । यद्वचक्तीति । इष्धातोः सनि द्वित्वेटोः प्राप्तौ द्वित्वस्य शब्दान्तरप्राप्तिकत्वेनानित्यत्वात् पूर्वमिटि एषिषिषतीतिसिद्धिरेतत्फलम् । व्यक्तिविशेषचिन्तायां नित्यस्योदाहरणं तु च्यवन्ते प्लवन्तइति । अत्र हि च्यु अ अन्तेतिस्थिते शप्प्रत्ययनिमित्तकगुणस्य पररूपस्य च प्राप्तौ वक्ष्यमाणरीत्या नित्यैकादेशात्प्राक् गुणस्य सिद्धिः ॥ ४३ ॥

अत्र हि व्यक्तिपदेनोद्देश्यव्यक्तिवन्निमित्तव्यक्तेश्च ग्रहणमविशेषादित्याह । एतत्तुल्येति । आद्योदाहरणं माभवानुजिहदिति । अत्र ह्यूहेर्णिचि लुङि शब्दान्तरात्प्राप्नुवतो ऽनित्याद् द्वित्वात् पूर्वं परत्वेन णौचङ्गीतिह्रस्वः । बहि-

कृते द्वितीये नित्यत्वेनाभिमतस्य पुनः प्रसंगमात्रं नित्यत्वव्यवहारे प्रयोजकं न तु बाधकाबाधितफलोपहितप्रसङ्गो ऽपि तथेति भावः ॥ ४६ ॥ तदाह ॥

यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम् ॥ ४७ ॥

क्व चित्तु बाधकाबाधितफलोपहितप्रसंग एव गृह्यते।तदाह।

यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते तदप्यनित्यम् ॥ ४८ ॥

रङ्गोप्युपधान्हस्व इत्यनेनैतद्वारणे तु पूर्वोक्तं च्यवन्तइत्युदाहरणमनुसन्धेयम् । अत्राप्यचः परस्मिन्निति स्थानिवत्वेन क्ङितिचेति निषेधाप्रवृत्तिरिति चेद्भाष्योक्तं न्यविशतेत्येवोदाहरणं बोध्यम् । अत्र हि विकरणान्तस्याटि कृते विशेर्नैः परत्वाभावान्नियमानुपपत्तौ ऽउपसर्गानियमे ऽड्व्यवायउपसंख्यानमिति वार्तिकस्योक्तिसंभव एवैतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनम्। द्वितीयोदाहरणं करिष्यतइति। अत्र हि शब्दान्तरे प्राप्नुवतो विकरणस्यानित्यत्वात्परत्वेन पूर्वं लादेशे स्वरितञितइत्यस्य प्रवृत्तिरन्यथा नित्यत्वात्पूर्वं विकरणे ञितः परत्वाभावान्नियमो न स्यात् ॥ ४४ ॥

यदि व्यक्तिपदेन शास्त्ररूपव्यक्तिर्गृह्यते तदाह। लक्षणान्तरेणेति। एतद्वचनमनुसन्धायैव नुम्जरसोः प्राप्तयोः परत्वाज्जरासिति भाष्यकृतोक्तम्। अन्यथा पूर्वमजन्तलक्षणेन जरसुत्तरं झलन्तलक्षणेन प्राप्तस्यापि नुमो नित्यत्वे परत्वाज्जरसादेशप्रतिपादकभाष्यासङ्गतिः स्पष्टैव ॥ ४५ ॥

नन्वेवं तुदतीत्यत्र गुणे कृते शप्रत्ययस्य शब्दान्तरात्प्राप्नुवत्त्वेनानित्यत्वात्परत्वाद् गुणे कृते रूपासिद्धिरत आह। यदा त्विति। एवं च लक्ष्यानुरोधादेषैव परिभाषा तत्र स्वीक्रियतइति भावः ॥ ४६ ॥

कृताकृतप्रसङ्गिनित्यमिति प्रथमांशघटकप्रसंगांशे बाधकाबाधितत्वरूपविशेषणसत्त्वासत्त्वद्वैविध्येनोक्तपरिभाषापि द्विविधेत्याशयेनाह ।

सप्तमे कैयटेनैतदुपष्टम्भकं लोकव्यवहारद्वयमुदाहृतम् । वालिसुग्रीवयोर्युध्यमानयोर्भगवता वालिनि हतेऽपि सुग्रीवस्य वालितः प्राबल्यं न व्यवहरन्ति । भगवत्सहायैः पाण्डवैर्जये लब्धेऽपि पाण्डवानां प्राबल्यं व्यवहरन्ति चेति । सर्वं चेदं लक्ष्यानुरोधाद् व्यवस्थितम् ॥४८॥

लुटः प्रथमस्येति सूत्रे भाष्ये

कृते द्वितीयइति । बाधकाबाधितफलोपहितप्रसङ्ग एवेति । इदमेव तु सार्वत्रिकमिति तत्त्वम् । उपष्टम्भकमिति । ष्टभिधातौ सकारटकारयोरुपदेशे सत्त्वेनाद्यसकारस्य ष्टुत्वेन षकारो न षत्वेनेति बोध्यम् । व्यवहारद्वयमिति । अत्र केचित् । रामायणे वालिसुग्रीवयोर्युद्धप्रसङ्गे सुग्रीवपलायनस्य रामकर्तृकवालिहननस्य च सुप्रसिद्ध्या सुग्रीवस्य वालितः प्राबल्यं न व्यवहरन्तीति युक्तमेव । एवं भारते युद्धे भगवत्कर्तृकशस्त्रग्रहणाभावप्रतिज्ञायाः पाण्डवकर्तृककौरवपराजयस्य च स्पष्टमुल्लेखात् कौरवेभ्यः पाण्डवानां प्राबल्यं व्यवहरन्तीत्येतदपि युक्तमेवेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरत्यन्तं वैषम्यम् । अन्तर्यामितया प्रेरणामात्रेण तत्त्वं तूभयसाधारणमित्ययुक्तोयं सन्दर्भविरुद्धो ग्रन्थ इति वदन्ति । परे तु भगवता युद्धे शस्त्रग्रहणाभावरूपस्वप्रतिज्ञायाः परिरिरक्षिषया शस्त्रग्रहणेऽकृतेपि पाण्डवशस्त्रादिषु विशेषशक्त्युत्पादनादिद्वारा सैनिकद्वारा राजेव शत्रुं जिघांसु भगवानेव कौरवान् विजिग्ये । अत एव ' निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ' इत्यनेन भगवान् स्वप्रतिज्ञाभङ्गभिया स्वयं साक्षात् शस्त्रमदिधीर्षुरर्जुनं समबोधयत् । इत्थं च यथा ततोऽधिकबलवत्त्वव्यवहारप्रयोजकस्य वालिकौरवदमनकर्तृत्वस्य मुख्यबीजस्य भगवत्येव सत्त्वेपि नोभयत्र तद्व्यवहार एवं कृताकृतप्रसङ्गरूपस्य बलवत्त्वप्रयोजकमुख्यव्यवहारस्य न सर्वत्र बलवत्त्वप्रयोजकत्वमित्यत्यन्तसंदर्भशुद्धस्समदृष्टान्तदार्ष्टान्तिको ऽयं ग्रन्थ इति ग्रन्थतत्त्वविदो विदांकुर्वन्त्विति प्राहुः ॥ ४८ ॥

स्वरभिन्नस्येति । स्वरेण भिन्नस्येत्यर्थः । स्वरोपि शब्दान्तरत्वसंपादक इति भावः । एतत्परिभाषोदाहरणं दध्युदकमिति । अत्र हि दधि

स्वरभिन्नस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति ॥ ४९ ॥

इति पठ्यते ॥

यत्र त्वेकस्यैव कार्यस्य परत्वं नित्यत्वं च तत्रेच्छयान्यतरत्तदुभयं वा तस्य बलवत्त्वे नियामकमुल्लेख्यम् ।

उदकमिति स्थिते नब्विषयस्येत्याद्युदात्तत्वेनेकारस्यानुदात्तस्य यणादेशः प्राप्नोति उदके केवलइति कृते तूदात्तस्येति स्वरान्तरस्य प्राप्तत्वेन यणादेशो ऽनित्यः । तथा च तं बाधित्वोदके केवलइत्यस्य परत्वात्प्रवृत्त्यान्तोदात्तस्य यणि उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वमुकारस्य सिध्यतीति भावः । अन्यतरदुभयं वेति । न च तस्य नित्यत्वे तुल्यबलविरोधाभावेन विप्रतिषेधसूत्राप्रवृत्तेरेतदयुक्तमिति वाच्यम् । विप्रतिषेधे नित्यान्तरङ्गापवादभिन्नेन पूर्वशास्त्रेण सह परशास्त्रस्य विरोधे सति परं कार्यमिति विप्रतिषेधसूत्रार्थेन परशास्त्रस्य नित्यत्वेपि पूर्वशास्त्रस्य नित्यत्वाद्यभावेन विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौ बाधकाभावात् । पूर्वपदार्थे नित्यादिभिन्नत्वविशेषणदानेनोपपत्तौ परपदार्थेपि तद्विशेषणदाने मानाभावात् । तुल्यबलविरोध इति वृत्तेरपि तुल्यबलेन नित्यादिभिन्नेन पूर्वशास्त्रेण सह विरोधइत्येवार्थो न तु तुल्यबलयोर्विरोध इत्यर्थो मानाभावात्फलाभावाच्च । न च द्वयोर्नित्यत्वे ऽन्तरङ्गत्वे वा परत्वाद्बाधो न स्यात्पूर्वशास्त्रस्य तद्भिन्नत्वाभावादिति वाच्यम् । स्ववृत्तिनित्यत्वाभावविशिष्टं यन्नित्यत्वं तदभाववता स्ववृत्तितन्निरूपितान्तरङ्गत्वाभावविशिष्टं यदन्तरङ्गत्वं तदभाववता चेति पूर्वपदार्थे विशेषणदानेनादोषात् । एवं परान्नित्यमित्यत्र परपदार्थे स्ववृत्तितन्निरूपितान्तरङ्गत्वाभावविशिष्टं यदन्तरङ्गत्वं तदभाववतेति विशेषणं देयं तेन द्वयोरन्तरङ्गत्वेपि नित्यत्वाद्बाधसिद्धिरिति दिक् । पूर्वशास्त्रस्य नित्यान्तरङ्गापवादत्वे त्वतुल्यबलत्वं स्पष्टमेव । अत्रैवोपोद्बलकमाह । अत एवेति । परत्वादित्युक्तिरेकदेशिन इति । पूर्वोक्तयत्त्वित्यादिना प्रतिपादितके-

अत एव तत्र तत्र परत्वान्नित्यत्वाच्चेति भाष्ये उच्यते । वस्तुतस्तत्र परत्वादित्युक्तिरेकदेशिनः । स्पष्टं चेदं विप्रतिषेधसूत्रे कैयटे । णौ चङीति ह्रस्वापेक्षया नित्यत्वान्तरंगत्वप्रयुक्तद्वित्वस्य प्रथमतः प्रवृत्तौ नित्यत्वादित्येव भाष्य उक्तम् । एवं नित्यान्तरंगयोर्बलवत्त्वमपि यौगपद्यासम्भव एवेति बोध्यम् ॥ ४९ ॥

नित्यादप्यन्तरंगं बलीयो ऽन्तरंगे बहिरंगस्यासिद्धत्वात् । तदाह ॥

असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥५०॥

अन्तर्मध्ये बहिरंगशास्त्रीयनिमित्तसमुदायमध्ये ऽन्तर्भूतान्यंगानि निमित्तानि यस्य तदन्तरंगम् । एवं तदीयनिमित्तसमुदायाद् बहिर्भूतांगकं बहिरंगम् । एतच्च

चिन्मते तु नित्यत्वादित्युक्तिरत्रैकदेशिन इति दिक् । यौगपद्यासंभवइति विरोधे सत्येव बलवता दुर्बलस्य बाधदर्शनादिति भावः ॥ ४९ ॥ नित्यादिति । अन्तरङ्गं नित्यावधिकबलवत् अन्तरङ्गत्वादित्यनुमानप्रयोगः । अनुकूलतर्कमाह । अन्तरङ्गे बहिरङ्गस्येति । एतेनास्य हेतोः पक्षावृत्तित्वादप्रयोजकमिदमित्यपास्तम् । बाहिरङ्गशास्त्रीयेति । इदमन्तरङ्गत्वस्वरूपपरिचायकं न तु लक्षणकुक्षिप्रविष्टमेवं बहिरङ्गलक्षणे तदीयनिमित्तेत्यपि । तेन नान्योन्याश्रयः । तथा च स्वप्रवृत्तौ निमित्तत्वेनाश्रीयमाणो यावान् शब्दसमुदायस्तद्विशिष्टं स्वापेक्षयान्तरङ्गमित्यर्थः । वैशिष्ट्यं च स्वघटकनिमित्तकत्व--स्वघटकेतरानिमित्तकत्वोभयसंबन्धेन । ग्रामणिनेत्यादौ नुम्विधायकशास्त्रप्रवृत्तावाश्रीयमाणशब्दसमुदायः ग्रामणी आ इति तद्घटकप्रकृतिमात्रसापेक्षत्वाद् ह्रस्वस्यान्तरङ्गत्वम् । नुमस्तु ह्रस्वापेक्षया नान्तरङ्गत्वं किं तु

खरवसानयोरिति सूत्रे ऽसिद्धवत्सूत्रे च भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्। अत्रांगशब्देन शब्दरूपं निमित्तमेव गृह्यते शब्दशास्त्रे तस्यैव प्रधानत्वात्। तेनार्थनिमित्तकस्य न बहिरंगत्वम्। अत एव न तिसृचतसृ इति निषेधश्चरितार्थः। अन्यथा स्त्रीत्वरूपार्थनिमित्तकतिस्रपेक्षयान्तरंगत्वात् त्रयादेशे तदसंगतिः स्पष्टैव। अत एव त्रयादेशे स्रन्तस्य प्रतिषेध इति स्थानिवत्सूत्रस्थभाष्यवार्त्तिकादि संगच्छते॥ एतेन गौधेरः पचेदित्यादावेयादीनामङ्गसंज्ञासापेक्षत्वेन ब-

---

बहिरङ्गत्वमेव न्हस्वानिमित्तभूतप्रकृतीतराविभक्तिनिमित्तकत्वादिति बोध्यम्। इत्थं च स्वप्रवृत्तौ निमित्तभूतो यावान् शब्दसमुदायस्तद्विशिष्टत्वं स्वापेक्षया बहिरङ्गत्वं वैशिष्ट्यं च स्वनिमित्तकत्वस्वघटकेत्तरानिमित्तकत्वोभयसंबन्धेनेति तत्वम्। इदं चान्तरङ्गस्य नित्यावधिकबलवत्वे उदाहरणं, परावधिकबलवत्वे तु रियतीत्यादि। अत्र हि परत्वात्प्राप्तं गुणं बाधित्वान्तरङ्गत्वादियङिति बोध्यम्। अतएवेति। अर्थनिमित्तकस्य बहिरङ्गत्वाभावादेवेत्यर्थः। न च त्रयादेशोत्तरं तिसृादेशे दीर्घवारणाय नतिसृिति चरितार्थमिति वाच्यम्। त्रयादेशस्येव दीर्घस्याप्यन्तरङ्गत्वेन पूर्वं प्रवृत्तौ पश्चात्तिसृादेशे लक्ष्येलक्षणन्यायेन पुनर्दीर्घाप्राप्त्या सूत्रवैयर्थ्यस्य सूपपादत्वात्। न च त्रेस्त्रय इत्यादावुद्देश्यानिमित्तयोर्विशिष्टरूपत्वेनार्थवद्ग्रहणपरिभाषयोपस्थितार्थद्वयस्य निमित्तत्वेन साम्यमिति वाच्यम्। तिसृादेशेपि तत्परिभाषोपस्थितार्थस्य स्त्रीत्वरूपार्थस्य विभक्तिसंज्ञारूपार्थस्य चेति त्रयाणां निमित्तत्वेनाधिक्यात्। त्रेस्त्रय इत्यादौ परिभाषयोपस्थितार्थस्य द्वेधा भानेप्यर्थस्यैक्येनार्थद्वयनिमित्तकत्वाभावाच्च। गौधेर इति। ननु एयादेरङ्गसंज्ञाप्रत्ययसंज्ञोभयापेक्षत्वस्येव लोपविधायकस्यापि लोपसंज्ञावल्संज्ञोभयनिमित्तकत्वेन साम्यम्। न च लोपस्य विधेयत्वेनानिमित्तत्वम्। लोपस्य विधेयत्वेपि संज्ञाया

हिरङ्गतया ऽसिद्धत्वाद्धलिलोपो न स्यादिति परास्तम् । ए-
यादेशादेरपरनिमित्तकत्वेनान्तरंगत्वाच्च ॥ ननु येन वि-

अविधेयत्वेन निमित्तत्वे बाधकाभावात् । किं चायन्नादावङ्गसंज्ञाया अन्यथासिद्धत्वेनानिमित्तत्वमित्यरुचेराह । पचेदिति । अत्र हीयादेशस्य अत्संज्ञा अङ्गसंज्ञा सार्वधातुकसंज्ञा स्वंरूपमित्येतद्बोधितयासंज्ञेति संज्ञा-चतुष्टयसापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वमिति भावः । न च नव्यनये वर्णद्वय-सापेक्षत्वेन लोपस्य समुदायसापेक्षयादेशापेक्षया ऽन्तरङ्गत्वम् । न च परनिमित्तकत्वेन लोपस्य बहिरङ्गत्व, मियादेशस्यापि पूर्वनिमित्तकत्वेन समत्वादिति वाच्यम् । अतोयेय इत्येतद्विधेयघटकयकारानिमित्तकत्वेन लोपस्य निमित्तसमुदायघटकेतरानिमित्तकत्वेन पूर्वोक्तान्तरङ्गत्वाभावात् । अक्षद्यूरित्यादौ तु स्थानिद्वारा घटकत्वमादायान्तरङ्गत्वसत्वान्न क्षतिः । अपरनिमित्तकत्वेति । ऊकाल इति निर्देशोत्र मानम् । तत्र हि निषा-दस्थपत्यधिकरणन्यायेन क्लृप्तसमाहारद्वन्द्वे ऽपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्व-स्य बाधकत्वकल्पनायामेव दीर्घनिर्देश उपपद्यते । अन्यथा उ उ इतिस्थिते परत्वान्नित्यत्वात्पूर्वं सवर्णदीर्घे पश्चाद् ह्रस्वे दीर्घनिर्देशासंगतिः स्पष्टै-व । नन्वेवं द्युद्यूषतीत्यत्र दिव् स् इतिस्थिते ऊठं बाधित्वा ऽपरनिमित्तक-त्वेन पूर्वं द्वित्वे ऽभ्यासे उकारश्रवणानापत्तिः । नामीतिसूत्रे आमीतिन्यासे राम आमिति स्थिते नित्यत्वाद्दीर्घे ह्रस्वग्रहणसामर्थ्येन भूतपूर्वह्रस्वान्त-त्वमादाय नुट्साधनपरभाष्याद्यसंगतिः, तव त्वपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्ग-त्वाद्दीर्घात्पूर्वं नुट्प्रवृत्तेर्भूतपूर्वगत्याश्रयणं विफलमेवं जहर्थेत्यत्र गुणे कृतेऽज-न्तत्वाभावेप्यचस्तास्वदितीण्निषेधायोपदेश इत्यनुवृत्तिर्भाष्यकृत्कृताया वै-यर्थ्यं स्यात् त्वन्मते ऽपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वाद् गुणात्पूर्वमेवेण्निषेधे त-द्वैयर्थ्यापत्तिश्चेति चेन्न । आद्यऊठोन्यथासिद्धत्वेनाङ्गानपेक्षणान्न्यूनसमुदा-यापेक्षत्वरूपैकविधान्तरङ्गत्वेनोभयोः साम्ये परत्वात्पूर्वमूठ्प्रवृत्तेः सुवच-त्वात् । अन्यथासिद्धस्य निमित्तपदेन परिभाषायां ग्रहणाग्रहेपि वक्ष्य-माणान्तरंगत्वस्योठ्येव सत्वेन साम्याच्च । द्वितीयतृतीययोस्तूकाल इति निर्देशनाविशेषादपूर्वनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वस्यापि परिभाषाप्रवृत्तिप्र-योजकत्वस्वीकारेण नुडिण्निषेधयोः पूर्वनिमित्तकत्वेनोभयोः समतया

धिस्तदन्तस्येति सूत्रे भाष्ये इकोयणचीत्यादावपि तदन्तविधौ स्योन इत्यत्रान्तरंगत्वाद्यणो गुणबाधकत्वमिष्यते तन्न सिद्ध्येत्, ऊनशब्दमाश्रित्य यणादेशो नशब्दमाश्रित्य गुण इत्यन्तरंगत्वाद् गुण एव स्यादित्युक्तम् । अत्र कैयटः । सिवेर्बाहुलकादौणादिके नप्रत्यये गुणवलोपोठां प्रसंगे ऊद् अपवादत्वाद्वलोपं बाधते गुणं त्वन्तरंगत्वाद् बाधते।गुणो ह्यंगसम्बन्धिनीमिग्लक्षणां लघ्वीमुपधामार्द्धधातुकं चाश्रयति । ऊद् तु वकारान्तमंगमनुनासिकादिं च प्रत्ययमित्यल्पापेक्षत्वादन्तरंगः । तत्र कृते यणूगुणौ प्राप्नुतइति । एवं च संज्ञापेक्षस्यापि बहिरंगत्वं स्पष्टमेवोक्तमिति चेत्, न । तदन्तविधावपि बहुपदार्थापेक्षत्वरूपबहिरंगत्वस्य गुणे सत्वेन तत्र दोषकथनपरभाष्यासंगतेः । बहिरंगान्तरंगशब्दाभ्यां बह्वपेक्षत्वाल्पापेक्षत्व-

---

दोषाभावात् । के चित्तु व्याख्यानादूकाल इत्यत्रेतरेतरयोगद्वन्द्वं प्रकल्प्य प्रसिद्धफलाभावादपरनिमित्तकं नान्तरङ्गमिति वदन्ति । संज्ञाकृतबहिरङ्गत्वानाश्रयणे भाष्यकैयटविरोधमाह । नन्विति । तदन्तविधाविति । तदपवादभूते तदादिविधावित्यर्थः । इत्युक्तमिति । तथा चैतत्संज्ञाकृतबहिरङ्गत्वाश्रयणे एव संगच्छते । तेन संज्ञाकृतबहिरङ्गत्वं स्पष्टमेव भाष्यध्वनितमिति भावः । ऊठपवादत्वादिति । न च देवमाचष्टे दयूरित्यत्र णिलोपटिलोपयोः स्थानिवत्त्वेन वलोपाप्राप्त्योठि क्वौ विधिं प्रति निषेधात्तदप्राप्त्या तत्रोठश्चारितार्थ्यमिति वाच्यम् । अनुनासिकनिमित्तकोठोपवादत्वमित्येतत्तात्पर्येणादोषात् । अन्तरङ्ग इति । न्यूनसंज्ञानिमित्तकत्वादित्यर्थः । भाष्यासङ्गतेरिति । त्वद्रीत्यानेकसंज्ञासा-

योः शब्दमर्यादया ऽलाभाच्च । तथा सत्यसिद्धं बह्वपेक्ष-मल्पापेक्ष इत्येव वदेत् । अत एव विप्रतिषेधसूत्रभाष्ये गुणाद्यणादेशो ऽन्तरंगत्वादित्यस्य स्योन इत्युदाहरणं न तु गुणादूडन्तरंगत्वादित्युक्तम् । त्वद्रीत्या तदपि वक्तु-मुचितम् । प्राथम्यात्तदेव वा वक्तुमुचितम् । मम त्व-न्तरंगपरिभाषया तद्धारणासंभवात्तन्नोक्तम् ॥ किं च सि-द्धान्ते नित्यत्वाद् गुणात् पूर्वमूठ् गुणस्तु ऊठि यणा बाधित-त्वादनित्यः । उनशब्दमाश्रित्येत्यादिभाष्येण च परिभाषा-यामंगशब्देन सप्तम्याद्यन्ततयोपात्तं शब्दरूपं निमित्तमेव

पेक्षगुणापेक्षया यण एवान्तरङ्गत्वेन गुणस्यान्तरङ्गत्वप्रतिपादकोक्तभाष्या-संगतेरित्यर्थः । ननु गुणाद्यणादेशोन्तरङ्गत्वादित्यनेन गुणादूठोन्तर-ङ्गत्वमुक्तप्रायमूठ्प्रवृत्तिं विना यणोप्राप्तेरत आह । प्राथम्यादिति । ननु भाष्यस्यान्यथोपपत्त्यभावात्कैयटोक्तमेवावश्यकमित्यतो भाष्यं स्वमते लाप-यति । किं चेति । किं त्वित्यर्थः । सप्तम्याद्यन्ततयेति । इदमन्तरङ्गशास्त्रीयं निमित्तं बहिरङ्गशास्त्रीयं तु षष्ठ्याद्यन्तपदोपात्तमपि ग्राह्यमित्यर्थः । तथा च बहिरङ्गत्वेन विवक्षितं यच्छास्त्रं तद्घटकेन सप्तम्यन्तेन पञ्चम्यन्तेन षष्ठ्यन्तेनान्येन वा प्रथमान्तभिन्नेन केन चित्पदेनाश्रीयमाणो यावान् शब्दसमुदायस्तद्घटको यच्छास्त्रीयसप्तम्यन्तपञ्चम्यतान्यन्तरपदेन गृह्यते तदन्तरङ्गमित्यर्थः । यण्शास्त्रीयसप्तम्यन्तेनाश्रीयमाण ऊन इति स-मुदायस्तद्घटको नशब्दो गुणशास्त्रस्थेन सप्तम्यन्तेन गृह्यतइति तदन्तर-ङ्गम् । गुणशास्त्रस्थाङ्गपदेनाश्रीयमाणः सिऊ इति तद्घटक ऊश-ब्दो नाऽच्शब्देन गृह्यते अच्शब्दस्याजादीत्यर्थात् ससहाये व्यपदेशि-वद्भावाप्रवृत्तेः । न च त्वन्मते ससहायेपि व्यपदेशिवद्भावप्रवृत्तेरुक्त-भाष्यविरोध इति वाच्यम् । अन्तरङ्गशास्त्रीयसप्तम्यन्तपदेन गृह्यमा-णस्य तत्पदप्रयोज्यविषयतापर्याप्त्यधिकरणघटकपूर्वत्वाभाववतो ग्रहणेना-

गृह्यत इति स्पष्टमेवोक्तम् ॥ यत्तु कैयटेन तदन्तविधिपक्षे परत्वाद् गुणः प्राप्नोतीत्युक्तं तत्तूनशब्दमाश्रित्येत्यादिभाष्यासंगत्या चिन्त्यम् ॥ वलि लोपे ऽन्तरंगपरिभाषा न प्रवर्त्तेत इति तु न युक्तम् । तत्सूत्रे भाष्य एव व्र-

---

दोषात् । एतेनेदृशान्तरङ्गत्वस्वीकारे वक्ष्यमाणज्ञापकासंगतिः । नाजानन्तर्यपरिभाषावतरणाद्यसंगतिश्च स्यादिति परास्तम् । वलिलोपइति ! ननु वलिलोपेन्तरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तिरवश्यमङ्गीकार्या । अन्यथा क्नोपयतीत्यत्र पुकोसिद्धत्वेन वलिलोपानापत्तेः । चेले क्नोपेरितिनिर्देशासंगतेश्च । अत एव नपदान्तसूत्रे वरेग्रहणं यलोपेयातिरितिभाष्योदाहरणं च संगच्छते । यायावरो यातिरित्यत्र चातो लोपे कृते तस्य यायाय वर इति यायाय ति इति समुदायसापेक्षत्वेन बहिरङ्गतया ऽसिद्धत्वादन्तरङ्गवलिलोपस्याप्राप्त्या तदसंगतिः स्पष्टैव । वलिलोपइति निषेधश्च जातबहिरङ्गासिद्धत्वस्यैव न तु समकालिकबहिरङ्गासिद्धत्वस्यैं । यद्वा ज्ञापकसाजात्यादयं निषेधो यलोपविषयक एव । तेन वृश्चतीतिभाष्यविरोधोपि नेति चेन्न । अज्निष्ठान्यानन्तर्यनिमित्तककार्यप्रवृत्युत्तरप्रवर्तमानान्तरङ्गे कर्तव्ये बहिरङ्गपरिभाषा न प्रवर्ततइत्यर्थकेन नाजानन्तर्यइति निषेधेनान्तरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्या यायावरो यातिरिति भाष्यसंगतेः सुवचत्वात् । अत्रार्थे ऽज्निष्ठान्यानन्तर्यनिमित्तकं कार्यं चान्तरङ्गमेव ग्राह्यमित्यत्र तु न मानम् । एवं क्नोपयतीत्यत्रापि बोध्यम् । केचित्तु बहिरङ्गशास्त्रीयप्रथमान्ताभिन्नेन केन चित्पदेनाश्रीयमाणो यावान् समुदायस्तस्य वास्तविकः स्थानिद्वारा वा घटको यच्छास्त्रीयसप्तम्यन्तपदेन गृह्यते तदन्तरङ्गमित्यन्तरङ्गत्वस्वीकारात् क्नोपयतीत्यत्र निरुक्तसमुदायः क्नूय् इति तस्य वास्तविकघटकः पुङ् नास्त्यतो नान्तरङ्गत्वं वलिलोपस्य । अक्षद्यूरित्यादौ स्थानिद्वारा घटकत्वं बोध्यम् । यद्वा वास्तविकघटक इत्यत्र बहिरङ्गशास्त्रप्राप्तिकाले घटकोपेक्षित इति वदन्ति । परे तु स्वप्रवृत्तौ निमित्तताप्रयोजकेन केन चिदेकेन पदेनाश्रीयमाणसमुदायविशिष्टो यच्छास्त्रीयसप्तम्यन्तपञ्चम्यन्तान्यतरपदेनाश्रीयते

ऋादिषु लोपातिप्रसंगमाशङ्क्योपदेशसामर्थ्यान्न । न च वृश्चतीत्यादौ चारितार्थ्यं, बहिरंगतया संप्रसारणस्यासिद्धत्वेन पूर्वमेव तत्प्राप्तेरिति भाष्योक्तेः । यत्तु नलोपस्य षट्संज्ञायामसिद्धत्वात्पञ्चेत्यत्र नषाडिति निषेध इति, तच्चि-

---

तत्स्वापेक्षयान्तरङ्गम् । वैशिष्ट्यं च, स्वघटकत्व स्वघटकोत्तरत्वोभयसंबन्धेन । यायावरो यातिरित्यत्र बहिरङ्गशास्त्रीयपदेनाश्रीयमाणो वर इति ति इति च तद्विशिष्टत्वं वकारस्य तकारस्य वा नास्तीति नान्तरङ्गत्वं वलिलोपस्य । एवं क्नोपयतीत्यत्र पुक् न केनापि निमित्तताप्रयोजकपदेनाश्रीयते यश्चाश्रीयते आदन्तो न तद्घटकत्वं पुको विधानात् प्रागिति न दोषः । विश्वौह इत्यत्र तथाभूतो ण्विस्स गुणशास्त्रीयसप्तम्यन्तपदेन गृह्यतइति गुणस्यान्तरङ्गत्वम् । एवमसुस्रुवदित्यादावपीदमेवान्तरङ्गत्वम् । स्योन इत्यत्र पूर्वपक्षे ऊन इति समुदायस्तथा, तद्घटकत्वं सद्घटकोत्तरत्वं नशब्दस्येति स नशब्दो गुणशास्त्रीयसप्तम्यन्तेन गृह्यतइति गुणस्यान्तरङ्गत्वम् । यणस्तु न तथान्तरङ्गत्वं गुणशास्त्रीयाङ्गपदेन गृह्यमाणः सिऊ इति समुदायस्तद्विशिष्टत्वं यद्यप्यूठोस्ति तथापि यण् शास्त्रीयसप्तम्यन्तेन स न विवक्षितः किं तून इति समुदायः । सिद्धांते तु ऊ इत्येवाच्पदेन विवक्षित इति यणोन्तरङ्गत्वं सिद्धम् । यद्वान्तरङ्गत्वलक्षणे स्वघटकोत्तरत्वमनिवेश्य तादृशसमुदायघटको यच्छास्त्रीयसप्तम्यन्तपदविशिष्टस्तदन्तरङ्गमिति वाच्यम् । वैशिष्ट्यं च स्वप्रयोज्यविषयताश्रयत्व, स्वप्रयोज्यविषयताश्रयघटकावधिकपूर्वत्वाभाववत्वोभयसंबन्धेन । स्योन इत्यत्रोद् यण्शास्त्रीयसप्तम्यन्तपदप्रयोज्यविषयताश्रयोनशब्दघटकनशब्दावधिकपूर्व इति न यणोन्तरङ्गत्वमिति वलिलोपइति निषेधो निष्फल एवेति प्राहुः । षट्संज्ञायामसिद्धत्वादिति । बहिरङ्गपरिभाषयेत्यर्थः । न च परिभाषाया अप्रवृत्तावपि संज्ञापदेनाविशेषात् षट्संज्ञायाअपि नलोपेतिसूत्रे ग्रहणेन तत्र कर्तव्यायां नलोपस्यासिद्धत्वं भवेदिति वाच्यम् । नलोपःसुप्स्वरेति सूत्रे संज्ञापदेन घिसंज्ञाया एव ग्रहणात् । अत्र मानं च तत्सूत्रस्थं भाष्यमेव । तथा हि । संज्ञाविधौ कि-

न्त्यम् । नलोपस्य हि पदसंज्ञासापेक्षत्वेन बहिरंगत्वं वाच्यम् । तच्च न, संज्ञाकृतबहिरंगत्वस्यानाश्रयणात् । पञ्चेत्यत्र निषेधस्तु स्त्रियां यत् प्राप्नोति तन्नेति व्याख्यानसामर्थ्येन भूतपूर्वषट्त्वमादायेति बोध्यम् ॥ अत एव कृतितुग्ग्रहणं चरितार्थम् । वृत्रहभ्यामित्यादौ पदत्वनिमित्तकत्वे ऽपि नलोपस्य बहिरंगत्वाभावात् । भ्यामः पदसंज्ञानिमित्तत्वे ऽपि नलोपस्य तन्निमित्तकत्वाभावात् । परम्परया निमित्तत्वमादाय बहिरंगत्वाश्रयणे तु न मानम् । ध्वनितं चेदं नलोपः सुप्स्विति सूत्रे भाष्य इति

मुदाहरणं दण्डिदत्तौ दत्तदण्डिनौ, नात्र घित्वाद्दण्डिन एव पूर्वनिपातः । ननु च यदा घित्वं तदा पूर्वनिपातः यदा पूर्वनिपातस्तदा नलोपे घित्वमितीदमयुक्तम् । संज्ञाग्रहणसामर्थ्येन यस्य पूर्वपदत्वे घित्वं भावि तस्य पूर्वनिपात इत्युक्तम् । यदि पञ्चेत्यत्र स्त्रीप्रत्ययाभावाय संज्ञाग्रहणस्य चारितार्थ्यं तदा संज्ञाग्रहणसामर्थ्योपपादनं भाष्योक्तमसंगतं स्यात् । एतदर्थफलं द्युलिहाविति । एतेनेकोचीत्यत्राज्ग्रहणस्य हे वारिशुशय इत्यत्र गुरुसंज्ञायां नलोपस्यासिद्धत्वेन प्लुतः स्यादिति चारितार्थ्यमित्यपास्तम् । अज्ग्रहणज्ञापकतापरभाष्यस्याप्यत्रार्थे ज्ञापकत्वस्य सुवचत्वात् । व्याख्यानसामर्थ्येनेति । तत्स्वभावेनेत्यर्थः । एतेनैतद्व्याख्यानं प्रियपञ्चानं द्रौपदीं पश्येत्यत्र डाब्व्यावृत्तये चरितार्थमित्यपास्तम् । केचित्तु डाब्विधायके नषडित्यनुवर्त्य डापोपि निषेध इति वदन्ति । भूतपूर्वेति । पूर्वं भूतं स्थितं षट्त्वं स्थानिवद्भावेनादायेत्यर्थः । षट्त्वं तु संकेतसंबन्धेन षट्पदवत्त्वमतो नानल्विधाविति निषेधविषयइति भावः । अत एवेति । संज्ञाकृतबहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणादेवेत्यर्थः । वृत्रहभ्यामिति । वृत्रेति पृथक् पदं हभ्यामिति प्रकृतोपयोगि । वर्तमाने उपपदरहिताद्धनधातोः क्विपप्येतद्रूपम् । तेन ब्रह्मभ्रूणेति नियमाक्रान्तं नेति भावः । एतेन

तत्रैव भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितम् ॥

अन्तरंगे कर्तव्ये जातं तत्कालप्राप्तिकं च बहिरंग-
नलोपस्य वृत्रहन्निति समुदायापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वमेवेत्यपास्तम् । जात-
मिति । एतत्फलं वक्ष्यमाणं पचावेदमिति बोध्यम् । नन्वित ऐरिति
न्यासेनैत्वव्यावृत्तिसिद्धेरत्र न दोषः । न च ह्विन्योरैत्वापत्तिः । इ-
कारोच्चारणसामर्थ्याद्वुत्वस्यैवैत्वस्यापि बाधसंभवात् । न च गौरवाद
मेनैरिति न कृतमिति वाच्यम् । सामर्थ्यादित्यस्य तक्रकौण्डिन्यन्यायेन त-
द्वाधादित्यर्थेनादोषात् । यत्तु मेनैरिति मकारस्य नकारादेशे कर्तव्ये
इकारान्तादेशविधानसामर्थ्यादित ऐरित्यस्य बाधइति । तन्न । परश-
ब्दमुच्चार्य विहितकार्याभावेनादेः परस्येत्यस्याप्रवृत्त्या मकारस्य नकारा-
देशासंभवात् । अत एव नित्यंङित इत्यत्र तदप्रवृत्तिरितिचेन्न । पचावेद-
मित्यादावामेत इत्यस्य दुर्वारत्वात् । अशब्दादाचारक्विबन्ताल्लटि
कर्मव्यतिहार उत्तमपुरुषइटि निष्पन्नेन एशब्देन पचावेत्यस्याख्यातमिति
समासे पुनः सुशब्देन पचावैशब्दस्य समासे नपुंसकह्रस्वे सुपचावि इत्य-
त्रैत्वापत्त्या इत ऐ इति न्यासस्य कर्तुमशक्यत्वेन पचावेदमित्यत्रैत्ववारणा-
य जातबहिरङ्गासिद्धत्वस्यावश्यकत्वात् । न च प्रतिपदोक्तैकारग्रहणे-
नादोष इति वाच्यम् । एधस्वपचावेभ्य इत्यत्र बहुवचन इत्येकारस्यापि
प्रतिपदोक्तत्वेनैत्वापत्तेः । के चित्त्वेत ऐ इत्यत्र मण्डूकप्लुत्या सूत्रव्यत्या-
सेन वा टितआत्मनेपदइत्यत आत्मनेपदानुवृत्त्या प्रतिपदोक्तपरिभाष-
यात्मनेपदशब्दघटितशास्त्रविहितैकारस्य ऐकारविधानान्नैतज्जातबहिर-
ङ्गासिद्धत्वस्य फलमिति वदन्ति । एवमसूषुपदित्यत्र णौचङ्गीतिह्रस्व-
स्यासिद्धत्वाल्लघूपधगुणो न । न च नाजानन्तर्ये इति निषेधः । पुगंतेत्यत्र
येननाव्यवधानन्यायेनैकवर्णव्यवधानग्रहणेपि नाजानन्तर्यपरिभाषायां त-
द्ग्रहणे मानाभावेन तदप्राप्तेः । न च क्नोः क्वित्वेन प्रत्ययोपदेशकाले
लघूपधस्य गुणविधानाभावात्र दोष इति वाच्यम् । तुर्वीधातोर्वनिपि तोर्वे-
त्यत्र गुणानापत्तेः । के चित्तूपदेशसामर्थ्याद्वलोपो नेति वकारप्रत्या-
ख्यानपरभाष्यप्रामाण्येन तोर्वेत्यस्यानभिधानेन नैतत्फलमिति वदन्ति ।
अन्ये तु पुगन्तसाहचर्यात्सार्वधातुकसाहचर्याच्चार्धधातुके परतोपि स्तो-

त्तरप्रत्ययानिमित्तकस्यैवेको गुणविधानान्नासूषुददित्यत्र दोष इति प्राहुः। जागृढ इत्यत्र संप्रसारणस्य बहिर्भूततसुनिमित्तकत्वेनासिद्धत्वान्न रुगाद-य इति तु न फलम्। ऋत्वत इत्यस्याभ्यासविशेषणत्वेनादोषात्। न चा-दिद्रपादित्यत्र णौचङ्गीतिन्ह्रस्वस्यात उपधाया इति न वृद्धिरित्येतत्फलमिति वाच्यम्। अत उपधाया इत्यत्रावुपधाद्विहिते णितीत्यर्थेनादोषात्। न चैवं राग इत्यत्र वृद्धिर्न स्यादिति वाच्यम्। घञिचेत्यत्र घाञि वि-वक्षित इत्यर्थेनादोषात्। अत एव रञ्जेर्णौ मृगरमणे नलोपे रजयतीत्ये-व। जगदम्बेत्यत्र सन्निपातपरिभाषया न टावित्येतदपि न जातासि-द्धत्वस्य फलम्। अम्बात्रेत्यत्र सवर्णदीर्घस्य पदद्वयापेक्षत्वेनासिद्धत्वा-न्नाम्बार्थेति पुनर्ह्रस्व इति तु न फलम्। लक्ष्येलक्षणन्यायेनैवात्र तद्व्या-वृत्तेः सुवचत्वात्। न च तन्मात्रस्थानिकविकाराभावेन लक्ष्येलक्षणन्या-याप्रवृत्तिः। अत एव काण्डइत्यत्रैतन्न्यायाप्रवृत्त्या प्रकारान्तरेणैवात्र ह्र-स्ववारणं भाष्योक्तं संगच्छतइति वाच्यम्। तादृशभाष्यप्रामाण्येन वि-भक्तिस्थानिकैकादेशस्थले मात्रपदेन व्यावृत्तावप्यत्र तद्व्यावृत्तौ माना-भावात्। ईदृशन्यायस्वरूपवर्णनस्यान्यत्र स्पष्टत्वात्। केचित्तु भूधा-तोः क्विवन्तादौकारे सुपि भुवावित्यत्रोवङि कृते बहिरङ्गत्वेनोवङो-सिद्धत्वादूठ् न। न चोठ्यपि भू ऊ औ इति स्थिते लक्ष्येलक्षणन्यायेनो-वङोप्राप्त्या नभूसुधियोरिति निषेधेनाङ्ग यणोभावेपीको यणचीति यणीष्ट-सिद्धिरिति वाच्यम्। अन्तरङ्गत्वादपवादत्वाद्वा यणं बाधित्वा सवर्णदी-र्घे ततो यणि भ्वावित्यस्यापत्तेः। न च भू ऊ औ इति स्थिते वार्णपरि-भाषया सवर्णदीर्घं बाधित्वा ओः सुपीति यणि भुवावित्यस्य सिद्धिः। सुधीसाहचर्येण हल्पूर्वएव निषेधप्रवृत्तिस्वीकारेणात्र तद्विषयाभावादिति वाच्यम्। भुवावित्यत्र पूर्वोकारे इकोयणचीति यण्प्राप्नोति तं बाधित्वाऽपवाद-त्वादीर्घस्तं बाधित्वा वार्णपरिभाषया ऊठो यण् प्राप्नोति तमन्तरङ्गत्वा-द् बाधित्वेकोयणिति यण् इति चक्रकापत्तेर्दुरुद्धरत्वात्। क्विवन्तस्वयं-भूशब्दादणि स्वायंभवमित्यत्रोठि स्वायंभ ऊ अ इति स्थिते वार्णपरिभा-षया गुणं बाधित्वोवङ्या ऽऽद्गुणे इष्टरूपानापत्तेश्च। न च च्छ्वोरितिसूत्रे छसाहचर्येण स्वोत्तरप्रत्ययानिमित्तकस्य वस्य ग्रहणेन नोक्तदोपद्वयावकाश इति वाच्यम्। इष्धातोः क्विप्यशब्देन समासे

इषशब्दादाचारक्विपि लटि शतृप्रत्यये शपा सह पररूपे इषदित्यत्र छत्वे प्रत्ययलक्षणेन क्विप्परकत्वात् शत्वे इशदित्यत्र स्वोत्तरनिमित्तकस्यापि छस्य सत्वेनोक्तसाहचर्यस्य वक्तुमशक्यत्वात्। न च शपा सह पररूपस्य स्थानिवद्भावाच्छत्वाप्राप्तिरिति वाच्यम्। नपदान्तसूत्रेण निषेधेन स्थानिवद्भावाप्राप्तेः। नौशब्देन अशब्दस्य समासे नाव इति जाते तत आचारक्विवन्ताण्णावल्लोपे नावयतीत्यत्रान्तर्वर्ति क्विपमादाय प्राप्तस्योठो वारणाय जातबहिरङ्गत्वस्यासिद्धत्वप्रयोजकत्वमावश्यकम्। न चोठि कर्तव्येऽल्लोपस्य स्थानिवत्वमिति वाच्यम्। नपदान्तेति क्वौ विधिंप्रतीतिवा तन्निषेधात्। दीङो घञर्थे के दीयशब्दादाचारक्विबन्ताण्णावल्लोपे दियतीत्यत्र क्विपो वकारमादाय प्राप्तयलोपाभावाय चोक्तपरिभाषाऽऽवश्यकी। एवमिच्छच्छब्देन अशब्दस्य समासे इच्छद इति जाते तत आचारक्विबन्तात्क्विप्यल्लोपे ततो णिचि टिलोपे इच्छयतीत्यत्र शत्ववारणमप्येतस्याः फलं बोध्यमित्यन्यत्र विस्तरः। तत्कालप्राप्तिकमिति। अत एवेच्छतीत्यत्र गुणात्पूर्वं तुकि लघूपधत्वाभावान्न गुणः। अभवकदित्यत्र नित्यमकचं बाधित्वान्तरंगत्वादितश्चोति लोपः। अन्यथा ऽकचि कृते इकारलोपे अभवतक् इति स्यादिति दिक्। के चित्तु रियति, असुस्रुवदित्यादौ लघूपधगुणादन्तरंगत्वादियङादिसिद्धिः। अयजे इन्द्रमित्यादौ सवर्णदीर्घं बाधित्वान्तरंगत्वादाद्गुणः। ग्रामणिनी कुले इत्यत्र नुमं बाधित्वान्तरंगत्वाद् ह्रस्वः। रुयादित्यादौ प्रकृतिप्रत्ययापेक्षाडिड्भ्यां प्रागन्तरंगत्वाद्यासुट्। कश्च अश्च ईशश्चेति द्वन्द्वे नित्यमपि गुणं बाधित्वान्तरंगत्वात्सवर्णदीर्घे केशा इति रूपसिद्धिरन्यथा कैशा इति स्यादिति समकालप्राप्तिकबहिरंगासिद्धत्वस्योदाहरणान्याहुः। तन्न। रियत्यसुस्रुवदित्यादौ सत्यपि गुणे तस्य जातबहिरंगत्वेनासिद्धतयेकारादिबुद्ध्येयङादिसिद्धेर्निष्प्रत्यूहत्वात्। यत्तु येन नाव्यवधानमितिन्यायेन पुगन्तसाहचर्येण च हलन्तलघूपधे एव गुणप्रवृत्तिस्वीकारान्नैतत्समकालप्राप्तिकबहिरंगासिद्धत्वफलमिति। तन्न। भीधातोर्घञर्थे के तदन्तादाचारक्विबन्तात्कर्तरिक्विप्यल्लोपयलोपयोः पुनराचारक्विबन्ताल्लटि शपि भयतीत्यत्र गुणानापत्तेः। अल्लोपस्य स्थानिवद्भावेनाकारव्यवधानात्। मम तु स्थानिवत्वेन भिअ इत्येवंरूपतया लघूपधत्वेन तत्प्रवृत्तेः सुलभत्वात्। एकमात्रिकवर्ण-

व्यवधाने गुणप्रवृत्तिस्वीकारे त्वेतद्भाष्यमेव मानं बोध्यम् । अयज इ इन्द्रमित्यादौ तु परमपि दीर्घं बाधित्वा नित्यत्वाद् गुणः । एवं रुयादित्यत्रापि नित्यत्वादेव यासुट्प्रवृत्तिर्बोध्या । केशा इत्यत्र गुणस्य नित्यत्वेप्यपवादत्वात्सवर्णदीर्घउक्तरूपासिद्धेर्नैतानि समकालिकबहिरङ्गासिद्धत्वोदाहरणानीति दिक् । पट्व्यामृद्व्येति भाष्योक्तोदाहरणमपि न चारु । पूर्वं परयणादेशेपि तस्य स्थानिवद्भावात्पूर्वयणादेशेनेष्टसिद्धेः । केचित्तु इ उ आ इत्येतेषां समासेत्र पूर्वं परयणादेशे पूर्वस्येकारस्य यणादेशानापत्तिः । स्थानिवद्भावेन तु न निर्वाहः । नपदान्तेति निषेधात् । ननु परयणादेशस्य जातबहिरङ्गासिद्धत्वेन पूर्वयणादेशेप्युक्तरूपसिद्धिः । न च नाजानन्तर्यइति निषेधः । यत्रान्तरङ्गशास्त्रप्राप्त्युत्तरकालमेव बहिरङ्गप्राप्तिस्तत्रैव तन्निषेधप्रवृत्तेः । अत्र तु द्वयोरपि यणोः समकालेपि प्राप्तिसत्वेन नाजानन्तर्यइत्यस्य विषयाभावात् । अत एवोमाङोश्चेत्याङ्ग्रहणं चरितार्थमिति चेन्न । परयणुत्तरं पूर्वस्य यण्यपि तस्य वलिलोपेन निवृत्तेर्दुर्वारत्वात् । अचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेन तु न निस्तारः, पूर्वयणः स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टत्वाभावात् । निरुक्तान्तरङ्गपरिभाषास्वीकारे तु पूर्वयणुत्तरं परयण्प्रवृत्त्या पूर्वयणः स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टत्वात्स्थानिवद्भावेन वल्परत्वाभावान्न वलोपः । तथा च य्वाइति रूपसिद्धिरेतदन्तरङ्गपरिभाषाफलं बोध्यम् । न च जातबहिरङ्गासिद्धत्वेन परयणो ऽसिद्धत्वाद्वल्परत्वाभावेन वलिलोपो नेति वाच्यम् । अज्निष्ठान्यानन्तर्यनिमित्तकपूर्वयण्रूपान्तरङ्गकार्यप्रवृत्त्युत्तरप्रवर्तमानपूर्वयलोपकार्यस्य सत्वेन द्वितीयार्थकनाजानन्तर्य इति निषेधेन जातबहिरङ्गासिद्धत्वायोगात् । अत एवाक्षद्यूरित्यत्र वलिलोपो नेति प्राहुः । अन्ये त्वबिभयामित्यत्र भी अम् इत्यवस्थायां परमपि गुणं बाधित्वा श्लुनिमित्तकद्वित्वस्यान्तरङ्गत्वात्पूर्वं प्रवृत्त्याभ्यासे इकारश्रवणसिद्धिः । एवं जन् अतीत्यवस्थायां परमप्युपधालोपं बाधित्वान्तरङ्गत्वात् श्लाविति द्वित्वे जज्ञतीति रूपसिद्धिः । अन्यथा परत्वात्पूर्वमुपधालोपे धात्ववयवैकाच्त्वाभावेन द्वित्वानापत्त्योक्तरूपासिद्धिः स्यादिति तत्फलमाहुः । नन्वेवं वृश्चतीत्यादौ वलोपे कर्तव्ये संप्रसारणस्य तत्कालप्राप्तत्वाभावेन जातत्वाभावेन चोक्तपरिभाषाऽप्राप्त्यानया नलोपवारणपरभाष्यासंगतिरत

मसिद्धमित्यर्थः । व्रश्चादिषु पदसंस्कारपक्षे समानकालत्वमेव द्वयोरिति बोध्यम् ॥ एतेनान्तरंगं बहिरंगाद् बलीय इति परिभाषान्तरमित्यपास्तम् । एनामाश्रित्य विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये तस्याः प्रत्याख्यानाच्च ॥ अन्तरंगशास्त्रत्वमस्या लिंगम् ॥

इयं च त्रिपाद्यां न प्रवर्तते त्रिपाद्या असिद्धत्वात् ।

आह । पदसंस्कारपक्षइति । तथा चैतत्पक्षाभिप्रायकं भाष्यमिति न तद्विरोध इति भावः। आदिना पद्व्या मृद्व्येत्यस्य संग्रहः । एतेनेति । एतत्परिभाषयैव जातसमकालप्राप्तिकबहिरंगयोरसिद्धत्वबोधनाद् वृश्चत्यादौ वारणेनेत्यर्थः । आद्यांशे ऊठ्ग्रहणं द्वितीयांशे चाङ्ग्रहणं मानं परिभाषात्वंशद्वयवत्येकैव न तु समकालप्राप्तिकबहिरङ्गस्यासिद्धत्वबोधक 'मन्तरंगं बहिरंगाद् बलीय' इति परिभाषान्तरमिति भावः। अन्तरंगशास्त्रत्वमस्या लिंगामिति । तथा चान्तरंगशास्त्रत्वेन रूपेण त्रैपादिकान्तरंगस्य पूर्वत्रासिद्धमित्यनेनैतत्परिभाषादृष्ट्या ऽसिद्धत्वबोधनादनया बहिरंगस्य त्रैपादिकान्तरंगशास्त्रदृष्ट्या नासिद्धत्वम् । अन्तरंगत्वस्यैतदुद्देश्यतावच्छेदकत्वे तु पूर्वत्रासिद्धमित्यनेन शास्त्रत्वेन रूपेणासिद्धत्वप्रतिपादनेप्यन्तरंगत्वेनासिद्धत्वाभावेनैतत्परिभाषायास्त्रिपाद्यां प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वापत्तिः । अत एव रोरीत्यस्य शास्त्रस्य रेफलोपविधायकत्वेन रूपेण पूर्वत्रेत्यनेनासिद्धत्वबोधनेपि तत्तच्छब्दत्वादिना ऽसिद्धत्वाभावाद्धशिचेत्यादिशास्त्रप्रवृत्तिरितिभावः। बहिरङ्गशास्त्रत्वं तु नास्या लिंगमित्यतोरोरिति सूत्रे शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । यत्तु प्राञ्चः ।। अन्तरंगत्वमेवास्या लिंगं त्रिपाद्यामेतत्प्रवृत्तिरिष्टैव । अत एव भाष्ये नार्कुटः कार्तिः सुध्युपास्यः नार्मत इत्यादौ बहिरंगपरिभाषयैव समाहितमेवं च 'विसर्जनीयो ऽनुत्तरपदे' 'निष्ठानत्वमवृद्धेः' 'यणः प्रतिषेधः' 'नृमतौ वत्वप्रतिषेध' इति वार्तिकचतुष्टयं नारम्भणीयामिति महालाघवम् । एवं तस्यदोष इति वार्तिकमपि व्यर्थमेव, चक्रयत्र निगाल्यते माषवपनीत्यादौ संयोगादिलोपादीनां बहिरंगपरिभाषायापि वारणसंभवात् । अत एव दौष्कुलिरित्यत्र बहिरं-

गत्वेन वृद्धेरसिद्धतयोदुपधत्वेन षत्वासिद्धिरिति । तन्न । तथासत्यभिषे- णयत्यभिषिणोतीत्यत्र षत्वस्य बहिरंगतया ऽसिद्धत्वे णत्वानापत्तेः । सर्वे- षामित्यादौ प्रकृतिप्रत्ययसापेक्षत्वेन सुटो बहिरंगासिद्धत्वेन षत्वानापत्तेः राज्ञ इत्यत्राल्लोपस्यासिद्धत्वेन श्चुत्वानापत्तेश्च । न च प्रत्य- यावयवस्य कार्ये बहिरंगपरिभाषा ऽनित्या, अत एव करिष्यतीत्यत्र स्य- विकरणस्यानया ऽसिद्धत्वाभावेनेट्सिद्धिरिति वाच्यम् । कार्तिनेमित इ- त्यादावपि प्रत्ययावयवकार्यत्वेनैतदप्रवृत्त्यापत्त्या वार्तिकारम्भस्य तत्र म- ते प्यावश्यकत्वेन लाघवस्य दुर्वचत्वात् । अनुदात्तादशब्दादाचारक्विब- न्तात्तृच्येकाच उपदेशइतीडभावे ऽतोलोपे निष्पन्नतृशब्दस्य पुत्रश- ब्देन समासे तत इञि तार्पुत्रिरित्यत्र प्रत्ययावयवकार्यत्वेनो- क्तपरिभाषाया अप्रवृत्या विसर्जनीयइतिवार्तिकस्याप्यावश्यकत्वात् । एवं शतंदाय्यत्रेत्यत्राप्युक्तरीत्या वार्तिकावश्यकत्वं बोध्यम् । यद्वा कर्तरिच- र्षीत्यादिनिर्देशैः स्वाघटितपदाघटकत्वसंबंधेन खर्विशिष्टो यः ऋकारस्थानि- करेफस्तद्भिन्नस्य खरि परे विसर्ग इत्येव ज्ञाप्यते तथा च नार्कुट इत्यत्र खरघटितपदाघटकोण् प्रत्ययस्तन्निमित्तकः ऋकारस्थानिकश्चात्र रेफ इति न विसर्गः । एवं प्राछेतीत्यत्रापि न विसर्गप्राप्तिरिति मम मतेपि विसर्जनीय- इति वार्तिकमवक्तव्यमेव । संयोगान्तसूत्रे झल इत्यस्य संबन्धाद्यणः प्रतिषेध इति वार्तिकं व्यर्थमेव त्वन्मतइव मन्मतेपि । बहिरंगपरिभाषा- यास्त्रिपाद्यां प्रवृत्तिस्वीकारेपि तक्षिधातोर्ण्यन्तात्क्विपि तगित्यादौ संयो- गादिलोपस्य प्लायतइत्यादौ लत्वस्य प्राह्णिोदित्यादौ णत्वस्य चान्तरंगा- त्वाभावेनानया वारणासंभवात्तस्यदोष इति वार्तिकस्याप्यावश्यकत्वम् । एवमृतशब्दादाचारक्विबन्ताल्लङ्यार्तदित्यत्र नत्ववारणाय निष्ठानत्वमिति वार्तिकमप्यावश्यकमेव । समर्थग्रहणेन कृतसन्धेरेव तद्धितस्योत्पत्त्या दौष्कु- लिरित्यादाविदुदुपधस्येतिषत्वरूपसन्धिकार्योत्तरं तद्धितोत्पत्तेर्न निरुक्तदो- षावकाशः । किं चान्तरंगपरिभाषायास्त्रिपाद्यामप्रवृत्तिस्वीकारादेव तद्वानि- त्यत्र वत्वस्य बहिरंगत्वेपि यरोऽनुनासिकइत्यनुनासिको न । कदश्व इत्यत्र कदादेशस्य बहिरंगत्वेपि जश्त्वसिद्धिः । नद्धामित्यत्र झलादिप्रत्ययनिमित्तक- नहोध इति धत्वस्य बहिरंगत्वेपि झलांजशझशीति जश्त्वसिद्धिरक्राष्टामित्यत्र झलो झलीति सलोपस्य बहिरंगत्वेनासिद्धत्वे षढोः कः सीतिकत्वापत्तिरित्या-

अस्याश्च वाह ऊठ्सूत्रस्थमूड्ग्रहणं ज्ञापकमित्येषा सपादसप्ताध्यायीस्था। अन्यथा संप्रसारणमात्रविधानेन लघूपधगुणे वृद्धिरेचीति वृद्धौ विश्वौह इत्यादि सिद्धेस्तद्वैयर्थ्यादिफलान्यूह्यानि । लक्ष्यानुसारेण तत्रतत्र यथोद्देशपक्षस्वीकारस्तु लक्षणैकचक्षुष्काणामस्माकमनुचित इति सुधीभिराकलनीयम् । तद्वैयर्थ्यमिति । न चोडिदामिति स्वरार्थमूठ्ग्रहणमावश्यकमिति वाच्यम् । ठितो वाहः संप्रसारणमित्यर्थक वाह ठ इति न्यासेन सिद्धेष्ठकारोच्चारणसामर्थ्येन क्यजादिविधौ चित्रङो ङकारोच्चारणसामर्थ्यात् क्यज्विशिष्टचित्रशब्दस्य ङित्वबोधनवदस्यापि संप्रसारणविशिष्टस्य ठित्वाट्ठिदिदमितिन्यासेन स्वरसिद्धेरूड्ग्रहणवैयर्थ्यस्य सूपपादत्वात् । अत्र न्यासे पदलाघवाभावेप्यनेकमात्रालाघवस्य सत्वात् । के चित्तु वाह इत्यत्र ऱ्हस्व उद् विधेयः स्वरविधौ च ठिदिदमित्येव वक्तव्यं तथा च सार्धमात्राधिक्येन यथाश्रुतगुरुन्यासस्योक्तपरिभाषाज्ञापकत्वम् । न च पदत्रयकरणेनोक्तन्यासे गौरवादुक्तपरिभाषाकल्पनासंभव इति वाच्यम् । मात्रालाघवस्य सर्वतो वलवत्वात् । अत एव भाष्यकृतानेकयोगकरणेनेनातोरिकाराकारौ प्रत्याख्याताावित्याहुः । न चैवमक्षद्युवेत्यत्रोक्तस्वरापत्तिरूठोभावेनोद्युपधेति वार्तिकस्येदानीमसत्वादिति वाच्यम् । ठित्सबंधिनो ऽनन्त्यवस्थानिकोकारवत इति वार्तिककरणेन तद्वारणात् । सिद्धान्ते यथाश्रुतवार्तिकस्याक्षद्युवेत्यत्रोक्तस्वरापत्तिवारणायार्थान्तरकरणस्यावश्यकत्वमेव । केचित्तूडिदमित्यत्र वाविदामिति न्यस्यात्र वाऊइदामिति च्छित्वा वकारं च प्रश्लिष्य वस्थानिकादूकाराद्वस्थानिकादुकाराच्चोपधाभूतात्परस्येत्येवं तत्सूत्रार्थकरणेन विश्वौह इत्यादौ निरुक्तस्वरासिद्धेर्ज्ञापकं पूर्वोक्तं सम्यगेव । अत्र वस्थानिकत्वमूकारस्य साक्षादेव बोध्यम् । तेन यून इत्यत्र न दोष इति वदन्ति । अन्ये तूडिदामित्यत्रोकारः प्रश्लिष्यते स च साहचर्याद्वकारस्थानिक उपधाभूतो धातुस्थश्च गृह्यते । ऊठ्युपधाग्रहणमिति वार्तिकस्याप्ययमेवाशयस्तेन विश्वौह इत्यादावुक्तस्वरासिद्ध्योठ्ग्रहणस्य ज्ञापकत्वं युक्तमेवेति वदन्ति । अपरे तु वाहऊडितिसूत्रस्थभाष्यपर्यालोचनया प्रकृतपरिभाषाज्ञापकपरभाष्यस्वारस्येन च विश्वौह इत्यादावूडिदमिति

स्पष्टमेव । सत्यां ह्येतस्यां बहिरंगसंप्रसारणस्यासिद्धत्वा-ल्लघूपधगुणो न स्यात् । न च पुगन्तेति सूत्रे निमित्तमिको विशेषणमत एव भिनत्तीत्यादौ न गुण, एवं च नाजानन्तर्य्य इति निषेधात्कथं परिभाषाप्रवृत्तिरिति वाच्यम् ।

स्वराप्रवृत्तिरेव । अत एव भाष्यकृतोठ्ग्रहणाभावे स्वरांशे दोषो नोद्भावितः स्वरविधायके विश्वौह इत्युदाहरणं तु वृत्तिकारादिग्रन्थस्थं प्रमादादत्र मूले पतितं न त्वत्र दीक्षितसंमतिः । अत एव नागेशेनोक्तपरिभाषाज्ञापकविवेकावसरे एतन्न विचारितं तथा चोठ्ग्रहणस्य ज्ञापकता सुस्थिरेति व्यवस्थापयन्ति । केचित्तु वाह ऊठ्सूत्रे ऊठ्करणापेक्षयैकमात्रालाघवानुरोधेन स्वरप्रकरणे उहेरधिकस्य ग्रहणेन प्रष्ठौह इत्यादाविष्टस्वरासिद्ध्योठ्ग्रहणस्य ज्ञापकत्वं सुस्थम् । न चैवं वहतेः क्विपि शसादेरुक्तस्वरापत्तिरिति वाच्यम् । ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येनेदृशानामनभिधानकल्पनेनादोषादिति वदन्ति । यत्तु वाह इति सूत्रेण ह्रस्व एवोठ् विधेयः स्वरविधायकेपि ह्रस्वस्यैव ग्रहणं कार्यं जूर इत्यत्र स्वरसिद्ध्यर्थं ज्वरत्वरेत्यनेन उ उठिति प्रश्लिष्य ह्रस्व एवोठ् विधेयः । एवं च्छ्वोरित्यत्रैत्येधत्यूठित्यत्र च ह्रस्व एवोठ् पाठ्यः । तेन धौतमित्यादौ वृद्ध्यादिसिद्धिरेवं च दीर्घोठ्ग्रहणं परिभाषायां ज्ञापकमिति । तन्न । स्वांशे चारितार्थ्याभावेन तस्योक्तार्थज्ञापकत्वासंभवात् । आवयतेः क्विपि उ उ इति जाते वार्णपरिभाषया सवर्णदीर्घं बाधित्वा लघूपधगुणे वृद्धौ च अवाविति रूपापत्तेश्च । सिद्धांते ऊठः सत्वे तु गुणस्याप्राप्त्या औ इत्यस्यैवेष्टत्वात् । संप्रसारणस्यासिद्धत्वादिति । नन्वस्यासिद्धत्वेपि पूर्वरूपस्य बहिरङ्गत्वाभावेनासिद्धत्वाभावात्तदुत्तरं लघूपधगुणः स्यात् । बहिरंगस्थानिककार्यस्यासिद्धत्वकल्पने तु न मानम् । शिवोर्च्य इत्यादावसिद्धरूस्थानिकोकारे परत आद्गुण इत्यस्यानापत्तेश्चेति चेद, त्र केचित्, संप्रसारणाच्चेत्यनेन परमात्रनिवृत्तिः क्रियते तावताप्युभयनिवृत्तिः संपन्ना । एकसत्त्वेपि द्वयं नास्तीतिप्रतीतेः संप्रसारणस्य सत्त्वेप्युभयसत्ताऽभावस्य वक्तुं शक्यत्वात् । न चैवं स्थादिवद्भावेन विश्वौह इत्यादावाकारवृत्त्य-

प्रत्ययस्यांगांश उत्थिताकांक्षत्वेन तत्रैवान्वयात् पुगन्ते-त्यादौ कर्मधारयाश्रयणेन प्रत्ययपरांगावयवलघूपधारूपे-को गुण इतीकोगुणवृद्धी इति सूत्रभाष्यसंमते ऽर्थे भिन-त्तीत्यादावदोषाच्च ॥ अकारान्तोपसर्गे ऽनकारांते चोपपदे वहेर्वाहेर्वा ण्विविचावनभिधानान्न स्त एव । वार्यूहे-त्यादितूहतेः क्विपि बोध्यम्। धातूनामनेकार्थत्वान्ना-

---

च्त्वातिदेशादूठो यणापत्तिरिति वाच्यम् । अत्राकारस्थानिकादेशस्य परनिमित्तकत्वाभावेन स्थानिवत्त्वाप्राप्तेः । संप्रसारणाच्चेत्यस्येकोयण-चीत्येतदपवादत्वेनाजव्यवहितपूर्वसंप्रसारणेतरत्वेनेक्पदार्थे संकोचेन तद-प्राप्तेश्च। ईदृशप्रकारस्तु पूर्वरूपादौ प्रातिशाख्ये सुप्रसिद्ध इति प्राहुः । अ-न्ये तु हल इति सूत्रारम्भसामर्थ्येन यावतां भिनेति न्यायेनोठ्ग्रहणसाम-र्थ्येन च संप्रसारणस्थानिकपूर्वरूपे संप्रसारणतुल्यत्वातिदेशेन तद्वृत्तिबहि-रंगत्वस्य पूर्वरूपेपि सत्वेन प्रकृतज्ञापकं सुयोजम् । अत एव जागृढ इत्या-दौ न रुगादय इति दिक् । प्रत्ययस्यांगांशे उत्थिताकाङ्क्षत्वेनेति । अ-वध्यंशे नित्यसाकांक्षरूपावच्छिन्नविधेयाश्रयत्वेन तत्त्वमित्यभिमानः । वस्तुतः प्रत्ययत्वस्य संकेतसंबन्धेन प्रत्ययपदरूपतया तस्योत्थिताकाङ्क्षत्वे मानाभावः। किं च तस्योत्थिताकांक्षत्वेप्यन्यत्रोत्थिताकांक्षे पुत्रत्वादा-वाकाङ्क्ष्यमाणस्य देवदत्तादेरन्वयस्येवात्राप्याकाङ्क्ष्यमाणाङ्गस्यैव प्र-त्ययपदार्थे ऽन्वयः स्यान्न तु प्रत्ययस्याङ्गपदार्थे तथा चाङ्गसंब-न्धिप्रत्ययपरकेक इत्यर्थे नाजानन्तर्यपरिभाषाप्रवृत्तिर्दुर्वारैव। अङ्गपदार्थे-स्य प्रत्ययघटितत्वेनोपस्थितत्वात्प्रत्ययस्याङ्गपदार्थे ऽन्वय इति तु क-थं चिद् युज्येत वक्तुम्। वस्तुतस्तु येननाव्यवधानमिति न्यायेनैकवर्णव्य-वधाने गुणशास्त्रस्य प्रवृत्तिस्वीकारेपि नाजानन्तर्यपरिभाषाया व्यवधाने प्र-वृत्तिस्वीकारे मानाभाव इति समाधानं वक्तुं युक्तम् । वहेर्वाहेरिति। व-ह वाहृ इत्यत्र दन्त्योष्ठ्यादी इत्यपरे इत्युक्ततया तस्य वाहेर्ग्रहणमत्र बोध्य-म्। णिजन्तस्य वाहेस्तु स्थानिवद्भावात्संप्रसारणाप्राप्तिरेव। विभाषापूर्वा-

र्थासंगतिः। प्रौह इत्याद्यसाध्वेव वृद्धेरप्राप्तेः । अस्योह-स्यानर्थक्यान्न प्रादूहोढेत्यस्यापि प्रवृत्तिः ॥ न च का-र्य्यकालपक्षे त्रिपाद्यामेतत्प्रवृत्तिर्दुर्वारेति वाच्यम् । पूर्वं प्र-ति परस्यासिद्धत्वादन्तरंगाभावेन पूर्वस्य तन्निरूपितब-हिरंगत्वाभावात्तया तस्यासिद्धत्वप्रतिपादनासम्भवात् । न चानया पूर्वस्यासिद्धत्वादभावेन तं प्रति परासिद्धत्वं पूर्वत्रेत्यनेन वक्तुमशक्यमिति वाच्यम् । एवं हि वि-निगमनाविरहादुभयोरप्यप्रवृत्त्यापत्तेः । किं च पूर्वत्रेत्य-स्य प्रत्यक्षत्वेन तेनानुमानिक्या अस्या बाध एवोचितः । अतः कार्यकालपक्षे ऽपि त्रिपाद्यामस्या अनुपस्थिति-

---

ह्णोति सूत्रे प्रष्ठौह आगतमिति भाष्यस्थलौकिकप्रयोगेण लोकेपि ण्वि-प्रत्ययानुमानमिति तु न युक्तम् । भाष्येपि वात्हधातुप्रयोगकल्पनेन तदुपपत्तौ लोके ण्व्यंतप्रयोगकल्पने मानाभावादित्यन्यत्र विस्तरः । पूर्वं प्रति । पूर्वबहिरङ्गपरिभाषां प्रति । परस्य । त्रैपादिकान्तरङ्गशास्त्र-स्य । अन्तरङ्गाभावेन । अन्तरङ्गशास्त्रत्वेन रूपेण ज्ञानाभावेन । पूर्व-स्य । सापादिकबहिरङ्गस्य । तया । बहिरङ्गपरिभाषया । नचानये-ति । अयं भावः । पूर्वं बहिरङ्गपरिभाषाप्रवृत्त्या सापादिकबहिरङ्गस्य त्रैपादिकान्तरङ्गदृष्ट्या ऽसिद्धत्वेन पश्चात्प्रवर्तमानपूर्वत्रासिद्धशास्त्रघटक-पूर्वपदेन तस्य ग्रहणासंभवात्सापादिकबहिरङ्गदृष्ट्या त्रैपादिकान्तरङ्गस्या-सिद्धत्वाभावेन तस्य निष्टङ्कं प्रवृत्त्या त्रिपाद्यामन्तरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तिः सुलभेति । उभयोरप्यप्रवृत्त्यापत्तेरिति । तथा चान्तरङ्गपरिभाषायास्त्रि-पाद्यामप्रवृत्तिः सिद्धेति भावः । नन्वेवं यत्र त्रैपादिकान्तरङ्गस्य नि-त्यत्वं तत्र तस्य पूर्वं प्रवृत्त्यापत्तिरित्यरुचेराह । किं चेति । अत एवा-प्राङ्कोश्चेति । समकालप्राप्तबहिरङ्गस्यासिद्धत्वस्वीकारादेवेत्यर्थः । पर-

रेव ॥ अत एव कार्यकालपक्षमेवोपक्रम्योक्तयुक्तीरुक्त्वातो ऽयुक्तो ऽयं परिहारो न वा बहिरंगलक्षणत्वादित्युक्तं विसर्जनीयसूत्रे भाष्ये सिद्धान्तिना । त्रिपादीस्थे ऽन्तरंगे कर्तव्ये ऽयं परिहारो न युक्त इति तदर्थः । किं तु वचनमेवारब्धव्यमिति तदाशयः ॥ अत एव निगाल्यत इत्यादौ लत्वार्थं तस्य –दोष इति वचनमेवारब्धम् । अन्यथान्तरंगत्वाण्णिलोपात्पूर्वं वैकल्पिकलत्वे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । ये ऽपि लक्ष्यानुरोधादानुमानिक्याप्यन्तरंगपरिभाषया प्रत्यक्षसिद्धस्य पूर्वत्रेत्यस्य बाधं वदन्ति ते ऽपि लक्षणैकचक्षुर्भिर्नादर्तव्या इति दिक् ॥

अत एव ओमाङोश्चेत्याङ्ग्रहणं चरितार्थम् । ताद्धि खट्वा आ ऊढेत्यत्र परमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वान्तरंगत्वाद् गुणे कृते वृद्धिप्राप्तौ पररूपार्थम् । साधनबोधकप्रत्ययोत्पत्त्यनन्तरं पूर्वं धातोरुपसर्गयोगे पश्चात् खट्वाशब्दस्य समुदायेन योगाद् गुणस्यान्तरङ्गत्वमिति संप्रसारणाच्चेति

मपि सवर्णदीर्घमिति । न च सित आ उष्णमित्यत्र गुणस्यान्तरङ्गत्वाभावेन परत्वाद्दीर्घे प्राप्ते ऽनित्यान्नित्यं बलवदितिज्ञापनार्थमाङ्ग्रहणमुपष्टम्भकं स्यात् । किं च खट्वा आ ऊढ इत्यत्रापि नित्यत्वादेव गुणे कृते वृद्धिबाधनार्थमाङ्ग्रहणं चरितार्थमिति कथमुक्तार्थे ज्ञापकमिति वाच्यम् । उभयत्र गुणस्य नित्यत्वेप्यपवादस्य ततोपि बलवत्त्वेन पूर्वं दीर्घे उक्तरूपसिद्ध्याङ्ग्रहणवैयर्थ्येनोक्तार्थज्ञापने बाधकाभावात् । उक्तार्थे ज्ञापिते त्वपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थ इति न्यायेनान्तरङ्गस्यापवादबाधकत्वा-

सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । एहीत्यनुकरणस्य शिवादिशब्दसंबन्धे तु नास्य प्रवृत्तिर्ज्ञापकपरसंप्रसारणाच्चेति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येनानित्यं प्रकृतिवदनुकरणमित्यातिदेशमादाय लब्धाङ्त्वे एतदप्रवृत्तेः । यत्तु पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेन । उपसर्गेण तत्संज्ञकशब्देन साधनेन कारकेण तत्प्रयुक्तकार्येण च । अत एवानुभूयतइत्यादौ सकर्मकत्वात् कर्मणि लकारसिद्धिरिति, तन्न । क्रियायाः साध्यत्वेन बोधात्साध्यस्य च साधनाकांक्षतया तत्सम्बन्धोत्तरमेव निश्चितक्रियाबोधेन साधनकार्यप्रवृत्त्युत्तरमेव क्रि-

---

त्पूर्वं गुणे वृद्धिबाधनार्थमाङ्ग्रहणं स्वांशे चरितार्थम् । एहीति । ए, ही, त्यनुकरणद्वयं न त्वेकमनुकरणमिति भावः । एतेन प्रकृतिवदिति न्यायेन प्रकृतिपर्याप्तधर्मस्यैवातिदेशेन एकारआङ्त्वातिदेशासंभवादयुक्तोयं ग्रन्थ इत्यपास्तम् । केचित्त्वस्यवामीयमित्यादावनुकरणैकदेशेपि सुप्त्वात्प्राप्तलुकः प्रकृतिवदनुकरणमित्यस्यानित्यत्वेन भाष्यकृता वारणादनेन न्यायेन प्रकृतिघटकवृत्तिधर्मस्यानुकरणैकदेशेप्यतिदेशकल्पनान्नात्र दोषः । अत एव जहिजोड इत्यादौ समुदायानुकरणेप्यवयवस्य सुप्त्वात्तल्लोपः सिध्यतीति वदन्ति । क्रियायाः साध्यत्वेनेति । अयं भावः । साध्यत्वेन क्रिया प्रथममुपतिष्ठते तस्याः साधनांशे नित्यसाकाङ्क्षत्वेन ततः साधनत्वेन साधनमुपतिष्ठते ततस्साध्यविशेषस्ततः साधनविशेषस्ततस्तदवान्तरसाध्यसाधनोपस्थितिरेतदुपस्थितिक्रमेणैव तत्तच्छब्दप्रादुर्भावस्तथाचोपसर्गप्रादुर्भावप्रयोजकानुभवादिरूपसाध्यविशेषोपस्थितितः पूर्वमेव लकारप्रादुर्भावप्रयोजकसाधनोपस्थितिरूपैकनिमित्तस्य पूर्वं सत्वेनोपसर्गप्रादुर्भावात्पूर्वमेव कर्मलकारप्रादुर्भावः । संचस्कारेत्यादौ तु द्वित्वस्य शब्दमात्रनिमित्तकत्वेन ततः प्रागेव सुण्निमित्तकस्य भूषणाद्यर्थस्योपस्थित्यान्तरङ्गत्वाद द्वित्वात्पूर्वमेव सुट् । एतदेव यदुपसर्गनिमित्तकं कार्य-

यायोगनिमित्तोपसर्गसंज्ञकस्य संबन्धौचित्यात् । अत एव सुट्कात्पूर्व इति सूत्रे पूर्वं धातुरुपसर्गेणेत्युक्त्वा नैतत् सारं पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेत्युक्त्वोक्तयुक्तयास्यैव युक्तत्वमुक्तं, साधनं हि क्रियां निर्वर्तयतीत्यादिना भाष्ये । उपसर्गद्योत्यार्थान्तर्भावेण धातुनैवार्थाभिधानादुक्तेषु कर्माणि लकारादिसिद्धिः । पश्चाच्छ्रोतृबोधाय द्योतकोपसर्गसंबन्धः ॥ एवं चान्तरङ्गतरार्थकोपसर्गनिमित्तः सुट् संकृतीत्यवस्थायां द्वित्वादितः पूर्वं प्रवर्तते ततो द्वित्वादि ॥ अत एव प्रणिदापयतीत्यादौ णत्वं यदागमा इति न्याये-

---

मित्यादिना स्पष्टं वक्ष्यतीति दिक् । इत्यादिनेति । तथा च सुट् कात्पूर्व इत्यत्र भाष्यं, धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरंगम् । कुत एतत् । पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेनेत्युत्क्वा नैतत्सारं पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण साधनं हि क्रियां निर्वर्तयति तामुपसर्गो विशिनष्टीति । उपपदमातिङ् गतिर्गतावित्यादिसूत्रेषु भाष्ये ऽप्ययमर्थः परिशीलत इति बोध्यम् । उपसर्गद्योत्यार्थान्तर्भावेणेति । अयं भावः । उपसर्गाणां द्योतकत्वेन विशिष्टार्थे धातूनामेव शक्तिरिति विशिष्टैव क्रिया साधनेन साध्यते न तु साधनादवाप्तरूपैषान्यतो विशेषं लभते । तदुक्तं भाष्ये । यस्त्वसौ धातूपसर्गयोरभिसंबन्धस्तमभ्यन्तरं कृत्वा धातुस्साधनेन युज्यते । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । योहि मन्यते पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेति । आस्यते गुरुणेत्यकर्मकः । उपास्यते गुरुरिति केन सकर्मकः स्यादिति । अत्र भाष्ये तमभ्यन्तरमित्यस्योपसर्गद्योत्यमर्थमन्तर्भाव्येत्यर्थः । योहीति । यदि साधनादवाप्तरूपा सा उपसर्गेण विशेषशालिनीत्यर्थस्तदा च नदी वहति भारं वहतीतिवदेवात्राकर्मकत्वादिव्यवस्थेत्यर्थः । णत्वमिति । पूर्वमुपसर्गयोगेप्यासिद्धशास्त्रेतिन्यायेन त्रैपादिकस्याप्रवृत्तेः, दीक्षितमतेप्यकृतेतिपरिभाषया पूर्वं णत्वम-

न समाहितं भाष्ये ॥ अत एव प्रत्येति प्रत्यय इत्यादि- सिद्धिः । अन्यथान्तरंगत्वात् सवर्णदीर्घे रूपासिद्धिः ॥ यद्रुपसर्गनिमित्तकं कार्यमुपसर्गार्थाश्रितं विशिष्टोपसर्ग- निमित्तत्वात्तदंतरंगम् । यत्तु न तथा, तत्र पूर्वागतसाध- ननिमित्तकमेवान्तरंगम् । अत एव न धात्विति सूत्रे प्रेद्ध इत्यत्र गुणो बहिरंग इति भाष्ये उक्तम् ॥ किंच पू- र्वमुपसर्गयोगे धातूपसर्गयोः समासे ऐकस्वर्याद्यापत्तिरि- त्युपपदमातिङिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ भावार्थप्रत्ययस्या- पि पूर्वमेवोत्पत्तिः । अत एव णेरध्ययने इति निर्देशः संगच्छेत । इदं च सामान्यापेक्षं ज्ञापकं भावतिङो ऽपि पूर्वमुत्पत्तेः । अन्यथा तत्र समासापात्तिः । तिङि त्वति- ङिति निषेधान्न तत्र दोषो यदि भावतिङ्युपसर्गयोगो ऽस्तीत्यलम् ॥

युक्तमेवेति प्रागुक्तमनुसन्धेयम् । प्रत्यय इति । वार्णपरिभाषया सव- र्णदीर्घं बाधित्वा पूर्वमेव गुणप्रवृत्तेरिदं मन्दप्रयोजनम् । किं च पूर्वमुप- सर्गयोग इति । उपसर्गसंज्ञकशब्देन प्रत्ययोत्पत्तेः प्राक् संबन्धे इत्यर्थः । ऐकस्वर्याद्यापत्तिरिति । आदिना ऽन्वभवदित्यादावभीष्टस्य शाकलप्र- कृतिभावस्य नसमासइतिनिषेधापत्तिसंग्रहः । राद्धान्ते तु पूर्वं तिङुत्पत्त्या ऽतिङितिनिषेधेन समासाप्राप्त्योक्तनिषेधानवसरः । अतिङ्ग्रहणसामर्थ्या- च्च लानेतन तद्घटकेन वा न समास इति दिक् । भावार्थकप्रत्ययस्या- पीति । तस्य साधनत्वाभावेप्युपसर्गप्रादुर्भावनिमित्तात्पूर्वमेव तन्निमित्त- स्योपस्थित्या भावार्थकप्रत्ययस्यापि पूर्वं प्रादुर्भावः । अत्रैवोपोद्बलकमा- ह । अत एवेति । यदीति । विक्रियतइत्यादौ भावतिङ्स्थलेपि विकार- रूपार्थबोधनायोपसर्गसंबन्धस्यावश्यकत्वाद्बहुशस्तादृशप्रयोगाणामुपलम्भा-

यत्तु विशेषापेक्षात्सामान्यापेक्षमन्तरंगं विशेषापेक्षे विशेषधर्मस्याधिकस्य निमित्तत्वात् । यथा रुदादिभ्यः सार्वधातुक इत्यत्र रुदादित्वं सार्वधातुकत्वं च । तत्र सार्वधातुकत्वज्ञानाय प्रकृतेर्धातुत्वज्ञानं प्रत्ययस्य प्रत्ययत्वज्ञानं चावश्यकमिति यासुडन्तरंगः । एतेन यत् अनुदात्तङित इति सूत्रे कैयटेनोक्तं लमात्रापेक्षयान्तरंगास्तिबादयो लकारविशेषापेक्षत्वाद् बहिरंगाः स्यादय इति, तत्परास्तम् । विशेषापेक्षत्वे ऽपि तस्य सामान्यधर्मनिमित्तकत्वाभावेन तत्वस्य दुरुपपादत्वात् । परनिमित्तकत्वेन स्यादीनां बहिरंगत्वाच्चेति, तन्न । विशेषस्य व्याप्यत्वेन व्यापकस्यानुमानेनोपस्थितावपि तस्य निमित्तत्वे मानाभावेनाधिकधर्मनिमित्तकत्वानुपपादनात् । भाष्य एवंविधान्तरंगबहिरंगभावस्य क्वाप्यनुल्लेखाच्च । यत्तु मतुप्सूत्रे भाष्ये पञ्च गा-

---

च्चेदमयुक्तमिति बोध्यम् । यत्त्विति । यत्र कार्ये विशेषधर्मस्तत्सामान्यधर्मश्चेत्युभयं निमित्तं तदपेक्षया तत्सामान्यधर्ममात्रनिमित्तकमल्पापेक्षत्वादन्तरंगम् । अत एव रुद्यादित्यादाविडादिविधौ सार्वधातुकत्वज्ञानाय धातुत्वप्रत्ययत्वरूपसामान्यज्ञानस्यावश्यकत्वेन तत्सामान्यविशेषोभयनिमित्तकत्वेनेटो बहिरङ्गत्वम् । यासुटो धात्वधिकारीयतया धातुमात्रनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वमिति बोध्यम् । एतेनेति । सामान्यविशेषोभयनिमित्तकस्यैव बहिरङ्गत्वमित्यस्य स्वीकारेणेत्यर्थः । सामान्यधर्मनिमित्तकत्वाभावेनेति । न च स्यादिविधेर्लृलुडादिनिमित्तकत्वेन तत्र लृत्वादिव्यापकलत्वादेरपि निमित्तत्वेन तदुभयनिमित्तकत्वाद्बहिरङ्गत्वं सुवचमिति वाच्यम् । फलाभावेन लत्वस्य स्यादिविधावनिमित्तत्वेनादोषात् । ननु रुदादिभ्य इत्यत्रापि धातुत्वादेर्निमित्तत्वे फलाभावस्तुल्य इत्यरुचेराह । परनिमित्त-

वो यस्य सन्ति स पञ्चगुरित्यत्र मतुप्प्राप्तिमाशंक्य प्रत्येकमसामर्थ्यात् समुदायादप्रातिपदिकत्वात् समासात् समासेनोक्तत्वादिति सिद्धान्तिनोक्ते नैतत्सारमुक्ते ऽपि हि प्रत्ययार्थे उत्पद्यते द्विगोस्तद्धितो यथा पाञ्चनापितिरिति पूर्वपक्ष्युक्तिर्भाष्ये । द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुग्विधानात्तद्धितार्थेद्विगोस्तद्धितो भवति पञ्चगुशब्दश्च द्विगुरिति तदाशयं कैयटः । ततो द्वैमातुरः पाञ्चनापितिः पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इत्यादौ सावकाशद्विगोर्बहुव्रीहिणा प्रकृते परत्वाद् बाध इत्याशयेन नैष द्विगुः कस्तर्हि बहुव्रीहिरिति सिद्धान्तिनोक्ते तमवकाशमजानानो ऽपवादत्वाद् द्विगुः प्राप्नोतीति पूर्वपक्षी । अन्यपदार्थे सुबन्तमात्रस्य विधीयमानबहुव्रीहेः संख्यायास्तद्धितार्थे विधीयमानो द्विगुर्विशेषविहितत्वाद् बाधकः प्राप्नोतीति कैयटः। ततः सिद्धान्त्येकदेश्याह । अन्तरंगत्वाद् बहुव्रीहिः । कान्तरंगता । अन्यपदार्थे बहुव्रीहिर्विशिष्टे ऽन्यपदार्थे द्विगुस्तस्मिंश्चास्य तद्धिते ऽस्तिग्रहणं क्रियत इति । अधिकास्त्यर्थापेक्षमत्वर्थनिमित्तो द्विगुर्बहिरंग इति कैयट इति । नैषा सिद्धान्त्युक्तिरेतावताप्यपवादत्वाहानेः । अच्सामान्यापेक्षयणो विशिष्टसवर्णाजपेक्षदीर्घेण

कत्वेनेति । तस्मिंश्चास्येति । अस्य द्विगोरर्थद्वारा निमित्तभूते तस्मिन

बाधदर्शनात् । किञ्चोक्तरीत्या परत्वेन बाधसिद्धेः । किं चात्राधिकापेक्षत्वेनैव बहिरंगत्वम् । न केवलविशेषापेक्षत्वेनेति नैतद्भाष्यारूढं विशेषापेक्षस्य बहिरंगत्वम् । अत एव सुबन्तसामान्यापेक्षो बहुव्रीहिस्तद्विशेषापेक्षो द्विगुरिति नोक्तं भाष्ये । न चार्थकृतबहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणादिदमयुक्तम् । एकदेश्युक्तित्वेनादोषात् । अत एवास्तिग्रहणं नोपाध्यर्थं किं त्वास्तिशब्दान्मतुबर्थमिति त्वदभिमतं बहिरंगत्वमपि द्विगोर्नास्तीति प्रतिपाद्य सिद्धान्तिना मत्वर्थे द्विगोः प्रतिषेधो वक्तव्य इति वचनेनैतत्सिद्धमित्युक्तम् । अत एव तदोः सः साविति सूत्रे ऽनन्त्ययोरिति चरितार्थम् । अन्यथा प्रत्ययसामान्यापेक्षत्वेनान्तरंगत्वादन्त्यस्यात्वे ऽनन्त्यस्यैव सत्वे सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ॥ पादः पदिति सूत्रे भाष्यकैयटयोरप्येतदन्तरंगत्वाभाव एव सूचित इति सुधियो विभावयन्तु ॥

मंतुप्यस्तिग्रहणं क्रियतइत्यर्थः । नोपाध्यर्थमिति । शब्दशक्तिस्वभावादेव बहुव्रीहिवन्मतुपोप्यस्त्यर्थविषयतासंभवादिति भावः । तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति । वस्तुतस्सत्वं प्रतिपदोक्ततरत्वेन त्यदाद्यत्वबाधकं स्यादतोनन्त्यग्रहणमावश्यकमिति बोध्यम् । पादः पदितिसूत्रे भाष्यकैयटयोरिति । तत्र ह्यरुदितमरुदितेत्यत्रा ऽडपेक्षयान्तरङ्गास्तांतंताम इत्युक्तं भाष्ये । कैयटे च प्राग् लादेशेभ्यो धात्वधिकारात्तामादीनामन्तरङ्गत्वमुक्तम् । एवंविधान्तरङ्गबहिरङ्गभावसत्वे तु तेषां विशेषापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वा-

नन्वेवमसुस्रुवदित्यत्र लघूपधगुणादुवङो ऽल्पनिमित्तत्वाभावदुवङ् नस्यादिति चेत् । न । तत्रान्तःकार्यत्वरूपान्तरंगत्वसत्वात् । अन्तःकार्यत्वं च पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वमंगशब्दस्य निमित्तपरत्वात् ॥ इदमन्तरंगत्वं लोकन्यायसिद्धमिति मनुष्यो ऽयं प्रातरुत्थाय शरीरकार्याणि करोति ततः सुहृदां ततः संबन्धिनामर्थानामपि जातिव्यक्तिलिंगसंख्याकारकाणां बोधक्रमः शास्त्रकृत्कल्पितस्तत्क्रमेणैव च तद्बोधकशब्दप्रादुर्भावः कल्पित इति तत्क्रमेणैव तत्कार्याणीति पट्व्येत्यादावन्तरंगत्वात्पूर्वं पूर्वयणादेशः परयणादेशस्य बहिरंगतया ऽसिद्धत्वादित्यनेनाचः परस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ त-

---

दन्तरङ्गत्वप्रतिपादनमसंगतं स्यादिति भावः । वस्तुतस्तामादीनां प्रत्ययविशेषापेक्षत्वेपीटः प्रकृतिविशेषापेक्षत्वेन समत्वान्न प्राचां पादः पदितिसूत्रस्थभाष्यविरोध इति बोध्यम् । अल्पनिमित्तकत्वाभावादिति । प्राचीनमतेनाप्यन्तरङ्गत्वालाभ इति बोधनार्थमिदमिति भावः । अन्तःकार्यस्वरूपेति । यदीयसप्तम्यन्तनिमित्तात्पूर्वं यदीयसप्तम्यन्तनिमित्तं तदन्तरङ्गमित्यर्थः । नन्वत्र सार्वेतिगुणात्पूर्वं नित्यत्वाच्चङि स्रु अदिति स्थिते द्विर्वचनेचीतिनिषेधादुवङोप्राप्तौ द्वित्वात्परत्वादोणेर्ऋदित्करणेनोपधाकार्यमात्रस्य प्राबल्यबोधनाच्च पुगन्तेतिगुणो दुर्वार इति चेन्न । द्वित्वस्य पूर्वोक्तपरिष्कृतान्तरङ्गत्वेन गुणात्पूर्वं प्रवृत्त्या दोषाभावात् । ज्ञापकसाजात्यादृदित्करणेनापि चङ्निमित्तकोपधाकार्यस्यैव प्राबल्यबोधनेनात्र तद्विषयाभावाच्च । पट्व्या मृद्व्येत्यत्रापि परयण्निमित्तात्पूर्वं पूर्वयण्निमित्तस्य सत्वेनान्तरङ्गत्वमूह्यम् । ईदृशान्तरंगत्वस्यासिद्धतानियामकत्वे मानं च प्रकृतलोकन्यायादिकं बोध्यमित्यन्यत्र विस्तरः । अन्तः कार्यत्वं चानेकविधं तत्र प्रकृते कीदृशं तद् गृह्यतइत्यत आह । पूर्वोपस्थितेति ।

दपि युगपत्प्राप्तौ पूर्ववृत्तिनियामकमेव यथा पट्व्येत्यत्र पदस्य विभज्यान्वाख्याने, न तु जातस्य बहिरंगस्य तादृशे ऽन्तरंगे ऽसिद्धतानियामकं प्रागुक्तलोकन्यायेन तथैव लाभादिति वाह ऊठ् सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । अत एव वाय्वोरित्यादौ वलि लोपो यणः स्थानिवत्वेन वारितो ऽचः परस्मिन्नित्यत्र भाष्यकृता । क्रमेणान्वाख्याने तूक्तोदाहरणे पूर्वप्रवृत्तिकत्वमन्तरंगत्वं बहिरंगस्यासिद्धत्वमपि निमित्ताभावादप्राप्तिरूपं बोध्यम् ॥ यत्त्वेवंरीत्या पूर्वस्थानिकमप्यन्तरंगमिति, तच्चिन्त्यम् । स्रजिष्ठ इत्यादौ विन्मतोर्लुकि टिलोपस्यापवादविन्मतोर्लुक्प्रवृत्त्या जातिपक्षाश्रयणेन वारणप्रयासस्य प्रकृत्यैकाजिति सूत्रप्रयोजनखण्डनावसरे भाष्यकृतकृतस्य नैष्फल्यापत्तेः । त्वदुक्तरित्या विन्म-

---

अनुपदमेवास्यार्थ उक्तः । तदपीति । अन्तःकार्यत्वरूपान्तरंगत्वं चेत्यर्थः । अत एवेति । अन्तःकार्यत्वरूपान्तरङ्गत्वस्य समकालप्राप्तबहिरङ्गासिद्धत्वनियामकत्वादेवेत्यर्थः । पदसंस्कारपक्षउक्तान्तरङ्गत्वमुपपाद्य क्रमिकान्वाख्याने तत्संगमयति । क्रमेणेति । अत्र पक्षे वहिरङ्गत्वाद्युपपादयति । अप्राप्तिरूपमिति । जातिपक्षाश्रयणेनेति । केचित्तु विनो लोपस्य तक्रन्यायेन टिलोपापवादत्वात्तदुत्तरं टिलोपाप्राप्तेर्जातिपक्षाश्रयणरूपप्रयासेनैतद्भाष्यमेकदेश्युक्ति, रुपायस्योपायान्तरादूषकत्वे तु ममापि तुल्यम् । पट्व्येत्यादावप्येतदन्तरङ्गत्वस्यैव भाष्यकृताश्रयणं कृतमित्यपि शक्यते वक्तुम् । किं च विश्वौहो ग्रामणिनी इत्यादावपि त्वद्रीत्या कार्यिणो निमित्तत्वानापत्या बहिरंगपरिभाषया वारणासंगतिः स्यादिति परिभाषायामंगपदस्य कारणमात्रपरत्वेन कार्यमनुभवन्निति प-

तोर्लुको बहिरंगासिद्धत्वेनानायासतस्तद्वारणात् । भाष्य-ईदृशरीत्या बहिरंगासिद्धत्वस्य क्वाप्यनाश्रयणाच्च ॥ परिभाषायामंगशब्दस्य निमित्तपरत्वाच्च ॥

इयं चोत्तरपदाधिकारस्थबहिरंगस्य नासिद्धत्वबोधिकेतीच एकाचोमिति सूत्रे भाष्ये पूर्वपक्ष्युक्तिरिति सा नादर्तव्या परन्तप इत्यादावनुस्वारे नासिद्धत्वं सुमश्चि-

---

रिभाषाया विषयाभावात्परिभाषा ऽसत्वस्य पूर्वमुपपादितत्वाच्चेति प्राहुः । नन्वेवं परंतप इत्यत्रानया मुमोसिद्धत्वादनुस्वारो द्विषंतप इत्यत्र संयोगांतलोपश्च न स्यादिति चेत् । तत्राह । इयं चेति । इच एकाच इति । नन्वेतद्भाष्यबलादुत्तरपदाधिकारे एतदप्रवृत्तिस्वीकारे श्रियंमन्यं ब्राह्मणकुलमित्यत्रापीच एकाच इति विहितस्यामो बहिरंगासिद्धत्वाभावात्स्वमोरिति लुगापत्तिरित्यत आह । पूर्वपक्ष्युक्तिरिति । उत्तरपदाधिकारे एतस्या अप्रवृत्तिपरा भाष्योक्तिः पूर्वपक्ष्युक्तिरित्यर्थः । पूर्वोक्तदूषणोद्धारप्रकारमाह । परंतप इति । तत्र हि भाष्ये-अथेह कथं भवितव्यं श्रियमात्मानं मन्यते ब्राह्मणकुलं श्रियं मन्यं श्रिमन्यं वेति प्रश्ने श्रियं मन्यामीति भवितव्यमित्युक्त्वा स्वमोरिति लुक् कस्मान्न भवतीति प्रश्ने सुपोधात्विति लुग्वद्बाध्यसामान्यचिन्तया ऽमुविधिसामर्थ्याद्बाध्यतइत्युत्तरिते बाध्यविशेषचिन्तामाश्रित्य सुपोधात्विति लुको नामाप्तावपि स्वमोरित्यस्य पुंस्यप्राप्त्या नाप्राप्तत्वाभावात्कथं तेन बाध इति पूर्वपक्षिणा पृष्टे एवं तर्ह्यन्तरंगे लुकि बहिरंगस्यामो ऽसिद्धत्वान्न स्वमोरिति लुगिति सिद्धान्तिनोक्ते नैषा परिभाषोत्तरपदाधिकारे शक्या विज्ञातुम् । इह हि दोष स्यात्परंतपः, तस्माच्छ्रिमन्यमित्येव भावितव्यमित्युक्तम् । न्यायाप्रवृत्तिप्रयोजनान्यथासिद्ध्या चास्याः पूर्वपक्ष्युक्तित्वं स्फुटमेव । अत्र विषये श्रीशब्दो ब्राह्मणकुले स्वलिंगपरित्यागेन वर्तते यथा गोपादयः पुंयोगाः स्त्रियां वर्तमानाः स्वलिंगमपहाय स्त्रीलिंगमुपाददत इति स्वमोरित्यस्य प्राप्तिरिति कैयटः । ननु भाष्यकारवचनप्रामण्या-

पाद्यां तदप्रवृत्तेः ॥ नव्यमते ऽपि यथोद्देशपक्षाश्रयणेनान्यथासिद्धोदाहरणदानेन तस्य तदुक्तित्वमावश्यकमित्याहुः। आभीये ऽन्तरंगे आभीयस्य बहिरंगस्य समानाश्रयस्य नानेनासिद्धत्वमसिद्धत्वादित्यसिद्धवत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ एवं सिचि वृद्धेर्येननाप्राप्तिन्यायेनान्तरंगबाध-

---

विशेषादेवं तर्ह्यन्तरंगे लुकीत्यस्यैव कुतो नैकदेश्युक्तित्वमुरीक्रियत इति चेत्तत्राह। नव्यमतेपीति। दीक्षितादिमतेपीत्यर्थः। केचित्तु श्रियंमन्यमित्यत्रामुविधिसामर्थ्याद् बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणेन स्वमोरिति लुको बाधः। एवं तर्ह्यन्तरंगे लुकीति भाष्यमेवैकदेश्युक्तिरेवं तर्हीत्यभ्युपगमवादेन तत्प्रवृत्तेः। इयमुत्तरपदाधिकारे न प्रवर्ततइत्येव सिद्धान्त्युक्तिः। परंतपइत्यादौ त्रिपाद्यामेतदप्रवृत्त्या दोषवारणेपि महाब्राह्मणो ऽष्टाकपालं परस्मैपदं सर्वेषांपुत्र इत्यादावात्वालुकामसिद्धत्वेन सवर्णदीर्घस्मायाद्यनापत्तेरिति वदन्ति। नन्वेवमपि पपुष इत्यादावनया संप्रसारणस्यासिद्धत्वेनातो लोप इटिचेत्यादेरनापत्तिरत आह। आभीयेन्तरंग इति। अस्या वाहऊठ्सूत्रस्थत्वेनाभीयतया ऽऽभीयान्तरंगस्यातोलोपादेरसिद्धवदत्रेति सूत्रेण पूर्वत्रासिद्धमित्यनेन त्रिपाद्या इवासिद्धत्वेनान्तरंगशास्त्रत्वेन रूपेण तेषां ज्ञानाभावेनासिद्धत्वप्रतिपादनासंभवात्। परिभाषाणां विधिनिमित्तनिमित्तकत्वादस्या अन्तरंगातोलोपादिसमानाश्रयत्वं बोध्यम्। असिद्धवत्सूत्रप्रत्याख्याने तु नाजानन्तर्ये इति निषेधनानित्यत्वाद्वोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिरिति दिक्। नन्वचिरायीदजिरायीदित्यत्रान्तरंगत्वाद् गुणे ऽयादेशे च यान्तत्वाद् वृद्धिनिषेधः स्यादतस्तद्वारणार्थं न सिच्यन्तरंगमस्तीत्यन्तरंगपरिभाषाया निषेधरूपवचनान्तरं वक्तव्यम्। अत्र ज्ञापकं च ह्मयन्तेतिसूत्रे श्विग्रहणम्। अन्यथा ऽश्वयीदित्यत्र गुणायादेशयोः कृतयोर्यान्तत्वादेव निषेधसिद्धेः किं तेन। तेनानैषीदचैषीदित्यादौ न गुण इति केषांचिदुक्तिः सा निष्फलेति वक्तुमुपक्रमते। एवं सिचीति। अन्तरंगेति। गुणरूपेत्यर्थः। बाधकत्वमूलकमिति। अचैषीदित्यत्र लघूपधगुणस्यापि बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणेन वृद्ध्या

कत्वमूलकं न सिच्यन्तरंगमस्तीतीको गुणेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ ५० ॥

नन्वेवमक्षद्‍‍य्युरित्यादौ बहिरंगस्योठो ऽसिद्धत्वादंतरंगो यण् न स्यादत आह ॥

नाजानंतर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिः ५१

अत्र षत्वतुकोरिति सूत्रस्थं तुग्ग्रहणं ज्ञापकम् ।

बाधसंभवेनादोष इति बोध्यम् । इकोगुणेति सूत्रे भाष्यइति । तत्र हि वृद्धिविधौ स्थानिनिर्देशात्सिचिवृद्धे रिग्लक्षणत्वसंपादनद्वारा क्ङितीतिनिषेधप्रवर्तनाय वृद्धिग्रहणम् । न्यधूवीत् । नैतदस्ति । अन्तरंगत्वादुवङि कृते ऽनन्त्यत्वावृद्धिर्न प्राप्नोति । एवं तर्हि न सिच्यन्तरंगमस्ति । यदयं ह्म्यन्तेत्यत्र णिश्विग्रहणं करोतीत्युक्तम् ॥ ५० ॥

नन्वेवमिति । अत्र ह्यूठो घटकत्वं स्थानिद्वारा बोध्यम् । तुग्ग्रहणं ज्ञापकमिति । ननु वृक्षे च्छत्रमित्यत्र छे चेति नित्यतुगर्थं तदावश्यकमन्यथा पदान्ताद्वेति विकल्पापत्तिः । न च तेन सूत्रेण पदान्तपदाद्योरेकादेशस्यैवासिद्धत्वबोधनात्सप्तम्यन्ते तदभावेन तुग्ग्रहणं व्यर्थमेवेति वाच्यम् । वृक्षशब्देन इशब्दस्य समासेन निष्पन्नवृक्षे इतिरूपे तच्चारितार्थ्यमित्याशयादिति चेन्न । नचैङः पदान्तात्परो रुरस्तीति भाष्येण ज्ञापकपरप्रकृतभाष्येण चैषामनभिधानात् । षत्वसाहचर्याद्वैकल्पिकतुग्विषये एव तत्प्रवृत्तेः स्वीकाराच्च । नचान्तरङ्गानपि विधीन् बहिरंगोल्यप्बाधते इति वक्ष्यमाणवचनेनात्रैकादेशात्पूर्वं ल्यपस्तत्प्रयोजकसमासादीनां च प्रवृत्त्या अधि इ य इति स्थितेंतरङ्गत्वात्तुकि स्वांशे चारितार्थ्याभावेन तुग्ग्रहणस्य परिभाषाज्ञापकत्वासंभव इति वाच्यम् । ल्यब्बाधते इति परिभाषया ज्ञापकसाजात्यात् अंतरंगनिमित्तविनाशकल्यप एव प्राबल्यबोधनेन तस्य अत्राप्रवृत्तेर्ज्ञापकस्य सुस्थत्वात् ।

अन्यथाधीत्य प्रेत्येत्यादौ समासोत्तरं ल्यप्प्रवृत्त्या पूर्वं समासे जाते तत्र संहिताया नित्यत्वाद् ल्यब्तुगाप्तिपर्यंतमप्यसंहितयावस्थानासंभवेनैकादेशे ल्यपि तुगपेक्षया पदद्वयसंबन्धिवर्णद्वयापेक्षैकादेशस्य बहिरंगतयासिद्धत्वेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । पदद्वयसंबन्धिवर्णद्वयापेक्षं बहिरंगमिति प्रेद्ध इत्यादौ गुणो बहिरंग इति ग्रन्थेन न धातुलोपइति सूत्रे संयोगान्तस्य लोप इति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टम् । यत्तु षत्वग्रहणमपि ज्ञापकमन्यथा को ऽसिचदित्यादौ पदद्वयसंबन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वेन बहिरंगस्यैकादेशस्यासिद्धत्वेन षत्वाप्रवृत्तौ किं तेनेति । तन्न । इणः पूर्वपदसंबन्धित्वेन षत्वस्यापि पदद्वयसंबन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वेनोभयोः समत्वात् । एकादेशस्य पशादित्वेनोसि-

---

अत एव निरेष्यदुरेष्येति भाष्यप्रयोगोपपत्तिः । अन्यथा लघूपधगुणात्पूर्वं ल्यपि णेरयादेशे च निरेषय्येत्यादिप्रयोगापत्तिः । अत्रान्तरङ्गनिमित्तविनाशकत्वं च परंपरयापि बोध्यम् । तेन पराजग्ध्येत्यत्र ल्यपस्साक्षात्सवर्णदीर्घनिमित्तविनाशकत्वाभावेपि जग्ध्यादेशप्रवृत्तिद्वारा सवर्णाच्परकत्वरूपनिमित्तविनाशकत्वेन पूर्वं ल्यपि जग्ध्यादेशे तत्सिद्धिरन्यथोक्तरीत्या पूर्वं सवर्णदीर्घे परादिवद्भावेनादशब्दस्योक्तादेशे पराजग्ध्येतिरूपापत्तिरिति दिक् । यत्त्विति । अत एव भाष्ये यदयं षत्वतुकोरसिद्ध इत्याहेत्युक्तमिति तदाशयः । तन्नेति । षत्वग्रहणं समासनिर्दिष्टत्वादुक्तं न तु ज्ञापकमिति भावः । वस्तुतस्तु कोसिचादित्यत्र पूर्वान्तवद्भावेन को इत्यस्य पदत्वे उभयतआश्रयणे इति निषेधेन परादिवद्भावाभावेन ओसिचदित्यस्य पदत्वाभावात्पदादादिरिति पंचमीसमासे सात्पदाद्योरिति निषेधेन षत्वाभावसिद्धेर्नैतत् षत्वग्रहणप्रयोजनं किं

चदित्यस्य पदत्वेन पदादित्वाभावान्न सात्पदाद्योरित्यनेन निषेधः । त्रैपादिके ऽन्तरंगे कार्यकालपक्षे ऽपि बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेः पूर्वमुपपादितत्वाच्च ॥ परिभाषार्थस्त्वचोन्यानन्तर्यनिमित्तके ऽन्तरंगे कर्तव्ये जातस्य बहिरंगस्य बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिः । बहिष्पदेन बहिरंगम् । तस्य भावो बहिरंगत्वम् । तत्प्रयुक्तासिद्धत्वस्य न प्रक्लृप्तिः न प्राप्तिरिति । असिद्धं बहिरंगमित्युक्त्वा नाजानन्तर्य इति वक्ष्यामीति भाष्योक्त्या तत्रत्यस्यान्तरंग इत्यस्यानुवृत्तिसूचनात् ॥ तेन पचावेदमित्यादौ न दोषः । अन्तरंगस्याच्स्थानिककार्यस्यैत्वस्यान्यानन्तर्यनिमित्तकत्वाभावात् ॥ जातस्य बहिरंगस्येत्युक्त्यायजे इन्द्रं धियतीत्यादौ बहिरंगदीर्घगुणादेरसिद्धत्वं सिद्धम् । अत एवेण्ङशीनामादूगुणः सवर्णदीर्घत्वा-

---

तु अंगुलेरिः अंगुलीस्तस्य संगः अंगुलीसंग इत्यत्र षत्वे कर्तव्ये सवर्णदीर्घस्यासिद्धत्वेन संगस्यांगुलेः परत्वाभावान्न षत्वम् । अंतरंगे बहिरंगे वा यत्र अचोरानंतर्यं तत्रानेन निषेध इति प्राचीनव्याख्यां खण्डयन्नाह । परिभाषार्थस्त्विति । अनुवृत्तिसूचनादिति । अंगरंगपरिभाषाया वाहऊठ्सूत्रदेशस्थत्वेन नाजानंतर्यइति वचनस्य षत्वतुक इति देशस्थत्वेनानुवृत्त्यसंभव इति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु अनुवृत्तौ पूर्वपाठस्य निमित्तत्वं न तु पूर्वदेशीयत्वस्य । अत एव कार्यकालपक्षे संज्ञापरिभाषयोर्विधिदेशीयत्वेपि तत्तत्पूर्वपठितसूत्रीयपदानां तत्र तत्रानुवृत्तिः सिध्यति । यद्वा बहिष्ट्वपदार्थस्य नित्यसाकांक्षतयोपस्थितत्वात्ताहशाजानं-

च्छचङन्तस्यान्तरंगलक्षणत्वादित्यादि संगच्छते। अत एवो-माङोश्चेत्याङ्ग्रहणं चरितार्थम् । तद्धि शिव आ इहीति स्थिते परमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा धातूपसर्गकार्यत्वेना-न्तरंगत्वाद् गुणे वृद्धिबाधनार्थम् ॥ न चाक्षद्यूरि-त्यत्र यणि कृते ऊठो ऽसिद्धत्वाद्वलिलोपापत्तिरिति वा-च्यम् । अचोऽन्यानन्तर्यनिमित्तकेंतरंगे कर्तव्ये कृते च तस्मिन्यदन्तरंगं प्राप्नोति तत्र च कर्तव्ये नासि-द्धत्वमिति तदर्थात्।असिद्धपरिभाषाया अनित्यत्वेन तद्वारणे त्वस्या वैयर्थ्यं तेनैव सिद्धेः॥ अत एव नलोपः सुवि-ति सूत्रे कृति तुग्ग्रहणं चरितार्थम् । अन्यथा वृत्रहभ्या-मित्यादौ बाहिर्भूतभ्याम्निमित्तकपदत्वाश्रयत्वेन बहि-रंगतया नलोपस्यासिद्धत्वेन सिद्धेस्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । मम तु तुक्यजानन्तर्यसत्वान्न दोषः ॥ न चैवं सति ह्रस्वस्य पितीति सूत्रस्थभाष्यविरोधः । तत्र हि ग्राम-णिपुत्र इत्यत्रेको ह्रस्वो ऽङ्य इति ह्रस्वे कृते तुकमाशङ्क्य ह्रस्वस्य बहिरंगासिद्धत्वेन समाहितम्। नाजानन्तर्यइत्यस्य सत्वे तत्र तदप्राप्तेरसंगतिः स्पष्टैवेति वाच्यम् । तेन भाष्येणास्या अनावश्यकत्वबोधनात् । एतज्ज्ञापकेनांत-

---

तर्यनिरूपितस्यैव तस्य ग्रहणेनांतरंगेत्यस्य लाभसंभवात् । अत एवोति । जातबहिरंगस्थले एव निषेधस्वीकारादित्यर्थः । एवमेवोत्तरातएवेत्यस्या-र्थो बोध्यः । नासिद्धत्वमितीति । प्राङ्नये तु वलिलोप इ-

रंगपरिभाषाया अनित्यत्वबोधनस्यैव न्याय्यत्वात् ॥ अत एवाचः परस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये पटु ई आ इत्यत्र पयणादेशस्यानया ऽसिद्धत्वात्पूर्वयणादेशः साधितः । अत एवैषा भाष्ये पुनः क्वापि नोल्लिखिता । अत एवान्तरंगपरिभाषामुपक्रम्य विप्रतिषेधसूत्रेस्या बहूनि प्रयोजनानि संति तदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या प्रतिविधेयं च दोषेष्वित्युक्तं संप्रसारणाच्चेति सूत्रे भाष्ये, प्रतिविधानं च परिभाषाविषये ऽनित्यत्वाश्रयणमेवेति ध्वनितमित्यलम् ॥ ५१ ॥

नन्वेवं गोमत्प्रिय इत्यादौ पदद्वयनिमित्तकसमासाश्रितत्वेन बहिरंगं लुकं बाधित्वांतरंगत्वाद्धल्ङ्यादिलोपेनु-

ति निषेधेन तत्सिद्धिः । साधित इति । नचात्र जातस्योति निवेशात् एतदप्राप्तिरिति वाच्यम् । तन्निवेशस्याप्यनित्यत्वमूलकत्वेनादोषात् । पुनः क्वापीति । सिद्धांतिनेति शेषः । यद्वा षत्वतुकोरित्यस्याग्रे पुनः क्वापि नोक्तेत्यर्थः । एतेन विप्रतिषेधसूत्रे पूर्वपक्षिणा भाष्यकृतास्याः कंठतु उक्तत्वेनैतच्चिंत्यमित्यपास्तम् । ध्वनितमिति । तत्र नाजानंतर्यइत्यादिना पृथक्प्रतिविधानमनुक्त्वा तथा कथनात् प्रतिविधेयशब्दस्यैकवचनान्तत्वात् दोषशब्दस्य बहुवचनांतत्वाच्च बहूनां दोषाणां परिभाषाऽनित्यत्वरूपमेकं प्रतिविधानमिति भाष्यकारो मन्यते । किं च नाजानन्तर्यइतिप्रविधानं विप्रतिषेधसूत्रप्रतिपादितं सिद्धान्ती यद्यावश्यकत्वेनाभिप्रैष्यत् तदा तत्र प्रतिविधानमप्युक्तमित्येवावक्ष्यत् । अलमिति । वस्तुतोननुगतानित्यत्वकल्पनापेक्षया वचनारंभ एव साधीयान् । किंचैवं वक्ष्यमाणपरिभाषाणामप्यनावश्यकत्वापत्तिरंतरंगपरिभाषायां अनित्यत्वकल्पनया तत्तज्ज्ञापकोपपत्तेरिति दिक् ॥ ५१ ॥

हल्ङ्यादिलोपे नुमादयः स्युरिति । परत्वान्नित्यत्वाच्च दीर्घं बाधित्वेत्यर्थः । न च पूर्वं नुमि उपधायामचो ऽभावात्सूत्रारंभसामर्थ्येन पूर्वं दीर्घः ए-

व स्यादिति वाच्यम् । उपधाग्रहणस्य तत्र पूर्वमात्रोपलक्षकत्वेन साम-र्थ्याभावात्पूर्वं दीर्घाप्रवृत्तेः । न चैवमपि हल्ङ्यादिलोपं नुमं च तक्र-न्यायेन दीर्घो बाधेतेति सर्वथावतरणासंगतिरिति वाच्यम् । हल्ङ्या-दिलोपविषये तक्रन्यायाप्रवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वादापाद्यमानेर्थे न्यायानादरा-च्चेत्याशयात् । अन्तरंगानपीति । अपिना परादिसंग्रहः । तेन ह्यः श्वः इत्याद्यव्ययेषु हल्ङ्यादिलोपं परमपि बाधित्वाव्ययादाप्सुप इति लुक्सिद्धिरन्यथा हल्ङ्यादिलोपे ऽसन्तत्वाद्दीर्घापत्तिरिति भावः । नन्वेवं त्वं कुलमित्यादौ ङेप्रथमयोरित्यमं बाधित्वा स्वमोरिति लुक् स्यात् भवतादित्यत्र तातङं बाधित्वा हेर्लुक् च स्यात्। तत्कुलमित्यत्र परमप्य-त्वं बाधित्वा स्वमोरिति लुकि त्यदादिभ्यश्चेति वार्तिकासंगतिश्चेति चे-न्न । आद्ये शिशीनुम्लुग्विधीतिवार्तिकारम्भसामर्थ्येनैतदप्रवृत्तेर्युष्मद-स्मदोरलिङ्गत्वेन लुकोप्राप्तेश्च । भवतादित्यत्र त्वस्या ज्ञापकसिद्धत्वे-नासार्वत्रिकत्वादिति शेखरोक्तसमाधानस्य त्वयाप्याश्रयणीयत्वात् । अत्रापिशब्दाभावेपि तातङो ऽनैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गत्वाल्लुगापत्तिवारणे गत्यन्तराभावात् । यश्चोभयोः समो दोषः परिहारस्तयोः सम इति न्यायेनापिशब्दानिवेशे दोषदानस्यानुचितत्वाच्च । तत्कुलमित्यत्र प-रिभाषायामापिशब्देन लुको दण्डापूपिकन्यायेन पराद्यन्तरङ्गान्तशास्त्रबा-धकत्वबोधनेप्यपवादशास्त्रबाधकत्वे मानाभावात् उपसञ्जनिष्यमाणन्या-येनातोमित्यस्य विषये लुको ऽप्रवृत्तेर्वार्तिकस्यामादेशबाधनायावश्यकत्वा-त् । के चित्तु भवतादित्यत्र लुको ऽप्रवृत्तये तुह्योरिति सूत्रे तुहि इति पृथक् पदं लुप्तषष्ठ्यन्त, मोसिति पञ्चम्यन्तम् । अश्च उश्चेति स-माहारद्वन्द्वः । अकारोकाराभ्यां परयोस्तुह्योस्तातङिति विशिष्य पुनर्वि-धानसामर्थ्यादतोहेरुतश्चेत्येतयोर्बाधः । तुह्योरिति वाक्येनान्यत्र तात-ङ्सिद्धिरिति वदन्ति । किं च सुपथि वनमित्यत्रान्तर्वर्तिनं समासोत्तर-भवं वा सुप्रत्ययमादाय नात्वादीति बोध्यम् । त्वन्मते तु लुकः प-राद्यबाधकत्वेन परत्वात्प्रतिपदोक्तत्वाच्च लुकः पूर्वमात्वापत्तिर्दुर्वारैव । किं च ब्रह्मिष्ठ इत्यत्र ब्रह्मन् अस् इष्ठ इति स्थिते परत्वात्प्रतिपदोक्त-त्वाद्वा प्राप्तटिलोपं बाधित्वानया विभक्तेर्लुक् । अन्यथा विभक्तेष्टेर्लोप आभीयतया पुनष्टिलोपाप्राप्त्या ऽनः श्रवणापत्तिः । आदित इ-

मादयः स्युरत आह ॥

अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधते ॥ ५२ ॥

अत्र च प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति सूत्रं ज्ञापकम् । त्वत्कृतमित्यादौ लुगपेक्षयांतरंगत्वाद्विभक्तिनिमित्तकेन त्वमावेकवचनइत्यनेन सिद्ध इदं व्यर्थं सत्तज्ज्ञापकम् ॥ ननु तव पुत्रस्त्वत्पुत्र इत्यादौ तवममादिबाधनार्थं तदावश्यकमिति चेत् । एवं तर्ह्यत्रत्यमपर्यंतग्रहणानुवृत्तिस्त-

त्यादावव्ययादिति लुकः पूर्वमत्वसन्तस्येति दीर्घापत्तिर्बोध्येत्यन्यत्र विस्तरः । मपर्यन्तानुवृत्तिरिति । उत्सर्गसमानदेशाइति न्यायेन मपर्यन्तस्यैवादेशे सिद्धे तदनुवृत्तिर्व्यर्था सत्येतज्ज्ञापिकेति भावः । ननु मपर्यन्तानुवृत्त्यभावे सर्वादेशविधानाय सूत्रस्य चरितार्थत्वेन वार्तिककारमते तक्रन्यायासत्त्वेनापवादत्वाभावाद् भाष्यमते तक्रन्यायेनापवादत्वेप्युत्सर्गेतिनियमाभावाज्ज्ञापकासंभवः । अत एव द्वितीयद्विर्वचनेन प्रथमद्विर्वचनबाध इति चेन्न । भाष्यमते यत्रापवादशास्त्रीयस्थानितावच्छेदकमुत्सर्गशास्त्रीयस्थानितायाः साक्षात्परंपरया वावच्छेदकं तत्रोत्सर्गसमानेति नियमस्यावश्य प्रवृत्तेः स्वीकारात्प्रकृते चापवादप्रत्ययोत्तरपदयोरित्येतच्छास्त्रीयस्थानितावच्छेदकस्य युष्मच्छब्दत्वस्योत्सर्गशास्त्रीयस्थानितायाः परंपरयावच्छेदकत्वेनोत्सर्गेतिन्यायेन मपर्यन्तस्यैवादेशसिद्धेस्तदनुवृत्तेर्ज्ञापकत्वस्य सुस्थत्वादिति केचित् । यत्तु मपर्यन्तानुवृत्त्यभावेपि प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यस्य द्वन्द्वश्चप्राणीत्यस्य समाहारसिद्धैकत्वानुवादकत्ववद् लाघवात् त्वमावेकवचनइत्येतदनुवादकत्वकल्पनेनास्यापि मपर्यन्तएव प्रवृत्त्या तद्वैयर्थ्येनैतत्परिभाषानुमानमिति । तन्न । द्वन्द्वश्चप्राणीत्यादेः समाहारएकत्वस्य सिद्धत्वेनेतरेतरयोगे ऽपूर्वतद्विधायकत्वकल्पनापेक्षया लाघवात्तदनुवादकत्वकल्पने ऽप्यस्य कास्मिन्नप्यंशे ऽनुवादकत्वासंभवेन त्वदुक्तकल्पनया ज्ञापकत्व-

ज्ज्ञापिकेति भाष्यकृतः ॥ युष्मदादिभ्य आचारक्विप् तु न, संपूर्णसूत्रस्य ज्ञापकतापरभाष्यप्रामाण्याङ्ह्रस्वनद्यापइति योजनस्याशक्यत्वात् । अन्ये तूक्तसूत्रे तदनुवृत्तावन्तरङ्गत्वात्त्वादेशे मपर्यन्तासंभवेनैतत्सामर्थ्येनोक्तपरिभाषा कल्प्यतइति वदन्ति । अन्ये तु प्रत्ययइत्यधिकारे कर्तव्ये ऽङ्गस्येत्यधिकारकरणमस्यां ज्ञापकं, तत्फलं पञ्चक्रोष्ट्रीति । अत्र हि पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः क्रीतमित्यर्थे तद्धितस्त्रीप्रत्यययोर्लुक्यपि प्रत्ययलक्षणेनाङ्गसंज्ञायां स्त्रियां चेति तृज्वत्त्वं भवति । प्रत्ययइत्यधिकारे तु नलुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणनिषेधेन प्रत्ययपरत्वाभावात्तृज्वत्त्वानापत्तिः । एतत्परिभाषाभावे तु प्रत्ययइत्यधिकारेप्यन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव तृज्वत्त्वे ऽङ्गस्येत्यस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति वदन्ति । केचित्तु त्वमावेकवचनइतिसूत्रे विभक्तावित्यनुवृत्तिरेतज्ज्ञापिका । तत्फलं तु युष्मःसुन्दरपुत्र इत्यत्रैतदप्रवृत्तिरेव । एतत्परिभाषाऽसत्वे तु विभक्तिपदानुवृत्तेः सत्वासत्वयोरपि त्वमयोर्दुर्वारतया तदसंगतिः स्पष्टैवेति प्राहुः । अन्ये तु त्वमेतिसिद्धे प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यस्य वैयर्थ्येन सामर्थ्यात्तवममादिशास्त्रबाधकल्पनापेक्षयान्तरङ्गपरिभाषा ऽप्रवृत्तिबोधकैतत्परिभाषाज्ञापकत्वस्यैवौचित्यमिति वदन्ति । परे तु तवममौङ्स्यलुकीतिन्यासेनालुकीत्यस्य तुभ्यमह्यावित्यत्र संबन्धेन च त्वत्पुत्र इत्यादौ तवममादिव्यावृत्त्या तवपुत्र इत्यादावलुक्समासे व्यासे च तवादिसिद्ध्या प्रत्ययोत्तरेति सूत्रमेवोक्तार्थे ज्ञापकम् । ज्ञापिते त्वस्मिन्वचने त्वदीयस्त्वत्पुत्र इत्यादौ त्वमावेकवचनइत्यस्य विभक्तिपरत्वाभावेनाप्राप्त्या त्वाद्यादेशार्थं सूत्रं तच्चरितार्थमिति प्राहुः । ह्रस्वनद्यापइतिनुड्विधायकसूत्रस्थभाष्येति । तत्र ह्यथास्य कस्मान्न भवतीत्यादिना काम्प्रत्ययादितिविहितस्यामो नुटमाशङ्क्य सानुबन्धकत्वेन समाधायोक्तं, स तर्ह्येवमर्थमनुबन्धः कर्तव्यः । ननु चात्रश्यामित्संज्ञापरित्राणार्थमनुबन्धः कर्तव्यः । नार्थ इत्संज्ञापरित्राणार्थेन । इत्संज्ञाकार्याभावादित्संज्ञा न भविष्यति । इदमस्तीत्कार्यं मिदचोन्त्यात्पर इति । प्रत्ययान्तादयं विधीयते तत्र नास्ति विशेषः । मिदचोन्त्यात्पर इति वा परत्वे प्रत्ययः परश्चेति वेति । अत्र कैयटः, हलन्तेभ्य आचारक्विबन्तेभ्य आम्यस्त्येव वि-

नुड्विधायकसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन हलन्तेभ्य आचारक्विबभावाच्च। एवमेवैकार्थकाभ्यां प्रातिपदिकाभ्यां प्रातिपदिकणिचोऽप्यनभिधानं बोध्यम्। एतेन तत्रादेशार्थं प्रत्ययग्रहणं चरितार्थमित्यपास्तम्॥ ननु मपर्यन्तानुवृत्तिरपि सर्वादेशत्ववारणाय चरितार्था। न चोत्सर्गसमानदेशा अपवादा इति न्यायेनासिद्धवत्सूत्रस्थभाष्यसम्मतेन मपर्यन्तस्यैवादेशे सिद्धे तदनुवृत्तिर्व्यर्थेति वाच्यम्, तस्य श्नमकजादौ व्यभिचारादिति चेत्। न। श्नमि मित्वेन बहुचि पुरस्ताद्ग्रहणेनाकचि प्राक्टेर्ग्रहणेन तस्य बाधेऽप्यत्रोत्सर्गस्य त्यागे मानाभावात्॥ अत एव तस्मिन्नणि चेत्यनेन युष्माकाद्यादेशविधानं चरितार्थं, मन्यथाऽऽकङादेशमेव विदध्यात्। आकङि तव-

---

शेषः। नैतदस्ति। हलन्तेभ्य आचारक्विबभावोऽनभिधानादित्याह। प्रातिपदिकाणिचोप्यनभिधानामिति। वस्तुवस्तु त्वमावेकवचनइति योगविभागसामर्थ्येन प्रत्ययोत्तरपदेतिसूत्रे सिद्धान्तेपि विभक्तावित्यस्यानुवृत्त्यात्र प्रत्ययपरकविभक्त्यभावादेवैतदप्राप्तेर्णिजादेरनाभिधाने न मानम्। असिद्धवत्सूत्रभाष्येति। तत्र हि भाष्ये एधीत्यस्य तत्सूत्रोदाहरणत्वखण्डनावसरे उक्तं, एत्वं लोपापवादो विज्ञास्यते न च सकारस्य लोपः प्राप्नोतीत्युक्तम्। उक्तन्यायानाश्रयणे एत्वस्य लोपस्थान्यकारस्थानिकत्वासंभवेन तदसंगतिरेवेति भावः। अन्यथाकङादेशमेवेति। ननु युष्माकाद्यादेशस्य साकच्कापहारकत्वेन त्रिपथगाकारमते युष्मकच्छब्दादेर्निर्दिश्यमानत्वाभावेन युष्माकाद्यादेशाप्राप्त्याऽऽकङ्पक्षे तस्य साकच्कानपहारकत्वेन तस्य निर्दिश्यमानत्वेनाकङादेशप्राप्त्या साकच्कस्थले फलभेदः। नागेशमतेप्यकज्विशिष्टस्य युष्माकादेशे यौष्माकीण इति आकङादेशे तु यौष्मकाकीण इति फलभेद इति तस्योक्तार्थज्ञापक-

काद्यादेशयोरेतदपवादयोरुक्तन्यायेनांत्यादेशत्वापत्तिरतस्तद्विधानमिदमेव च तज्ज्ञापकम् । यद्यपि विरोधे बाधकत्वमिति वार्तिकमते ऽयं न्यायो भाष्यकारस्तु विनापि

वासंगातीरिति चेन्न । आद्यमते यत्र ङित्वाभावे सर्वादेशप्रसक्तिस्तत्रैव ङिच्चेत्यस्य प्रवृत्तेस्तैः स्वीकृतत्वेनाकङो ङकाराभावे आकशब्दस्य साकच्कापहारकत्वसंभावनया युष्मकद्शब्दे निर्दिश्यमानत्वाभावेनात्राकङादेशाप्रसक्त्या फलभेदाभावात् । नागेशमतेऽप्यनाप्यक इत्यादावक इत्यस्य निर्दिश्यमानावयवत्वमुपलक्षणमित्यत्र तात्पर्यग्राहकत्वेनेदकमूशब्दावयवेद्भागस्याकचः प्राङ् निर्दिश्यमानावयवत्वेन प्राप्ततत्तदादेशवारणाय चरितार्थत्वेनाकज्विशिष्टे निर्दिश्यमानत्वाभावेन युष्मकच्छब्दे फलभेदाभावात्। तस्मिन्नणिच मादाक इति न्यासेन युष्मदाद्यवयवमवर्णादवशिष्टयुष्मदाद्यवयवस्याकादेश इत्यर्थकेन साकाचि फलभेदाभावेनेष्टसिद्धेर्युष्माकाद्यादेशस्योक्तार्थज्ञापकत्वे बाधकाभावाच्च । नन्वेवमप्यन्तरङ्गानपीति न्यायसत्वएव युष्माकाद्यादेशानां वैयर्थ्यमन्यथा युवयोरयमित्यर्थे खञि युष्मद् ओस्ईनइति स्थिते ऽन्तरङ्गत्वाद् युवादेशे लुकि आकङि यौवाकीण इति युवद्शब्दस्य युष्माकाद्यादेशे तु यौष्माकीण इति फलभेदात्तज्ज्ञापकत्वमेव न संभवत्ये,वं चान्तरङ्गेति न्यायसत्वएव युष्माकाद्यादेशवैयर्थ्यं तद्वैयर्थ्ये हि उत्सर्गेति न्यायसिद्धिस्तात्सिद्धौ मपर्यन्तानुवृत्तिवैयर्थ्यं तद्वैयर्थ्येन्तरङ्गानिति न्याय इति चक्रकापत्तिरिति चेन्न । घकालतनेति ज्ञापकेन ताद्धितव्यवधायकविभक्तेरलुग्विधानात्प्राक् लुगलुगेतदितरशास्त्रदृष्ट्या ऽविद्यमानवद्भावकल्पनादोसो ऽविद्यमानतया युवाद्यादेशाप्राप्तेश्चक्रकाभावात् । केचित्तु घकालेति ज्ञापकेन तद्धिताधिकारीयकार्ये कर्तव्ये विभक्तेरविद्यमानत्वकल्पनेन युष्मद् ओस् ईनेत्यवस्थायामुभयोः प्राप्त्या तक्रन्यायेन बाध्यसामान्यचिन्तया ऽऽकङादेशेन युवाद्यादेशानां बाधेन चक्रकासंभवादिति प्राहुः । अन्ये तूक्तज्ञापकेन तद्धितनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकरूपावच्छिन्नोद्देश्यताके कार्ये ताद्धितपरत्वेन संभावितविभक्तेरविद्यमानवद्भाव इति कल्पनया प्रकृते तद्धितोद्देश्यतावच्छेदकयुष्मच्छब्दत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकयुवादेशे विभक्तेरविद्यमानत्वेन युवादेशा-

विरोधं सत्यपि संभवे बाधकत्वमिच्छतीत्यनाभिहितसूत्रस्थकैयटरीत्या नायं नियमस्तथापि युष्माकाद्यादेशविधानज्ञापित उत्सर्गः स्वीक्रियत एवेति प्रकृते न दोषः । एतद् भाष्यमपि तत्स्वीकारे मानम् ॥ एवं च मपर्यन्तानुवृत्तिस्त्वत्कृतामित्यादौ मपर्यन्तस्यादेशविधानार्था । तत्र चांतरंगत्वात्त्वमावित्येव सिद्धे व्यर्था सैतज्ज्ञापि-

---

प्राप्त्या नोक्तज्ञापकताहानिरिति वदन्ति । विरोधे बाधकत्वमिति । उत्सर्गापवादयोः समानदेशत्व एव बाधकत्वमित्यर्थः । एतेन भाष्यकृन्नयेपि विरोधे एव बाधकत्वेनेदमयुक्तमित्यपास्तम् । वार्तिकमताद् भाष्यमते विशेषमाह । विनापि विरोधमिति । उत्सर्गापवादयोः समानदेशत्वाभावेपीत्यर्थः । अत एव भवेदित्यादावियादेशेन दीर्घबाधासिद्धिः । सत्यपि संभवइति । कृते चारितार्थ्येपीत्यर्थः । अत एव सर्वेषामित्यत्र सुटा नुटो बाधः सिद्ध्यति । नायं नियम इति । उत्सर्गापवादयोः समानदेशत्वमिति नियमो नेत्यर्थः । उत्सर्गः स्वीक्रियतएवेति । प्रायिकोयमुत्सर्गसमानदेशा इत्यर्थोत्रान्तरंगानितिपरिभाषाज्ञापनाय स्वीक्रियते । भवेदित्यादिलक्ष्यसिद्धये परित्यज्यतइति भावः । एतद्भाष्यमिति । अन्तरङ्गानीतिपरिभाषाज्ञापनपरं भाष्यमुत्सर्गेतिवचनस्वीकारे मानमपिशब्दाद् युष्माकाद्यादेशविधानसंग्रहः । उत्सर्गेति न्यायास्वीकारे मपर्यन्तानुवृत्तिज्ञापकतापरोक्तभाष्यासंगतिः स्पष्टैवेति भावः । त्वमावित्येवसिद्धइति । अस्य 'त्वत्पुत्र इत्यादौ तु त्वमाविति बाधित्वा प्राप्तस्य तवममौङ्सीतिसूत्रस्य बाधनाय कृते प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिसूत्रे त्वपवादत्वादेवोक्तन्यायेन मपर्यन्तस्येत्यर्थस्य सिद्धे' रिति शेषः । अत एव तवादीनामप्राप्त्येत्याद्युत्तरग्रन्थसंगतिः । उत्सर्गेतिन्यायस्वीकारमन्तरैव भाष्योक्तमपर्यन्तानुवृत्तेरुक्तपरिभाषाज्ञापकत्वसंभवे कथमेतद्भाष्यमुत्सर्गेति न्यायस्वीकारे मानम् । अत एव भाष्यउत्सर्गेति न्यायो नोक्त इत्याक्षिपतो हरदत्तस्य मतं खण्डायितुमनुवद-

का । ज्ञापिते त्वस्मिन्नेतद्विषये तवादीनामप्राप्त्या तदपवादत्वाभावेन मपर्यन्तस्यैवादेशार्थं सा चरितार्थेति तदाशयः ॥ यत्तु हरदत्तेनांतरंगप्रवृत्तौ प्रत्यय उत्तरपदे च मपर्यन्तासंभवेन तदनुवृत्तिर्व्यर्था सती ज्ञापिकेत्युक्तं, तन्न । अंतरङ्गाणामप्यपवादबाध्यत्वेन तद्विषये तदप्रवृत्तेः ॥ वस्तुत इदं ज्ञापकं वार्तिकरीत्यैव

ति । यत्त्विति । मपर्यन्तासंभवेति । न च मदीय इत्यत्र ममादेशे तत्संभव इति वाच्यम् । तवादेशे तदसंभवेन तदंशे वैयर्थ्यमित्याशयात् । व्यर्थेति । विरुद्धार्थिकाऽसंभवदुक्तिकेत्यर्थः । तथा च सूत्रमेव व्यर्थमिति तद्भावः । ननु युष्माकाद्यादेशस्योत्सर्गेति वचनज्ञापकत्वासंभवः । सिद्धान्तेपि तस्मिन्नणिच तवकममकौ । आकङ्नेकवचने इति न्यासेन सिद्ध्या युष्माकाद्यादेशस्य स्वांशे चारिताथ्याभावात् । तथा चेदृशन्यायालम्बनेन कथं परिभाषाज्ञापकत्वमत आह । वस्तुतस्तु इति । तथा च वार्तिकमते तदर्थस्य स्वारसिकत्वेनोक्तपरिभाषाज्ञापकत्वं युज्यते वक्तुमिति भावः । अयमर्थ इति । अन्तरङ्गानितिपरिभाषारूप इत्यर्थः । केचित्तु वार्तिककृन्नये ऽसंभवएवाप्रवादत्वेन मपर्यन्तानुवृत्तावेव प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यस्य वैयर्थ्येनापवादत्वं कल्प्यमुत परिभाषेति विचारणायामपवादत्वं यद्यपि न्यायप्राप्तं तथापि यद्यपवादत्वं स्यात्तदोत्सर्गसमानदेशा इति न्यायेनैव मपर्यन्तस्यादेशे सिद्धे ऽपवादत्वे उपजीव्याया मपर्यन्तानुवृत्तेर्वैयर्थ्यं स्यादित्युपजीव्यविरोधेन परिभाषाज्ञापनस्यैव युक्तत्वम्।परिभाषायां ज्ञापितायां तु विभक्तिलुकि त्वमावेकवचनइत्याद्यप्राप्त्या सर्वादेशबाधनाय मपर्यन्तानुवृत्तिरित्युपजीव्यविरोधाभावः स्पष्ट एव । तदेतन्मनसि निधायाह । वस्तुत इति । इदं ज्ञापकमिति । हरदत्तोक्तं ज्ञापकमित्यर्थः । वार्तिकरीत्येति । भाष्यरीत्या तु मपर्यन्तानुवृत्तिं विनापि तक्रन्यायेनैवापवादत्वं सुघटमित्यपवादत्वे ऽनुपजीव्याया मपर्यन्तानुवृत्तेस्तन्नये उत्सर्गेतिन्यायाभावेन सर्वादेशाभावायावश्यकत्वात् । तदेतदाह । वाचनिक एवायमर्थ इति, इत्येवं ग्रन्थार्थमाहुः ।

भाष्यरीत्या तु वाचनिक एवायमर्थ इत्याहुः ॥ इयं सुपो धात्विति लुग्विषयैवेति के चित् । एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः न यासयोरिति सूत्रस्थाकरप्रामाण्येन लुग्मात्रविषया । आद्ये हे त्रपु इत्यादावनेन न्यायेन लोपं बाधित्वा लुग्भवतीति भाष्ये उक्तम् । अन्त्ये ऽन्तरङ्गांश्च विधीन् सर्वो ऽपि लुग्बाधते न तु सुब्लुगेव । अत एव सनीस्रंस इत्यादौ नलोपो न भवति । पञ्चभिः खट्वाभिः क्रीतः पञ्चखट्व इत्यादावेकादेशात्प्रागेव टापो लुक् । अन्यथा कृतैकादेशस्य लुक्यकारश्रवणं न स्यादिति कैयटे उक्तम् । एतद्विरोधात्तद्राजस्येति सूत्रे कैयटेनोक्तमंगानतिक्रान्तो ऽत्यंग इत्यत्र सुपो लुकि बहुवचनपरत्वाभावात्तद्राजस्येति लुग्न स्यादिति श-

---

आकरेति । भाष्यकैयटेत्यर्थः । अनेन लोपं बाधित्वेति । न च लुकः प्रतिपदोक्तत्वेनैतन्न्यायानवसर इति वाच्यम् । एतत्फलस्यान्यथासिद्धत्वेप्यत्रोक्तन्यायप्रवृत्तिस्वीकारे बाधकाभावेन भाष्याविरोधस्य दुष्परिहरत्वात् । अपिशब्दघटितपाठे एतद् भाष्यमपि मानम् । अपिनात्र लाक्षणिकस्य संग्रहः । लुङ् न स्यादिति । तद्राजसूत्रे बहुष्वित्यस्य बहुवचने परे इत्यर्थः । अति अङ्ग अस् अस् इत्यवस्थायां सामासिकशसो लुकि नलुमतेतिनिषेधात्प्रत्ययलक्षणाभावेन बहुवचनपरत्वाभाव इति शङ्काशयः । के चित्त्वाशङ्क्येत्यस्याग्रे लुगपेक्षयेत्यादिं वक्तुंयुक्तमित्यन्तं ग्रन्थं संयोज्य 'परं तदनुक्त्वा यदि' ति शेषमपूर्य सुब्लुक इति योजयन्ति । तथा च इत्याशङ्क्य लुगपेक्षया लुको बलवत्त्वस्य वक्तुमशक्यत्वादिति तदा शङ्कासमाधानं वक्तुं युक्तं परं

ङ्गापरभाष्यव्याख्यावसरे अन्तरंगानपीति न्यायेनायं लुक् सुब्लुको बाधकः स्यादित्याशङ्क्य सुब्लुक एवानेन बलवत्त्वं बोध्यत इति तत्प्रौढयेति द्रष्टव्यम् । लुगपेक्षया लुको बलवत्वस्य वक्तुमशक्यत्वादिति तदा शंकासमाधानं वक्तुं युक्तम् ॥ अनेन न्यायेनान्तरङ्गनिमित्तविनाशकलुकस्तत्प्रयोजकसमासादीनां च प्राबल्यं बोध्यत इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ५२ ॥

तदनुक्त्वा यद् सुब्लुक एवानेन बलवत्त्वं बोध्यतइत्युक्तं तत्प्रौढयेति द्रष्टव्यमिति योजना । तत्र बीजमाह । अनेनेति । तथा चात्र सुब्लुक एवान्तरङ्गनिमित्तविनाशकत्वेन प्राबल्यं, न तु तद्राजलुकस्तस्यान्तरङ्गनिमित्तविनाशकत्वाभावादिति ग्रन्थरहस्यमाहुः । एतत्फलमूर्णुहीति । उतश्चेति लुकोन्तरङ्गगुणनिमित्तविनाशकत्वाभावेन बलवत्वाभावादन्तरङ्गत्वाल्लघूपधगुणे संयोगपूर्वकोकारात्परत्वेन न हेर्लुक् । तथा सर्वस्तोमादिबहुव्रीहौ सर्वस्य सुपीत्यादयुदात्तं बाधित्वा सामासिकलुकि सर्वशब्दस्योञ्छादित्वादन्तोदात्ते बहुव्रीहौ प्रकृत्येत्यन्तोदात्तपूर्वपदकत्वापत्तिर्न।किं तु सौवरीणां सप्तमीनां तदन्तसप्तमीत्वेन कृतेपि सामासिकलुकि सर्वस्य सुपीत्यस्य प्रवृत्तिसंभवेन तस्यान्तरङ्गनिमित्तविनाशकत्वाभावेन पूर्वमप्रवृत्त्या सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्ते कृते बहुव्रीहाविति प्रकृतिस्वरे आद्युदात्तपूर्वपदकत्वमेव सिद्ध्यति । तत्प्रयोजकसमासेति । आदिना प्रातिपदिकसंज्ञादिसंग्रहः । अत एव राजपुत्रीत्यत्र लुकः समासस्यान्तरङ्गनिमित्तविनाशकत्वाभावेन पुत्रशब्दान्ङीनि नित्वादाद्युदात्ते कृते ततः समासे समासस्येत्यन्तोदात्तत्वं सिद्ध्यति । अन्यथा पूर्वं समासे ङीनि नित्स्वरसमासस्वरयोः प्राप्तावन्तरङ्गत्वात्समासस्वरं बाधित्वा नित्स्वरे ऽनिष्टस्वरापत्तिरिति दिक् ॥ ५२ ॥

नन्वेवं सौमेन्द्रे ऽन्तरंगत्वादाद्गुणे पूर्वपदात्परेन्द्रश-ब्दाभावेन नेन्द्रस्य परस्येति वृद्धिनिषेधो व्यर्थः । अ-न्तादिवद्भावस्तूभयत आश्रयणे निषिद्धः । किं च वृद्धिरप्यत्र न प्राप्नोत्यन्तादिवत्वोभयाभावे ऽपि पूर्वा-न्तवत्वेनैकादेशविशिष्टे पूर्वपदत्वेनेन्द्रशब्दस्यैकदेशवि-कृतन्यायेनोभयत आश्रयणे नान्तादिवदित्यस्याभावेन तदाश्रयणे चोत्तरपदत्वेऽपि तस्यानच्कत्वादेकस्यैकादेशेन परस्य नित्येन यस्येति लोपेनापहारात् । न च परादिवद्भा-वेनैकादेशविशिष्टस्योत्तरपदत्वमेवास्त्विति तत्सम्भव इति वाच्यम् । उत्तरपदाद्यच्स्थानिकत्वाद् वृद्धेस्तदभावेनाप्रा-प्तेस्ताद्रूप्यानतिदेशात् । अन्यथा खट्वाभिरित्यादावपि पूर्वान्तवत्वेनादन्तत्वे भिस ऐसापत्तिरिति भाष्ये स्पष्ट-

---

अंतादिवत्त्वोभयाभावेपीति । केचित्तु अपिस्त्वर्थे । तथा चांतादिव-त्वोभयाभावे तूभयत आश्रयणे नान्तादिवदितिनिषेधाभावेन पूर्वांतवत्वेनै-कादेशविशिष्टे पूर्वपदत्वेन एकदेशविकृतन्यायेन तदाश्रयणेन उत्तरपदत्वाति-देशेन न्द्रशब्दस्य चोत्तरपदत्वेपि तस्यानच्कत्वात् वृद्धिरप्यत्र न प्रा-प्नोतीत्येतदन्वयमाहुः । अन्ये तूभयत आश्रयणे नांतादिवदित्यस्य निषेधस्याभावेन वस्तुतोस्वीकारेणेत्यर्थः । प्रकारांतरमाह । तदाश्रयणे-न वेति । उभयत आश्रयणे इति वचनस्याश्रयणेन वा अंतादिवत्वोभया-भावेपि अन्तादिवत्वोभयस्यातिदेशाभावेपीत्यर्थः । ततो यथाश्रुतम-न्वयमाहुः । वस्तुतस्तूभयतआश्रयणे नान्तादिवदित्यस्याभावेन तदा-श्रयणेन वेत्यन्तग्रन्थोत्र प्रक्षिप्तो बोध्यः । ताद्रूप्यानतिदेशादिति । ननु क्षीरपेणेत्यत्रैकाजुत्तरपदत्वस्यातिदेशाय स्ववृत्तित्वस्वस्थानिकादेशावृत्तित्वो-

म्. अत एव पूर्वेषुकामशम इत्यादावन्तरंगत्वाद् गुणे वृद्धिर्न स्यादित्याशङ्कितम्।तदेकदेशमात्रस्य विकाराभावाच्च ॥त-

भयसंबन्धेनांन्तादिवर्णविशिष्टस्यैवाल्मात्रवृत्तिधर्मस्य ताद्रूप्यपदेन ग्राह्यतया सोमेन्द्रेतिदिष्टव्यस्याच्त्वरूपस्याल्मात्रवृत्तिधर्मस्य स्वस्थानिकैकाररूपादेश-वृत्तित्वेन तत्त्वाभावान्निषेधाप्रवृत्तिः । किं च एन्द्रघटक एकारे अ-च्त्वस्य सिद्धतया उत्तरपदत्वस्यातिदेष्टव्यस्य च निषेधाविषयत्वेनोक्त-समाधेरसंभवश्चेति चेन्न । अन्तादिवच्चेत्यनेन शास्त्रीयधर्मस्यैवातिदेशेनो-त्तरपदत्वमात्रधर्मस्याशास्त्रीयत्वेनातिदेशासंभवात्। ताद्रूप्यपरिष्कारे नि-रुक्तसंबन्धद्वयेन स्वविशिष्टाल्मात्रवृत्तिधर्मस्य विशेषणदलप्रविष्टयावत्प-दार्थसंकुचितस्यैव ग्रहणादच्त्वस्योक्तताद्रूप्याभावेप्युत्तरपदादित्वरूपविशे-षणदलप्रविष्टधर्मेण संकुचितस्य तादृशस्योत्तरपदाद्यच्त्वस्य स्वस्थानिका-देशावृत्तित्वेन स्ववृत्तित्वेन चोक्तरूपतया नवा ताद्रूप्यादिति निषेध-विषयत्त्वस्य सुवचत्वात् । उत्तरपदाद्यच्त्वस्याच्त्वरूपशास्त्रीयधर्मघ-टितत्त्वेन शास्त्रीयत्त्वाक्षतेः । अत एव प्रपठ्येत्यत्र वल्त्वरूपशास्त्रीय-धर्मघटितत्त्वेन वलादित्वस्य शास्त्रीयतया स्थानिवत्त्वेनातिदेशमाशङ्क्य विशेषणतया अल्लाश्रयणादनल्विधाविति निषेध इत्युक्तमाकरे । अत एवे-ति । ताद्रूप्यस्यानतिदेशादेवेत्यर्थः । पूर्वेषुकामशमीति । पूर्वा चासा-विषुकामशमी च तस्यां भव इत्यर्थेणि प्राचां ग्रामनगराणामिति वृद्धेर्बहि-रंगतयान्तरंगत्वादाद् गुणे उत्तरपदाद्यच्त्वाभावाद् वृद्धिर्न स्यादिति भा-वः । ननु एंद्रशब्दस्यैकदेशविकृतन्यायेनोत्तरपदत्त्वं तेनैव सोमितिमांते सोमे इत्येकारांते वा पूर्वपदत्वं चास्तु तावता च न पूर्वोक्तदोषावकाश इति शंकां मनसि निधायाह । तदेकदेशेति । अस्य न्यायस्य लौकिक-त्वेन लोके तत्रैव प्रवृत्तिदर्शनेनात्र तद्विषयाभावात् । ग्रन्थरहस्यविद-स्तु-किं च वृद्धिरप्यत्र न प्राप्नोति अंतादिवत्त्वोभयाभावेपीत्यन्तमेकं वाक्यम् अत्रापिश्चार्थे । यथोभयत आश्रयणेन्तादिवद्भावनिषेधाद् वृद्धिनिषेधो न प्राप्नोति एवम् अन्तवत्वादिवत्त्वोभयस्यातिदेशाभावे वृद्धिरपि न प्राप्नो-तीत्यस्यार्थः । वृद्धिप्राप्तिं प्रकारद्वयेनोद्भावयति । पूर्वान्तवत्त्वेनेति । पूर्वान्तवत्वेनैकादेशविशिष्टे सोमे शब्दे पूर्वपदत्वे न्द्रशब्दस्यैकदेशविकृ-

दुक्तं भाष्ये इन्द्रे द्वावचावेको यस्येति लोपेनापहृतो पर एकादेशेन ततो ऽनच्क इन्द्रशब्दः संपन्नस्तत्र कः प्रसंगो वृद्धेरिति ॥ मरुदादिभिरिन्द्रस्य द्वन्द्वे इन्द्रस्यैव पूर्वनिपातो ऽत आह ॥

पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यात्पूर्वमन्तरङ्गो ऽप्येकादेशो न ८३

अत्र च नेन्द्रस्येति निषेध एव ज्ञापक इत्यन्तादि-

तन्यायेन उत्तरपदत्वे उभयतआश्रयेतिनिषेधाभावेपि वृद्धिर्न प्राप्नोतीति संबन्धः । द्वितीयं वृद्धिप्राप्तिप्रकारमाह । तदाश्रयणेनेति । तदाश्रयणेन एकदेशविकृतन्यायाश्रयणेन एकादेशविशिष्टे सोमेशब्दे पूर्वपदत्वे ऐंद्रशब्दे उत्तरपदत्वे उभयतआश्रयणे नांतादिवदित्यस्याभावेपि वृद्धिर्न प्राप्नोतीति संबंधः । आद्यस्योत्तरमाह । तस्यानच्कत्वादिति । द्वितीयस्योत्तरमाह । तदेकदेशमात्रस्येति । पूर्वकल्पेषु एतद्विषयकशंकामकृत्वैवं समादधानस्य ग्रन्थकर्तुः शून्यहृदयत्वमापद्येतेत्याहुः । मरुदादिभिरिति । न च विष्ण्वादिशब्दैरिन्द्रशब्दस्य समासे निषेधस्य चारितार्थ्यम् । न चाभ्यर्हितं चेत्यपेक्षयाजाद्यदंतमित्यस्य प्राबल्यमिति वाच्यम् । तथा सति वासुदेवार्जुनाभ्यां वुञिति सौत्रनिर्देशानुपपत्तेरिति वाच्यम् । ज्ञापकपरोक्तभाष्यप्रामाण्येन प्रसिद्धसाहचर्यकदेवताद्वन्द्वे एव विधिनिषेधयोः प्रवृत्तिकल्पनेनादोषात् । विष्णोरिन्द्रावरजत्वेनेन्द्रस्यैवाभ्यर्हितत्वाच्च । सोमस्य तु अमृतरूपाप्रदातृत्वेन पितृसमत्वात् महाप्रलयपर्यन्तस्थायित्वात् शिवशिरोधृतत्वाच्चाभ्यर्हितत्वेन पूर्वनिपातः । पूर्वोत्तरपदानिमित्तकार्यादिति । अत्र पूर्वोत्तरपदयोर्निमित्तता च पूर्वपदत्वेनोत्तरपदत्वेनेति नाग्रहः। अत एव परमा-

वच्च विप्रतिषेधे परमिति सूत्रयोर्भाष्ये स्पष्टम् ॥ ५३ ॥

नन्वेवमपि प्रधाय प्रस्थायेत्यादावन्तरंगत्वाद्धित्वादिषु कृतेषु ल्यप्स्यादत आह ॥

अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यब्बाधते ॥ ५४ ॥

अदोजग्धिरिति सूत्रे ति कितीत्येव सिद्धे ल्यब्ग्रहणमस्या ज्ञापकमित्यदो जग्धिरित्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥ ५४ ॥

नन्वेवमपीयायेत्यादौ द्वित्वे कृते ऽन्तरंगत्वात्सवर्ण-

हमित्यादौ सवर्णदीर्घात्पूर्वमनया परिभाषया मपर्यन्तस्यादेशसमर्थनपरमदसऔसुलोपश्चेति सूत्रस्थं भाष्यं संगच्छते । अन्यथा स्वाहैसावित्यादौ पूर्वोत्तरपदत्वयोरनिमित्तत्वेन तदसंगतिरेव स्यादिति बोध्यम् । एकादेशो नेति । अयं संधिकार्यस्योपलक्षणं तेन रात्रिमट इत्यादौ रात्रेः कृतीति मुमः पूर्वमन्तरंगो यणादेशो नेति सिद्धम् ॥ ५३ ॥

ल्यब्ग्रहणमस्या ज्ञापकमिति । ननु ल्यब्ग्रहणेन प्रकृतिप्रत्ययोभयमात्रनिमित्तकान्तरंगकार्याणां ल्यब्विषये अप्रवृत्तिरित्येव ज्ञाप्यतां नल्यपीतिसूत्रं च न कार्यमिति चेन्न । अधीत्येत्यादौ तुगादेरप्यप्रवृत्तिप्रसंगात् । त्क्वाश्रयानुबन्धकार्याणां ल्यब्विषये प्रवृत्यभावस्तूक्तज्ञापकेन कल्पयितुमशक्यः । प्रलूयेत्यादौ गुणानिषेधानापत्तेः प्रोह्य गत इत्यत्र संप्रसारणस्य प्रमथ्येत्यादौ नलोपादेश्चानापत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ५४ ॥

सवर्णदीर्घत्वेइति । ननु द्वित्वस्यापि बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वाद्दीर्घाप्राप्तिः । न च नाजानन्तर्यइति निषेधः, तस्याअसत्वादिति चेन्न । तदस-

दीर्घत्वे तदसिद्धिरत आह ॥

वार्णादाङ्गं बलीयो भवति ५५

तेनान्तरंगमपि सर्वणदीर्घं बाधित्वा वृद्धिरिति तत्सिद्धिः ॥ अभ्यासस्यासवर्णे इतीयङ्विधायकसूत्रस्थमसवर्णग्रहणमस्या ज्ञापकम् । तद्धीषतुरित्यादावियङादिन्यावृत्त्यर्थम् । एतत्परिभाषाभावे त्वीषतुरित्यादावन्तरंगेण सवर्णदीर्घेण बाधात्तद्व्यर्थम् । इयङुवङौ ह्यभ्याससंबन्धनिमित्तकत्वाद् बहिरंगौ । न चेयङादिरपवादो, येननाप्राप्तिन्यायेनेयर्तीत्यादिसकललक्ष्यप्राप्तयणपवादत्वस्यैव निर्णयादिति प्राञ्चः ॥

त्वेपि तद्विषये बहिरङ्गपरिभाषायाः प्रमाणसत्वएव प्रवृत्त्यात्र प्रवृत्तौ प्रमाणाभावात् । अत एवोखतुरित्यत्र दीर्घसिद्धिः । प्रकृतपरिभाषाज्ञापनपरभाष्यं च संगच्छते । अभ्याससंबन्धनिमित्तकत्वादिति । द्वित्वप्रयोज्यसंज्ञावन्निमित्तककार्यविधायके द्वित्वप्रयोजकइत्यस्याध्याहारादित्यर्थः । अत्र च ह्वः संप्रसारणमिति सूत्रमेव मानम् । अन्यथा ऽजूहवदित्यत्राभ्यस्तस्यचेत्यनेनैव संप्रसारणसिद्धौ तद्वैयर्थ्यापत्तिः । मम त्वभ्यस्तस्य चेत्यत्र द्वित्वप्रयोजक इत्यस्य सत्वेनाजूहवदित्यत्र णिचा व्यवधानात्तदप्राप्त्या ह्वः संप्रसारणमित्यस्य सार्थक्यं स्पष्टमेव। अत एव प्रजिह्वायकीयिषतीत्यत्राभ्यस्तस्य चेति संप्रसारणं न । अत एव चोरादित्यत्र प्रत्ययइत्यस्याध्याहाराद्वृश्चेत्यस्य सिद्धिरिति मूलएव स्पष्टम् । सकललक्ष्यप्राप्तेति । न च तक्रन्यायेन इत्वेन यणो बाधादित्वोत्तरं यणप्राप्त्या कथं तस्य सकललक्ष्यप्राप्तत्वमिति वाच्यम् । अभ्यासविकारेषु बाध्यानां पूर्वं प्रवृत्तेरित्वं बाधित्वोरदत्वे हलादिः शेषे इत्वे च यणप्राप्त्या

परे त्वेतत्परिभाषाभावे ऽभ्यासस्येति सूत्रमेव व्यर्थम् । न चेयायियेषेत्यादौ चरितार्थम् । तयोरपि पूर्वप्रवृत्तगुणस्य पूर्वप्रवृत्तवृद्धेश्च द्विर्वचनेचीति रूपातिदेशेनापहारे द्वित्वे कृते पुनः प्राप्ते गुणवृद्धी बाधित्वान्तरंगत्वात्सवर्णदीर्घापत्तेः । न चेयर्तीत्यादौ तच्चरितार्थम् । तावन्मात्रप्रयोजनकत्व उरित्येव ब्रूयात । य्वोरित्यनुवर्तते । इणो यणिति साहचर्याद्व्याख्यानाच्च ऋधातोरेव ग्रहणम् । अर्तेरिवर्णस्येयाङित्यर्थः । अभ्यासस्यार्ताविति अभ्यासस्यार्तेरिति वा गुरुत्वान्न युक्तम् ॥ न च ए ऐ ओ औशब्देभ्य आचारक्विबन्तेभ्यो लिटीयङाद्यर्थं तत्सूत्रमावश्यकं, तथा ओणुधातोर्ण्वुलन्तादिच्छाक्यजन्तात्सन्युवोणकी-

---

इत्वस्य यणपवादत्वासंभवेन सकललक्ष्यमाप्तत्वस्य सूपपादत्वात् । नन्वेवं सति ऋ ऋ ति इत्यवस्थायां सार्वधातुकेति गुणं बाधित्वा लघूपधगुणः प्राप्तस्तं बाधित्वान्तरङ्गत्वाद्यण् प्राप्तस्तं च बाधित्वापवादत्वाद्दीर्घः प्राप्तस्तं बाधित्वेत्वं प्राप्तं तच्चाभ्यासविकारइत्यनेन बाधित्वोरदत्वं प्राप्तं तद् बाधित्वा ह्रस्वः प्राप्तस्तं च बाधित्वा पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वात्सार्वधातुकेति गुणः प्राप्त इति चक्रकापत्तिरिति चेन्न । पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वाद् द्वित्वादेः पूर्वमेव सार्वेतिगुणप्राप्त्या चक्रकासंभवात् । के चित्त्वभ्यासविकारइत्यस्योभयोरभ्यासत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकत्वे एव प्रवृत्त्या तस्यात्र प्रवृत्त्यभावेनोक्तरीत्या चक्रकासंभव इति वदन्ति । नन्वेवमिकारांशे यणः सकललक्ष्यप्राप्तत्वेप्युकारांशे तत्त्वाभावाद्रुरुवतुरित्यादावपवादत्वात्सवर्णदीर्घं बाधित्वा प्राप्तस्येयङो वारणायासवर्णग्रहणस्य चारितार्थ्यमिति वाच्यम् । उकारांशमात्रफलकत्वे अनावित्येव वक्तव्ये ऽसवर्णग्रहणस्योक्तार्थज्ञापकत्वे बाधकाभावात् । उरित्येव ब्रूया-

यिषतीत्याद्यर्थमावश्यकमिति वाच्यम् । षाष्ठप्रथमाह्निकान्तस्थभाष्यप्रामाण्येन तेषामनभिधानात् । अन्त्ये द्वितीयद्विर्वचनस्यैव सत्वेन त्वदुक्तप्रयोगस्यैव दुर्लभत्वात् । एवं च संपूर्णसूत्रस्य ज्ञापकता युक्ता ॥ यद्यपि भाष्ये यदयमभ्यासस्यासवर्ण इत्यसवर्णग्रहणं करोतीति ग्रन्थेनासवर्णग्रहणस्यैव ज्ञापकता लभ्यते तथापि न ह्यन्तरेण गुणवृद्धी असवर्णपराभ्यासो भवतीति

दिति । न च इधातोर्लिटि थलि द्विर्वचनाद् गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेनेति वार्तिकादिप्रामाण्येन गुणोत्तरं द्वित्वे ऽभ्यासऱ्हस्वे इएथेत्यत्राभ्यासेकारस्य स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टत्वाभावेन स्थानिवद्भावाप्राप्त्या ऽसवर्णाच्परकत्वेनेयङर्थमुक्तसूत्रस्य चारितार्थ्यमिति वाच्यम् । ए एथेत्यवस्थायां ऱ्हस्वं बाधित्वान्तरङ्गत्वेनायादेशस्यैव प्रवृत्यात्र चारितार्थ्यस्य दुरुपपादत्वात् । षाष्ठेति । दाश्वानिति सूत्रस्थेत्यर्थः । तत्र हि मूलोक्तरीत्या वार्णपरिभाषाया अभ्यासस्येत्यस्य ज्ञापकत्वोपपादनावसरे ऽत्यर्थमेतत्स्यादित्यनेन ऋधातावेव चारितार्थ्यमुक्तं न तु एऐशब्दादिषु । तेन तेषामनभिधानमित्यर्थः । वदव्रजेतिसूत्रस्यभाष्यप्रामाण्यादप्येषामनभिधानं बोध्यम् । तत्र ह्मतोल्लान्तस्येतिसूत्रादद्ग्रहणमनुवर्त्य वदव्रज्योरकारस्याचश्च वृद्धिरित्येव सिद्धे हल्ग्रहणं जातिग्रहणार्थं तेनाराक्षीदित्यादिसिद्धिरित्युक्त्वा तत्राजन्तस्येत्यर्थवारणाय हल्ग्रहणमित्याशङ्क्यादन्ते लोपेन दीर्घान्ते फलाभावेनेगन्ते सिचिवृद्धिरित्यनेन सिद्धत्वेन सन्ध्यक्षरान्तस्य धातोरभावेन च फलाभावादजन्तस्येति नार्थ इत्युक्तम् । अन्यथा ए ऐ इत्यादिभ्य आचारक्विपि तत्र फलसत्वेन भाष्यासंगत्यापत्तेः । वस्तुतस्तु नव्यमते सन्ध्यक्षरेभ्यो लिटि कास्प्रत्ययादित्यामः प्रवृत्या द्वित्वाप्राप्तेर्ऱ्हस्वात्पूर्वमन्तरंगत्वादयादेशादेः प्रवृत्तेश्च नात्र सूत्रस्य चारितार्थ्यमित्यन्यत्र वि-

तदुपपादनग्रन्थेन संपूर्णसूत्रस्यैव ज्ञापकता लभ्यते । अग्रे ऽपि नैतदस्ति ज्ञापकमर्त्यर्थमेतत्स्यादित्यनेन सूत्रसार्थक्यमेव दर्शितमसवर्णग्रहणस्यैव ज्ञापकत्वे तु तद्व्यावर्त्यप्रदर्शनेन तत्सार्थक्यमेव दर्शितं स्यात्॥न चाकृतव्यूहपरिभाषयेयेषेत्यादौ सवर्णदीर्घप्राप्तिर्यदि दीर्घो न स्यात्तर्हि गुणः स्यादिति संभावनायाः सत्वेन परिभाषाप्रवृत्तेः सूपपादत्वादिति कथं संपूर्णसूत्रस्य ज्ञापकतेति वाच्यम् । तस्या असत्वात् । सत्वे वैतद्भाष्यप्रामाण्येन यत्रान्तरङ्गकार्यप्रवृत्तियोग्यकालोत्तरमेव त-

---

स्तरः । द्वितीयद्विर्वचनस्यैवेति । यथेष्टं नामधातुष्वित्यनेनापि अनजादेरेव प्रथमस्य द्वितीयस्य तृतीयस्यैकाचो द्वित्वेनोक्तरूपे णक्शब्दादेरेव द्वित्वप्राप्त्योक्तदूषणासंभव इति भावः । एतेन मनस ओणको मनओणकस्तस्मात्क्यजन्तात्सनि नमउवोणकीयिषति, एवमेधीत्यस्य द्वित्वे ह्रस्वप्रकृतिभावे ततो रूपपि एधिएधिरुपेति जाते तस्मात्क्विबन्तात्सनि एधशब्दस्य द्वित्वे इयेधि एधि रूपिषतीत्यादौ इयङाद्यर्थं सूत्रं चरितार्थमित्यपास्तम् । इयेषेति । ननु यदि गुणो नस्यात्तर्हि दीर्घः स्यात्ततश्च लघूपधत्वाभावाद् गुणो न स्यादिति संभावनायाः सत्वेनाकृतव्यूहपरिभाषया गुणस्याप्यप्राप्त्या सवर्णाच्परकत्वेनोक्तसूत्रस्य चारिताथ्र्यासंभव इत्यत आह । आदाविति । तेनेयायेत्यत्र यदि गुणादिर्न स्यात्तर्हि दीर्घःस्यात्तर्ह्यपीगन्तत्वादेः सत्वाद् गुणादिः स्यादिति संभावनायाः सत्वेनाकृतेतिपरिभाषया गुणादिविषये प्रवृत्त्यभावेपि पूर्वरीत्या दीर्घस्य तया वारणेन गुणादौ कृते सूत्रं चरितार्थमिति भावः । वस्तुतस्तु गुणस्यान्तरङ्गत्वाभावेन यदि गुणो न स्यात्तदा दीर्घः स्यादिति संभावनाया अकृतेतिपरिभाषाप्रवृत्तिप्रयोजकत्वाभावात् । अन्तरङ्गशास्त्रप्रवृत्त्यभावसं-

न्निमित्तविनाशकबहिरंगविधेः प्राप्तिस्तत्रैव तत्परिभाषाप्रवृत्तिस्वीकाराच्च ॥ न चान्तरंगत्वाद्दीर्घेपीयायेत्यादौ पूर्वान्तवत्त्वेनाभ्यासत्वादिवर्णत्वाच्च णल्यसवर्ण इयङ्विधानेन सूत्रं चारितार्थम् । न चाचिश्न्वित्यनेन सिद्धिः, वृद्धिबाधनार्थत्वादिति वाच्यम् । प्रत्यासत्त्याऽसवर्णपदेनाभ्यासोत्तरखण्डसंबन्ध्यसवर्णाच एव ग्रहणाच्छास्त्रबाधकल्पनापेक्षया परिभाषाज्ञापकत्वस्यैवौचित्याच्चेत्याहुः ॥

सा चेयं धर्मिग्राहकमानादाङ्गवार्णयोः समानकार्यि-

भावनाप्रयोज्याया बहिरंगेणान्तरंगमिनित्तविनाशसंभावनाया एव तत्प्रवृत्तिप्रयोजकत्वादियेषेत्यत्रापि दोषदानमुचितम् । प्रत्यासत्त्येति । द्वित्वशास्त्रीयविधेयताश्रयावधिकपूर्वस्याभ्यासत्वेनासवर्णाच्पदेनापि तादृशविधेयताश्रयघटकस्याच एव ग्रहणौचित्यादिति भावः । नन्वेतादृशप्रत्यासत्त्याश्रयणेन सूत्रवैयर्थ्योपपादनमयुक्तमित्यत आह । शास्त्रबाधेति । समानकार्यित्वेति । समानस्थानिकत्वे एवैषा प्रवर्तते न तु समानोद्देश्यत्वे समाननिमित्तकत्वे वेत्यर्थः । समानोद्देश्यत्वे एतत्प्रवृत्तिस्वीकारे तु चच्छावित्यत्र छा छा अ इति स्थितेऽन्तरङ्गत्वात्तुकि ह्रस्वो न प्राप्नोतीत्याशङ्क्याभ्यासविकारे वैयधिकरण्यान्वयेन समाधनपरभाष्यासंगत्यापत्तेः । तव मते तुग्ह्रस्वत्वयोः समानोद्देश्यत्वेन वार्णपरिभाषया पूर्वमेव ह्रस्वत्वे वैयधिकरण्येन ह्रस्वविधानं भाष्योक्तमसंगतमेव स्यात् । उछधातोर्लिटि तिपि शपि उछ् अतीतिस्थिते तुग्गुणयोः समाननिमित्तकत्वेन वार्णपरिभाषया पूर्वं गुणे उच्छतीतिरूपानापत्तिः । एवं गा अ आन इति स्थिते मुग्दीर्घयोः समानोद्देश्यत्वेन वार्णपरिभाषया पूर्वं मुकि गामान इति, गाधातोरदादित्वे तु गान इति रूपयोर्विलक्षणत्वेन "गाधातुरादादिकः फले तु न भेद" इति मूलग्रन्थासंगतिश्च स्यादिति बोध्यम् । समाननिमित्तत्वे एतत्प्रवृत्तिस्वीकारे दूषणमा-

त्व एव। यत्तु समाननिमित्तकत्वरूपसमानाश्रयत्व एवैषेति तन्न।ज्ञापिते ऽपीयायेयेषेत्याद्यसिद्धेः सूत्रवैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वाच्च। स्योन इत्यत्र तु वक्ष्यमाणरीत्यास्या अनित्यत्वादप्रवृत्तौ गुणादन्तरङ्गत्वाद्यणादेशः॥ न चैवमपीयायेत्यादावियङ् दुर्लभस्तत्र कर्तव्ये वृद्ध्यादेः स्था-

---

ह। ज्ञापितेपीति। केचित्तु वार्णशास्त्रीयेन सप्तम्यन्तेन पञ्चम्यन्तेन वा या व्यक्तिर्गृह्यते सा ऽऽङ्गशास्त्रीयेन केन चित्पदेन स्वप्रयोजकोपस्थितीयमुख्यविशेष्यतया गृह्यते तदा वार्णादाङ्गमित्यस्य विषयः। इयायेत्यत्र दीर्घरूपवार्णशास्त्रीयेणाचीतिसप्तम्यन्तपदेनानभ्यासेकाररूपव्यक्तिर्गृह्यते सैवाचोञ्णितीतिशास्त्रीयनिर्दिश्यमानपदेनोपस्थितीयमुख्यविशेष्यतया गृह्यत इति तयोः समाननिमित्तकत्वम्। स्योन इत्यत्र वार्णशास्त्रेकोयणचीत्यत्रत्याचीत्यनेन सप्तम्यन्तेन ऊन इति गृह्यते तच्चाङ्गशास्त्रस्थेन केनापि पदेन न गृह्यत इति न तत्र तत्त्वम्। एवमुच्छतीत्यत्रापि बोध्यम्। इत्थं च वार्णशास्त्रीयसप्तम्यन्तपञ्चम्यन्तान्यतरपदप्रयोज्यविषयतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिप्रतियोगिभूतोपस्थितीयमुख्यविशेष्यताप्रयोजकपदघटितत्वं वार्णसमाननिमित्तकत्वमाङ्गशास्त्रस्य पारिष्कृतं पर्यवसितम्। गा अ आते इत्यत्राकः सवर्णइति वार्णशास्त्रीयसप्तम्यन्ताच्पदप्रयोज्यविषयतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकधर्मः अवृत्तितद्व्यक्तित्वम्, आतोङ्कित एतच्छास्त्रीयात इत्यस्यादन्तादित्यर्थेन तत्प्रयोज्योपस्थितीयमुख्यविशेष्यताया गा अ इत्यदन्ते सत्वेन तादृशधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिप्रतियोगिभूतोपस्थितीयात्वावच्छिन्नविषयताया अदन्तनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासमानाधिकरणत्वेन मुख्यत्वाभावात्। अदन्तत्वावच्छिन्नोपस्थितीयमुख्यविशेष्यतायाश्च तादृशधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिप्रतियोगिकत्वाभावेनोक्तसमाननिमित्तकत्वाभावेनातोङ्कित इत्यस्य पूर्वमप्रवृत्त्या नोक्तदोषावकाशः। एवं गान इत्यत्राप्यूह्यम्। वृद्ध्यादेः स्थानिवत्त्वेनेति। न चेयायेत्यादौ ऐकारे-

निवत्त्वेनासवर्ण इति प्रतिषेधादिति वाच्यम् । सूत्रारम्भसामर्थ्यादेव स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तेः । तच्च सामान्यापेक्षम-

---

स्थानिवत्त्वेन सवर्णत्वमानीयादेशे पुनः स्थानिवत्त्वेन तदानयनं दुर्लभं लक्ष्येलक्षणन्यायेनात्र लक्ष्ये द्विवारं स्थानिवद्भावाप्रसक्तेरिति वाच्यम् । यूनस्तिरिति निर्देशेन स्थानिवद्भावविषये लक्ष्येलक्षणन्यायाप्रवृत्तेर्ज्ञापनेनादोषात् । अन्यथा यून इत्यत्र पूर्वरूपस्याचःपरस्मिन्नित्यनेन संप्रसारणत्वेपि सवर्णदीर्घे कृते लक्ष्येलक्षणन्यायेन पुनः स्थानिवत्त्वाप्राप्त्या दीर्घस्य संप्रसारणत्वाभावेन नसंप्रसारणइति निषेधाप्राप्त्योक्तनिर्देशासंगतिः स्पष्टैव । किं चात्र पूर्वं स्थानिवद्भावेन ऐकारो न जातः इकारो न निवृत्त इति बुद्धि क्रियेत तर्हि द्वितीयस्थानिवद्भावेन आयृशब्दो न जात ऐकारो न निवृत्त इतिबुद्धिः कर्तुमशक्या द्वितीयस्थानिवद्भावप्रवृत्तिकाले ऐकाराभावात् । किं त्वायादेशो न जात ऐकारो न निवृत्तइत्येवंबुद्धिः पूर्वं करणीया तत ऐकारो न जात इकारो न निवृत्त इत्येव बुद्धिः कार्या तथा च स्थानिवत्सूत्रस्य प्राथमिकप्रवृत्तिकाले उद्देश्यत्वेनाश्रीयमाणः आयृशब्दः स्वाघटकत्वस्वघटकमात्रोद्देश्यकविकारेतरत्वोभयसंबन्धेन तद्विशिष्ट ऐकारस्तद्घटितत्वेन तदघटितत्वरूपतल्लक्ष्यत्वस्यैकारे ऽभावेन लक्ष्येलक्षणन्यायाप्रवृत्तेः । पूर्वरीत्या ऽऽयादेशसवर्णत्वबुद्धावप्याकाररूपासवर्णमादायेयादेशस्य दुर्वारत्वाच्च । नन्वेवमपीयर्तीयेथेत्यादौ सूत्रं चरितार्थम् । न चाभ्यासस्याय्वोरितिन्यासेनेकारोकारभिन्नेचि परत इयङ्विधानादुक्तरूपसिद्धेरनेकमात्रागुरुभूतोक्तसूत्रारम्भसामर्थ्येनोक्तार्थज्ञापने बाधकाभाव इति वाच्यम् । सिद्धान्तेप्येतादृशन्यासस्य लाघवेनादरणीयतया स्वांशे चारितार्थ्याभावेनोक्तार्थज्ञापनासंभवादिति चेन्न । अभ्यासस्यानावितिन्यासेनेकारभिन्नेचीयङ् भवतीत्यर्थकेनोक्तस्थलेष्वियङ्सिद्धेर्यथाश्रुतन्यासस्योक्तार्थज्ञापकत्वमिति तदाशयकल्पनेनादोषात् । न च उधातोस्थाले उवोथेत्यत्रोवङर्थं तदावश्यकमिति वाच्यम् । उधातोर्ङित्वेन ततस्थलेसंभवात् । उशब्दादाचारक्विबन्तात्लिटि तु नन्वयपते प्रत्ययान्तत्वेनामो दुर्वारत्वाच्च । अभ्यासकार्यइति । तेन निन्यइत्यादावनिदितामिति नलोपो न । बहुत-

भ्यासकार्ये तदुत्तरखण्डादेशस्य तत्कार्यप्रतिबन्धकीभूतं स्थानिवत्वं नेति । अत एवारतीत्यादौ यणादेशस्य स्था-

---

रखण्डेति । तेन ववृश्चेत्यत्रोरदत्वस्य स्थानिवद्भावे कृते नसंप्रसारणइ-तिनिषेधसिद्धिः । प्रतिबन्धकीभूतेति । चिन्त्यमेतत् । फलाभावा-त् । अरियुरियादित्यत्र त्वन्तरङ्गत्वाद्रिङादेशात्प्रागेवेयङादेशप्रवृत्तेः । इया-तोर्लिटीयतुरित्यत्र यणः स्थानिवत्वेनाभ्यासेकारस्येकोयणचीतियणाप-त्तेः । इयायेत्यत्राप्यायादेशस्य स्थानिवत्वेन लघूपधत्वादभ्यासेकारस्य गु-णापत्तेश्च । किं चारियियादित्यत्र पूर्वं रिङादेशे यलोपापत्तिः । स्था-निवत्वं तु न । पूर्वत्वेन दृष्टत्वाभावात् । नापि रिङो वहिरंगासिद्ध-त्वम् । अक्षद्यूरित्यत्रेव द्वितीयार्थकेन नाजानन्तर्यइत्यनेन तन्निषेधात् । अभ्यासकार्यइतिवचनफलं तु अचीकमतेति । अन्यथोपधाह्रस्वस्य स्था-निवत्वे काशब्दाकारस्य लघुत्वाभावेन सन्वद्भावाप्रवृत्त्यापत्तिरिति बो-ध्यम् । न च दीर्घो लघोरितिसूत्रारम्भसामर्थ्येन न स्थानि-वत्वमिति वाच्यम् । पतशब्दादाचारक्विबन्तात्कर्तरि क्विपि अ-ल्लोपे ततः प्रातिपदिकणिचि चङि अपीपतदित्यत्र तच्चारितार्थ्यात् । अत्राल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधाकार्यम् । दीर्घे त्वल्लोपस्य स्थानिव-त्त्वेप्यभ्यासस्य लघुपरत्वाक्षतेर्दीर्घविधौ तन्निषेधाच्च दीर्घोलघोरित्य-स्य चारितार्थ्यसंभवात् । णिनिमित्तकाल्लोपाभावेनानग्लोपइत्यस्यापि विषयाभावादिति बोध्यम् । नन्वेवं विव्यतुरित्यत्रानेन निषेधात्स्थानि-वद्भावाप्राप्त्योपधायां चेति दीर्घापत्तिरिति चेन्न । एतद्वचनस्याभ्यास-स्येति सूत्रदेशस्थत्वेन सापादिकतया त्रैपादिकोपधादीर्घे ऽप्रवृत्तेः । न-चौननदित्यादावनेन निषेधात्स्थानिवद्भावाप्राप्त्योपधावृद्ध्यापत्तिरिति वाच्यम् । उत्तरखण्डस्यार्थवतो ग्रहणेनात्रोत्तरखण्डस्य नेत्यस्यानर्थकतयो-क्तनिषेधाप्रवृत्तेः । औनिनदित्यस्यैव साधुत्वेन ग्रन्थकृतामभिप्रेतत्वाच्च । नचैवं वारणेपि दधावित्यत्र स्थानिवत्त्वनिषेधादुपधावृद्ध्यापत्तिर्दुर्वारेति वाच्यम् । उत्तरखण्डमात्राजादेशस्येत्यर्थेनादोषात् । अत एवेति । स्था-निवत्त्वनिषेधकैतद्वचनस्वीकारादेवेत्यर्थः । वस्तुतोत्र निषेधस्य नोपयोगः । शिवोर्च्य इत्यादौ रुशब्दाभावे ऽप्यतोरोरिति शास्त्रं प्रवृत्तमिति जानन्न-

निवत्वादभ्यासस्य ढ्रलोप इति दीर्घो दुर्लभ इत्यपास्तम् । दीर्घविधौ तन्निषेधाच्च । अरिर्यियादित्यत्र तु स्थानिवत्वेनेयङ् भवत्येव तस्य स्थानिवत्वस्याभ्यासकार्यप्रतिबन्धकत्वाभावात् ॥ इयं चांगसंबन्धिन्यांग एवेति स्वरितो वेति सूत्रे भाष्ये । तत्र हि कुमार्यै इत्यादौ यणुत्तरमाडुक्तः । इयं चा-

---

०

प्याद् गुण इति शास्त्रं स्वीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तिं दृष्ट्वा यथा प्रवर्तते तथैवात्र ऋकारे परेपि रोरीतिशास्त्रं प्रवृत्तमिति जानन् मदीयनिमित्तस्य रेफलोपप्रयोजकस्य ऋकारस्य सत्वेन रेफलोपप्रयोजकवर्णमात्रनिमित्तकं ढ्रलोपइति शास्त्रमारतीत्यत्र प्रवर्तेत । ढ्रलोपसूत्रे ढरयोरित्यस्यानुवृत्यभावेन तयोस्तेन रूपेण निमित्तत्वाभावात् । अत एव तत्र वृत्तौ ' अर्थात् ढकाररेफात्मके ' इत्युक्तम् । दीर्घविधाविति समाधानमप्ययुक्तमेव । स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश एव न स्थानिवदित्युक्तेः । न चात्र दीर्घग्रहणस्य फलाभावः । जनौरित्यत्रोपधादीर्घवारणाय तस्यावश्यकत्वात् । ननु वार्णाङ्गयोः समानस्थानित्वएवैतत्प्रवृत्तिस्वीकारे वारि इ इत्यवस्थायामुक्तयुक्त्या वार्णपरिभाषाया अप्रवृत्त्यान्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घापत्तिः । न च नुमोदीर्घापवादत्वम् । सकललक्ष्यप्राप्तत्वेन यणपवादत्वस्यैव न्याय्यत्वात् । समाननिमित्तकत्वएवैतत्प्रवृत्तिस्वीकारे तु कारक इत्यत्र यण् वृद्ध्योरुक्तसमाननिमित्तकत्वाभावेनान्तरंगत्वाद्यणापत्तिश्चेत्यत आह । अंगसंबन्धीति । अंगावयवसंबन्धीत्यर्थः । तेन न धर्मिग्राहकमानविरोधः। तथा च समाननिमित्तकेति समानस्थानिकेतिचानुत्क्वैतदेव वक्तव्यमिति भावः । नन्वेवं छ्वोरितिसूत्रे सतुक्कनिर्देशो व्यर्थः वार्णपरिभाषया तुकं बाधित्वा पूर्वमेव शादेशप्रवृत्तेरित्यत आह । इयं चानित्येति । न चात्र वार्णांगयोरेककाले प्रवृत्त्यभावेनैतदप्रवृत्त्यान्तरंगत्वाच्छादेशात्पूर्वं तुकः प्रवृत्तेस्तदभावार्थं सतुक्कनिर्देशस्यावश्यकत्वामिति वाच्यम् । आंगकार्यप्रवृत्तिसंभावनायामपि वार्णपरिभाषाप्रवृत्तेः स्वीकारेणादोषात् । अत एवाध्यैयातामित्यत्र लावस्थायामटचपीयङ्रूपांगकार्यप्रवृत्तिसंभावना-

नित्या छ्वोरिति सतुग्निर्देशात् । अन्यथान्तरंगत्वात्पूर्वं तुकः शादेशे तुको ऽप्राप्त्या तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ५५ ॥

नन्वेवं सेदुष इत्यादौ क्वसोरन्तरंगत्वादिटि ततः संप्रसारणे ऽपीटः श्रवणापत्तिरिति चेत् । अत्र के चित् ।

यां पूर्वमाटश्चेतिवृद्ध्यभावोन्यथान्तरंगत्वादाटश्चेति वृद्ध्युत्तरमियङ्प्राप्त्या ऽऽयादेश उपसर्गस्य यणि अध्यायातामित्यस्यापत्तेः । के चित्तु धर्मिग्राहकमानाद्वार्णांगयोः समानस्थानिकत्वे समाननिमित्तकत्वे वैतत्प्रवृत्तिस्वीकारेण तुक्शत्वयोस्तथात्वाभावादेतदप्रवृत्त्यान्तरंगत्वात्तुकि तन्निवृत्तये सतुक्कनिर्देशावश्यकत्वेन तस्य तदनित्यत्वे ज्ञापकत्वासंभवः फलाभावश्च । न च मघोन इत्यादौ संप्रसारणे मघ उ अन् अस् इति स्थिते पूर्वरूपं बाधित्वा ऽऽङ्गत्वादल्लोपोन इत्यल्लोपे विभक्तेरुदात्तनिवृत्तिस्वरापत्तिरेतदनित्यत्वेनान्तरंगत्वात्पूर्वरूपे त्विष्टस्वरः सिद्ध्यतीति वाच्यम् । ज्ञापकसाजात्यादस्याः भावकार्यविषयकत्वकल्पनेनादोषात् । वार्णशास्त्रीयेन सप्तम्यन्तपञ्चम्यन्तान्यतरपदेन या व्यक्तिर्गृह्यते तदादिसमुदायो यत्राङ्गशास्त्रीयपदेन स्वप्रयोज्योपस्थितीयमुख्यविशेष्यतया गृह्यते इत्येतादृशसमाननिमित्तत्वपरिष्कारेण कारक इत्यत्रेकोयणचीतिशास्त्रीयाच्पदेनाकसंबन्ध्यकारो गृह्यते तदादिरकशब्दो वृद्धिविधायकशास्त्रीयपदेन स्वप्रयोज्योपस्थितीयमुख्यविशेष्यतया गृह्यतइति तयोः समाननिमित्तकत्वेनानया पूर्वं वृद्धिसिद्धिः । समानस्थानिकत्वएतत्प्रवृत्तिस्वीकर्तृमते ऽपि वारिणीत्यादौ नुमा बाध्यसामान्यचिन्तया दीर्घस्यापि बाधकल्पनान्न दोषः । अत एव राजन्य इत्यत्र यचिभमित्यनेन सुप्तिङन्तमितिपदसंज्ञाया अपि बाधेन नलोप इति प्राहुः ॥ ५६ ॥

एवं, लौकिकान्तरङ्गपरिभाषास्वीकारे । अन्तरङ्गत्वादिटीति । सेदुष इत्यादाविट्प्रवृत्तिकाले संप्रसारणस्याप्राप्तिरूपबहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वा-

अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः ५६

न कृतो विशिष्ट ऊहो निश्चयः शास्त्रप्रवृत्तिविषयो यैरित्यर्थः । भाविनिमित्तविनाशइत्यध्याहारः । बहिरङ्गेणान्तरङ्गस्य निमित्तविनाशे पश्चात्सम्भाविते ऽन्तरंगं नेति यावत् । अत्र च ज्ञापकं समर्थानां प्रथमादिति सूत्रे समर्थानामिति । तद्धि सूत्थितादिभ्यः कृतदीर्घेभ्यः प्रत्ययोत्पत्यर्थम् । अन्यथान्तरंगत्वाद्दीर्घे कृत एव प्रत्ययप्राप्त्या तद्व्यर्थता स्पष्टैव । तत्र हि भाविन्यादिवृद्ध्या सवर्णाच्त्वविनाशः स्पष्ट एव ॥ न चात्रैकादेशप्रवृत्तिसमये वृद्ध्यप्राप्त्यैकादेशे कृत आदेशे वृद्धेः प्राप्तावपि तन्निमित्तविनाशाभाव इति वाच्यम् । तद्द्वारैव तन्निमित्तविनाशसत्वेनाक्षतेः ॥ न च सौत्थितौ बहिरंगतया वृद्धेरसिद्धत्वान्न तन्निमित्तविनाश इति वाच्य-

---

र्लौकिकान्तरङ्गपरिभाषया पूर्वमिटीत्यर्थः । तन्निमित्तविनाशाभाव इति । सवर्णदीर्घेणैव तन्निमित्तविनाशस्य कृतत्वाद्वृद्ध्या सवर्णदीर्घविनाशाभाव इत्यर्थः । तद्द्वारैवेति । वृद्ध्या ऽऽदेशविनाशेनादेशविनाशप्रयुक्त औपचारिकः सवर्णदीर्घनिमित्तविनाश इति भावः । तथा च बहिरङ्गेणान्तरङ्गनिमित्तविनाशे तत्स्थानिकादेशविनाशे पश्चात्संभाविते सति पूर्वमन्तरङ्गं न प्रवर्ततइति परिभाषार्थः । अत्र पश्चात्पदोपादानं तु यत्रान्तरङ्गप्रवृत्तियोग्यकालोत्तरमेवान्तरङ्गनिमित्तविनाशकबहिरङ्गप्राप्तिरिति पूर्वोक्तार्थं बोधयितुम् । न तन्निमित्तविनाश इति । अकृतव्यू-

म् । समर्थग्रहणेनैतद्विषये तस्या अप्रवृत्तेरपि ज्ञापनात् ॥ यत्तु समर्थग्रहणेनान्तरंगपरिभाषाया अनित्यत्वमेव ज्ञाप्यत इति। तन्न। असिद्धपरिभाषया समकालप्राप्तबहिरंगस्य पूर्वं जातबहिरंगस्य चान्तरंगे कर्तव्ये ऽसिद्धत्वं बोध्यते न तु जाते ऽन्तरंगे तस्य तत्वं बाध्यते मानाभावात् फलाभावाच्च। एवं च सूस्थितादावेकादेशस्य परिभाषासाध्यत्वाभावेन तदनित्यत्वज्ञापनासंभवात् ॥ अन्तरंगानपिविधीनित्यादेरप्यस्यामेवान्तर्भावः। एतत्प्रवृत्तौ च निमित्तविनाशसम्भावनापि निमित्तम् । अत एव गोम-

---

हपरिभाषारूपेन्तरङ्गे कर्तव्ये वृद्धेरसिद्धत्वान्नान्तरङ्गनिमित्तविनाशज्ञानमकृतव्यूहेति परिभाषाया इति नात्र प्रकृतपरिभाषाप्रवृत्त्यवकाशः । एतस्या अन्तरङ्गत्वं तु सवर्णदीर्घरूपान्तरङ्गानिमित्तानिमित्तकत्वाद् बोध्यमिति भावः । समर्थेति । एतत्परिभाषाविषये निरुक्तरीत्यान्तरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तिस्वीकारे तु समर्थग्रहणवैयर्थ्यापत्त्या ऽकृतव्यूहपरिभाषारूपान्तरङ्गे कर्तव्ये ऽन्तरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तिकल्पनादिति भावः । यत्त्विति । अंतरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वेनाङ्गत्वादिडाद्यप्राप्तिरित्यकृतव्यूहपरिभाषावैयर्थ्यमेवेति भावः । परिभाषासाध्यत्वाभावेनेति । पूर्वोक्तज्ञापकसिद्धान्तरङ्गपरिभाषाया अप्राप्त्या तदनित्यत्वज्ञापनासंभवादित्यर्थः । केचित्तु लौकिकान्तरङ्गपरिभाषाया अत्र समर्थग्रहणेनाप्रवृत्तिकल्पनायां पूर्वमिडादेरप्राप्त्या सेदुष इत्यादौ दोषाभावेन परिभाषैषा व्यर्थेति वदन्ति । निमित्तविनाशसंभावनापीति । इयं च संभावनान्तरङ्गशास्त्रप्रवृत्त्यभावसंभावनाप्रयोज्या बोध्या न त्वन्तरङ्गशास्त्रप्रवृत्तिसंभावनाप्रयोज्या । अन्यथा भाविनिमित्तविनाशइत्यध्याहारेणैवैतदर्थलाभे एतत्कथनवैयर्थ्यापत्तेः । अत एवाग्रे 'अस्ति चात्रापि यदि लोपो न स्या'

द्दण्डीत्यादौ हलङ्यादिलोपो न। अन्यथा हलङ्यादिलोपकाले सामासिकलुको ऽप्राप्त्या तदुत्तरं चापहार्याभावादप्राप्त्या लोपस्यैवापत्तेः। अस्ति चात्रापि यदि लोपो न स्यात्तर्हि लुक् स्यादिति सम्भावना॥ अल्लोपो नेति सूत्रस्थतपरकरणं तु परिभाषानित्यत्वज्ञापनेन चरितार्थम्। तद्ध्यान इत्यादौ लोपवारणाय। अन्यथा दीर्घाभावे लोपसम्भावनयैतत्परिभाषाबलाद्दीर्घाप्राप्तौ तद्वैयर्थ्य स्पष्टमेवेत्याहुः॥

समर्थानामिति सूत्रे कैयटस्तु समर्थवचनेनेयं परिभाषा ज्ञाप्यते। अकृतव्यूहाः पाणिनीया इति। तेन पपुष इत्यदावन्तरंगत्वात्पूर्वं कृतो ऽपीडागमो निवर्तत इति वदन्न कृतो व्यूहो विशिष्टस्तर्को निमित्तकारणविनाशेपि कार्यस्थितिरूपो यैरित्यर्थमभिप्रैति। निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति यावत्। सूत्थितादित्रि वृद्धौ दीर्घनिवृत्तौ सावुत्थितिर्माभूदिति समर्थाना-

---

दित्यादिना तथैवोपपादितम्। तथा च स्वप्रवृत्त्यभावसंभावनाप्रयोज्या यत्र बहिरङ्गेण स्वनिमित्तविनाशसंभावना तत्र स्वमन्तरङ्गं पूर्वं न प्रवर्तत इति प्राचीनाभिमतो निरुक्तपरिभाषाया मुख्यार्थः। एतावत्पर्यन्तं परिभाषाविषयपरिशीलनं तु प्राचीनोक्तमतिफल्गिवति परान् बोधयितु मिति दिक्। अनित्यत्वज्ञापनेन चरितार्थमिति। दान् शान्भ्यां क्विपि दान इत्यादौ लोपवारणं तु न तत्फलं, अर्थविशेषे सनः प्रवृत्त्यार्थान्तरे तु नित्यण्यन्तत्वेन च तत्राल्लोपाप्राप्तेः। आहुरिति। दीक्षितप्रभृतय इत्यर्थः। सावुत्थितिर्माभूदिति। सवर्णदीर्घेण स्थानिनिवृत्तिः

मिति ॥ लोकन्यायसिद्धश्चायमर्थः । तथा हि । लोके निमित्तं द्विविधं दृष्टम् । कार्यस्थितौ नियामकं तदनियामकं च । आद्यं यथा न्यायनये ऽपेक्षाबुद्धिस्तन्नाशे द्वित्वनाशाभ्युपगमात् । वेदान्तिनये प्रारब्धस्य विक्षेपस्थितिनियामकत्वं च प्रसिद्धमेव । द्वितीयं यथा दण्डादि तन्नाशेपि घटनाशादर्शनात् । शास्त्रे लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्था ॥ भाविनिर्मित्तविनाशे पूर्वमनुत्पत्तौ तु न कश्चिन्न्यायो नापि संप्रतिपन्नो दृष्टांतः । समर्थानामित्यस्यापि लोकसिद्धार्थज्ञापनेन चारितार्थ्यसम्भवे लोकासिद्धापूर्वतादृशार्थज्ञापकत्वे मानाभाव इति तदाशय इति बोध्यम् ॥

परे तु सेदुष इत्यादौ पदावधिके ऽन्वाख्याने सेद्वस् अस् इति स्थिते इट्संप्रसारणयोः प्राप्तयोः प्रतिपद-

---

-क्रियते तथा च सौत्थितिरित्यत्रोकारद्वयनिवृत्तिनिमित्तस्य सवर्णदीर्घरूपोकारस्यादिवृद्ध्या ऽपाये जाते स्थानिरूपोकारद्वयनिवृत्तिरूपस्य नैमित्तिकस्यापायो ऽर्थादुकारद्वयसत्ता संपन्ना । तत्राद्योकारस्य निवृत्तिपूर्वकमौकारे विहिते सौ उत्थित इ इति दशायामावादेशे सावुत्थितिर्माभूदिति समर्थग्रहणमिति भावः । विक्षेपेति । विक्षेपस्य संसारस्य स्थितेर्नियामके त्यर्थः । लोकन्यायसिद्धश्चेति । वस्तुतस्त्वपेक्षाबुद्धिप्रारब्धयोर्द्वित्वविक्षेपस्थितिनियामकत्वस्य तन्नाशयोस्तन्नाशनियामकत्वस्य च प्रमाणसिद्धत्वेपि निमित्तनाशमात्रस्य कार्यनाशनियामकत्वे प्रमाणाभावाद् दृष्टान्तासिद्धिरत्र बोध्या । दीक्षितमते तु प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्येतिन्यायो लाघवमूलको लुकानुत्पत्तिरिवेतिदृष्टान्तश्च मूलमित्यवेहि । प्रदिपदविधित्वादिति । न

विधित्वात्पूर्वं संप्रसारणे वलादित्वाभावादिटः प्राप्तिरेव नेति तत्सिद्धिरिति स्पष्टं समर्थानामिति सूत्रे कैयटे, ऽसिद्धवत्सूत्रे कैयटे च स्पष्टमेतत्। यद्यपि प्रतिपदाविधित्वमनवकाशत्वे सत्येव बाधकत्वे बीजं, तथापि पूर्वप्रवृत्तौ सावकाशत्वेपि नियामकं भवत्येवेति तदाशयः । निरूपितं चैतद् बहुशः शब्देन्दुशेखरादौ ॥ समर्थानामिति सूत्रस्थसमर्थग्रहणं तु त्रिषुण इत्यादावकृतसन्धेः प्रत्ययदर्शनेन सर्वत्र तथा भ्रमवारणाय न्यायसिद्धार्थानुवाद एव ॥ ध्वनितं चेदं विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये । तत्र हि वैक्षमाणिरित्य-

---

चेटोपि वसुशब्दमुच्चार्य विहितत्वेन प्रातिपदविधित्वं समामिति वाच्यम् । प्राप्तावित्यस्याग्रे 'पूर्वं किं कर्त्तव्यमिति विचारः परं तु' इति ग्रन्थशेषं प्रपूर्य सद् वस् अस् इति दशायां कृतद्विर्वचनैकाचोभावेन वस्वेकाजितिशास्त्रस्याप्राप्त्या द्वित्वादितः पूर्वमेव प्रतिपदोक्तत्वेन संप्रसारणे इति ग्रन्थयोजनेनादोषात् । केचित्तु वस्वेकाजितिसूत्रे वलीत्यनुवृत्त्या तत्सामर्थ्येन संप्रसारणप्रवृत्तिसंभावनायामिटोप्राप्तिः । अत एव वलादित्वाभावादिति मूलोक्तिः संगच्छत इति वदन्ति । अन्ये तु प्रतिपदविधित्वादित्यस्येट्संप्रसारणयोः प्राप्तावित्यत्रान्वयः । पूर्वं संप्रसारणइत्यावर्तते । 'पूर्वंसंप्रसारणे वलादित्वाभावादिटः प्राप्तिरेव नेति ग्रन्थेनेटोनित्यत्वमुपवर्णितम् । इतीत्यस्य नित्यत्वादित्यर्थः । तथा च पदावधिके ऽन्वाख्याने सेद् वस् असितिस्थिते प्रतिपदविधित्वादिट्संप्रसारणयोः प्राप्तौ पूर्वं संप्रसारणे वलादित्वाभावादिटः प्राप्तिरेवनेतींटो ऽनित्यत्वेन नित्यत्वात्पूर्वं संप्रसारणे तत्सिद्धिरिति यथाश्रुतमेव ग्रन्थं योजयन्ति । निरूपितं चेति । चान्निरूपयिष्यते चापवादप्रकरणे मूलेपीत्यर्थः । ननूक्तपरिभाषानभ्युपगमेन्तरंगत्वादेव कृतसन्धेस्तद्धितोत्पत्तौ समर्थग्रहणवैयर्थ्यमित्यत आह । भ्रमवारणायेति । वैक्षमाणिरिति । सिद्धान्ते

न्तरङ्गपरिभाषोदाहरणमुक्तम् । किञ्च विभज्यान्वाख्याने सु उत्थित अस् इ इति स्थिते वार्णादाङ्गं बलीय इति प्राप्तवृद्धिवारणाय समर्थग्रहणमित्यत्रैव कैयटे स्पष्टम् ॥ अत एवासिद्धवत्सूत्रे वसुसंप्रसारणमज्विधौ सिद्धं वक्तव्यं पपुष इत्यादौ वसोः संप्रसारणे कृते आतो लोपो यथा स्यादिति भाष्ये उक्तम् । पदस्य विभज्यान्वाख्याने पूर्वोक्तकैयटरीत्या पूर्वं संप्रसारणे इटो ऽप्राप्तावुस्निमित्तक एवातो लोप इति तदाशयः।अन्यथान्तरंगत्वादिटि तन्निमित्तक एवातो लोप इति तदसंगतिः ॥ अत एव चौ प्रत्यंगस्य प्रतिषेध इति वचनं वार्तिककृतारब्धं भाष्यकृता च न प्रत्याख्यातम् । प्रत्यंगमन्तरंगम् । अस्यां परिभाषायां सत्यां तु तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ॥ अत एव च्छ्वोरि-

---

समर्थग्रहणेन तद्धितविधावकृतेतिपरिभाषाया अप्रवृत्तेरन्तरंगत्वादेव वैक्षमाणिरित्यत्र सवर्णदीर्घप्रवृत्तिर्युक्तेत्यरुचेराह । किं चेति । वार्णादांगमितिपरिभाषाया अकृतेतिपरिभाषारूपतया समर्थग्रहणसार्थक्योपपादनं नास्माकं प्रतिकूलमित्यरुचेराह। अत एवेति । दीक्षितमते पूर्वमिटोप्राप्त्या ऽजादित्वाभावेनातोलोपाप्राप्तिरिति वसुसंप्रसारणमित्यस्यावश्यकतया न भाष्यविरोधः । वस्तुतः कैयटमतेपि अन्तरङ्गत्वाज्जातस्येटो निमित्तापाय इति परिभाषया संप्रसारणोत्तरं निवृत्त्या इड्निमित्तकातोलोपाप्राप्त्या उस्निमित्तक एव तल्लोपो वाच्यस्तस्यासिद्धत्वेन लोपाप्राप्त्या वार्तिकावश्यकत्वेन न भाष्यासंगतिरित्यरुचेराह । अत एव चौ प्रत्यंगस्येति । न प्रत्याख्यातमिति । अकृतव्यूहपरिभाषारूपत्वादन्तरंगानपीति न्यायादिवदेतन्न प्रत्याख्यातमित्यरुचेराह । अत एव

ति सूत्रे अवश्यमत्र तुगभावार्थो यत्नः कार्यो ऽन्तरंगत्वा-
द्धि तुक् प्राप्नोतीति भाष्ये उक्तम्। एतत्सत्वे तु तुकोऽप्राप्त्या
यत्नावश्यकत्वकथनमसंगतमिति स्पष्टमेव । न चै-
तदनित्यत्वज्ञापनार्थमेव तदिति तदाशयः। अवश्यमत्रेत्यक्षर-
स्वारस्यभंगापत्तेः ॥ किञ्चानयैव प्रत्ययोत्तरपदयोश्च
अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति इत्यनयोश्चारितार्थ्येन तज्ज्ञापक-
वशाल्लुग्ल्यपोरन्तरंगबाधकता भाष्योक्ता भज्येत ॥

किञ्चैषा भाष्ये न दृश्यते । तदुक्तमसिद्धवत्सूत्रे

च्छ्वोरिति । वस्तुतस्तु प्रतीच इत्यादौ यणादिवारणाय वार्तिककृता-
रब्धस्यैतद्वचनस्य चाविति दीर्घारम्भसामर्थ्येन यणाद्यभावं प्रतिपाद्य
भगवतैतद्वचनं प्रत्याख्यातमेव । तदुक्तं भाष्ये,इहान्ये आचार्याश्चौ
प्रत्यङ्गस्य प्रतिषेधमाहुस्तदिहापि साध्यम् । नैष दोषः । एत-
देव ज्ञापयत्याचार्यो न चौ प्रत्यङ्गं भवतीति यदयं चौ दीर्घत्वं शास्ती-
ति । न च प्रकृतपरिभाषया सिद्धे ज्ञापकाश्रयणं निष्फलमिति वाच्य-
म् । तज्ज्ञापकेनांशिकैतत्परिभाषार्थज्ञापनस्यैव सत्वेन तत्सिद्धिरित्या-
शयात् । अत एव ज्ञापयतीत्युक्तम्, अन्यथा दीर्घविधानसामर्थ्यादित्येव
वदेदिति बोध्यम् । अक्षरस्वारस्यभङ्गापत्तेरिति । अत्राक्षरस्वारस्य-
रसमास्वादयद्भिर्ग्रन्थकृद्भिर्वर्णपरिभाषाया अनित्यत्वनिरूपणावसरे क-
थमक्षरस्वारस्यभंगोऽङ्गीकृत इति तु तएव प्रष्टव्याः । किं च प्रकृ-
तिप्रत्यापत्तिवचनादिनास्या अनित्यत्वेन तुको निवृत्तये यत्नावश्यक-
त्वकथनं युक्तम् । किं च वाञ्छतेः क्विपि शादेशाप्रवृत्तये सतुक्कनिर्दे-
शस्यावश्यकत्वमित्यरुचेराह । किं चानयेति । तत्तज्ज्ञापकैरंशत ए-
तत्परिभाषाया एव ज्ञापनेन न भाष्योक्तोक्तज्ञापकताभंग इत्यरुचेराह। किं
चैषेति । अन्तरंगानपीत्यादेरेतद्वचनरूपतया तद्रूपेणैवैतद्दर्शनस्यापि सत्वेन
नदृश्यत इति कथनं साहसमात्रमित्यरुचेराह । तदुक्तमिति । निमि-

कैयटेन निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति परिभाषाया भाष्यकृतानाश्रयणादिति ॥ पदसंस्कारपक्षे हरिरित्यादौ विसर्गे कृते ततो गच्छतीत्यादिसंबन्धे हरिः गच्छतीत्याद्येव साधु । तद्विषये पदसंस्कारपक्षानाश्रयणं

त्तापायइतिपरिभाषा भाष्यानुक्ता कथं कैयटेनाश्रितेति स एव प्रष्टव्यः । दीक्षितोक्ता तु सा ऽन्तरंगानपीत्यादिशब्दैर्भाष्यकृता ऽऽश्रितैवेति बोध्यम् । वस्तुतस्तु निमित्तापाय इत्यादिशब्दैरेषा भाष्ये ऽनाश्रितेति तदर्थेन कैयटस्यापि नोक्तविरोध इति तत्वम् । प्राचीनोक्तं परिभाषाफलमन्यथयति । पदसंस्कारेति । ननु विसर्जनीयस्य स इति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येनात्र पदसंस्कारपक्षाश्रयणमशक्यम् । तत्र हि खरीत्यस्यानुवृत्त्यभावेपि खर्येव विसर्गइति प्रतिपादनाय खरवसानयोर्विसर्गं विधाय तस्यानेन सत्वविधानादन्यतरस्मिन् सत्वं, यदि च खरवसानयोरुभयोरपि सत्वं स्यात्तर्हि विसर्गविधानं व्यर्थं स्यादित्युपक्रम्य शर्परे विसर्जनीय इति ज्ञापकात्खर्येव विसर्जनीयस्य स इत्यस्य प्रवृत्तिः । विपर्यये तु खरि विसर्जनीयस्य सिद्धतया पुनर्विधानमनर्थकं स्यादित्युक्तम् । यद्यवसाननिमित्तकस्य विसर्जनीयस्य पदान्तरसंमभिहारेणावसानभङ्गसंभावनायामपि विसर्जनीयस्य पूर्वं प्रवृत्तिः प्रवृत्तस्य निमित्तविनाशे निवृत्त्यभावस्तदा तादृशविसर्गघटिते कः त्सरुरित्यादौ सत्वनिवृत्तये विसर्जनीयविधानेन सार्थकस्य शर्परइत्यस्य भाष्यकारोक्ता ज्ञापकता भज्येत । तस्मादिह विसर्जनीयरहितस्य हरिर्गच्छतीत्यादेरेव साधुत्वं, तच्च परिभाषैकसाध्यमित्यवश्यं पदसंस्कारेपि सा स्वीकार्या परिभाषेत्यरुचेराह । तद्विषयेति । अनाश्रयणमिति । तथा चोक्तपक्षयोर्व्यवस्थिततया सेदुष इत्यत्र पदसंस्कारपक्षाश्रयणमुक्तस्थले वाक्यसंस्कारपक्षाश्रयणमिति सर्वेष्टसिद्ध्योक्तपरिभाषाश्रयणं निष्फलमिति भावः । हरिः ओमित्यत्र तु वैदिकसंप्रदाय एव शरणम् । वागाशीर्दत्ता वाचिकं इत्यादौ तु संपादसप्ताध्यायीस्थकार्यप्रवृत्तियोग्यतायां त्रैपादिकस्य पूर्वमप्रवृत्त्या कुत्वाद्यभावः । वृक्षोवृक्षः सिच्यतइत्यत्र वृक्षस् इति सान्तस्यैव द्वित्वं न तु विस-

वेति दिक् ॥ ५६ ॥

अन्तरङ्गादप्यपवादो बलवान् ॥ ५७ ॥

र्गान्तस्य । पूर्वत्रासिद्धमद्वित्व इति त्वनित्यं तेन विसर्गात्प्राक् द्वित्वेन रुत्वादिसिद्धेर्नं तदप्युक्तपरिभाषाफलम् । एवं ष्टुगतिनिवृत्तावित्यत्र सूत्रे ष्टुत्वेपि त्रेस्त्रय इत्यादौ त्रिशब्दवत् षृथाइत्यस्यैव नकारजावित्यभियुक्तोक्त्या बोधकत्वावगमेन स्थानमित्यादिलक्ष्येषु न टवर्गश्रवणमित्येवं सर्वत्रोक्तपरिभाषासाध्यफलानामन्यथासिद्ध्यैषा निष्फलेति नागेशानुयायिनः । वस्तुतस्त्वन्तरंगानपीत्याद्यनेकवचनकल्पनापेक्षयानुगतैतत्परिभाषारूपवचनकल्पनमेव युक्तम् । अत एव वैभाजित्रमिति सिद्ध्यति । अन्यथान्तरंगत्वाण्णेर्गुणायादेशयोर्विभाजयितुर्णिलोपश्चात्र् च वक्तव्य इत्यनेनान्त्यस्य यकारमात्रस्य लोपापत्तेः । मम त्वक्कृतेतिपरिभाषया गुणायादेशाप्राप्त्या णिरूपेकारलोपेनेष्टसिद्धिः । न च विभाजयितुर्यलोप इति वक्तव्ये णिलोपकथनं सर्वादेशार्थमिति वाच्यम् । त्रिभाजीतिप्रातिपदिकादाचारक्विबन्तात्तृचि निष्पन्नविभाजयितृशब्देयलोपापत्त्या तादृशस्य कर्तुमशक्यत्वात् । एवं घटसद्वुपोरित्यत्र प्रथमान्तानामेव द्वन्द्वविधानाद् घटस् सद् वस् स् ओसिति स्थिते ऽन्तरंगत्वात्समासात्प्रागेवैत्वाभ्यासलोपयोरिटि तच्छ्रवणापत्तिः । न चान्तरंगानपीति न्यायेन पूर्वं समाससुब्लुकोः कृतयोः पूर्वरीत्या पूर्वं संप्रसारणे दोषाभाव इति वाच्यम् । ज्ञापकसाजात्याल्लुक्स्थानिभूतप्रत्ययनिमित्तकान्तरंगस्थलएव तत्प्रवृत्त्यात्रान्तरंगस्येटस्तादृशप्रत्ययनिमित्तकत्वाभावेनात्र तदप्रवृत्तेः । अत एव गतिकारकोपपदानामितिपरिभाषाया व्याघ्री कच्छपीत्यत्रतरणसंगतिरन्यथान्तरंगानपीतिपरिभाषया टापो लुक्स्थानिभूतसुब्निमित्तकत्वाभावेपि पूर्वं समाससुब्लुकोः कृतयोरपवादत्वादेव ङीषा टापो बाधसिद्धेस्तदसंगतिः स्पष्टैवेति दिक् ॥ ५६ ॥

पूर्वपरेतिसंग्राहकवाक्येन बोधितं चरममर्थमनुमानेन प्रमाणयति । अन्तरंगादिति । अपवादः अन्तरंगान्तशास्त्रेभ्यो बलवान् अपवा-

तत्रापवादपदार्थमाह ।

येन नाप्राप्ते योविधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति॥५८॥

प्राप्तइतिभावेक्तः॥येननाप्राप्तइत्यस्ययत्कर्तृकावश्यप्राप्ताविन्यर्थो नञ्द्वयस्य प्रकृतार्थदार्ढ्यबोधकत्वात् । एवं च वि-

---

दत्वादित्यनुमानप्रयोगः । सर्वथर प्रतिवद्धविकाशस्य सर्वतो बलवत्वदर्शनान्न विपरीतशङ्कावकाश इति लोकन्यायसिद्धोयमर्थ इति बोध्यम् । तत्रेति । घटकत्वं सप्तम्यर्थः । अन्तरंगादपवादो बलवानित्येतद्घटकेत्यर्थः । येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स एतदन्तोपवादपदार्थः । लोके सति विरोधे बलीयसा दुर्बलस्य बाधदर्शनादुच्यते तस्य बाधक इति । नाप्राप्तइत्यत्र निषेधार्थकनशब्दस्य अप्राप्तइत्यनेन सुप्सुपेति समासः । नञो नलोपाभावः पृषोदरादित्वाद्वा बोध्यः। अवश्यप्राप्ताविति । न चात्र लुम्पेदवश्यमः कृत्यइत्यस्याप्राप्त्या कथं मलोप इति वाच्यम् । अवश्यमिति मान्ताव्ययसमानार्थकावश्यशब्देनात्र समासेनादोषात् । अत एवावश्यकाधमर्ण्ययोरिति सौत्रनिर्देशसंगति, र-न्यथा ऽवश्यंशब्दस्य योपधत्वाभावेन वुञोप्राप्त्या तदसंगतिः स्पष्टैव । विशेषशास्त्रेति । विशेषशास्त्रोद्देश्यो यो विशेषधर्मावच्छिन्नस्तद्वृत्तिर्यस्सामान्यधर्मस्तदवच्छिन्नोद्देश्यताकशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण विशेषधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकशास्त्रेण बाध इत्यर्थः । सामान्यत्वं व्यापकत्वम् । विशेषत्वं व्याप्यत्वम् । ननु सामान्यधर्मे विशेषशास्त्रोद्देश्यविशेषधर्मावच्छिन्नवृत्तित्वरूपं विशेषणं व्यर्थं सामान्यधर्मे विशेषशास्त्रोद्देश्याविशेषधर्मावच्छिन्नवृत्तित्वासत्वे तस्य सामान्यत्वासंभवादिति चेन्न । उद्देश्यतावच्छेदकतावच्छेदकसंबन्ध एव व्याप्यतावच्छेदको व्यापकतावच्छेदको ग्राह्य इति भ्रमवारणायात्र तत्सार्थक्यात् । अत एव प्रथमैकाच्त्वद्वितीयैकाच्त्वयोरुक्तसंबन्धेन सामानाधिकरण्याभावेपि स्वाश्रयोत्तरत्वादिना सामानाधिकरण्यमादाय व्याप्यव्यापकभावादेकाचोद्वेइत्यस्याजादेर्द्वितीयस्येत्यनेन बाधः सिद्ध्यति । नन्वत्र साक्षादुद्देश्यतावच्छेदकधर्मयोर्व्याप्यव्यापकभावो बाधप्रयोजक उत साक्षात्परंपरासाधारण्येनोद्देश्यता-

वच्छेदकयोः । नाद्यः । नेमौ रहौ कार्यिणौ किं तर्हि निमित्तं द्विर्वचनस्येति भाष्यविरोधापत्तेः । तत्र ह्यचोरहाभ्यामित्येतच्छास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकतावच्छेदकरत्वस्यानचिचेतिशास्त्रीयसाक्षादुद्देश्यतावच्छेदकयत्वापेक्षया व्याप्यत्वेनापवादत्वात्तद्बाधेन रेफस्य द्वित्वाभावः साधितः । नाप्यन्त्यः । अनुशतिकादिषु पुष्करसच्छब्दपाठसामर्थ्येनादिवृद्धिरन्त्योपधावृद्धीबाधतइत्यर्थज्ञापकपरभाष्यविरोधापत्तेः । परंपरयोद्देश्यतावच्छेदकयोर्ञ्णित्प्रत्ययत्वञ्णित्तद्धितत्वयोर्व्याप्यव्यापकभावेन तद्धितेष्वचामितिशास्त्रेणाचोञ्णित्यतउपधाया इति शास्त्रयोर्बाधादेवोक्तार्थसिद्धेर्निरुक्तभाष्यविरोधः स्पष्ट एवेति चेन्न । व्याप्यव्यापकधर्मयोः साक्षात्परम्परया वा तत्तदुद्देश्यतावच्छेदकयोर्विशेष्यविशेषणदलप्रविष्टयावत्पदार्थसंकुचितयोरेव ग्रहणेन तद्धितेष्वचामादेरितिशास्त्रीयतादृशोद्देश्यतावच्छेदकस्याच्घटितांगावधिकपरत्वविशिष्टञ्णित्तद्धितत्वस्याद्युपधावाधिकपरत्वविशिष्टञ्णित्प्रत्ययत्वाजन्तांगावधिकपरत्वविशिष्टञ्णित्प्रत्ययत्वरूपतदुभयशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाभाववति मारुतशब्दघटकतद्धिते वर्तमानत्वेन तस्य व्याप्यत्वाभावादनेन न्यायेनादिवृद्धेरन्त्योपधावृद्धिबाधकत्वासंभवेनोक्तज्ञापकपरभाष्यविरोधाभावात् । अचोरहाभ्यामित्यत्राजव्यवहितपरत्वयरव्यवहितपूर्वत्वधर्माभ्यां संकुचितस्य रत्वस्य अजव्यवहितपरत्वाजव्यवहितपूर्वत्वाभावरूपधर्मसंकुचितस्यानचिचेतिशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकयत्वस्यापेक्षया व्याप्यत्वेन नेमौ रहावितिभाष्यसंगतिश्च । यद्वात्रोद्देश्यतापदेनोद्देश्यदलप्रविष्टशाब्दबोधीयविषयतामात्रं गृह्यते । सा च संकुचितैवास्तीति न विशेष्यविशेषणदलप्रविष्टयावत्पदार्थसंकुचितेति निवेशस्योपयोगः । इत्थं च प्रकारद्वयेपि वृत्यन्तविशेषणदानं निष्फलमेव । एकाचइतिशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकधातुत्वस्य तादृशधातुत्वावाच्छिन्नविषयतायाश्चाजादेरितिशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकतादृशधातुत्वतादृशधातुत्वावच्छिन्नविषयतयोश्चापेक्षया व्यापकत्वेन तद्बाधसिद्धेरिति बोध्यम् । अत्र च विषयतयोर्व्याप्यव्यापकभावस्तद्विषयतामात्रवृत्तितद्व्यक्तित्वादिनैवेति नाग्रहः । किं त्वन्यतरत्वादिनापि । अत एवेकोयणचीत्येतच्छास्त्रीयेकपदप्रयोज्यविषयताया दैत्यारिरित्यत्रासत्वेनाद्गुण इत्येतच्छास्त्रीयाऽपदप्रयोज्याविषयतायाश्च श्रीश इत्यत्रासत्वेन प्रत्येकवृत्तिध-

र्मपुरस्कारेण तयोर्व्यापकत्वविरहेप्यन्यतरत्वेन तयोर्विषयतयोर्व्यापकत्व- मादायाकःसवर्णइत्यनेनेकोयणच्यादुगुण इत्येतयोर्द्वयोरपि वाधः सिद्ध्य- ति । नन्वेवं कुप्वोरितिशास्त्रेण विसर्जनीयस्यसः शर्परेविसर्जनीय इ- त्येतच्छास्त्रीयविसर्जनीयपदप्रयोज्यविषयताद्वयस्याप्यन्यतरत्वेन स्वघटक- विसर्जनीयपदप्रयोज्यविषयताव्यापकत्वेन तयोर्द्वयोरपि वाधापत्तिः । न च स्वव्यापकतावच्छेदकत्वस्वव्यापकतावच्छेदकाव्यापकत्वोभयसंवन्धेन स्वघटकपदप्रयोज्यविषयताविशिष्टधर्मावच्छिन्नव्यापकतावद्विषयताकशास्त्र- स्य स्वेन वाध इत्यर्थकल्पनेन निरुक्तविषयताद्वयवृत्त्यन्यतरत्वे कुप्वोरिति- शास्त्रीयविसर्जनीयपदप्रयोज्यविषयताया आद्यसंवन्धेन वैशिष्ट्येपि स्वव्या- पकतावच्छेदकविसर्जनीयस्यस इत्येतच्छास्त्रीयविसर्जनीयपदप्रयोज्यवि- षयतावृत्तितद्व्यक्तित्वव्यापकत्वेन द्वितीयसंवन्धेन तदभावाद्वाध्यत्वप्रयो- जकोक्तरूपाभावेन नोक्तशास्त्रद्वयवाध इति वाच्यम् । उर्ऋदितिशास्त्रीय- ऋपदप्रयोज्यविषयताया अपि उपधाया, मृजे, पुगन्त इत्येतच्छास्त्रत्रयी- यऋपदेक्पदप्रयोज्यविषयतात्रयवृत्यन्यतमत्वे स्वव्यापकतावच्छेदकीभूतं यदुपधाया इति पुगन्तेति शास्त्रद्वयीयोद्देश्यताख्यविषयताद्वयवृत्यन्य- तरत्वं तद्व्यापकत्वस्यैव सत्वेन स्वव्यापकतावच्छेदकाव्यापकत्वरूपसंवन्धेन वैशिष्ट्याभावेनोर्ऋदितिशास्त्रस्यैरारामपवादत्वानापत्तेरिति चेन्न । निरुक्तद्वितीयसंवन्धघटकव्यापकतावच्छेदकपदेन पुगन्तेतिशास्त्रीयेक्पद- प्रयोज्यविषयता उपधायाश्चेतिशास्त्रीया ऋपदप्रयोज्यविषयता चेत्ये- तद्द्वयावृत्तिनो ग्रहणेन सर्वत्र दोषाभावात् । न चैवमपि यचिभमिति शास्त्रेण बाध्यसामान्यचिन्तया सुप्तिङन्तं स्वादिष्वितिशा- स्त्रद्वयबाधानापत्तिस्तदुभयशास्त्रीयविषयताद्वयवृत्त्यन्यतरत्वस्य स्वव्यापक- तावच्छेदकस्वादिष्वितिशास्त्रीयविषयतावृत्तितद्व्यक्तित्वव्यापकत्वात् । त- था च राजन्य इत्यत्र सुप्तिङन्तमितिपदत्वेन नलोपापत्तिरिति वा- च्यम् । स्वव्यापकतावच्छेदकाव्यापकत्वेतिद्वितीयसंबन्धस्थाने स्वव्यापकत्व स्वाश्रयविषयताव्याप्यत्विषयतावृत्तित्वोभयसंबन्धेन स्वव्याप- कतावच्छेदकविशिष्टाभिन्नत्वमित्यस्य निवेशेनोक्तान्यतरत्वस्य स्वव्याप- कतावच्छेदकस्वादिष्वितिशास्त्रीयविषयतावृत्तितद्व्यक्तित्वव्यापकत्वेपि त- त्तद्व्यक्तित्वाश्रयविषयताभाववति रामइति सुबन्ते सुप्तिङन्तमितिशास्त्री-

शेषशास्त्रोद्देश्यविशेषधर्मावच्छिन्नवृत्तिसामान्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण बाधः । तदप्राप्तियोग्ये ऽचारितार्थ्यं ह्येतस्य बाधकत्वे बीजम् ॥

यविषयतायाः सत्वेन तस्या व्याप्यत्वाभावात् । स्वाश्रयविषयताव्याप्यविषयतावृत्तित्वरूपाद्वितीयसंबन्धाभावेनैकसत्वेपि द्वयं नास्तीतिन्यायेनोभयसंबन्धेन स्वविशिष्टभिन्नत्वस्य सत्वेनोभयशास्त्रबाधकत्वस्य सुवचत्वात् उत्तरपदत्वे चेत्यस्य प्रत्याख्याने यचिभमित्यत्र सुवित्यनुवृत्त्या सुबन्तस्य भसंज्ञाविधानेन स्वातन्त्र्येण यचिभमित्यस्य सुप्तिङन्तमित्येतद्बाधकत्वस्य दुर्वारत्वाच्च । अचिरऋतइत्यादौ त्वच्पदादेस्तत्तद्विभक्तिघटकाच्त्वादिना बोधकतया न दोष इति दिक् । सामान्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकशास्त्रत्वं बाध्यत्वे बीजमुपवर्ण्य विशेषधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकशास्त्रत्वं बाधकत्वे बीजमित्युपवर्णयितुं सामान्यतस्तत्स्वरूपमाह । तदप्राप्तीति । तच्च चतुर्विधं---- १ तदप्राप्तियोग्ये ऽचारितार्थ्यं, २ तदप्राप्तियोग्ये ऽचारितार्थ्ये सति कृते चारितार्थ्यं, ३ तदप्राप्तियोग्ये ऽचारितार्थ्ये सति कृते ऽचारितार्थ्यं, ४ तदप्राप्तियोग्ये ऽचारितार्थ्ये सति अपवादशास्त्रप्रवृत्त्युत्तरमुत्सर्गशास्त्रप्रवृत्तावपवादशास्त्रप्रणयनवैयर्थ्यसंभावना चेति । अत्र तदप्राप्तियोग्यं च तद्विधेयाघटितं बोध्यम् । तेन तद्विधेयघटिते तदप्राप्तियोग्ये ऽपवादत्वेन जिघृक्षितशास्त्रस्य चारितार्थ्येपि न क्षतिः । तत्राद्येन बाधबीजेनोत्सर्गस्य पूर्वमप्रवृत्तिरित्येत्र बाधस्तथा चोत्सर्गशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने ऽपवादशास्त्रप्रवृत्तियोग्यलक्ष्यघटकातिरिक्तत्वेन संकोचः । यथा संबुद्धौ चेत्यस्य हल्ङ्यादिसूत्राप्राप्तियोग्ये ऽचारितार्थ्येनै तत्प्रवृत्तियोग्यलक्ष्यघटकातिरिक्तत्वेन हल्ङ्यादिशास्त्रीयसुपदार्थे संकोचाद्रमा स् इत्यत्र हल्ङ्यादिसूत्राप्राप्त्यानेनैत्वे एङ्ह्रस्वादिति सुलोपसिद्धिरिति भाष्ये स्पष्टम् । न चात्र द्वितीयबाधबीजेन निर्वाहः । तस्य बीजस्य हल्ङ्यादिसूत्रविषये ऽप्रवृत्तिस्वीकारात् । अत एवानड्वानित्यत्र सुलोपसिद्धि, रन्यथा सावनडुह इत्यनेन हल्ङ्यादिलोपस्य द्वितीयबाधबीजेन बाधापत्त्या नुमुत्तरं हल्ङ्यादिलोपानापत्तेः । आमि-

सर्वनाम्नः सुडित्यस्य नुडप्राप्तियोग्ये ऽचारितार्थ्यात्कृतेपि नुटि यदागमन्यायेन चारितार्थ्याच्च द्वितीयबाधबीजेन सुटा नुटो बाधसिद्धिः । एतद्बाधश्चोत्सर्गशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने स्वविहितकार्याश्रयातिरिक्तत्वेन संकोचरूपः, तथा च ह्रस्वनद्यापः इत्यत्रामुपदार्थे आमिसर्वेतिशास्त्रविहितसुडाश्रयातिरिक्तत्वेन संकोचात्सर्वेषामित्यत्र सुडुत्तरं न नुट् । एवमत्र प्रथमबाधबीजस्य सत्वेन सुट्प्रवृत्तियोग्यलक्ष्यघटकातिरिक्तत्वेनामुपदार्थे संकोचात्सुटः पूर्वमपि न नुडिति बोध्यम् । एतदेव तक्रकौण्डिन्यन्यायस्वरूपम् । तृतीयबाधबीजेन तु प्रथमबाधबीजप्रयोज्यसंकोचरूपघटकस्वप्रवृत्तियोग्यार्थे स्वीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नेतिविशेषणदानरूपसंकोचः क्रियते । तथा च ङेराम्नित्यशास्त्रस्य याडापइति शास्त्राप्राप्तियोग्ये ऽचारितार्थ्येन कृते याटि निर्दिश्यमानस्य याटा व्यवधानादचारितार्थ्येन च याडाप इति शास्त्रीयङिद्वचनपदार्थे आम्विधायकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नो य आम्शास्त्रप्रवृत्तियोग्यस्तदतिरिक्तत्वेन संकोचात् याटः पूर्वमाम्सिद्धिः । कृते त्वामि संकुचितोद्देश्यतावच्छेदकस्य रमा आम् इत्यत्र सत्वेन याडाप इत्यस्य प्रवृत्तिः सुलभैव । यद्यप्यत्र प्रथमबाधबीजेन निर्वाहस्तथापि अयज इ इन्द्रमित्यत्राद् गुणइत्यस्य प्रवृत्तये एतस्यावश्यकत्वम् । अन्यथेट इकारस्य अकः सवर्ण इति शास्त्रप्रवृत्तियोग्यत्वेन गुणस्याप्रवृत्त्यापत्तेः । मन्मते त्वाद्गुण इत्यत्राकः सवर्ण इति शास्त्रीयसवर्णाजव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टाक्त्वरूपोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नो यः स्वप्रवृत्तियोग्यस्तदतिरिक्तादवर्णादगव्यवहितपरसवर्णाज्रूपस्वप्रवृत्तियोग्यातिरिक्तेचीत्येवंरूपस्यैव वा संकोचस्य प्राप्त्या ऽयज इ इत्यत्राद्गुण इत्यस्य दुर्वारत्वेन नोक्तदोषः । तव मते त्वच्पदार्थे ऽकः सवर्ण इतिशास्त्रप्रवृत्तियोग्यातिरिक्तत्वेन संकोचेनात्रेट इकारस्य दीर्घप्रवृत्तियोग्यत्वेन गुणानापत्तिर्दुरुद्धरैव स्यादिति दिक् । अतोमित्यस्य लुगप्राप्तियोग्ये ऽचारितार्थ्येनामुत्तरं लुकि तु अतोमित्यस्य प्रणयनवैयर्थ्येन चतुर्थबाधबीजेन द्वितीयवत्स्वविहितकार्याश्रयातिरिक्तत्वेनैव स्वमोरित्यत्र संकोचस्तेनामुत्तरं न लुक् । प्रथमबाधबीजेन बाधाच्चामः प्रागपि न लुगिति बोध्यम् । केचित्तु द्वितीयबाधबीजेनैव स्वप्रवृत्तियोग्यातिरिक्तत्वेन स्वविहितकार्याश्रयातिरि-

क्तत्वेन चोत्सर्गशास्त्रे संकोचः । रमे इत्यत्राप्यनेनैव बाध इति प्रथमबाधबीजस्य नोपयोगः । हल्ङ्यादिलोपविषये तदप्रवृत्तिस्वीकारे तु न मानं नापि फलम्, अनड्वानित्यत्र पुनः पुनः संयोगान्तलोपेन निर्वाहः । सावपि पदं भवतीत्यस्य सर्वाभिमतत्वेनानड्वान् ह् स् इतिदशायामेकस्मिन्नेव काले संयोगान्तेति सूत्रस्य वर्णद्वये प्राप्त्या लक्ष्येलक्षणन्यायस्य विषयाभावात् । एवमेव तृतीयचतुर्थाभ्यामपि बाधबीजाभ्यां प्रथमबाधबीजप्रयोज्यसंकोचोपि स्वीकरणीय इति सर्वेष्टसिद्धिरिति वदन्ति । अन्ये तु प्रथमबाधबीजेनैव सर्वत्र निर्वाहे ऽन्यानि त्रीणि बाधबीजानि निष्फलत्वान्नाङ्गीकार्याणि । आमि सर्वनाम्न इत्यत्र आ आमीत्याकारप्रश्लेषेणाकारादौ आमि सुड्नुटोः प्रवृत्त्या प्रथमबाधबीजेन पूर्वं सुटि आकाराद्यामपरकत्वाभावेन नुटो ऽप्राप्तिः । अजादेर्द्वितीयस्येत्यनेनैकाच इत्यस्य परत्वाद् बाधेन सकृद्गतिन्यायान्न पुनरेकाच इत्यस्य प्रवृत्तिः । यद्वा प्रथमबाधबीजेनैकाच इत्यस्य बाधेनानभ्यासग्रहणेन तत्प्रत्याख्यानप्रकारेण वा न पुनस्तत्प्राप्तिः । किं च तक्रकौडिन्यन्यायेन द्वितीयबाधबीजेन बाधस्वीकारे ईघ्राध्मोः हन्तेर्हिंसायामित्यादिभिर्द्वित्वबाधापत्तिस्तदोरनाप्यक इति सूत्राभ्यां त्यदाद्यत्वबाधापत्तिस्तवकाद्यादेशेनादिवृद्धिबाधापत्तिः स्यतासिभ्यां तिबादिबाधापत्तिः पचोत्र इत्यादिना कुत्वादिबाधापत्तिश्च । एतदादिषु बहुषु लक्ष्येष्वननुगततदनित्यत्वस्वीकारापेक्षया शास्त्रे तदनाश्रयणमेव वरम् । अत एवेदमो म इति सूत्रं चरितार्थम् । अन्यथेदोय् पुंसि यस्सावित्याभ्यामपवादत्वादेव बाधे सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । न चैतत्स्वीकारे नेमौ रहाविति भाष्यासंगतिः । हर्यनुभव इत्यादौ रेफस्य द्वित्वापत्तिश्च।मम तु तक्रन्यायेनानर्चीत्यत्र यर्पदार्थे रेफातिरिक्तत्वेन संकोचात्तदप्राप्तिरिति वाच्यम् । अत्र तक्रन्यायेन संकोचेनेष्टासिद्धेरयोगात् । तक्रन्यायेन हि विशेष्यविशेषणदलप्रविष्टयावत्पदार्थसंकुचितव्याप्यतावच्छेदकरूपावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन संकोच आवश्यको ऽन्यथा ह्रस्वनद्याप इत्यत्राम्पदार्थे ऽवर्णावधिकपरामतिरिक्तत्वेन संकोचापत्तौ रामाणामित्यत्र नुडनापत्तेः। एवमेकाचोद्वेइत्यत्राजादिधात्वतिरिक्तत्वेन संकोचे आटेत्यत्र द्वित्वानापत्तेश्च । एवमनार्चिचेत्यत्रापि यरवधिकपूर्वत्ववद्द्जवधिकपरत्ववद्रेफातिरिक्तत्वेन संकोचः स्यादित्यर्हे-

णेत्यत्र तादृशरेफातिरिक्तयरः सत्वेन रेफस्यानचीति द्वित्वापत्तेः । तादृशसंकुचितयर्पदस्य सूत्रवार्तिकयोः संबन्धेपि मद्र्‍ह्रदो धात्रंश इत्यादौ रेफस्य द्वित्वापत्तेर्दुर्वारत्वाच्च । किं चानचीत्यस्य वैकल्पिकत्वेन शेषाद्विभाषेतिसूत्रस्थभाष्यरीत्या रपदप्रयोज्यनिमित्तताख्यशाब्दविषयतायास्तदप्राप्तियोग्ये ऽचारितार्थ्यमपि दुर्वचमेव । तस्मादत्र तक्रन्यायादन्येन माठरपरिवेषणन्यायेनैव बाध्यबाधकभावः । अत एव तत्र सूत्रे भाष्ये माठरपरिवेषणन्याय एतदुपष्टंभकतया प्रतिपादितः । शेखरकृता हि मारठपरिवेषणन्यायं तक्रन्यायादभिन्नं मत्वा तक्रन्यायेनेत्युक्तं, तदयुक्तमेव । सर्वे ब्राह्मणा भोज्यन्तां माठरकौडिन्यौ परिवेविष्टामिति हि तन्न्यायस्वरूपम् । अनेन चैककार्यविनियोगोद्देशेन प्रवृत्तवाक्यकदम्बघटकव्यापकपदार्थे तत्प्रकरणघटकव्याप्यपदार्थातिरिक्तत्वेन संकोचः क्रियते । अत एव ष्णान्ता षडिति टान्तषट्शब्दनिर्देश उपपद्यते । अन्यथा षष्शब्दे तक्रन्यायेन जश्त्वं बाधित्वा चर्त्वेन षकारे तदभावे जश्त्वेन डकारेपि टान्तनिर्देशासंगतिः । मम तु मते वावसानइत्यत्रैव व्याप्यचर्पदार्थातिरिक्तत्वेन तच्छास्त्रीयव्यापकझल्पदार्थे संकोचेन वावसानइत्यस्याप्राप्त्या पूर्वं जश्त्वेन डकारे तस्यैव चर्त्वेन टकारे उक्तनिर्देश उपपद्यते । अत एवेको यणचीत्यत्रानेन बाधमाशङ्क्य तस्मादित्युत्तरस्येति निर्देशान्न बाध्यत इति कैयट आह । पाणिनेर्हि वर्णद्वित्वं वक्ष्यामीतीच्छायाः सत्वेन तादृशद्वित्वप्रकरणीयव्यापकपदार्थे यरात्मके यणात्मके च रेफरूपव्याप्यपदार्थातिरिक्तत्वेन संकोचादर्हेण मद्र्‍ह्रदः धात्रंश इत्यादावनचिचाचोरहाभ्यांयणोमयोद्वइत्यादिभिर्द्वित्वं नेति संक्षेपः । अत एव वार्तिककृताप्यसंभवएवापवादत्वं विरोधस्य तद्बीजत्वादित्यादिनाऽनन्यथासिद्धफलाभावेन च तदनङ्गीकार आदृतः । रमायामित्यत्र तु प्रथमबाधबीजेनैव निर्वाहात्तृतीयस्य नैतत्फलमिति पूर्वमुपपादितमेव। अयजे इन्द्रमित्यत्र त्वपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थ इत्यनेन दीर्घात्पूर्वमाद्गुणप्रवृत्तिरिति तत्रैवोपपादयिष्यतइति तृतीयस्यापि बाधबीजस्य नासाधारणफलानि । कुलमित्यादौ प्रथमबाधबीजेन स्वमोरित्यस्य बाधेन पूर्वमप्रवृत्त्यामुत्तरं चातोमितिसूत्रारम्भसामर्थ्यादेव तद्बाधसिद्धिरित्याहुः । उक्तचत्वारि बाधबीजानि सप्रपञ्चं निरूपयन्नाद्यन्तावस्मस्तौति ।

अत एवायादय इति सूत्रे गोपायिष्यतीत्यादावायादीन्बाधित्वा परत्वात्स्यादयः प्राप्नुवन्तीत्याशङ्क्यानवकाशा आयादयः । गोपायतीत्यादावपि शप् स्यादिः प्राप्नोति । न च सति शप्यसति वा न विशेषः । अन्यदिदानीमिदमुच्यते नास्ति विशेष इति । यदुक्तमायादीनां स्यादिभिरव्याप्तो ऽवकाश इति स नास्त्यवकाश इति भाष्ये उक्तम् ॥ एवमत्र तत्प्रवृत्त्युत्तरं चारितार्थ्ये ऽपि तदव्याप्तो ऽवकाशो नास्तीति सममेव ॥ किञ्चानेन न्यायेन तत्प्रवृत्त्युत्तरमपि चारितार्थ्ये तद्बाधबोधनम् । अन्यथानवकाशत्वेनैव बाधे सिद्धे एतत्कथनवैयर्थ्यापत्तेस्तक्रकौण्डिन्यन्यायप्रदर्शनस्यापि वैयर्थ्यापत्तेश्च । यथा प्रथमद्विर्वचनस्य तदुत्तरं सावकाशे-

---

अत एवेति । तदप्राप्तियोग्ये ऽचारितार्थ्यरूपाद्यबाधबीजस्वीकारादेवेत्यर्थः । अनवकाशा इति । न च लिडादाववकाशस्तत्र कस्यापि विकरणस्याप्राप्तेरिति वाच्यम् । आयादयो वा सार्वधातुके नित्यमिति न्यासमुपक्रम्योक्तभाष्यप्रवृत्त्या सार्वधातुके आयादेर्निरवकाशत्वस्य दुर्वारत्वात् । शप्स्यादिरिति । स्याद्यन्यतमत्वेन शपो व्यापकत्वमिति भावः । ननु शबादिप्रवृत्युत्तरमायादीनां चारितार्थ्येनानवकाशत्वप्रदर्शनमयुक्तमत आह । एवमिति । यथा सति शप्यसति वा विशेषाभावेपि तत्प्राप्तिमात्रेणायादीनामनवकाशत्वमेवं तत्प्रवृत्त्युत्तरं चारितार्थ्येपि तदप्राप्तियोग्ये ऽचारितार्थ्यं निर्बाधमेवेति तस्य प्रथमबाधबीजेन बाधकत्वं सुवचमिति भावः । द्वितीयबाधबीजं निरूपयति । किं चेति । एतत्फलमाह । यथाप्रथमेति । इदं चानभ्यासग्रहणं प्रत्याचक्षाणस्य भगवतो भाष्यकारस्य मतेन बोध्यम् । वस्तुतस्त्वत्र प्रथमबाधबीजेनैव

नापि द्वितीयद्विर्वचनेन बाधः । यथा वादेरपि प्रवृत्त्या चरितार्थेनादेः परस्येत्यनेनालोऽन्त्यस्येत्यस्य बाधः ॥ तदुक्तं मिदचो ऽन्त्यादिति सूत्रे भाष्ये सत्यपि सम्भवे बाधनं भवतीति । अन्यथा ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेत्यत्र तक्रदानेन दधिदानस्य बाधो न स्यात्तद्दानोत्तरं तत्पूर्वं वा तद्दानस्य चारितार्थ्यसम्भवात् ॥ अत एव विषयभेदेप्यपवादत्वम् । अत एवाचिरादेशेन

निर्वाह इत्युक्तं प्राक् । इत एव वारुचेराह । यथा वेति । अप्रधानानुरोधेन प्रधानावृत्तेरसत्वेनोदःस्थेत्यादौ पूर्वमलोन्त्यस्येत्यस्य प्रवृत्तावाकाङ्क्षायाः शान्तत्वेनादेःपरस्येत्यनेन सहैकवाक्यतया पुनरन्वयबोधासंभवेन कृते चारितार्थ्यस्य दुर्निरूपत्वादत्रापि निरवकाशत्वादेव बाध उचित इतीदमप्युदाहरणं चिन्त्यमेव । मिदचोन्त्यादितिसूत्रेभाष्यइति । तत्र हि पयांसि यशांसीत्यादौ झलन्तलक्षणनुमागमस्यान्त्याजवधिकपरत्वान्त्यव्यञ्जननिवर्तकत्वयोर्यौगपद्यसंभवान्निरवकाशत्वरूपविरोधहेत्वभावेनान्त्याचः परत्वेन स्थानेयोगत्वस्य बाधो न स्यादित्याशंक्य नैवेश्वर आज्ञापयाति नापि धर्मसूत्रकाराः पठन्ति अपवादैरुत्सर्गा बाध्यन्तामिति । किं तर्हि लौकिकोयं दृष्टान्तः सत्यपि संभवे बाधनं भवतीति । तद्यथा सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति सत्यपि सम्भवे तक्रदानं दधिदानस्य निवर्तकं भवतीत्युक्तम् । अत एवेति । विषयभेदेपि प्रकृतन्यायप्रदर्शनपरामिदचोन्त्यादितिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यादेवेत्यर्थः । न चैवं विषयभेदेपि बाधकत्वस्वीकारे दधिदानेन कंबलदानबाधापत्तिः सुटा यासुटो बाधापत्तिश्चेति वाच्यम् । सजातीयबाधकत्वस्यैव लोकव्यवहारेण कल्पनात्कम्बलस्य दधिसजातीयत्वाभावेन बाधायोगात् । यासुड्विषये सीयुटः प्रतिषेधो वक्तव्य इति वचनेनात्र प्रकरणे बाध्यबाधकभावाभावज्ञापनेनादोषात् । अत एव झर्जुसा यासुड्बाधो नेति तत्रैव सूत्रे शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । वस्तुतस्तु तक्रन्यायस्यानि-

नुटो ऽप्यपवादत्वाद् बाधमाशंक्य न तिसृ्रिति ज्ञापकेन समाहितं तृज्वत्सूत्रे भाष्ये । तेन विषयभेदे ऽपवादत्वाभाव एव बोध्यते इति कश्चित्, तन्न । विन्मतोर्लुका टिलोपमात्रस्य बाधानापत्तेः । यत्तु दयतेर्दिगीति सूत्रे द्वित्वोत्तरं दिग्यादेशस्य चारितार्थ्यं कैयटेनोक्तं तत् प्रौढ्या । ध्वनितं च तेनापि तस्य तथात्वं तदुत्तरग्रन्थेन ॥ असम्भव एव बाधकत्वं विरोधस्य तद्बीजत्वादिति वार्त्तिकमतं तु भाष्यकृता दूषितत्वान्न लक्ष्यसिद्ध्युपयोगि ॥ तक्रकौण्डिन्यन्यायो ऽपि तदप्राप्तियोग्ये ऽचरितार्थविषयो

त्यत्वादसत्वाच्च तत्र प्रथमबाधबीजेनानवकाशत्वाद् बाधेन तदुत्तरं यासुद्सिद्धिरिति दिक् । उक्तमर्थं प्रमाणान्तरेण द्रढयति । अत एवाचिरेति । विषयभेदे येननाप्राप्तिन्यायस्वीकारादेवेत्यर्थः । नुटोप्यपवादत्वादिति । आमो नुट् रादेशस्तु प्रकृतेरिति विषयभेदः स्पष्ट एवेति भावः । ननु नुटि कृते रादेशस्य चारितार्थ्याभावेन कथमेतन्न्यायविषयतेति चेन्न । तक्रन्यायस्यात्र विषयाभावेपि सर्वविधस्य येननाप्राप्तिन्यायस्य विषयभेदे प्रवृत्तिरित्यत्र प्रमाणदानायैतद्ग्रन्थप्रवृत्तेरदोषात् । नुटि कृतेपि यदागमन्यायेन तद्विशिष्टस्याजादित्वेन कृते चारितार्थ्यस्य सुवचत्वाच्च । केचित्तु यदागमन्यायेन नामो ऽजादित्वेपि नुडुद्देश्यतावच्छेदकस्य स्वातन्त्र्येण व्यापकत्वाभावेनान्यतमत्वेनैव तत्त्वस्य वक्तव्यतया ऽन्यतमत्वावच्छिन्ने कृते रादेशस्य चारितार्थ्याभावेन तक्रन्यायस्यात्र दुरुपपादत्वमिति वदन्ति । तदुत्तरग्रन्थेनेति । तत्र हि दिग्यादेशमुपक्रम्य ‘ नैवमनवकाशः । कृते द्विर्वचने प्रवृत्त्यविघातात् । अथ पुनरेवमप्यनवकाशं मन्यसे तदा लक्ष्यदोषप्रसङ्ग ’ इत्युक्तम् । तत्राथपुनरित्याद्युक्तग्रन्थेन चारितार्थ्यप्रतिपादनपरस्य पूर्वग्रन्थस्यारुचिग्रस्तत्वमुपाध्यायो मन्यते।न लक्ष्यसिध्युपयोगीति । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यादिति भावः।विधेयविषय इति। विभिन्नविधेयतानिरूपितोद्देश्यतयोर्व्याप्यव्यापकभावस्तद्विषय इत्यर्थः ।

विधेयविषय एव चेति तद्धितेष्वचामादेर्धातोरेकाच इ-
त्यादिसूत्रेषु भाष्ये स्पष्टम् ॥ क्वचित्तु सर्वथानवकाश-
त्वादेव बाधकत्वं यथा ङेराम्नो याडादिबाधकत्वम् । न
हि याडादिषु कृतेषु ङेराम् प्राप्नोति निर्दिश्यमानस्य व्य-
वधानात् । तत्र स्वस्य पूर्वं प्रवृत्तिरित्येव तेषां बाधः ।
तत्र बाधके प्रवृत्ते यद्युत्सर्गप्राप्तिर्भवति तदा भवत्येव

अत एव शेषोघ्यसखीत्यत्रानेन न्यायेनेदन्ते घिशब्दातिरिक्तत्वेन संकोचाभावेन घेर्ङितीत्यत्र घेरितिगुणघटितनिर्देशोपपत्तिः । यद्वा विधेयेन विधेयान्तरस्य व्याप्यव्यापकभावाद् बाध इत्यर्थः । अत एवापवादो नुग्दीर्घत्वस्य सुटा नुटो बाध इत्यादिव्यवहारोपपत्तिरिति दिक् । भाष्ये स्पष्टमिति । अनवकाशविषयत्वं तद्धितेष्वचामित्यत्र विधेयविषयत्वं तु धातोरेकाच इत्यत्रास्य न्यायस्य प्रतिपादितमित्यर्थः । आद्ये कौष्ट्रो जागत इत्यादावन्त्योपधावृद्ध्योर्निषेधमुक्त्वोक्तन्यायेन तयोरादिवृद्ध्या बाधमाशङ्क्य सौश्रुतइत्यादावन्त्योपधावृद्ध्योरप्राप्तिविषये आदिवृद्धेश्चारितार्थ्येनानवकाशत्वाभाव इत्यभिप्रायेण भाष्यकृतेह तदभाव इत्युक्तम् । सामान्यविशेषभावो बाधहेतुः स चेह नास्तीति कैयटस्तदाशयमाह । धातोरेकाच इत्यादिष्वितिपदे ऽतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा नित्यं कौटिल्यइत्यादेः संग्रहः । अत्र ह्येतेभ्यः क्रियासमभिहारे यङा भवितव्यमिति प्रश्ने उत्तरयोर्विग्रहेण विशेषासंप्रत्ययान्नित्यग्रहणानर्थक्यं, क्रियासमभिहारे च नैतेभ्यो यङा भवितव्यमिति भाष्यकृतोक्तम् । द्वितीयवार्तिके चकारेण विशेषासंप्रत्ययादित्यस्यानुकर्षणाय चकारः कृतः । क्रियासमभिहारे यत्र यङ् तत्र तदन्ताद्विशेषस्य भृशं जपतीत्याद्यर्थविशेषस्याप्रतीतिरिति स न भवति । यद्यनुवादेप्येतन्न्यायसंचारः स्यात्तदा न्यायेनैव धातोरेकाच इत्यस्य बाधसिद्धेर्विशेषासंप्रत्ययादित्यनुकर्षकचकारोपादानवैयर्थ्यापत्तिरिति भावः । तृतीयं बाधबीजं प्रपञ्चयति । क्वचित्त्विति । सर्वथेति । कृते ऽप्यचारितार्थ्ये सतीति भावः । चतुर्थं तु सूत्रारम्भसामर्थ्यरूपैतत्समानमूलकत्वेनास्यैव प्रपञ्चभूतत्वा-

यथा तत्रैव याडादयः । अप्राप्तौ तु न, यथा पचेयुरित्यादौ दीर्घबाधके निरवकाशइयादेशे दीर्घाभावः ॥ ५८ ॥

तदेतत्पठ्यते ॥

क्वचिदपवादविषये ऽप्युत्सर्गो ऽभिनिविशतइति ॥ ५९ ॥

अपवादशब्दो ऽत्र बाधकपरः ॥ तदुक्तं गुणोयङ्लुकोरित्यत्र भाष्ये । अभ्यासविकारेष्वपवादा, उत्सर्गान्न

दत्र पृथक् नोक्तमपि प्रागुक्तमवगन्तव्यम् ॥ ५८ ॥

क्वचिदपवादविषयेपीति । कृते ऽचरितार्थे ऽपवाद इत्यर्थः । अत्रेति । अस्मिन् प्रकरणइत्यर्थः । केचित्त्वत्रापवादशब्दस्य बाधकपरत्वेप्यन्यत्रापवादशब्दस्तक्रकौण्डिन्यन्यायरूपयेननाप्राप्तेतिन्यायपर एव । अत एवाग्रे 'नच येनेतिन्यायेनास्यापवादत्वं सुवचं तस्य चारितार्थविषयताया उक्तत्वा' दित्युक्तं मूले । किं च येनेतिन्यायं प्रदर्श्य तत्र प्रमाणमुपदर्शयितुं तक्रन्यायो भाष्यकृता प्रदर्शितः । येनेति न्यायस्य निरवकाशादिबाधकत्वे तु तत्प्रामाण्यबोधनाय तक्रन्यायप्रदर्शनमसंगतमेव स्यादिति वदन्ति । तन्न शोभनम् । अपवादशब्दस्य बाधके, कृतेचारितार्थ्यविशिष्टे ऽपवादविशेषे च लक्षणायां मानाभावात्फलाभावाच्च । भाष्ये तु तत्तच्छास्त्राणां निरवकाशत्वमात्रेण पूर्वं प्रवृत्तिस्वीकारेपि कृते चरितार्थानामपवादविशेषाणां स्वप्रवृत्त्युत्तरमप्युत्सर्गशास्त्रप्रवृत्तौ प्रमाणमुपदर्शयितुं तक्रन्यायप्रदर्शनस्यावश्यकत्वम् । मूले तस्य चरितार्थविषयताया इत्यस्य द्वितीयबाधबीजरूपस्य तस्य न्यायस्य कृतेचारितार्थ्यरूपत्वेनात्र विषयाभावादित्यर्थकत्वेन तद्विरोधाभावात् । अत एव भाष्ये सर्वत्रापवादशब्दस्तदप्राप्तियोग्ये ऽचरितार्थ-

बाधन्ते । अजीगणत् । अत्र गणेरीत्वमपवादत्वाद्धलादिःशेषं बाधते । न गणेरीत्वमपवादत्वाद्धलादिःशेषं बाधते । किं तर्हि । अनवकाशत्वादिति ग्रन्थेन । गण्रूपाभ्यासान्त्यणस्येत्वमित्यर्थे हलादिःशेषेण तन्निवृत्तौ तदनवकाशमीत्वे तु कृते न तस्य प्राप्तिरन्त्यहलोऽभावात् अभ्यासविकारेषु बाध्यबाधकभावाभावेन च साधितम् । तस्मिंश्च सति लोपे कृते सामर्थ्याच्छिष्टस्यान्त्यस्येत्वमिति न दोषः । न च येननाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वमप्यस्य सुवचं, तस्य चरितार्थविषयताया उक्तत्वात् ॥ इको झलित्यत्र भाष्ये ऽपि ध्वनितमेतत् । तत्र हि अज्झनेतिदीर्घेण गुणोत्तरं फलाभावेनानवकाशत्वाद् गुणे बाधिते दीर्घोत्तरं गुणः स्याद्दीर्घविधानं तु मिनोतेर्दीर्घे कृते सनि मीमेत्यत्र मीग्रहणेन ग्रहणे ऽर्थवत्तत्र पश्चात् प्राप्तगुणबाधनार्थमिको झलिति कित्त्वमित्युक्तम् । अन्यथापवादत्वेन बाधे तद्विषये उत्सर्गाप्रवृत्तेर्भाष्यस्य सूत्रस्य चासंगतिरिति स्पष्टमेव ॥ यत्तु काञ्चनीत्यादा-

---

पर एवेति दिक् ॥ दीर्घविधानं त्विति । अन्यथा चतुर्थबाधबीजेन बाधापत्त्या दीर्घोत्तरं गुणानापत्त्या भाष्यासंगत्यापत्तिरिति भावः । मीग्रहणेनेति । न च मीग्रहणेन ग्रहणाभावेपि मीनातिमिनोतीत्यात्वे गामादाग्रहणेष्वविशेषान्माग्रहणेन ग्रहणस्य दुर्वारत्वाद्भाष्यासंगतिरिति वाच्यम् । एज्निमित्तत्वं निमित्तीकृत्य प्रवर्तमानस्यात्वस्यैज्निमित्तत्वविघातकहलन्तात्त्चेतिकित्त्वसंपादकमिसादेशं प्रति निमित्तत्वासंभवात् ।

वपवादमयङ्विषये ऽप्यण् भवति क्वचिदपवादविषये ऽपीति न्यायादिति, तन्न । अण् कर्मणि चेति सूत्रस्थभाष्यविरोधात् । तत्र ह्यणः पुनर्वचनमपवादविषये ऽनिवृत्त्यर्थं गोदायो व्रजतीत्याद्युक्तम् । काञ्चनीत्यादौ काञ्चनेन निर्मितेत्यर्थे शैषिको ऽण् बोध्यः ॥ अत्रेदं बोध्यम् । येन नाप्राप्तेत्यत्र येनेत्यस्य यदि स्वेतरेणेत्यर्थस्तदा स्वविषये स्वेतरद्यद्यत् प्राप्नोति तद् बाध्यं विध्यन्तराप्राप्तविषयाभावात् । इयमेव बाध्यसामान्यचिन्तेति व्यवह्रियते । अनवकाशत्वेन बाधे ऽप्येषा वक्तुं शक्या यद्युदाहरणमस्ति, विनिगमनाविरहात्।। यदि तु येनेत्यस्य लक्षणेनेत्यर्थः कार्येणेत्यर्थो वा तदा बाध्यविशेषचिन्ता । अनवकाशत्वेन बाधे ऽप्येतद्बाधेन सार्थक्यमुत तद्बाधेनेत्येवं विशेषचिन्ता संभवति यद्युदाहरणमस्ति ॥ ५९ ॥

तत्र कार्येणेत्यर्थे पररूपत्वावच्छिन्ने कार्यआरभ्यमा-

शैषिको ऽणिति । शेषे इति लक्षणसूत्रेण निर्मितेर्थे ऽण् प्रत्यय इत्यर्थः । अस्याणस्तु वृद्धाच्छो न बाधकः । तत्र भव इत्याद्यधिकारसुत्रेषु वृद्धाच्छ इत्यस्यानुवृत्त्या तत्तदधिकारभवप्रत्ययानामेव वृद्धाच्छ इत्यनेन बाधात् । स्वेतरेणेति । अत्र स्वेत्यधिकम् । इतरेणेत्येतावतैवेष्टसिद्धेः । विध्यन्तरेति । तदप्राप्तियोग्ये ऽचारितार्थ्यादित्यर्थः । यद्युदाहरणमस्तीति । एतस्योदाहरणं त्वकः सवर्णे इत्यनेनेको यणच्याद्गुण इत्येतयोर्बाधः । यद्युदाहरणमस्तीति । एतस्योदाहरणं कुप्वोरित्यनेन विसर्जनीयस्य स इत्यस्यैव बाधः । शर्परइत्यस्य बाधेन न चारितार्थ्यमिति भावः । वस्तुतस्तु तक्रन्यायेन बाधे यदयुदाहरणमस्तीति वक्तुं युक्तम् ॥ ५९ ॥

णाया वृद्धेस्तद्बाधकत्वे निर्णीते किंशास्त्रीबहितस्येत्येवं तद्विशेषचिन्तायामाह ॥

पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरान् ॥६०॥

अवश्यं स्वपरस्मिन्बाधनीये प्रथमोपस्थितानन्तरबाधेन चारितार्थ्ये पश्चादुपस्थितस्य ततः परस्य बाधे मानाभाव आकांक्षाया निवृत्तेर्विप्रतिषेधशास्त्रबाधे मानाभावाच्चेत्येतस्य बीजम् ॥ ६० ॥

नासिकोदरौष्ठजंघादन्तेत्यस्यौष्ठाद्यंशे ङीष्निषेधत्वावच्छिन्नबाधकत्वे निर्णीते किंविहितस्येत्याकाङ्क्षायामाह ॥

मध्ये ऽपवादाः पूर्वान्विधीन् बाधंते नोत्तरान् ॥ ६१ ॥

तेनौष्ठादिषु पञ्चस्वसंयोगोपधादिति प्रतिषेध एव

बाध्यसामान्यचिन्तायामनुगतं बाध्यत्वे बीजमुपपाद्य बाध्यविशेषचिन्तायामनुगतं बीजमुपवर्णयितुं तावदाह । पुरस्तादिति । अनन्तरान् बाध्यव्यवधानशून्यान् । स्वपरस्मिन्निति । अत्र स्वेत्यधिकम् ॥ ६० ॥

असंयोगोपधादिति प्रतिषेध इति । प्रसज्यप्रतिषेध एवायं न तु पर्युदास इति भाष्यस्वरसः । एवमृष्यन्धकेत्यण् इञ एवापवादो न तु ढकः । अत एवात्रेय इत्यत्र परत्वाड् ढक्सिद्धिरिति दिक् ॥ ६१ ॥

बाध्यते न तु सहनञ्विद्यमानलक्षणइति नासिकोदरेत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥ पूर्वोपस्थितबाधेन नैराकांक्षचमस्या बीजम् ॥ ६१ ॥

ननु वा छन्दसीत्यनेन सेर्ह्यपिच्चेत्यनन्तरस्यापित्त्वस्येव हेरपि विकल्पः स्यात्। तथा नेटीति निषेधो नन्तरहलन्तलक्षणाया इव सिचिवृद्धिमृजिवृद्ध्योरपि स्यात्, अत उक्तन्यायमूलकमेवाह ॥

अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति ॥ ६२ ॥

अत एव संख्याव्ययादेरिति ङीब्ग्रहणं चरितार्थम् । तद्ध्यनन्तरस्य ङीषो विध्यभावाय । न क्तिचीति सूत्रे

हेरपि विकल्प इति । न च सेर्हिङित्त्येव सिद्धे ऽपिद्ग्रहणात्तावत एवोत्तरत्रानुवृत्त्या ऽपित्वस्यैव विकल्पो, न हेरिति वाच्यम् । सिपोनुदात्तत्वेनान्तरतम्याद्ध्यादेशस्यानुदात्तत्वापत्तेस्तद्वारणायापित्त्वविधानस्यावश्यकत्वेन तावन्मात्रस्योत्तरत्रानुवृत्तौ प्रमाणाभावात् । उक्तन्यायमूलकमिति । उक्तन्यायमूलं प्रथमोपस्थितत्वरूपं मूलं यस्येत्यर्थः । ङीषो विध्यभावायेति । न चानन्तरस्य ङीषो ऽनुवृत्तावुक्तसूत्रवैयर्थ्येन सामर्थ्याद्व्यवहितस्यापि ङीपोनुवृत्तिसिद्धौ तस्य स्वांशे चारितार्थ्याभाव इति वाच्यम् । ङीषोनुवृत्तावपि परिच्छेदकादेश्चेत्संख्यादेरेव, असत्ववाचकादेश्चेदव्ययादेरेवेति नियमार्थतया ऽऽढकोध्नी अग्रेवणोध्नीत्यादौ ङीषभावायोक्तसूत्रस्य सार्थक्येन वैयर्थ्यमूलकोक्तकल्पनाया असंभवदुक्तिकतया स्वांशे चारितार्थ्यस्य सूपपादत्वात् । परिभाषाघटकस्यानन्तरस्य विधिर्भवतीत्यंशस्य संख्याव्ययादेरिति ज्ञापकमुपन्यस्था-

दीर्घग्रहणञ्च चरितार्थम् । तद्व्यनन्तरस्यानुदात्तोपदेशे-
त्यस्यैव निषेधाभावाय ॥ मध्येपवादन्यायाद्यपेक्षयाऽनन्तर-
स्येतिन्यायः प्रबल इत्यष्टाभ्य इति सूत्रे कैयटः ॥ प्रत्यास-
त्तिमूलकोयम् । लक्ष्यानुरोधाच्च व्यवस्थेत्यपि पक्षान्तरम् ।
तत्र तत्र क्वचित्स्वरितत्वप्रतिज्ञासामर्थ्येन वा बाध्यते ऽयं
न्यायः । यथा टिड्ढेति सूत्रेण डापा व्यवहितस्यापि
ङीपो विधिः । न षडित्यादिना द्वयोरपि टाब्ङीपोः
प्रतिषेधः । इयञ्च शि सर्वनामस्थानमित्यादौ भाष्ये स्प-
ष्टेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ६२ ॥

नन्तरस्य प्रतिषेधो भवतीति द्वितीयांशस्य ज्ञापकमाह । नक्तिचीति ।
अष्टाभ्य इति । तत्र हि, औशद्यावस्तु लुक् तत्र षड्भ्योप्येवं प्रसज्यते ।
अपवादो यस्य विषये यो वा तस्मादनन्तरः, इत्यष्टपुत्र इत्यादौ उत्तर-
पदपरत्वावस्थायां सामासिकलुग्बाधकतया प्रसक्तस्यौशादेशस्य वारणा-
य प्रवृत्तस्य भाष्यकारोपवर्णितस्य श्लोकवार्तिकस्य व्याख्यावसरे 'यो
वा तस्मा ' दिति प्रतीकमुपादाय कैयटेनोक्तम् । 'ननु मध्येपवादन्यायेन
द्वितीयाध्यायविहितसामासिकलुक एव बाधः प्राप्नोति । नैष दोषः ।
यत्र हि द्वावपि व्यवहितौ पूर्वोत्तरौ तत्र पूर्वानुभवाहितसंस्कारोपजनि-
तस्मृत्युपारूढस्य पूर्वस्य बाधो युक्तः । इह त्वनेकाध्यायव्यवहितो
द्वितीयाध्यायविहितः सामासिको लुक् महता प्रयत्नेन स्मरणीयः । अ-
नन्तरस्त्वनुभवविषय इति स एव बाध्यत'इत्युक्तम् । एवं च मध्येपवा-
दन्यायादस्य प्राबल्यं स्पष्टमेव तेनाभिहितमिति भावः । तदाह । कैयट
इति । पक्षान्तरमिति । अत्र कैयट एवाहेति शेषः । ङीपो विधिरिति ।
डाप एव विधाने त्वदन्तत्वाद् टापैव सिद्धे सूत्रमेव व्यर्थं स्यादिति बोध्य-
म् । भाष्ये स्पष्टमिति । तत्र ह्यनपुंसकस्येति प्रसज्यप्रतिषेध इति शिसर्व-
नामस्थानमित्यस्यापि प्रतिषेधः स्यादित्याशङ्क्यानेन न्यायेन समाहि-
तमिति द्रष्टव्यम् ॥ ६२ ॥

ननु दधतीत्यादावन्तरङ्गत्वादन्तादेशे ऽल्विधौ स्थानिवत्त्वाभावाददादेशो न स्यादिति तद्वैयर्थ्यापत्तिरत आह ॥

पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः ॥ ६३ ॥

लक्षणैकचक्षुष्को ह्यपवादविषयं पर्यालोच्य तद्विषयत्वाभावनिश्चय उत्सर्गेण तत्तल्लक्ष्यं संस्करोति । अन्यथा विकल्पापत्तिरित्यर्थः । अभिनिविशन्त इत्यस्य बुद्ध्यारूढा भवन्तीत्यर्थः । अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थ इति न्यायस्य तु नात्र प्राप्तिरन्तादेशाप्राप्तिविषये चारितार्थ्याभावात् ॥ ६३ ॥

तद्वैयर्थ्यापत्तिरिति । ननु जक्षतीत्यत्र धातुसंज्ञासमकालमेवाभ्यस्तसंज्ञाप्रवृत्त्या एककालएव द्वयोः प्राप्तावन्तादेशबाधेनाददादेशस्य चारितार्थ्यमिति चेन्न । ज्ञोन्त इत्यत्रोपदेशिवद्वचनेनात्रापि पूर्वमेवान्तादेशप्रवृत्त्या तद्वैयर्थ्यस्य सूपपादत्वात् । अदभ्यस्तादित्यत्र त्वभ्यस्तात्परत्वस्योपदेशे ऽसंभवेनोपदेशिवद्भावस्य न प्रवृत्तिः । किं चायन्नादिषूपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थमिति वार्तिके स्वरसिद्धिरूपप्रयोजनोपन्यासेनाभ्यस्तविषये ऽभ्यस्तानामादिरिति स्वरस्यैव प्रवृत्त्या ऽऽद्युदात्तस्वरनिवृत्तिरूपप्रयोजनाभावेन तद्वार्तिकाप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । लक्षणैकचक्षुष्क इति । लक्षणेनैव यस्य लक्ष्यसाधुत्वपरिज्ञानं स इत्यर्थः । विकल्पापत्तिरिति । पर्यायापत्तिरित्यर्थः । विकल्पस्तु न संभवति पूर्वमुत्सर्गशास्त्रप्रवृत्तावपवादशास्त्रप्रवृत्तेर्दुर्घटत्वात् ॥ ६३ ॥

लक्ष्यैकचक्षुष्कस्तु तच्छास्त्रपर्यालोचनं विनाप्यपवादविषयं परित्यज्योत्सर्गेण लक्ष्यं संस्करोति तस्यापि शास्त्रप्रक्रियास्मरणपूर्वकप्रयोग एव धर्मोत्पत्तेः, तदाह ॥

प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गो ऽभिनिविशते ॥६४॥

तत इत्यस्यापवादशास्त्रपर्यालोचनात् प्रागपीत्यर्थः । प्रकल्प्येत्यस्य परित्यज्येत्यर्थः ॥ ६४ ॥

अत एव प्रातिपदिकार्थसूत्रे भाष्ये इदं द्वयमप्युक्त्वा न कदाचित्तावदुत्सर्गो भवत्यपवादं तावत्प्रतीक्षत इत्यर्थकमुक्तम् ॥ एतन्मूलकमेव नवी-

---

उत्तरपरिभाषां लक्ष्यैकचक्षुष्कपरतया योजयितुमवतारयति । लक्ष्यैकचक्षुष्क इति । लक्षणज्ञानमन्तरापि यस्य लक्ष्यसाधुत्वपरिज्ञानं स इत्यर्थः । धर्मोत्पत्तेरिति । एकः शब्दः सम्यक् ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग् भवतीतिश्रुतिप्रामाण्यादित्यर्थः । अत एवेति । अधिकारिभेदेन द्वयोः परिभाषयोर्व्यवस्थापनादेवेत्यर्थः । प्रातिपदिकार्थसूत्रे भाष्ये इति । देवदत्तः पचतीत्यत्रापवादभूतयोः शतृशानचोः प्रवृत्तिविषयतया तिङोनुत्पत्तौ तिङाभिधानाभावेनाभिहिते प्रथमेत्यस्य विषयाभावात् प्रथमाया अनुत्पत्तिप्रसङ्ग इति शङ्कां समर्थयितुं 'नचापवादविषये उत्सर्गो ऽभिनिविशते पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः । प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोभिनिविशते । न तावदत्र कदा चित्तिङादेशो भवत्यपवादौ शतृशानचौ तावत् प्रतीक्षत' इत्युक्तम् ॥ ६४ ॥

नाः पठन्ति ॥

उपसंजनिष्यमाणनिमित्तोऽप्यपवाद उपसंजातनिमित्तमप्युत्सर्गं बाधत इति ॥ ६५ ॥

नवीना इति । दीक्षितादय इत्यर्थः । उपसंजनिष्यमाणेति । उत्सर्गशास्त्रप्रवृत्यभावसंभावनाप्रयोज्या यत्रापवादप्रवृत्तिसंभावना तत्र पूर्वमुत्सर्गो न प्रवर्तेत इत्यर्थः । अनेन च न्यायेन भविष्यदपवादविषयातिरिक्तत्वेनोत्सर्गशास्त्रे संकोचस्तेन दधतीत्यत्र भविष्यदपवादविषयसत्वेन झोन्त इत्यस्याप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । केचित्त्वत्रापवादपदं निषेधपर्युदासयोरुपलक्षणं तेन ररन्धतुरित्यत्र नुमः पूर्वं कित्वं न । अन्यथा नलोपः स्यात् । मम तु यद्यत्र लिट् किदिति कित्वं न प्रवर्तेत तर्हि नुमि कृते ऽसंयोगादिति प्रवर्त्तेतेति संभावनायाः सत्वेन कित्वाप्रवृत्या नलोपो न । यदि त्वत्र प्रतिपदोक्तत्वात्कित्वात्पूर्वमेव नुमित्युच्यते तदा लिपधातोरनुपसर्गाल्लिम्पविन्देति शप्रत्ययं कृत्वोपसर्गयोगे प्रलिम्प इत्यस्यापत्ति, मम तु यदि शप्रत्ययो न स्यात्तदोपसर्गयोगे ऽनुपसर्गादिति निषेधविषयः स्यादितिसंभावनया शप्रत्ययानुत्पत्या प्रलिप इत्येवेति प्राहुः।तन्न।निषेध्यपर्युदस्यमानयोः प्रवृत्यभावस्य निषेधपर्युदासप्रवृत्त्यभिन्नत्वेन निषेधपर्युदासप्रवृत्तेस्तत्प्रवृत्यभावसंभावनाप्रयोज्यत्वासंभवात्।यथा ररन्धतुरित्यत्र लिट् किदिति कित्वं न स्यात्तदा ऽसंयोगादिति कित्वं न स्यादित्युभाभ्यामपि कित्वं न स्यादित्यस्यैव विधानेन स्वस्य स्वप्रयोज्यत्वासंभवः । यथा वाहन् इत्यत्रार्थवदिति प्रातिपदिकत्वं न स्यात्तदा ऽधातुरिति प्रातिपदिकत्वं न स्यादित्युभयोरैक्येनैतदसंभवो बोध्यः । न चैवम् ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्वामितिवार्तिकासंगतिः । ववृधइत्यादौ प्रतिपदोक्तत्वेन गुणात्पूर्वं कित्वेन तदभावसिद्धेः । मम तु यदि कित्वं न स्यात्तदा गुणे कृते ऽसंयोगादितिनिषेधः स्यादिति संभवनयानेन पूर्वं कि-

यत्त्वभ्यस्तसंज्ञासूत्रे कैयटेन प्रकल्प्य चेति प्रतीकमुपादाय यथा न संप्रसारण इति परस्य यणः पूर्वं संप्रसारणं पूर्वस्य तु तन्निमित्तकः प्रतिषेध इत्युक्तं, तत्तु तत उत्सर्ग इत्याद्यक्षरार्थाननुगुणम् ॥ यत्त्वपवादवाक्यार्थं विना नोत्सर्गवाक्यार्थ इति तदर्थं इति तन्न । अभिनिविशते ऽपवादविषयमित्यादिपदस्वारस्यभङ्गापत्तेः । पदजन्यपदार्थोपस्थितौ वाक्यार्थबोधाभावे कारणाभावाच्च । यत्र त्वपवादो निषिद्धस्तत्रापवादविषये ऽप्युसर्गः प्रवर्त्तेत

त्वाप्राप्त्या गुणापत्तेर्वार्तिकमावश्यकमिति वाच्यम् । ववृधइत्यादौ यदि कित्वं न स्यात्तर्हि गुणे कृते स्वनिमित्तस्यासंयोगात्परत्वस्य विनाशः स्यादिति संभावनया ऽकृतव्यूहपरिभाषया कित्वाप्रवृत्त्या गुणबाधनार्थं वार्तिकस्यावश्यकत्वात् । ययोरुत्सर्गापवादयोः समकालं प्राप्तिर्न संभवति तत्रैवैतन्न्यायस्य प्रवृत्तेस्स्वीकारेण कित्वविषये तत्प्राप्तेरसंभवाच्च । अत एव गवियुधिभ्यामित्यत्र गवीतिवचनादेवालुगिति भाष्यं संगच्छते । अन्यथा गविष्ठिर इत्यत्र यदि लुङ् न स्यात्तदावादेशे हलन्तात्परत्वेनालुग् स्यादिति संभावनायाः सत्वेनानेनैव सिद्धेस्तदसंगतिः स्यात् । मम तु मते दृषदिमाषक इत्यत्र द्वयोः समकालप्राप्तिकत्वेनैतन्न्यायाविषयत्वाद् भाष्योक्तं सामर्थ्योपवर्णनं संगच्छते । न च कण्ठेकाल इत्यत्राप्युक्तरीत्या हलन्तत्वेन सिद्धावदन्तग्रहणसामर्थ्याद्धलन्ताद्विहितसप्तम्यामेव तत्प्रवृत्त्या गवीत्यत्र तदभावेन भाष्यसंगतेरुक्तार्थे मानाभाव इति वाच्यम् । कण्ठेकाल इत्यत्र पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यादलुकः पूर्वमेकादेशाप्रवृत्त्या हलन्तात्परत्वाभावेनालुगर्थं तदावश्यकत्वेन विहितविशेषणे प्रमाणाभावादिति दिक् । इत्युक्तमिति । प्रकल्प्येत्यस्य सिद्धं कृत्वेत्यर्थस्य लोके प्रसिद्धत्वेनौचित्यमिति भावः । अननुगुणमिति । तत इत्य-

एव। यथा वृक्षावित्यत्र नादिचीति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधादप्रवर्तमानस्य वृद्धिबाधकत्वाभावाद् वृद्धिः प्रवर्त्तते। अत एव तौ सदित्यादि संगच्छेते। अत एव निर्देशाद् भ्रष्टावसरन्यायस्यात्र शास्त्रे ऽनाश्रयणम्। ध्वनितं चेदमिको गुणेति सूत्रे भाष्यइति भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितम्॥ अत्र देवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्योन्मज्जनं नेति न्यायस्य विषय एव नास्ति। हते देवदत्त उन्मज्जनं न देवदत्तहननोद्यतस्य हनने तु भवत्येवोन्मज्जनम्। प्रकृतेऽपि न पूर्वसवर्णदीर्घेण वृद्धेर्हननं किन्तु हननोद्यमसजातीयं प्रसक्तिमात्रं प्रसक्तस्यैव निषेधात्॥ प्रतिपदोक्तत्वमपि निरवकाशत्वे सत्येव बाधप्रयोजकम्। स्पष्टं चेदं शेषाद्विभाषेति सूत्रे भाष्ये। तत्र हि शेषग्रहणमनर्थकं ये प्रतिपदं विधीयन्ते ते बाधका भविष्यन्तीत्याशङ्क्यानवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति समासान्ताश्च कबभावे सावकाशा इत्युक्तम्। क्वचिदनवकाशत्वाभावे

स्यानन्तरार्थकत्वेन तस्य ल्यपैवोक्तत्वेनानुगुण्याभावः स्पष्ट एवेति भावः। अनाश्रयणमिति। वस्तुतस्तु अत्रावसरस्योद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तेःसत्वेन न्यायस्य विषय एव नेति वक्तुं युक्तम्। प्रतिपदोक्तत्वस्यापवादत्वात्पृथग्बाधबीजत्वमङ्गीकुर्वतां कैयटादीनां मतं खण्डयितुमाह। प्रतिपदोक्तत्वमपीति। बाधप्रयोजकमिति। एवं च येननाप्राप्तिन्यायमूलकत्वमेवैतस्येति बोध्यम्। इदं च छदिरुपधिबलेर्ढञिति सूत्रे मनोरमायां भाष्ये च स्पष्टम्। इत्युक्तमिति। न च निरवकाशत्वमूलक-

ऽपि परनित्यादिसमवधाने शीघ्रोपास्थितिकत्वेन पूर्वप्रवृत्तिप्रयोजकं बलवत्त्वं प्रदिपदविधित्वेनापि, परनित्यान्तरङ्गप्रतिपदविधियो विरोधिसन्निपाते तेषां मिथः प्रसङ्गे परबलीयस्त्वमिति प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति सूत्रे कैयटेन पाठात्। अत एव रमे इत्यादौ प्रतिपदोक्तत्वात्पूर्वमेत्वआकारप्रश्लेषाद्धलङ्याादिलोपो न प्राप्नोतीत्याशङ्क्यैङ्ह्रस्वादिति लोपेन समाहितम् ॥ ६५ ॥

नन्वयजे इन्द्रमित्यादावन्तरङ्गस्यापि गुणस्यापवादेन सवर्णदीर्घेण बाधः स्यादत आह ॥

अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्ह्यन्तरङ्गेण बाध्यते ॥ ६६ ॥

निरवकाशत्वरूपस्य बाधकत्वबीजस्याभावात्। एवं

प्रतिपदोक्तत्वेन बाधकत्वासंभवेपि पूर्वोपास्थितनिमित्तकत्वमूलकप्रतिपदोक्तत्वेन बाधः स्यादेवेति शेषग्रहणमनर्थकमिति वाच्यम्। द्विमूर्ध इत्यादौ षजन्तात्कबभावार्थं तस्यावश्यकत्वात्। अत एवेति। पराद्यपेक्षया बलवत्त्वादेवेत्यर्थः ॥ ६५ ॥

बाधबीजस्याभावादिति। आद्गुण इत्यत्रावर्णेन सवर्णाजव्यवहितपूर्वत्ववदगतिरिक्तत्वेन संकोचे ऽच्पदार्थे वागव्यवहितपरत्ववत् सवर्णाजतिरिक्तत्वेन संकोचेपि तत्प्राप्तेः सत्वेनाप्रवृत्तौ बीजस्याभावा-

च प्रकृते ऽन्तरंगेण गुणेन सवर्णदीर्घः समानाश्रये चरितार्थौ यण्गुणयोरपवादो ऽपि बाध्यते । पूर्वोपस्थितनि-

---

दित्यर्थः । यद्वान्तरङ्गपरिभाषाबाधमकृत्वोत्सर्गशास्त्रमात्रबाधेनापवादस्य चारितार्थ्येन्तरङ्गपरिभाषाबाधे मानाभाव इत्येतल्लाघवमूलिकेयं परिभाषेत्येतदाह । समनाश्रये चरितार्थ इति । यण्गुणयोरपवाद इति । न चातीदित्यादावेकादेशे सिज्लोपस्य सिद्धत्वेपि याणि कर्तव्ये ऽसिद्धत्वेन यणोप्राप्त्या दीर्घस्य चारितार्थ्यमिति वाच्यम् । एकादेशविषये ऽन्यदृष्ट्यापि सिज्लोपस्य सिद्धत्वबोधनेन यण्दृष्ट्या तस्य सिद्धतया यणो नाप्राप्तत्वेन दीर्घस्य चारितार्थ्याभावात् । केचित्तु यण्दृष्ट्या सिज्लोपस्यासिद्धत्वेपि यणशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकस्याजव्यवहितपूर्वेकृत्वस्य तत्र सत्वेन दीर्घस्य यणुद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तविषयाभावेनापवादत्वं सुवचम् । न च हर एहीत्यादौ वृद्ध्यादिवारणाय तत्तच्छास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदके तेन रूपेण ज्ञातत्वस्यापि प्रवेशेनातीदित्यत्र तादृशेकृत्वेन ज्ञानाभावेन यणुद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वाभावो ऽवश्यमेवाश्रयणीयः । अन्यथा हरएहीत्यत्रापि वृद्धिशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तेः सत्वेनोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकत्वस्य विधेये तत्संसर्गे वा भानस्य वाक्यमर्यादया क्लृप्तत्वेनात्र वृद्ध्यप्रवृत्तौ तद्भङ्गापत्तिरिति वाच्यम् । तत्तच्छास्त्राणां प्रवृत्तौ तादृशोद्देश्यतावच्छेदकधर्मप्रकारकज्ञानस्योपयोगेपि प्राप्तौ तस्योपयुक्तत्वकल्पने मानाभावात् । अपवादत्वलक्षणे तु प्राप्तेः प्रवेशेनातीदित्यत्र यण्प्राप्तेर्दुर्वारत्वात् । ज्ञानस्य तत्तच्छास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकत्वकल्पने मानाभावाच्च । हर एहीत्यादौ वृद्ध्यभावस्तु वाक्यमर्यादया क्लृप्तव्याप्यव्यापकभावे तत्तदुद्देश्यतावच्छेदकधर्माणां स्वप्रकारकज्ञानविषयत्वरूपव्याप्यतावच्छेदकसंबन्धस्वीकारेण तत्संबन्धेनोद्देश्यतावच्छेदकवत्येव तत्तच्छास्त्रप्रवृत्तेः स्वीकारादिति दिक् । अन्ये तु दीर्घस्यापवादत्वाभावेपि यण्गुणयोः परत्वात्तेन बाधसिद्धिरित्याहुः ॥ नन्वेतत्परिभाषास्वीकारे वशब्दादाचारक्विबन्तात्कर्तरि क्विपि ऊरित्यत्र समानाश्रये चरितार्थस्योठोक्षद्युरित्यत्रान्तरङ्गत्वाद्वालिलोपापत्तिरिति चेत्तत्राह ।

मित्तत्वरूपान्तरङ्गत्वविषय इदम्॥ यत्वागमादेशयोर्न बाध्यबाधकभावो भिन्नफलत्वादत एव ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां कम्बलः कौण्डिन्यायेत्यादौ कम्बलदानेन न दधिदानबाध इति च्छ्वोरिति सूत्रे कैयट,स्तन्न । अपवादो नुग्दीर्घत्वस्येति दीर्घो ऽकित इति सूत्रभाष्यविरोधात् ॥ ६६ ॥

नन्वजीगणदित्यादौ गणेरीत्वं निरवकाशत्वाद्धलादिःशेषं बाधेत तत्राह ॥

अभ्यासविकारेषु बाध्यबाधकभावो नास्ति ॥ ६७ ॥

पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वेति । इण्ङ्शीनामाद्गुणः सवर्णदीर्घत्वादित्यादिवार्तिकानुसारेण तथाकल्पनादिति भावः ॥ ६६ ॥

निरवकाशत्वादिति । गणरूपाभ्यासस्येत्वं स्यादित्यर्थसत्वेन हलादिः शेषोत्तरमित्वाप्राप्तेस्तत्व,मेवं चेत्वे गुणे ऽजेगणदिति स्यादिति भावः। न च गुणोत्तरमभ्यासन्हस्वे दीर्घोलघोरितिदीर्घेणेष्टसिद्धिरिति वाच्यम् । अग्लोपित्वेन दीर्घाप्राप्त्योक्तरूपासंभवात् । वस्तुतस्तु दीर्घविधानसामर्थ्येन विकारमात्रस्य बाधेन अज ई गणदित्यस्यापत्तिरत्र बोध्येति दिक् । अभ्यासविकारेष्विति । द्वयोरभ्यासत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकत्वे इयं प्रवर्तते । तेन चच्छावित्यत्रान्तरङ्गत्वात्तुकि न्हस्वत्वं प्राप्नोतीत्याशङ्क्य वैयधिकरण्यान्वयेन समाधानपरं भाष्यं संगच्छते । एवमूखतुरित्यत्र पूर्वं यण् न । अन्यथास्याः परान्तरङ्गादिबाधकानामबाधकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन तुकोप्राप्त्या भाष्यासंगतिः । द्वितीये दीर्घस्य यणबाधकत्वापत्त्या यणापत्तिर्दुर्वारा स्यादिति बोध्यम् । अनजन्तत्वाद्दीर्घा-

प्राप्नोति । तथा च परिभाषाज्ञापनोत्तरमपि स्वांशे चारितार्थ्याभावेन यावतेतिन्यायेनात्र वैयधिकरण्यान्वयोपि ज्ञाप्य इति भावः । ननु नुकोनुस्वारोपलक्षणत्वेन तस्य चाचूत्वादीर्घोकित इत्यस्याजन्ताभ्यासस्येत्यर्थेपि दीर्घप्राप्त्या न वैयर्थ्यम् । अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिन इति शिक्षोक्तेरत्रानुस्वारस्य कण्ठस्थानत्वेनाकारो दीर्घः स्यात् । न चानुस्वारस्य दीर्घे तस्य पदान्तवद्भावविधानं व्यर्थं तद्धि परसवर्णार्थमेवेति वाच्यम् । छमुधातोर्यङि चंछम्यतइत्यत्र दीर्घे चाच्छाम्यतइत्यत्र दीर्घादिति प्राप्तनुकं बाधित्वा पदान्ताद्वेत्यस्य प्रवृत्तिः स्यादित्येतदर्थं तस्य चारितार्थ्यादिति चेन्न । दीर्घोकित इत्यत्र दीर्घपदसाहचर्येणाचश्चेत्युपस्थितस्याचोचूत्वहल्त्वोभयानाक्रान्तस्य ग्रहणेन नुकि कृते दीर्घाप्राप्त्या तद्वैयर्थ्यस्य सूपपादत्वात् । यद्वा झलां जशोन्तइत्यत्राकृतजश्त्वस्यानुस्वारस्य दर्शनेनायोगवाहानामकारोपरि शरि च पाठस्यानित्यत्वावगमाच्च । न च वैयधिकरण्यान्वयज्ञापनेनाकिद्ग्रहणस्य चारितार्थ्यात्कथं परिभाषाज्ञापकत्वमिति वाच्यम् । तक्रन्यायेन नुका दीर्घबाधेनैव नुगुत्तरं दीर्घाप्राप्त्याकिद्ग्रहणवैयर्थ्येन तस्य परिभाषाज्ञापकत्वात् । न च नुगतइत्यत्र तपरकरणेन दीर्घोत्तरं नुगप्राप्त्या तक्रन्यायविषयाभावेन निरवकाशत्वादेव बाधस्य वक्तव्यतया नुगुत्तरं दीर्घवारणाय तदावश्यकत्वमिति वाच्यम् । अभ्यासऱ्हस्वत्वेन सर्वत्राभ्यासे ऱ्हस्वस्यैव सत्वेन तपरकरणव्यावर्त्यालाभेन सामर्थ्यात्तस्यौपदेशिकदीर्घादिव्यावर्तकतया बाभाम्यतइत्यत्र नुग्वारकत्वेपि दीर्घोकितइत्येतद्विहितदीर्घव्यावर्तकत्वाभावेन कृतेपि दीर्घे नुकश्चारितार्थ्येन तक्रन्यायप्रवृत्तेः सूपपादत्वात् । यदि तूक्तपरिभाषाज्ञापनात्पूर्वं नुक्शास्त्रस्य ऱ्हस्व इत्येतच्छास्त्रबाधकत्वेनाभ्यासे ऱ्हस्वाप्राप्त्या बाभाम्यतइत्यत्र नुग्वारणाय तपरकरणावश्यकत्वेनौपदेशिकदीर्घमात्रव्यावर्तकत्वकल्पनाया असंभवात् तस्य सर्वदीर्घव्यावर्तकतया तक्रन्यायविषयाभावेन नुगुत्तरं दीर्घवारणायाकिद्ग्रहणचारितार्थ्यमित्युच्यते तर्हि पदलाघवानुरोधेन दीर्घो ऽनुक इत्येव सिद्धे ऽकिद्ग्रहणमेतज्ज्ञापकमिति संतुष्यतु भवान् । नीगादीनां तु तक्रन्यायेनैव दीर्घबाधकत्वस्य निर्विवादतया तत्राकिद्ग्रहणव्यावर्त्यालाभात् । न च चाच्छायतइत्यत्रान्तरङ्गत्वान्नुकि दीर्घव्यावृत्तये ऽकि-

दीर्घो ऽकित इत्यकिद्ग्रहणमस्या ज्ञापकम् । अन्यथा यंयम्यत इत्यत्र नुकि कृते ऽनजन्तत्वाद्दीर्घाप्राप्तौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ॥ इयं परान्तरंगादिबाधकानामप्यबाधकत्वबोधिका । तेनाचीकरत् मीमांसत इत्यादि सिद्धम् । आद्ये सन्वद्भावस्य परत्वाद्दीर्घेण बाधः प्राप्नोति । अन्त्ये मान्बधेति दीर्घेणान्तरंगत्वादित्वस्य बाधः प्राप्तः ॥ यत्तु यत्रैकैकप्रवृत्त्युत्तरमपि सर्वेषां प्रवृत्तिस्तत्रैवेदमित्यत एकेति सूत्रे कैयटस्तन्न । नुकि कृते दीर्घाप्राप्त्या धर्मिग्राहकमानविरोधान्मान्बधादीनां दीर्घे कृते इत्वाप्राप्त्या गुणो

द्ग्रहणं चरितार्थमिति वाच्यम् । दीर्घोऽकित इत्यत्रानुवर्तमानाभ्यासपदस्यावृत्त्याभ्यासत्वावच्छिन्नोद्देश्यताककिद्घटितभिन्नस्येत्यर्थेनात्र नुकस्तथात्वाभावेनास्याकिद्ग्रहणव्यावर्त्यत्वासंभवेन तद्वैयर्थ्यस्य सूपपादत्वात् । अत एव जहातेर्यङि तस्य व्यपदेशिवद्भावेन किद्घटितत्वेपि दीर्घसिद्धिः । ज्ञापिते त्वस्मिन्वचने नुगादेरबाधकत्वेन दीर्घस्य व्यावृत्तये तस्य स्वांशे चारितार्थ्यम् । न चानया पूर्वं नुको ऽप्रवृत्तावकिद्ग्रहणेप्यभ्यासस्य किद्घटितभिन्नत्वेन पूर्वं दीर्घो दुर्वार इति वाच्यम् । अकित इत्यस्य किदुद्देश्यघटितभिन्नस्येत्यर्थेन नुगादेः पूर्वमनन्तरं वा तद्घटितत्वेनोक्तातिप्रसंगासंभवात् । दीर्घाप्राप्त्येति । ननु यत्रैकैकप्रवृत्त्युत्तरमपरेषां प्रवृत्तियोग्यता तत्रैवैतत्परिभाषाप्रवृत्तिरिति कैयटाशयात् यंयम्यते इत्यादौ नुगादिप्रवृत्त्युत्तरमपि अभ्यासविकारे वैयधिकरण्येनान्वयात् दीर्घोऽकितइतिशास्त्रस्याकितइतिनिषेधेनाप्रवृत्तावपि तत्प्रवृत्तियोग्यताया अव्याघातात्कथं धर्मिग्राहकमानविरोध इत्यत आह । मान्बधेति । दीर्घे कृते इत्वाप्राप्त्येति । नन्वत्रापि अभ्यासपदे ऽशेआद्यचं कृत्वा ऽभ्यासस्थानिकादेशस्येत्यर्थकरणेन पूर्वमित्वे दीर्घे च मीमांसत-

यङ्लुकोरिति सूत्रस्थभाष्योक्ततदुदाहरणासंगतेश्चेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ६७ ॥

ननु तच्छीलादितृन्विषये ण्वुलपि स्यात्। न च तृन्नपवादो, ऽसरूपापवादस्य विकल्पेन बाधकत्वात्। अत आह ॥

इत्यादीनां सिद्धिरिति नेदं दूषणमित्यरुचेराह । चेति । चेन बोभूयते इत्यस्य संग्रहः । तथा च गुणोयङ्लुकोरिति सूत्रस्थबोभूयते इत्युदाहरणासिद्धिरिति भावः । अत्र केचित् । अभ्यासविकारे बाध्यबाधकभावाभावेन तयोर्यथायथं समावेशस्तेन बोभूयते इत्यत्र ऱ्हस्वप्रवृत्त्युत्तरं गुणप्रवृत्त्येष्टसिद्धिः । विव्यथेइत्यत्र संप्रसारणोत्तरं हलादिः शेषसिद्धिः । न च बोभूयतइत्यत्र गुणोत्तरं ऱ्हस्वापत्तिरिति वाच्यम् । बाधकशास्त्रप्रवृत्तिनैष्फल्यासंपादकस्यैव समावेशस्य स्वीकारेणात्र बाधकगुणशास्त्रप्रवृत्त्युत्तरं ऱ्हस्वप्रवृत्तौ गुणशास्त्रप्रवृत्तेर्नैष्फल्येन तादृशसमावेशाप्रसक्तेरिति वदंति । अन्ये तु अनया परिभाषया बाध्यानामेव पूर्वं प्रवृत्तिरिति बोध्यते तथा च बोभूयतइत्यत्र बाध्यऱ्हस्वप्रवृत्त्युत्तरं बाधकगुणप्रवृत्त्येष्टसिद्धिः । न चैवं विव्यथइत्यादौ हलादिःशेषोत्तरं वकारस्य संप्रसारणापत्तिरिति वाच्यम् । नसंप्रसारणेइति सूत्रेणौपदेशिकयणवधिकपूर्वत्वाभाववत एव यणः संप्रसारणस्य बोधनात् विव्यथइत्यादौ व्यथोलिटीत्यादिसूत्रारम्भसामर्थ्येन तत्परिभाषाया अत्राप्रवृत्तिकल्पनेनादोषात् । एतन्मूलकमेव कौमुद्यामन्त्यस्य यणः पूर्वं संप्रसारणमित्युक्तम् । लिट्यभ्यासस्योभयेषामितिसूत्रे उभयेषांग्रहणेन संप्रसारणस्य सर्वतो बलवत्त्वबोधनेनादोषाच्च। अन्ये तु अभ्यासविकाराणां परस्परविरोधविरहपूर्वकस्समावेश इति प्रकृतपरिभाषया प्रतिपाद्यते । तेन सति संभवे यौगपद्येनैव तेषां प्रवृत्तिर्यथा यंयम्यतइत्यादौ नुगागमहलादिःशेषयोः । यत्र तु बाध्यप्रवृत्त्युत्तरं बाधकप्रवृत्त्या तत्समावेशस्तत्र बाध्यप्रवृत्त्युत्तरमेव बाधकप्रवृत्तिर्यथा ऽजीगणदित्यत्र हलादिःशेषोत्तरमीत्वम् । संप्रसारणविषये तु नायं न्यायः प्रवर्तते लिट्यभ्यासेत्यत्रोभयेषांग्रहणेन तद्विषये एतदप्रवृत्तेर्ज्ञापनात् । तेन विव्यथे इत्यादौ यकारस्य संप्रसारणासिद्धिरिति प्राहुः ॥ ६७ ॥

ताच्छीलिकेषु वासरूपाविधिर्नास्ति ॥ ६८ ॥

ण्वुलि सिद्धे निन्दहिंसादिसूत्रेणैकाज्भ्यो वुञ्विधानमत्र ज्ञापकं, तत्र ण्वुल्वुञोः स्वरे विशेषाभावात् ॥ ताच्छीलिकेष्विति विषयसप्तमी । तेन ताच्छीलिकैरताच्छीलिकैश्च वासरूपविधिर्नेति बोध्यम् । नन्वेवं कम्रा कमनेत्याद्यसिद्धिर्नमिकम्पीति रेणानुदात्तेतश्च हलादेरिति युचो बाधादिति चेत् । न । सूददीपदीक्षश्चेत्यनेन दीपेर्युज्निषेधेनोक्तार्थस्यानित्यत्वात् ॥ ६८ ॥

नन्वेवं हसितं छात्रस्य हसनमित्यादौ घञ् इच्छति भोक्तुमित्यत्र लिङ्लोटावीषत्पानः सोमो भवतेत्यत्र खल् प्राप्नोतीत्यत आह ॥

अपवादप्रस्तावादाह । ननु तच्छीलादीति । ण्वुलपि स्यादिति । कर्तृसामान्ये विधीयमानस्यास्य ताच्छील्यादिविशिष्टे कर्तरि प्रवृत्तौ बाधकाभावादिति भावः । स्वरे विशेषाभावादिति । निन्दक इत्यादौ ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वे लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वे वा विशेषाभावादित्यर्थः । ननु ताच्छीलिकेषु वासरूपविध्यभावे निराकर्ता निराकरिष्णुरित्यादौ तृन्निष्णुचोः पर्यायता न सिद्ध्येदत आह । विषयसप्तमीति ॥ ६८ ॥

घञिति । न चैवं परिहास इत्यस्यासिद्धिरिति वाच्यम् । हसेः पचाद्यजन्तात्प्रज्ञाद्यणि, णिजन्तात्पचाद्यचि वा तत्सिद्धिसंभवात् । अत एव परीपाकशब्दवत्परिहासे उपसर्गस्य घञीति दीर्घो नेति बोध्य-

क्त्वल्युट्तुमुन्खलर्थेषु वासरूपविधिर्नास्ति ॥ ६९ ॥

इदं च वासरूपविधेरनित्यत्वात्सिद्धम् । तदनित्यत्वे ज्ञापकं चार्हे कृत्यतृचश्चेति । तत्र हि चकारसमुच्चितलिङा कृत्यतृचोर्बाधा मा भूदिति कृत्यतृज्ग्रहणं क्रियत इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ वासरूपसूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ ६९ ॥

ननु श्वः पक्तेत्यत्र वासरूपविधिना लृडपि प्राप्नोति कृते आदेशे वैरूप्यादत आह ॥

लादेशेषु वासरूपविधिर्नास्ति ॥ ७० ॥

आदेशकृतवैरूप्यवत्सु लकारेषु स नास्तीत्यर्थः ॥

म् । विधेरनित्यत्वादिति । अनेनैव पूर्वोत्तरपरिभाषयोः सिद्धौ पृथग् ज्ञापकान्तरोपवर्णनं प्रपञ्चार्थमिति बोध्यमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ६९ ॥

कृते आदेशे वैरूप्यादिति । वासरूपसूत्रे ऽसरूपपदेन स्वावृत्तिरूपवान् गृह्यते तत्र स्वपदेनाविशेषादादेशरूपस्यापि स्वस्य ग्रहणात् प्रकृते आदेशरूपः स्वं लृट्स्थानिकस्तिशब्दस्तस्यापि स्थानिवत्त्वेन लृट्त्वात्तदवृत्तिडाशब्दत्वरूपवान् लुडस्ति इति लुटो विकल्पेन लृड्बाधकत्वापत्तिः । प्रायोगिकासारूप्यमात्रग्रहणे विकल्पासहत्वस्य पूर्वमुपपादितत्वेपि तत्साधारणग्रहणे बाधकाभावादिति भावः । आदेशकृतवैरूप्यवत्स्विति । उक्तज्ञापकरूपबाधकसत्वाद्वासरूपसूत्रे ऽपवादपदेन लादेशत्वानाक्रान्तस्य ग्र-

अत्र च हशश्वतोर्लङ् चेति लङ्विधानं ज्ञापकम् । अन्यथा परोक्षे लिडिति लिटा लङः समावेशो ऽसारूप्यात्सिद्ध इति किं लङ्विधानेन । शत्रादिभिस्तिङां समावेशार्थं शतृविधायके विभाषाग्रहणानुवृत्तिर्लिटः कानज्वेति वाग्रहणं च कृतम् । तज्ज्ञापयति वासरूपसूत्रे ऽपवाद आदेशत्वानाक्रांतः प्रत्यय एव गृह्यत इति कैयटादौ ध्वनितम् । तत्फलं तु सदादिभ्यो भूतसामान्ये लिटः क्वसुरेव न तु पक्षे तिङ् इति बोध्यम् ॥ ७० ॥

ननु ङमो ह्रस्वादित्यादौ ङमः परस्याचो ऽचि परतो ङम इति वेति सन्देहः स्यादत आह ॥

हणं, तथा च वासरूपसूत्रे लादेशभिन्नो यः स्वं तदवृत्तिरूपवान् असरूपपदेन गृह्यतइति फलति । न च लादेशभिन्नः स्वं लुट्शब्दस्तदवृत्तिरूपं लुट्त्वं तद्वान् लुडिति दोषस्तदवस्थ एवेति वाच्यम् । नानुबन्धकृतमसारूप्यमिति परिभाषया ऽनुबन्धरहितस्यैव स्वस्य ग्रहणेन स्वपदेन लृडित्यानुपूर्वीमतो ऽग्रहणात् । एवं रूपपदेनापि अनुबन्धरहितवृत्तिन एव ग्रहणं बोध्यम् । यदि तु वासरूपसूत्र औपदेशिकसारूप्यवद्भिन्नोनुबन्धरहित एव गृह्येत तदा शत्रादिभिस्तिङामसारूप्यादेव विकल्पसिद्धौ लटः शतृशानचावित्यत्र विभाषाग्रहणवैयर्थ्यमित्यादिमूलोक्तदूषणानि दुर्वाराण्यापद्येरन्निति दिक् ॥ ७० ॥

सन्देहः स्यादिति । ननु तस्मिन्नितितस्मादितिपरिभाषोपस्थितपूर्वपरपदार्थयोरभेदेनान्वयेन सुगण्परमआत्मेत्यादौ परमशब्दे तयोः सामानाधिकरण्येन विरोधाभावात्संशयानुपपत्तिरिति चेन्न । तयोः परिभाषयोः पूर्वत्वपरत्वान्यतरद्, षष्ठ्यर्थो, व्यवहितत्वे,त्यंशत्रयोपस्थापकत्वेन यत्र स्वघटकांशः सिद्धो बाधितो वा भवति तत्र तद्रहितांशोपस्थापकत्वं, यथा परश्चेत्य-

उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान् ॥ ७१ ॥

अचीति सप्तमीनिर्देशस्य मय उञ इत्युत्तरत्र चारितार्थ्यात्पञ्चमीनिर्देशो ऽनवकाश इति तस्मादित्युत्तरस्येत्यस्यैव प्रवृत्तिः। यत्र तु ङः सिधुडित्यादावुभयोरप्यचारितार्थ्यं तत्र तस्मिन्निति सूत्रापेक्षया तस्मादित्युत्तरस्येत्यस्य परत्वात्तेनैव व्यवस्था। एवमुभयोश्चारितार्थ्येऽपि, यथामि सर्वनाम्न इत्यादौ। तत्रामीति सप्तमी त्रेस्त्रय इत्यत्र चरितार्था। आदिति पञ्चम्याज्जसेरसुगित्यत्र चरितार्थेति स्पष्टं तस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये कैयटे च ॥ ७१ ॥

धिकारे ऽव्यवधानांशमात्रोपस्थापकत्वमेवं चात्र संभेदेनान्यतरवैयर्थ्यात्, सप्तमीपरिभाषोपस्थितार्थस्य विशेष्यत्वविवक्षायां पञ्चमीपरिभाषोपस्थितस्य परस्येत्यस्य विशेषणत्वेन विशेषणविभक्तेर्निरर्थकत्वाच्च तदुपस्थितपरत्वांशस्य श्रुतानुमितपरिभाषया ऽच्पदार्थेनान्वयाद् ङमः परो योच् तदव्यवहितपूर्वस्येत्यर्थेचि परतो ङमो ङमुट् प्राप्नोति। पञ्चमीपरिभाषोपस्थितस्य तस्य विशेष्यत्वे सप्तमीपरिभाषोपस्थितस्य विशेषणत्वे च पूर्वरीत्या तस्य ङम्पदार्थेनान्वयेनाजव्यवहितपूर्वङम उत्तरस्येत्यर्थेन ङम उत्तरस्याचो ङमुट् प्राप्नोतीतिसंदेहस्य सूपपादत्वात्। न च द्वयोरपि परिभाषयोः षष्ठ्यर्थोपस्थापकत्वे फलाभाव उदःस्थाइकोयणचीत्यादौ स्वविषये षष्ठ्याः सत्वादिति वाच्यम्। पद्दन इत्यादौ षष्ठ्यभावेन पादादीनां स्थाने आदेशसिद्ध्यर्थं तदुपस्थापकत्वावश्यकत्वात्। बलीयानिति। तथा च प्रकृते तस्मादितिपरिभाषाया एवांशत्रयोपस्थापकत्वेनाचो ङमुट्सिद्धिः।

नन्वतः कृकमीति सत्वमयस्कुम्भीत्यत्र न स्यात्कुम्भ-शब्दस्यैवोपादानादत आह ॥

प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशि-ष्टस्यापि ग्रहणम् ॥ ७२ ॥

सामान्यरूपेण विशेषरूपेण वा प्रातिपदिकबोधकश-ब्दग्रहणे सति लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्यापि तेन ग्रहणं बोध्यम् ॥ अपिना केवलस्यापीत्यर्थः ॥ अस्याश्च ज्ञापकं

बलीयस्त्वे हेतुमाह । अनवकाश इति । एवं चेदं वचनं न्यायसिद्धमिति भावः। तेन यत्र सप्तमीनिर्देशस्यैवानवकाशत्वं तत्र सप्तमीनिर्देश एव बली-यान् । अत एव शितुगित्यत्र शे परे इत्यर्थलाभः । एतेनोभयनिर्देशे प-ञ्चमीनिर्देशो बलवानिति बलवत्त्वे परत्वादित्येव हेतुरिति वदन्तः परा-स्ताः । परत्वादिति । विप्रतिषेधाभावेन विप्रतिषेध इति सूत्रविषया-भावेप्यणुरपि विशेष इति न्यायेन तस्मादिति सूत्रस्यैवात्र प्रवृत्ति-सिद्धिः ॥ ७१ ॥

कुम्भशब्दस्यैवोपादानादिति । न चैकदेशविकृतन्यायेन कुम्भीत्य-त्र तत्त्वमिति वाच्यम् । तस्याक्तपरिमाणत्वेन परिभाषाया अप्रवृत्तेः । कु-म्भादावुत्तरपद इत्यर्थोपि नात्र उत्तरपदाधिकारे प्रातिपदिकग्रहणइति निषे-धात् । अत एवायःकुम्भजलमित्यत्र सत्वं न । सामान्यरूपेणेति । प्रातिपदिकत्वेनेत्यर्थः । विशेषरूपेणेति । प्रातिपदिकत्वव्याप्यकुम्भश-ब्दत्वादिनेत्यर्थः । ज्ञापकमिति । ननु कुमारशब्दत्वस्य कुमारक्रीडा-यामित्यत्र धातावपि सत्वात्प्रातिपदिकत्वव्याप्यत्वाभावेन कथं परिभाषा-प्रवृत्तिः । यदि च प्रातिपदिकत्वव्याप्येत्यस्य प्रातिपदिकमात्रवृत्तिवि-षयताप्रयोजकपदप्रतिपाद्यतावच्छेदकधर्मेत्यर्थः, कुमारश्रमणादिभिरि-त्यत्रत्यकुमारशब्दस्य प्रातिपदिकमात्रवृत्तिविषयताप्रयोजकत्वेन तत्प्रतिपा-द्यतावच्छेदककुमारशब्दत्वस्यातिदेशसंभव इत्युच्यते तदा ऽत इनीत्यादा-

समानाधिकरणाधिकारस्थे कुमारश्रमणादिभिरिति सूत्रे स्त्रीलिङ्गश्रमणादिशब्दपाठः । स्त्रीप्रत्ययविशिष्टश्रमणादिभिश्च कुमारीशब्दस्यैव सामानाधिकरण्यं न तु कुमारशब्दस्येति तदेतज्ज्ञापकम् ॥ इयं च द्विषत्परयोरित्याद्युपपदविधौ समासान्तविधौ महदात्त्वे ञ्नित्स्वरे राज-

---

(१)

वच्छब्दस्यापि प्रातिपदिकमात्रवृत्तिविषयताप्रयोजकत्वेन तत्प्रतिपाद्यतावच्छेदकादन्तत्वस्य स्त्रीप्रत्ययान्ते ऽतिदेशापत्त्या रमागौरीत्यादावपि इनिप्रत्ययापत्तेरिति चेन्न । प्रातिपदिकमात्रवृत्तिविषयताप्रयोजकेत्यनेन प्रातिपदिकवृत्तिविषयताप्रयोजकं प्रातिपदिकेतरवृत्तिविषयताप्रयोजकत्वाभाववच्च यत्तस्य ग्रहणं, तत्राभावश्च सामानाधिकरण्यसंबन्धेन पदार्थान्तरान्वयाप्रयोज्यो गृह्यते । अत इनीत्यत्रातपदस्य प्रातिपदिकपदार्थेन सह सामानाधिकरण्येनान्वयादेव प्रातिपदिकेतरवृत्तिविषयताप्रयोजकत्वाभाववत्त्वेन प्रातिपदिकमात्रवृत्तिविषयताप्रयोजकत्वाभावात्तत्प्रतिपाद्यतावच्छेदकादन्तत्वस्यातिदेशासम्भवात् । कुमारश्रमणेत्यत्र सुप्पदसंबन्धात्कुमारधातुप्रकृतिकसुपोसंभवादेव कुमारपदस्य प्रातिपदिकेतरवृत्तिविषयता ऽप्रयोजकत्वं न तु सामानाधिकरण्यसंबन्धेन पदार्थान्तरान्वयप्रयोज्यमतः कुमारपदस्य प्रातिपदिकमात्रवृत्तिविषयताप्रयोजकत्वेन ज्ञापकत्वस्य निष्प्रत्यूहत्वात् । केचित्तु युवाखलतीतिसूत्रे जरतीतिस्त्रीलिङ्गनिर्देशोस्या ज्ञापकः । अन्यथा युवशब्देन जरतीशब्दस्य सामानाधिकरण्यासंभवात् तदसंगतिः स्यादिति वदन्ति । द्विषत्परयोरिति । द्विषतीताप इत्यत्र न खश् । समासान्तविधौ । मद्रराज्ञीत्यत्र न टच् । महदात्वे । महतीप्रिय इत्यत्र नात्वम् । ञ्नित्स्वरे । औत्सीत्यत्र नाद्युदात्तः । राजस्वरे ब्राह्मणकुमारयोः । राजकुमारी राजब्राह्मणीत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न । बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि । बहवो गोमन्तोस्यां सा बहुगोमतीत्यत्र नञ्वत्स्वरोन्तोदात्तो न । समाससंघातग्रहणेष्विति । इदं पूर्वान्वयि, न तु पृथक् तेनावयवीभूतपूर्वोत्तरग्रहणे राजस्वरव्यतिरिक्ते त्वेतत्परिभाषाप्रवृत्तिरिष्टैव ।

स्वरे ब्राह्मणकुमारयोर्बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि इत्यादौ समाससंघातग्रहणेषु च न प्रवर्तत इति ङ्याप्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । विभक्तिनिमित्तककार्ये च नेत्यपि तत्रैव ॥ तत्र समासान्तविधाववयवग्रहणएव न समाससङ्घातग्रहणे तु प्रवर्ततएव स्वरविधावेव समाससंघातग्रहणे तत्र दोषोक्तेः ॥ बहुव्रीहेरूधस इति सूत्रस्थभाष्याच्च । एतावत्स्वेवानित्यत्वादप्रवृत्तिर्दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिता इति भाष्योक्तेः ॥ नन्वेवं बहुव्रीहेरूधसो ङीषिति सूत्रस्थभाष्यासङ्गतिः । तत्र हि कुण्डोध्नीत्यत्र नद्यृतश्चेति कबापादितो नद्यन्तबहुव्रीहेरित्यर्थात्, नद्यन्तस्य बहुव्रीहित्वाभावात्तदसंगतिः । नद्यन्तानां यः समास इत्यर्थेन च परिहृतम् । नद्यन्तप्रकृतिकसुब-

---

तेन कुसूलकूपकुम्भशालं बिलइत्यनेन विलशब्दे परतो विधीयमानं कुसूलादीनां प्रकृतिस्वरत्वं यथा कुसूलबिलमित्यत्र भवति तथा कुसूलीबिलमित्यत्रापि भवति । विभक्तिनिमित्तककार्ये । गोमतीत्यत्रोगिदचामिति नुम्न । समासान्तविधाववयवग्रहणएव नेति । मद्रराज्ञीत्यादौ न टच् । समाससंघातग्रहणे तु प्रवर्ततएवेति । तेनातिशयितो भ्राता यस्याः सातिभ्रात्री आ अतिभ्रात्री यस्येत्यत्र भ्रातृशब्दान्तबहुव्रीहित्वातिदेशेन वन्दिते भ्रातुरिति कब्निषेधसिद्ध्या आतिभ्रात्रीत्येव सिद्ध्यति । एवमातिश्रेयसीत्यादावपि बोध्यम् । नन्वेवमिति । ज्ञापकसाजात्यादनया परिभाषया ऽऽनुपूर्वीरूपधर्ममात्रस्यातिदेश इत्यर्थः । बहुव्रीहित्वाभावादिति । बहुव्रीहित्वस्यानुपूर्वीरूपत्वाभावादित्यर्थः । इदमेव भाष्यं समासान्तविधाववयवग्रहणे ऽप्रवृत्तौ मानं समासान्तविधौ समाससंघातग्रहणेऽप्यप्रवृत्तिस्वीकारे त्वनित्यत्वादेवात्रापि परिभाषाया अप्रवृत्त्या कबापत्ति-

न्तोत्तरपदकः समास इति चेत्। न । अनया परिभाषया स्त्रीप्रत्ययसमभिव्याहारे तद्रहिते दृष्टानां प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्माणां विशिष्टे ऽपि पर्याप्तत्वमतिदिश्यत इत्याशयात् ॥ ७२ ॥

तद्वारणयोर्निर्दलत्वापत्त्या भाष्यविरोधः स्पष्ट एव । विशिष्टेपीति । स्वान्तत्व स्वविशिष्टादित्वोभयसंबन्धेन स्त्रीप्रत्ययविशिष्टे स्वविशिष्टवर्तिनः प्रातिपदिकमात्रवृत्तिविषयताप्रयोजकपदप्रतिपाद्यतावच्छेदकधर्मस्यानयातिदेश इत्याशयः । उभयत्र वैशिष्ट्यं च स्वाव्यवहितपूर्वत्व स्वनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयघटकत्वोभयसंबन्धेनेत्येकरूपमेव । तेनायस्कर्णीत्यत्र पाककर्णेतिसूत्रेणायस्कर्णशब्दान्ङीष्यपि कर्णशब्दस्य ङीष्विशिष्टत्वेन तद्वृत्त्यर्थवत्त्वस्य कर्णीशब्दे स्वविशिष्टेतिदेशेनातः कृकमीतिसत्वसिद्धिः । अत एव दर्शनीयमानिनीत्यादौ क्यङ्मानिनोश्चेति पुंवद्भाव एतस्याः प्रयोजनमित्युक्तं भाष्ये । अन्यथात्र गतिकारकेतिपरिभाषया ङीबुत्पत्तेः प्राक् समासे दर्शनीयामानिन्शब्दान्ङीपि मानिनीशब्दस्योत्तरपदत्वाभावात्तदसंगतिः स्यादिति बोध्यम् । यतो यो विहितस्तदादेरेव तेन ग्रहणमिति नियमे तु न मानमिति स्पष्टं स्वाङ्गाच्चेत इत्यत्र शेखरे । न च विशेषरूपेण प्रातिपदिकग्रहणे परिभाषाप्रवृत्तेः पूर्वमुक्तत्वेन बहुव्रीहित्वस्यापि तद्विशेषरूपत्वाच्छङ्काया अनुत्थितिरिति वाच्यम् । विशेषरूपपदेन प्रातिपदिकत्वव्याप्यस्यानुपूर्वीरूपस्य कुम्भशब्दत्वादेरेव ज्ञापकसाजात्याद् ग्रहणमित्याशयेन शङ्कायाः सुवचत्वात् । के चित्त्वतः कृकमीत्यत्र विष्वग्देवयोर्लोहितादिडाज्भ्य इत्यादिषु कुम्भश्च कुम्भी चेत्यादिविग्रहेण पुमान्स्त्रियेत्येकशेषकल्पनात् कुम्भीदेवीलोहिन्यादिशब्देष्वपि तत्तत्कार्यप्रवृत्त्येष्टसिद्धेः कुमारश्रमणादिभिरित्यत्र कृतपुंवत्ककुमारीशब्दस्यैव निर्देशेन तत्सार्थक्योपपत्तेर्विशेषरूपेण ग्रहणे ऽस्याः प्रवृत्तौ न किंचित्फलम्। न चातः कृकमीत्यादौ कुम्भशब्दस्य शब्दपरतया पुमान्स्त्रियेत्यस्याप्रवृत्तिः । अत एव शक्तिलाङ्गलेत्यत्र घटघटीत्येकशेषाभावः संगच्छतइति वाच्यम् । प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेन कुम्भी-

नन्वेवं यूनः पश्येत्यत्रेव युवतीः पश्येत्यत्रापि श्वयुवेति संप्रसारणं स्यादत आह ॥

विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम् ॥ ७३ ॥

स्पष्टा चेयं युवोरनाकावित्यत्र भाष्ये । घटघटीग्रहणेन लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वात्तन्मूलैषेत्यन्ये ॥ ७३ ॥

शब्दस्य स्त्रीवाचकत्वातिदेशेन पुमान्स्त्रियेत्यस्य प्रवृत्तेः सुवचत्वात्, घटघटीत्यादौ तु प्रकृतिवदनुकरणमित्यस्यानित्यत्वान्नैकशेषः । एवं सामान्यग्रहणेपि नास्याः फलं रमागौरीत्यादौ स्वाद्युत्पत्तिस्तु ङ्याब्ग्रहणादेव भविष्यति । ङ्याबन्तात्क्विबादेस्त्वनभिधानमेव । अत एव सूत्रकृन्मते प्राचांष्फतद्धित इत्यत्र तद्धितग्रहणं चरितार्थं, अन्यथा ष्फान्तस्यानयैव प्रातिपदिकपदेन ग्रहणसिद्धेस्तद्वैयर्थ्यापत्तिरिति वदन्ति ॥ ७२ ॥

युवतीः पश्येति । सुपथीत्यादावात्वादेरुपलक्षणमिदम् । युवतीरित्यत्र त्वन्नन्तानां श्वादीनामित्यर्थकरणेन संप्रसारणव्यावृत्तेर्भाष्यकृतोक्तत्वात् । केचित्तु सूत्रे श्वन्नादीनां तदन्तपरत्वेनान एकदेशान्वयासंभवादन इत्यस्यान्नन्तश्वन्नाद्यन्ते लक्षणायां तात्पर्यग्राहकत्वेनान्नन्तयुवन्शब्दत्वस्य तथात्वेन तदतिदेशे बाधकाभाव इति वदन्ति । विभक्ताविति । विषयसप्तमी । तेन विभक्त्युद्देश्यके तन्निमित्तके सर्वविधविभक्तिसंबन्धिनि कार्यइत्यर्थः । तेन शुन्येत्यादौ गौरादिङीषो यणि कृते उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्त्युदात्तत्वस्यानया शुनीत्यत्र श्वन्शब्दत्वमादाय नगोश्वन्सावर्णेति न निषेधोस्य विभक्त्युद्देश्यकत्वेन तत्संबन्धित्वात् । एवं सख्यावित्यत्र णिद्वद्भावोपि नेति बोध्यम् । न च चित्रगवीणामित्यत्र कुमतिचेतिणत्वानापत्तिः । विभक्त्युद्देश्यककार्यत्वेनानया निषेधेन ङ्यन्ते समासत्वानतिदेशात् ।

ननु तस्यापत्यम् इत्येकवचननपुंसकाभ्यां निर्देशाद् गार्ग्यो गार्ग्याविस्याद्ययुक्तमत आह ॥

सूत्रे लिङ्गवचनमतन्त्रम् ॥७४॥

अर्द्धर्चपुंसकम् इति नपुंसकग्रहणमस्या ज्ञापकम् । नित्यनपुंसकत्वार्थं तु न तदित्यन्यत्र निरूपितम् ॥

कुमतिचेत्यस्य कवर्गवदुत्तरपदघटितसमासप्रकृतिकविभक्तिनकारे एव प्रवृत्तेरत एव पूर्वपापानांविपाक इत्यत्र षष्ठ्या आक्रोशइत्यलुकि विभक्तिनकारस्य णत्वं नेति वाच्यम् । अट्कुप्वाङिति णत्वेनेष्टसिद्धेः । दीर्घाह्नीत्यत्राहन्निति रुत्वस्यापि पदत्वद्वारा विभक्तिनिमित्तकत्वेन विभक्तिसंबन्धिकार्यत्वादनयाहन्शब्दत्वातिदेशासंभवान्न रुत्वमिति दिक् ॥ ७३ ॥

अयुक्तमिति । न च द्वित्वबहुत्वयोः पुंस्त्वस्त्रीत्वयोश्चाविवक्षायामेकवचननपुंसकलिङ्गप्रयुक्तकार्यप्रवृत्तिरत एव स्तोकादिशब्देभ्यो नपुंसकैकवचनामादिसिद्धिरिति न प्रकृतप्रयोगासंगतिरिति वाच्यम् । समवायानूपक्षिमत्स्यमृगानित्यादिप्रयोगोपलक्षणत्वेनैतस्य मृगं हन्ति मार्गिक इत्यादिप्रयोगानुपपत्तिरित्याशयेनादोषात् । अतन्त्रमिति । असति यत्ने अविवक्षितमित्यर्थः । अत एव पदास्वैरीत्यादौ नपुंसकनिर्देशेन सिद्धौ बाह्या इति स्त्रीलिंगनिर्देशो विवक्षार्थस्तेन पुन्नपुंसकयोः क्यवभावसिद्धिः ॥ न च तस्याविवक्षितत्वे मृगानित्यादौ नत्वाद्यनापत्तिः, तस्माच्छस इत्यस्य पुंस्त्वे विवाक्षिते इत्यर्थादिति वाच्यम् । पक्षिमत्स्येत्यादिशब्दैः पुंस्त्वादेर्विवक्षितत्वेपि तद्धितवाच्यतावच्छेदककुक्षावविवक्षितमित्यर्थेनादोषादित्यन्यत्र विस्तरः । नित्यनपुंसकत्वार्थं तु नेति । पूर्वापराधरोत्तरार्धमित्येकयोगेन सिद्धे पृथग्योगकरणेनैव तत्सिद्ध्या नपुंसकग्रहणवैयर्थ्यस्य सूपपादत्वादिति भावः । वस्तुतस्तु तन्न युक्तमित्यत्र प्रमाणमाह । अन्यत्रेति । एओङ् एच इतिसूत्रयोरर्धे एकारोर्धे ओकार इति भाष्ये समांशवाचिनोपि पुंस्त्वाभिधानेन नित्यनपुंसकत्वस्याप्रामाणिकतया न तद्ग्रहणार्थं नपुंसकग्रहणमिति तत्रैव सूत्रे प्रतिपादितमित्यर्थः । के चि-

धान्यपलालन्यायेन नान्तरीयकतया तयोरुपादानमिति तस्यापत्यमित्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥ अत एवाकडारसूत्रे एकेति चरितार्थमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ७४ ॥

नन्वु भृशादिभ्यो भुव्यच्वेरित्यादौ विधीयमानः क्यङ् क्व दिवा भृशा भवन्तीत्यत्रापि स्यादत आह ॥

नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः ॥ ७५ ॥

नञ्युक्तमिवयुक्तं च यत्किंचिद् दृश्यते तत्र तस्मा-

त्तु भाष्ये ऽर्धशब्दः खण्डत्वेन वस्तुतः समांशवाचक इति; न तद्विरोध इति प्राहुः । नान्तरीयकतयेति । नान्तरीयकत्वं चाविनाभावः । विनार्थकादंतराशब्दात् गहादित्वाच्छप्रत्यये नञ्तत्पुरुषे भाष्यप्रयोगान्न-लोपाभावे स्वार्थिके कन्प्रत्यये नांतरीयकशब्दः साधुरिति कैयटे स्पष्ट-म् । एतेन नान्तरीयकतया यस्य यस्योपादानं तस्य सर्वस्याविवक्षितत्वमि-ति सूचितम् । तेन तदधीते इत्यादौ कालस्य, तत्करोतितदाचष्टइत्यादौ कालकारकयोश्चैवमेवाविवक्षा सिध्यतीति भावः ॥ भाष्ये स्पष्टमिति । तत्र हि यथा कश्चिद्धान्यार्थी शालिकलापं सतुषं सपलालमाहरति ना-न्तरीयकत्वात् । स यावदादेयं तावदादाय तुषपलालान्युत्सृजाति । तथा कश्चिन्मत्स्यार्थी मत्स्यान् सशल्कान् सकण्टकानाहराति नान्तरीय-यकत्वात् । स यावदादेयं तावदादाय शल्ककण्टकान्युत्सृजति । एवमिहा-पि नान्तरीयकत्वात्पुल्लिङ्गेन निर्देशः क्रियते एकवचनान्तेन च । नह्यत्र निर्देशस्तन्त्रमिति । लिङ्गस्यातन्त्रत्वे ज्ञापकमुक्त्वा वचनांशे तदाह । अत एवेति । प्राचीनमते तु एकदेशानुमत्या सर्वांशइदमेव ज्ञापकमिति दिक् ॥ ७४ ॥

नञिवयुक्तमिति । नञ्युक्तमिवयुक्तमित्यर्थः । योगश्चायं पूर्वसूत्र-

ननु तस्यापत्यम् इत्येकवचननपुंसकाभ्यां निर्देशाद् गार्ग्यो गार्ग्याविस्याद्ययुक्तमत आह ॥

सूत्रे लिङ्गवचनमतन्त्रम् ॥७४॥

अर्द्धन्नपुंसकम् इति नपुंसकग्रहणमस्या ज्ञापकम् । नित्यनपुंसकत्वार्थं तु न तादित्यन्यत्र निरूपितम् ॥

कुमतिचेत्यस्य कवर्गवदुत्तरपदघटितसमासप्रकृतिकविभक्तिनकारे एव प्रवृत्तेरत एव पूर्वपापानांविपाक इत्यत्र षष्ठया आक्रोशइत्यलुकि विभक्तिनकारस्य णत्वं नेति वाच्यम् । अट्कुप्वाङिति णत्वेनेष्टसिद्धेः । दीर्घाह्नीत्यत्राहन्निति रुत्वस्यापि पदत्वद्वारा विभक्तिनिमित्तकत्वेन विभक्तिसंबन्धिकार्यत्वादनयाहन्शब्दत्वातिदेशासंभवान्न रुत्वमिति दिक् ॥ ७३ ॥

अयुक्तमिति । न च द्वित्ववहुत्वयोः पुंस्त्वस्त्रीत्वयोश्चाविवक्षायामेकवचननपुंसकलिङ्गप्रयुक्तकार्यप्रवृत्तिरत एव स्तोकादिशब्देभ्यो नपुंसकैकवचनामादिसिद्धिरिति न प्रकृतप्रयोगासंगतिरिति वाच्यम् । समवायानूपक्षिमत्स्यमृगानित्यादिप्रयोगोपलक्षणत्वेनैतस्य मृगं हन्ति मार्गिक इत्यादिप्रयोगानुपपत्तिरित्याशयेनादोषात् । अतन्त्रमिति । असति यत्ने अविवक्षितमित्यर्थः । अत एव पदास्वैरीत्यादौ नपुंसकनिर्देशेन सिद्धौ बाह्या इति स्त्रीलिंगनिर्देशो विवक्षार्थस्तेन पुन्नपुंसकयोः क्यवभावासिद्धिः ॥ न च तस्याविवक्षितत्वे मृगानित्यादौ नत्वाद्यनापत्तिः, तस्माच्छस इत्यस्य पुंस्त्वे विवाक्षिते इत्यर्थादिति वाच्यम् । पक्षिमत्स्येत्यादिशब्दैः पुंस्त्वादेर्विवक्षितत्वेपि तद्धितवाच्यतावच्छेदककुक्षावविवक्षितमित्यर्थेनादोषादित्यन्यत्र विस्तरः । नित्यनपुंसकत्वार्थं तु नेति । पूर्वापराधरोत्तरार्धमित्येकयोगेन सिद्धे पृथग्योगकरणेनैव तत्सिद्ध्या नपुंसकग्रहणवैयर्थ्यस्य सूपपादत्वादिति भावः । वस्तुतस्तु तन्न युक्तमित्यत्र प्रमाणमाह । अन्यत्रेति । एओङ् एच इतिसूत्रयोरर्धे एकारोर्धे ओकार इति भाष्ये समांशवाचिनोपि पुंस्त्वाभिधानेन नित्यनपुंसकत्वस्याप्रामाणिकतया न तद्ग्रहणार्थं नपुंसकग्रहणमिति तत्रैव सूत्रे प्रतिपादितमित्यर्थः । के चि-

धान्यपलालन्यायेन नान्तरीयकतया तयोरुपादानमिति तस्यापत्यमित्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥ अत एवाकडारसूत्रे एकेति चरितार्थमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ७४ ॥

ननु भृशादिभ्यो भुव्यच्वेरित्यादौ विधीयमानः क्यङ् क्व दिवा भृशा भवन्तीत्यत्रापि स्यादत आह ॥

नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः ॥ ७५ ॥

नञ्युक्तमिवयुक्तं च यत्किंचिद् दृश्यते तत्र तस्मा-

तु भाष्ये ऽर्धशब्दः खण्डत्वेन वस्तुतः समांशवाचक इति न तद्विरोध इति प्राहुः । नान्तरीयकतयेति । नान्तरीयकत्वं चाविनाभावः । विनार्थकादंतराशब्दात् गहादित्वाच्छप्रत्यये नञ्तत्पुरुषे भाष्यप्रयोगान्न-लोपाभावे स्वार्थिके कन्प्रत्यये नांतरीयकशब्दः साधुरिति कैयटे स्पष्ट-म् । एतेन नान्तरीयकतया यस्य यस्योपादानं तस्य सर्वस्याविवक्षितत्वामि-ति सूचितम् । तेन तदधीते इत्यादौ कालस्य, तत्करोतितदाचष्टइत्यादौ कालकारकयोश्चैवमेवाविवक्षा सिध्यतीति भावः ॥ भाष्ये स्पष्टमिति । तत्र हि यथा कश्चिद्धान्यार्थी शालिकलापं सतुषं सपलालमाहराति ना-न्तरीयकत्वात् । स यावदादेयं तावदादाय तुषपलालान्युत्सृजाति । तथा कश्चिन्मत्स्यार्थी मत्स्यान् सशल्कान् सकण्टकानाहराति नान्तरीय-यकत्वात् । स यावदादेयं तावदादाय शल्ककण्टकान्युत्सृजति । एवमिहा-पि नान्तरीयकत्वात्पुल्लिङ्गेन निर्देशः क्रियते एकवचनान्तेन च । नह्यत्र निर्देशस्तन्त्रमिति । लिङ्गस्यातन्त्रत्वे ज्ञापकमुक्त्वा वचनांशे तदाह । अत एवेति । प्राचीनमते तु एकदेशानुमत्या सर्वांशइदमेव ज्ञापकमिति दिक् ॥ ७४ ॥

नञिवयुक्तमिति । नञ्युक्तमिवयुक्तमित्यर्थः । योगश्चाद्ये पूर्वस्वरू-

द् भिन्ने तत्सदृशे ऽधिकरणे द्रव्ये कार्यं विज्ञायते हि यतस्तथार्थगतिरस्ति। न ह्यब्राह्मणमानयेत्युक्ते लोष्टमानीय कृती भवति। अतश्च्व्यन्तभिन्ने च्व्यन्तसदृशे ऽभूततद्भावविषये क्यङिति नोक्तदोषः॥ ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायामित्यादौ विभक्तिग्रहणाद्येतन्न्यायसिद्धार्थानुवाद एव। एतेन विभक्तावित्याद्यस्यानित्यत्वे ज्ञापकमिति वदन्तः परास्ताः।अनित्यत्वे भाष्यसंमतफलाभावात्। अत एवाकर्त्तरि च इति सूत्रे कारकग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातमिति बोध्यम्॥ स्पष्टा चेयं भृशादिभ्य इति

पो द्वितीये परत्वरूपः स्वघटितसमासघटकत्वरूपस्तूभयसाधारणः। तथाच नञ उत्तरं तद्घटितसमासघटक, मिवशब्दात्पूर्वं तद्घटितसमासघटकं च पदं स्वार्थभिन्नस्वार्थसदृशबोधकं, नञादिपदं च तदर्थे तात्पर्यग्राहकं निपातानां द्योतकत्वादितिभावः। अत एव परिभाषायान्नञिवावन्यसदृशाधिकरणे वर्तेते इति नोक्तम्। नचैवं तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता। अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिता इत्यभियुक्तवचने सादृश्यभेदयोः पृथग्नञर्थत्वकथनमनुपपन्नमिति वाच्यम्। भेदविशिष्टे सादृश्ये सादृश्यविशिष्टे भेदे च न ञो वृत्तिकल्पनायां प्रधानाप्रधानभावमूलकेन भेदेन तथाकथने बाधकाभावात्। भेदविशिष्टसादृश्यबोधकत्वं नञो मृगो न भीम इत्यादौ वेदे प्रसिद्धम्। तथार्थगतिरिति। लोके ईदृशस्थले तद्भिन्नतत्सदृशरूपार्थावगतिरित्यर्थः। तथा च लोकसिद्धो ऽयमर्थ इति सिद्धम्। अब्राह्मणश्चन्द्रइवेत्यादि लोके उदाहरणम्। अच्वेरिति तत्रतस्येवेति शास्त्रे उदाहरणम्। विभक्तावित्यादि। आदिना ऽकर्तरीत्यस्य संग्रहः। अनित्यत्वे इति। नन्वनित्यत्वे फलमसूर्यंपश्यानि मुखानीत्यादि संभवत्येवेत्यत आह। भाष्येति। शब्दशक्तिस्वभावात्तादृशस्थले सादृश्यप्रतीतिर्लोके प्रसिद्धा न तु तत्र ज्ञापकापेक्षेति भावः। अत एवेति। अनित्य-

सूत्रे भाष्ये॥ अत्रान्यसदृशेत्युक्त्या सादृश्यस्य भेदाघटितत्वं सूचयति । निरूपितं चैतन्मञ्जूषायाम् ॥ ७५ ॥

ननु व्याघ्री कच्छपीत्यादौ सुबन्तेन समासात्ततोऽप्यन्तरङ्गत्वाद् टाप्यदन्तत्वाभावाज्जातिलक्षणो ङीष् न स्यादत आह ॥

गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः।७६।

उपपदमिति सूत्रे ऽतिङ्ग्रहणेन कुगति इत्यत्र तदपकर्षणेनाऽतिङन्तश्च समास इत्यर्थात्तयोः सूत्रयोः सुप्सुपेत्य-

---

त्वस्य भाष्यानभिमतत्वादेवेत्यर्थः । सूचयतीति । तथाच भेदसादृश्ययोः पार्थक्येन नञर्थत्वं पूर्वोक्तं स्वरसत उपपद्यतइति भावः ॥ ७५ ॥

ननु व्याघ्रीति । ननूपसंजनिष्यमाणन्यायेनैव सिद्धे इदमवतरणदानमयुक्तं वस्तुतस्तु सांकूटिनमित्यत्र संशब्देन समासात्पूर्वं स्वार्थेणि संकौटिनमिति स्यात् एवं माषवापिणीत्यत्र माषशब्देन समासात्पूर्वं ङीपि उत्तरपदप्रातिपदिकान्तनकाराभावाद् गर्गभगिनीत्यत्रेव णत्वानापत्तिरत आहेत्यवतरणं दातुं युक्तमिति राघवेन्द्राचार्याः । तन्न मनोरमम् । उक्तन्यायेन हि भविष्यदपवादविषयातिरिक्तत्वेन संकोचात्केवलाद् घ्रादिशब्दाद् टाबापत्तेर्दुर्वारत्वात् । न च तेन न्यायेन भविष्यदपवादविषयघटकातिरिक्तत्वेन संकोच आवश्यको ऽत एव क्रीतात्करणपूर्वादिति चरितार्थ,मन्यथा क्रीतशब्दस्य भविष्यदपवादविषयाश्वक्रीतातिरिक्तत्वेन तेन टाब्विधायकशास्त्रे संकोचेपि टापो दुर्वारत्वापत्तिः मम तु क्रीतशब्दस्य भविष्यदपवादविषयघटकत्वेनानेन न्यायेन टाब्बाधसिद्धिरिति वाच्यम् । तथा सति अजाक्रीतीत्यादौ अजशब्दस्य भविष्यदपवादविषयघटकत्वेन टाबनापत्तेः । नचानेन न्यायेन भविष्यदपवादविषयान्तातिरिक्तत्वेन संकोचान्नाजा-

स्य निवृत्त्यैकदेशानुमत्या कारकांशे च सिद्धेयं तेनाश्वक्रीती सिद्धा । अन्यथा पूर्वं टाप्यदन्तत्वाभावात् क्रीतात्करणपूर्वात् इति ङीष् न स्यात् ॥ अस्या अनित्यत्वात् क्वचित्सुबुत्पत्त्यनन्तरमपि समासो यथा सा हि तस्य धनक्रीतेति । अन्ये त्वनित्यत्वे न मानं तत्राजादित्त्वाद् टाबित्याहुः ॥ अत एव कुम्भकार इत्यादौ षष्ठीसमासो

क्रीतीत्यादौ दोष इति वाच्यम् । घन इव कपिला घनकपिलेत्यादावन्यतोङीषिति ङीषापत्तेः । कपिलशब्दस्य तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणानुदात्तान्तत्वेन भविष्यदपवादविषयान्तत्वात् । सिद्धान्ते भविष्यदपवादविषयातिरिक्तत्वेन संकोचे तु घनकपिलेत्यस्य भविष्यदपवादविषयत्वेपि कपिलशब्दस्य तदभावेन टाप् सिद्ध्यति । अन्तरङ्गानपिविधीन्बहिरङ्गोलुग्बाधतइतिपरिभाषया टावपेक्षया लुक्प्रयोजकसमासस्य प्राबल्यं तु नेत्यकृतव्यूहपरिभाषान्ते प्राक् प्रदर्शितमेव । सुबुत्पत्तेरिति । सुप्पदं प्रत्ययमात्रोपलक्षणम् । अत एव सांकूटिनसिद्धिः । सुप्सुपेत्यस्य निवृत्येति । अत्र च तृतीयान्तस्य निवृत्तिर्न तु प्रथमान्तस्य । एकदेशानुमत्येति । कारकांशे स्थालीपुलाकन्यायेनेयं सिद्धेति भावः । वस्तुतस्तु कारकांशे ज्ञापकं क्रीतात्करणपूर्वादिति बोध्यम् । तदेवानुवदति । अन्यथेति । एतस्या अभावइत्यर्थः । ङीष् न स्यादिति । तथा च सूत्रं व्यर्थं स्यादित्यत्र शेषो बोध्यः । अनित्यत्वादिति । एतच्च कर्तृकरणे कृताबहुलमिति सूत्रस्थाद् बहुलग्रहणाल्लभ्यतइत्युपपदमतिङिति सूत्रे कैयटः।केचित्तु अम्बाम्बेत्यनेनेणन्तात्परस्य षत्वविधानमत्र मान,मन्यथागोष्ठेत्यत्र सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासे पदत्वाभावेन सात्पदाद्योरितिषत्वनिषेधाप्राप्त्या तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्याहुः । तन्न । दधिसेचावित्यत्र सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासे षत्वनिषेधाप्राप्त्या सिद्धान्तेपि पदादादिरिति पञ्चमीसमासस्यावश्यकत्वेन गोष्ठ इत्यत्र षत्वनिषेधप्राप्त्याम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रीतीणन्तात् षत्वविधानस्यावश्यकत्वात् । तदाह । न मानमिति । फलाभावमप्याह । तत्रेति । गोचेत्यत्र तु नपदान्तेत्यत्र पदपदस्य पदत्वयो-

ऽपि सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव । षष्ठीसमासाभावे चोपपदसमासकृत एकार्थीभाव इति न तत्र वाक्यमिति भाष्ये स्पष्टम्।तत्र हि षष्ठीसमासादुपपदसमासो विप्रतिषेधेनेति वार्त्तिकम्। अथवा विभाषाषष्ठीसमासो यदा न षष्ठीसमासस्तदोपपदसमास इति तत्प्रत्याख्यानं च । यद्यप्युपपदसमासस्यान्तरङ्गत्वाभिप्रायकं न वा षष्ठीसमासाभावादुपपदसमास इति वार्त्तिककृतोक्तं तथापि तदुभयप्रत्याख्यानपरमथवेत्यादि भाष्यं परिभाषायां सामान्यतः कारकोपादानेन कारकविभक्त्यन्तेन कृद्भिः समासमात्रस्य सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव लाभात् । एतेनैषा कारकतद्विशेषयोरुपादान-

---

ग्यपरत्वेन स्थानिवत्त्वानिषेधासिद्धिरिति तत्रैव शेखरे स्पष्टम् । अत एवेति । परिभाषास्वीकारादेवेत्यर्थः । षष्ठीसमासोपीति । परिभाषायां सामान्यतः कारकोपादानेनास्यापि तत्त्वादिति भावः । अत्र प्रमाणं दर्शयति । षष्ठीत्यादि । यदि सुबन्तेन षष्ठीसमासस्तदोपपदसमास एवान्तरङ्गत्वाद् भविष्यतीति भाष्यविरोधः स्पष्ट एव । समासमात्रस्येति । ननु सामान्यतः कारकोपादानएवैतत्प्रवृत्तौ प्राप्तापन्नेचेत्यनेन द्वितीयया अ इति च्छित्वा अकारविधानं भाष्योक्तं व्यर्थं तत्र टाबुत्पत्तेः पूर्वं समासेन सिद्धेः। एवमपां स्रष्ट्रीत्यत्र षष्ठीतिप्राप्तसमासस्य तृजकाभ्यामिति निषेधो लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेति ङ्याप्सूत्रे भाष्ये उक्तं तत्राप्यनया पूर्वं समासप्राप्त्या निषेधसिद्धिरिति लिङ्गविशिष्टपरिभाषया समाधानं भाष्योक्तमसंगतमिति चेन्न। आद्ये टाबुत्पत्तेः पूर्वं समासेपि तदुत्तरं प्राप्तटापो ऽकारविधानमावश्यकमिति न भाष्यविरोधः । द्वितीयेपि ङीपः पूर्वं तृजन्तत्वेन समासनिषेधेपि ङीबुत्तरं तृजन्तत्वाभावात्स न स्यादित्याशङ्क्य लिङ्गविशिष्टपरिभाषया समाधानं सुस्थमेवेत्यदोषात् । परास्तमिति । परे तु कारकतद्विशेषोपादाने एवैषा परिभाषा प्रवर्तते ।

एवेति परास्तम् । अस्या विध्येकवाक्यत्वाभावेन विप्रतिषेधादिशास्त्रवत् कार्यव्यवस्थापकत्वेनोपादान एवेत्यर्थालाभाच्च ॥ ७६ ॥

ननूगिदचामित्यत्र धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेवेति नियमेनाधातोरेव नुमि सिद्धेऽधातुग्रहणं व्यर्थमत आह ।

०

अस्या विध्येकवाक्यत्वाभावेपि यत्र कारकत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नबोधकं पदं तत्र शास्त्रे सुपेति नानुवर्तते इत्यस्य वक्तुं शक्यत्वात् । न च षष्ठीतिसूत्रे कारकतद्विशेषोपादानाभावेनैतदप्रवृत्त्याऽथवा विभाषाषष्ठीसमासो यदा न षष्ठीसमासस्तदोपपदसमास इतिभाष्यासङ्गतिरिति वाच्यम् । विभाषाधिकारस्य पाक्षिकैकार्थीभावबोधकतयैकार्थीभावे समासस्य नित्यत्वेन षष्ठीसमासाभावपक्षे एकार्थीभावस्याभावेनोपपदसमासाप्राप्त्यास्य भाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वेन तद्विरोधस्याकिंचित्करत्वात् । अत एव पारेमध्येषष्ठ्यावेत्यादौ वाग्रहणं चरितार्थम् । किं चैवं षष्ठीतिसूत्रे एतत्परिभाषया सुपेत्यस्य निवृत्तौ राजपुरुष इत्यादावपि सुबुत्पत्तेः प्राक् समासापत्तिः । वाक्यभेदेनार्थद्वयकरणे तु न मानम् । किं चाथवेतिभाष्यस्योभयप्रत्याख्यानपरत्वमप्ययुक्तम् । प्रत्याख्यानस्थलेऽथवेति शब्दस्य भाष्ये क्वाप्यदर्शनात् । तत्तर्हिवक्तव्यमित्यादिशब्दैरेव प्रत्याख्यानस्य भाष्यकृच्छैलीसिद्धत्वात् । भाष्यकृता तु 'षष्ठीसमासादुपपदसमासोविप्रतिषेधेन' 'अथवा विभाषाषष्ठीसमासो यदा नषष्ठीसमासस्तदोपपदसमास' इतिवार्तिककृदुक्तप्रकारद्वयस्य 'न वा षष्ठीसमासाभावादुपपदसमास' इत्यनेनोपपदसमासस्यांतरङ्गत्वोपपादनेन प्रत्याख्यानं कृतम् । अत एव भाष्ये नवा षष्ठीसमासाभावादित्युत्तरं गतिकारकेत्युपात्तम् । तव तु षष्ठीतिसूत्रेप्यनया सुपेत्यस्य निवृत्त्योपपदसमासमात्रस्यान्तरङ्गत्वप्रतिपादनमसंगतमेव स्यादित्याहुः ॥ ७६ ॥

अधातोरेव नुमि सिद्धे किमर्थमधातुग्रहणमिति । न चाञ्चतेरुचेन्नलोपिन एवेति नियमस्वीकारादधातुग्रहणं धातोर्नुमभावाय सार्थकमिति वा-

सांप्रतिकाभावे भूतपूर्वगतिः॥७७॥

तत्तद्वचनसामर्थ्यन्यायसिद्धेयम् । तत्सामर्थ्यादधातुभूतपूर्वस्यापीत्यर्थेन गोमत्यतेः क्विपि गोमानित्यादौ नुम्सिद्धिः । नामीत्यादिसूत्रेषु भाष्ये स्पष्टा ॥ ७७ ॥

बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि ॥ ७८ ॥

अपिनातद्गुणसंविज्ञानम् ॥ तेषां गुणानामवयवपदार्थानां संविज्ञानं विशेष्यान्वयित्वमिति तदर्थः ॥ यत्र समवायसंबन्धेन संबन्ध्यन्यपदार्थस्तत्र प्रायस्तद्गुण-

---

र्थयम् । नकारविशिष्टस्यांचतेर्नुमि सत्यपि वर्णग्रहणे जातिग्रहणाद् द्वयोरपि नकारयोरनुस्वारे विशेषाभावाद् नपुंसकस्य झलच इत्यतो झलच इत्यस्यानुवृत्त्याचः परो यो झल् तदंतस्य नुमित्यर्थाच्चांचतौ नकारविशिष्टे नुमोप्राप्त्या त्वदुक्तनियमासंभवेनाधातुग्रहणवैयर्थ्यस्य सूपपादत्वात् । सांप्रतिकाभावे इति । कार्यप्रवृत्तिवेलायां तत्तन्निमित्तस्यासंनिधानेपि तत्तद्वचनसामर्थ्याद् भूतपूर्वमपि तादृशं धर्ममादाय तत्तत्कार्यं प्रवर्तनीयमित्यर्थः । नामीत्यादिसूत्रेषु भाष्ये इति । तत्र हि आमीतिन्यासे रामआमित्यादौ नित्यत्वाद्दीर्घेपि ह्रस्वान्तान्नुडित्येतद्वचनसामर्थ्यादनया नुडित्युक्तम् ॥ ७७ ॥

समवायेति । संयोगस्याप्युपलक्षणम् । तथा च संयोगसमवायान्यतरसंबन्धेन संबन्धीत्यर्थः । संयोगेन संबंधित्वं नागयज्ञोपवीतिनमानयेत्यत्र । समवायेन संबंधित्वं लंबकर्णमानयेत्यत्र । प्रायग्रहणाद् नागयज्ञोपवीतिनं भोजयेत्यादौ संयोगेन तत्वेपि न तद्गुणत्वम् । अन्यत्रेति । चित्रगुर्दृष्टसागर इत्यादावित्यर्थः । अत्र प्रायग्रहणफलं तु यदि चित्रगुरित्यस्यैव गवानयनेपि तात्पर्यं तदा तद्गुणत्वमेवेति बोध्यम् । केचित्तु यत्र वार्ते-

संविज्ञानम् । अन्यत्र प्रायो ऽन्यत् ॥ लम्बकर्णचित्रगू उदाहरणे । सर्वादीनि जक्षित्यादय इति चोदाहरणे । सर्वनामसंज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ ७८ ॥

पदार्थविशिष्टस्यान्यपदार्थस्य समभिव्याहृतपदार्थे वैशिष्ट्यं तत्र तद्गुणत्वं, यत्र तदुपलक्षितस्य वैशिष्ट्यं तत्रातद्गुणत्वमित्यनुगतं तल्लक्षणमाहुः । अन्ये तु यत्र समभिव्याहृतपदार्थे वर्तिपदार्थानां धर्मिपारतंत्र्येणान्वयस्तत्र तद्गुणत्वमेवान्यत्रातद्गुणत्वमेवेत्याहुः । परे तु यत्र समभिव्याहृतपदार्थे ऽन्यपदार्थान्वयो वर्तिपदार्थान्वयनांतरीयकस्तत्रतद्गुणत्वं यथा लंबकर्णमानयेत्यत्रान्यपदार्थानयनं कर्णं विना न संभवतीति । नागयज्ञोपवीतिनमानय भोजयेत्यादौ तु समभिव्याहृतक्रियान्वयो ऽन्यपदार्थस्य नागयज्ञोपवीतसंबंधं विना ऽपि संभवतीत्यतद्गुणत्वम् । एवं चित्रगुरित्यत्र गवानयनतात्पर्येऽपि सर्वत्रातद्गुणत्वं बोध्यम् । सर्वादीनीत्यत्रादिशब्दोवयवत्वविशिष्टपूर्वत्वविशिष्टवाचक इत्यन्यपदार्थगणान्वयः समभिव्याहृतपदार्थे सर्वशब्दान्वयनांतरीयक इति तत्र तद्गुणत्वमेव । जक्षित्यादय इत्यत्र चादिशब्दः केवलपूर्वत्वाविशिष्टवाचीति न तत्र तद्गुणत्वम् । आदिशब्दस्यावयवत्वविशिष्टवाचकत्वं कुत्रेत्यत्र तु व्याख्यानमेव शरणम् । यथा हालिसर्वेषामित्यत्र सुहृद्दर्शनेन सर्वादीत्यत्रादिशब्दोवयवत्वविशिष्टवाचीति ज्ञायत इत्याहुः । अपरे त्वत्र चित्रगुलंबकर्णादौ तद्गुणत्वातद्गुणत्वविचारस्य काकदंतपरीक्षावन्निष्फलत्वेन तदनुरोधेन तद्गुणत्वादिलक्षणस्यानुपयोगात् केवलमाद्यादिशब्दघटितबहुव्रीहिस्थले एव तत्फलसत्वेन तदनुरोधात् यत्र वर्तिपदार्थानामन्यपदार्थेन सह घटकघटितभावस्तत्र तद्गुणत्वमन्यत्रान्यादित्येवं तल्लक्षणं बोध्यम् । भाष्ये सर्वादीत्यादौ तद्गुणसंविज्ञानो ऽतद्गुणसंविज्ञानो वेति संदेहस्तु अत्रादिशब्दः शुद्धपूर्वत्वविशिष्टवाची उतावयवत्वविशिष्टपूर्वत्वाविशिष्टवाचीत्येतत्संदेहप्रयुक्त एव । तथा च सर्वादीत्यत्रादिशब्दस्यावयवत्वादिविशिष्टवाचकतया तद्गुणसंविज्ञान एव । जक्षित्यादय इत्यत्र तदभावेनातद्गुणसंविज्ञान एवेत्याहुः ॥ ७८ ॥

ननु वदः सुपि क्यप् च इति चेनानुकृष्टस्य यतो भुवो भावे इत्यत्राप्यनुवृत्तिः स्यादत आह ॥

चानुकृष्टं नोत्तरत्र ॥ ७९ ॥

णमुल्यनुवर्तमाने ऽव्यये ऽयथाभिप्रेतेति सूत्रे पुनर्णमुल्ग्रहणमस्या ज्ञापकम् । अन्यथा क्त्वा चेति वदेत् । तद्धि उत्तरत्रोभयोः सम्बन्धार्थम् । उदाहरणानि स्फुटानि ॥ इदमनित्यम् । अत एव तृतीया च होरि-

---

चानुकृष्टमिति । चकारेणानुवर्तमानं परत्र न संबध्यते इति परिभाषार्थः । इदमनित्यमिति । केचित्तु अनित्यत्वे न मानं नापि फलम् । अत्र शास्त्रे चानुवृत्तिनिवृत्तिसूचकौ चकारौ स्तस्तत्राव्यवहितसूत्रे च शब्दो ऽनुवृत्तिसूचको व्यवहितसूत्रे तु निवृत्तिसूचकः । चानुकृष्टमित्यत्र चशब्दो निवृत्तिसूचकपरस्तथा च निवृत्तिसूचकशब्देनानुवर्तमानमुत्तरत्र न संबध्यतइत्यर्थस्तेन तृतीया च होरित्यत्र चशब्दस्य कर्मणिद्वितीयेत्येतदव्यवहितसूत्रास्थितत्वेन निवृत्तिसूचकत्वाभावाचेनानुवर्तमानाद्द्वितीयापदस्यान्तरान्तरेणेत्यत्र संबंधे बाधकाभावः । तथा चैतत्परिभाषाविषयत्वाभाववतामनुवृत्तिसूचकानामव्यवहितोत्तरसूत्रवर्त्तिनां सर्वचकाराणां प्रत्याख्याने च न भाष्यविरोधोऽपि । एवमव्यवहितपूर्वसूत्रस्थस्य खोन्यतरस्यामित्यस्य चोत्तरसूत्रे द्विगोष्ठंश्चेत्यत्र चेनानुकृष्टस्योत्तरत्रानुवृत्तावपि तस्य निवर्तकत्वाभावेनोक्तपरिभाषा ऽविषयतया भाष्यविरोधाभावः स्फुट एवेति प्राहुः । अन्ये त्वव्यवहितोत्तरसूत्रघटकचशब्दः समुच्चायको विप्रकृष्टसूत्रस्थश्चानुकर्षकस्तत्र समुच्चायकचशब्देन समुच्चितशब्दः स्वरितत्वादिनोत्तरत्र गन्तुमर्हति, चानुकृष्टस्तु तावत्सूत्रगमनयोग्यस्वरितत्वाभावेपि चकारबलादाकृष्टस्तत्र कार्यं संपादयन्नप्युत्तरत्राकर्षकाभावान्न संबध्यते । गन्तुमसमर्थस्य परेण बलान्नयने एव कृषधातोर्लोके प्रयोगः । अत एव परिभाषायां चानुवृत्तमित्यनुक्त्या चानुकृष्टमित्युक्तम् । भाष्यकृता च चसमुच्चि-

त्यत्र चानुकृष्टाया अपि द्वितीयाया अन्तरान्तरेण इत्यत्र सम्बन्धः। लुटि च क्लृप इति सूत्रस्थेनानुवृत्त्यर्थकसकलच-कारप्रत्याख्यानेन विरुद्धेयम्। व्याख्यानादेवानुवृत्ति-निवृत्त्योर्निर्वाह इति तदाशयः॥ कुलिजाल्लुक्खौ च इति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धा च। तत्र हि द्विगोः ष्ठंश्च इति सूत्रात् ष्ठनस्तत्र चेनाप्यनुकृष्टस्य खो ऽन्यतरस्यामित्य-स्य चानुवृत्तिं स्वीकृत्य लुक्खौ चेति भाष्ये प्रत्याख्या-तम्॥ ७९॥

नन्वनुदात्तादेरन्तोदात्ताच्च यदुच्यते तद्व्यञ्जना-देर्व्यञ्जनान्ताच्च न प्राप्नोतीत्यत आह॥

स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमा-नवत्॥ ८०॥

स्वरोद्देश्यके विधावित्यर्थः॥ नोत्तरपदे ऽनुदात्तादाव-

तस्यापि स्वरितत्वादेवोत्तरत्रानुवृत्तिर्वाच्या तथा च स्वरितत्वादेवान्यत्र-हितोत्तरसूत्रेपि तस्यानुवृत्तिसंभवेन वैयर्थ्यादेव समुच्चायकचकाराणां प्रत्याख्यानं कृतमिति नोक्तदोषावकाशः। अनेकसूत्रविप्रकृष्टस्य चका-रस्य तु तावदनुवृत्तिप्रयोजकमेवानुवर्तमानपदेषु स्वरितत्वमस्तीत्यत्र ता-त्पर्यग्रहार्थमावश्यकतया भगवता न तत्प्रत्याख्यानं कृतमिति प्राहुः॥ ७९॥

स्वरोद्देश्यके विधाविति। स्वरत्वव्याप्यधर्मघटितधर्मनिमित्तताके विधावित्यर्थः। व्याप्यत्वानिवेशे तु नोत्तरपद इत्यस्य स्वरोद्देश्यकत्वा-

पृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु इति सूत्रे पृथिव्यादिपर्युदासो ऽस्या ज्ञापकः । अन्यथा पृथिव्यादीनामनुदात्तादित्वाभावादप्राप्तौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ॥ धर्मिग्राहकमानादेव च स्वरोद्देश्यकविधिविषयमिदम् । अत एव शतुरनुमो नद्यजादी अचः कर्तृयकीत्यादावजादी अच इत्यादेश्चारितार्थ्यम् । अत एव राजवतीत्यादौ नलोपस्यासिद्धत्वादन्वतीशब्दत्वादन्तो ऽवत्या इति स्वरो न उदश्वित्वानित्यत्र ह्रस्वनुड्भ्यामिति मतुबुदात्तत्वं च नेत्याकरः ॥ स्पष्टं चेदं समासस्येति सूत्रे भाष्ये ॥ उच्चैरुदात्त इति सूत्रे कैयटस्त्वयमनावश्यकी समभिव्याहृताज्गुपरागेण हलो ऽप्युदात्ता-

---

भावात्तदसंगतिः स्यात् । अत एवेति । स्वरोद्देश्यकेतिनिवेशादेवेत्यर्थः । चारितार्थ्यमिति । तद्धि तुदद्भ्यामित्यत्र भ्याम उदात्तत्ववारणार्थम् । सामान्यतो ऽविद्यमानवद्भावे त्वत्रापि विभक्तेरजादित्वादजादीतिविशेषणं व्यर्थमेव स्यादिति भावः । न चाभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तके दधतीत्यत्रोदात्तत्ववारणायात्रांतोदात्तादित्यनुवृत्तेरावश्यकतया ऽस्यापि स्वरोद्देश्यकत्वेनोक्ताजादिग्रहणवैयर्थ्यं तदवस्थमेवेति वाच्यम् । स्वरत्वव्याप्यधर्मघटितधर्मावच्छिन्नविषयतायाः प्रतिबन्धकं व्यंजनं न भवतीति परिभाषार्थस्वीकारेण तुदद्भ्यामित्यत्र दांते ऽन्तोदात्तत्वबुद्धिप्रतिबंधकत्वाभावेपि व्यंजनस्य भ्यामादावजादित्वबुद्ध्यप्रतिबंधकत्वे मानाभावात् । एवं ह्रस्वनुड्भ्यामित्यत्रांतोदात्तादित्यनुवृत्त्या तस्य स्वरोद्देश्यकत्वेपि उदश्विच्छब्दे ह्रस्वांतत्वबुद्धेरसंभवो बोध्यः । कैयटस्त्विति । नन्वनुदात्तत्वादीनामज्धर्मत्वादजुपरागेण व्यंजनेषु तद्धर्मावभासेपि वस्तुतस्तदभावेनानुदात्तादिशब्दैस्तेषां ग्रहणे मानाभाव इत्ययुक्तो ऽयं कैयट इत्यत आह । भाष्येपीति । तत्र ह्युदात्तत्वादीनामज्धर्मत्वं व्यञ्जनेषु तु

त्यत्र चानुकृष्टाया अपि द्वितीयाया अन्तरान्तरेण इत्यत्र सम्बन्धः। लुटि च क्लृप इति सूत्रस्थेनानुवृत्त्यर्थकसकलचकारप्रत्याख्यानेन विरुद्धेयम्। व्याख्यानादेवानुवृत्तिनिवृत्योर्निर्वाह इति तदाशयः॥ कुलिजाल्लुक्खौ च इति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धा च। तत्र हि द्विगोः ष्ठंश्च इति सूत्रात् ष्ठनस्तत्र चेनाप्यनुकृष्टस्य खो ऽन्यतरस्यामित्यस्य चानुवृत्तिं स्वीकृत्य लुक्खौ चेति भाष्ये प्रत्याख्यातम्॥ ७९॥

नन्वनुदात्तादेरन्तोदात्ताच्च यदुच्यते तद्व्यञ्जनादेर्व्यञ्जनान्ताच्च न प्राप्नोतीत्यत आह॥

स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्॥ ८०॥

स्वरोद्देश्यके विधावित्यर्थः॥ नोत्तरपदेऽनुदात्तादाव-

तस्यापि स्वरितत्वादेवोत्तरत्रानुवृत्तिर्वाच्या तथा च स्वरितत्वादेवाव्यवहितोत्तरसूत्रेपि तस्यानुवृत्तिसंभवेन वैयर्थ्यादेव समुच्चायकचकाराणां प्रत्याख्यानं कृतमिति नोक्तदोषावकाशः। अनेकसूत्रविप्रकृष्टस्य चकारस्य तु तावदनुवृत्तिप्रयोजकमेवानुवर्तमानपदेषु स्वरितत्वमस्तीत्यत्र तात्पर्यग्रहार्थमावश्यकतया भगवता न तत्प्रत्याख्यानं कृतमिति प्राहुः॥ ७९॥

स्वरोद्देश्यके विधाविति। स्वरत्वव्याप्यधर्मघटितधर्मानिमित्तताके विधावित्यर्थः। व्याप्यत्वानिवेशे तु नोत्तरपद इत्यस्य स्वरोद्देश्यकत्वा-

पृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु इति सूत्रे पृथिव्यादिपर्युदासो ऽस्या ज्ञापकः । अन्यथा पृथिव्यादीनामनुदात्तादित्वाभावादप्राप्तौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ॥ धर्मिग्राहकमानादेव च स्वरोद्देश्यकविधिविषयमिदम् । अत एव शतुरनुमो नद्यजादी अचः कर्तृयकीत्यादावजादी अच इत्यादेश्चारितार्थ्यम् । अत एव राजवतीत्यादौ नलोपस्यासिद्धत्वादन्वतीशब्दत्वादन्तो ऽवत्या इति स्वरो न उदश्वित्वानित्यत्र ह्रस्वनुड्भ्यामिति मतुबुदात्तत्वं च नेत्याकरः ॥ स्पष्टं चेदं समासस्येति सूत्रे भाष्ये ॥ उच्चैरुदात्त इति सूत्रे कैयटस्त्वथमनावश्यकी समभिव्याहृताज्झुपरागेण हलो ऽप्युदात्ता-

---

भावात्तदसंगतिः स्यात् । अत एवेति । स्वरोद्देश्यकेतिनिवेशादेवेत्यर्थः । चारितार्थ्यमिति । तद्धि तुदद्भ्यामित्यत्र भ्याम उदात्तत्ववारणार्थम् । सामान्यतो ऽविद्यमानवद्भावे त्वत्रापि विभक्तेरजादित्वादजादीतिविशेषणं व्यर्थमेव स्यादिति भावः । न चाभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तके दधतीत्यत्रोदात्तत्ववारणायात्रांतोदात्तादित्यनुवृत्तेरावश्यकतया ऽस्यापि स्वरोद्देश्यकत्वेनोक्ताजादिग्रहणवैयर्थ्यं तदवस्थमेवेति वाच्यम् । स्वरत्वव्याप्यधर्मघटितधर्मावच्छिन्नविषयतायाः प्रतिबन्धकं व्यंजनं न भवतीति परिभाषार्थस्वीकारेण तुदद्भ्यामित्यत्र दांते ऽन्तोदात्तत्वबुद्धिप्रतिबंधकत्वाभावेपि व्यंजनस्य भ्यामादावजादित्वबुद्ध्यप्रतिबंधकत्वे मानाभावात् । एवं ह्रस्वनुड्भ्यामित्यत्रांतोदात्तादित्यनुवृत्या तस्य स्वरोद्देश्यकत्वेपि उदश्विच्छब्दे ह्रस्वांतत्वबुद्धेरसंभवो बोध्यः । कैयटस्त्विति । नन्वनुदात्तत्वादीनामज्धर्मत्वादजुपरागेण व्यंजनेषु तद्धर्मावभासेपि वस्तुतस्तदभावेनानुदात्तादिशब्दैस्तेषां ग्रहणे मानाभाव इत्ययुक्तो ऽयं कैयट इत्यत आह । भाष्येपीति । तत्र ह्युदात्तत्वादीनामज्धर्मत्वं व्यञ्जनेषु तु

दिवदवभासात्तदुपपत्तेरित्याह । तत्र भाष्ये ऽपि ध्वनितमेतत् ॥ ८० ॥

नन्वेवमपि राजदृषदित्यादौ समासस्येत्यन्तोदात्तत्वं षकारस्य न स्यादत आह ॥

हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् ॥ ८१ ॥

अस्याश्चं यतो ऽनाव इति सूत्रे नौप्रतिषेधो ज्ञापकः । नाव्यमित्यत्रादिर्नकारो न स्वरयोग्यो यश्चाकारस्तद्योग्यो नासावांदिरिति स प्रतिषेधो ऽनर्थकः ॥ न चादिरेव नकार उदात्तगुणविशिष्टान्तरतमाज्रूपो ऽस्त्विति वाच्यम् । तथा सति निमित्तभूतद्व्यच्कत्वस्य विनाशादुपजीव्य-

---

सामीप्यात्तदवभासमात्रमिति व्यवस्थाप्य व्यंजनादेर्व्यंजनांताच्च स्वरोद्देश्यकस्यानुदात्तादेरान्नित्यादेः प्रवृत्तये न कश्चिदुपायः प्रदर्शितस्तेनावभासमानानुदात्तत्वादिधर्मवतां व्यंजनानामप्यनुदात्तादिशब्दैर्ग्रहणमिति भाष्यकारस्सूचयतीत्याशयः ॥ ८० ॥

एवमिति । स्वरोद्देश्यकविधावेवाविद्यमानवद्भावस्वीकारे इत्यर्थः । न स्यादिति । किं तु दकारस्य स्यादित्यव्याप्त्यतिव्याप्ती दूषणे इति भावः । हल्स्वरप्राप्ताविति । हलः स्थाने स्वरप्राप्तावित्यर्थः । उदात्तगुणविशिष्टेति । इदं गुणिविधानपक्षे बोध्यम् । द्व्यच्कत्वस्य विनाशादिति । न च संनिपातपरिभाषायां स्वप्रवृत्तेः प्राक् स्वानिमित्तभूतो यः संनिपातस्तद्विघातकस्य स्वातिरिक्तस्य स्वयमनिमित्तमितितदर्थनिरूपणावसरे स्वातिरिक्तेति विशेषणात्स्वस्य तद्विघातकत्वेपि नोक्तपरिभाषाविरोध इत्यस्य वक्ष्यमाणत्वेनेदमसंगतमितिवाच्यम् । तत्र स्वातिरिक्तेति

विरोधेनाद्युदात्तत्वाप्राप्तेरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ स्पष्टा चेयं समासस्येति सूत्रे भाष्ये ॥ ८१ ॥

ननु पूरणगुणेति निषेधस्तव्यत्यपि स्यात् । दिव औत् इत्यौत्वं दिवेः क्विप्यपि स्यात् । तथा यतो ऽनाव इति स्वरो ण्यत्यपि स्यात् । ऋदृशो ऽङि गुण इति चङ्यपि स्यात्, अत आह ॥

निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य ॥ ८२ ॥

तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य ॥ ८३ ॥

वामदेवाड् ड्यड्ड्यौ इति सूत्रे ड्यड्ड्यतोर्डित्वमनयोर्ज्ञापकम् । तद्धि ययतोश्चातदर्थे इत्यत्र तयोरग्रहणार्थम् ॥ नञः परस्य ययदन्तस्योत्तरपदस्यान्त उदात्त इति तदर्थः ।

विशेषणस्य स्ववैयर्थ्यमूलकत्त्वेना ऽऽव्यमित्यत्र यतोनाव इति सूत्रस्य चारितार्थ्येन वैयर्थ्यमूलकताद्दशार्थस्येहानाश्रयणेन संनिपातपरिभाषाप्रवृत्तेः सूपपादत्वादिति दिक् ॥ ८१ ॥

चङ्यपि स्यादिनि । ननु ऋद्दशोश्चङ्परत्त्वाभावादिदमसंगतमिति चेन्न । ऋदृशोरितिसूत्रादङीत्यनुवर्तमाने श्वयतेर इत्यकारादेशश्चङ्यपि स्यादित्यर्थेनादोषात् । श्वयतेश्च विभाषाधेट्श्व्योर्जॄस्तंभुइतिसूत्राभ्यां चङ्ङोर्विधानात् । ज्ञापकमिति । तद्धि डित्वं टिलोपार्थं तच्च यस्येतिलोपेनैव सिद्धमिति व्यर्थं सञ्ज्ञापकमिति भावः । अन्ययपूर्वेति । तत्पुरुषे-

एवं चावामदेऽन्ये ऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति ॥ तन्मात्रानुबन्धकग्रहणे स चान्यश्चानुबन्धो यस्य तद्ग्रहणं नेत्यन्त्यार्थः ॥ एते च प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणे, दिव औत् इत्यादौ संचारितत्वात्। वर्णग्रहणे चानयोरप्रवृत्तिरिति स्पष्टमौङआप इत्यत्र भाष्ये। येनानुबन्धेन सानुबन्धकत्वं द्व्यनुबन्धकत्वादि वा तदनुच्चारण एवैषा धर्मिग्राहकमानात्, तेन जश्शसोरित्यत्र नैषेति निरनुबन्धकत्वात्तद्धितशस एवात्र ग्रहणं स्यादिति न शङ्क्यम्। एवमन्त्यान्यतरानुबन्धोच्चारण एव। तेन वनो र चेत्यादौ ङ्वनिप्क्वनिपोर्ग्रहणसिद्धिः। एकानुबन्धकग्रहणे संभवतीति त्वर्थो न भाष्यादिसंमत इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥

तुल्यार्थैतिसूत्रेणेति भावः। दिवऔदित्यादाविति। तत्र हि दिव औत्वे धातुप्रतिषेधइतिवार्तिकं प्रथमपरिभाषया प्रत्याख्यातम्। दिवुधातुरुदित्त्वात्सानुबंधकः। प्रातिपदिकं त्वव्युत्पन्नत्वान्निरनुबन्धकमिति तदाशयः। अप्रवृत्तिरिति। अतएवाधीते इत्यत्रेङः सानुबंधकत्त्वेपि सवर्णदीर्घसिद्धिः। औङ आप इत्यत्र भाष्ये इति। तत्र हि निरनुबंधकपरिभाषया प्रथमाद्विवचनस्यैव ग्रहणं प्राप्नोतीत्याशंक्य नैषा वर्णग्रहणेषु प्रवर्तते इत्युक्तम्। नशंक्यमिति। न चात्रोक्तरीत्या परिभाषाप्रवृत्त्यभावे कुतो न तद्धितशसो ग्रहणमिति वाच्यम्। साहचर्यपरिभाषया तद्ग्रहणसिद्धेः। भाष्यादिसंमत इति। अत एवाणिनुण इत्यत्र घिनुणो ऽग्रहणमन्यथा एकानुबंधकस्यासंभवेनोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तौ घिनुणो ग्रहणंदुर्वारं स्यादिति भावः। एवं झय इत्यत्र मतुशब्देन ङ्मतुपो ग्रहणसिद्धिरिति दिक्। परे तूक्तपरिभाषाद्वयस्थाने स्वाघटकानुबंधाघटितस्य ग्रहणे स्वाघटकानुबंधघटितस्य ग्रहणं नेति एका परिभाषा स्वीकार्या। स्वपदेन बोधको ग्राह्यः। वनोरचेत्यादौ तु असंभवादेव सर्वेषां ग्रहण-

ननु कुटीर इत्यादौ स्वार्थिकत्वात्स्वार्थिकानां प्रकृतितो लिङ्गवचनानुवृत्तेर्न्यायप्राप्तत्वात्पुंस्त्वानुपपत्तिरपूकल्पमित्यत्र नपुंसकैकवचनयोरनुपपत्तिश्चेत्यत आह ॥

क्वचित्स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते ॥ ८४ ॥

णचः स्त्रियामितिसूत्रे स्त्रियामित्युक्तिरस्या ज्ञापिका । अन्यथा कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् इति स्त्रियामेव विधानात्किं तेन ॥ स्पष्टा चेयं बहुज्विधायके भाष्ये ॥ ८४ ॥

सिद्धिः। एवं च जश्शसोरित्यादौ धर्मिग्राहकमानादिनार्थविशेषकल्पनापि नेति महालाघवमित्याहुः ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ कुटीर इति। ह्रस्वाकुटीत्यर्थे कुटीशमीति रप्रत्ययः । प्रकृतित इति। षष्ठ्यन्तादाद्यादित्वात्तासिः । स्वार्थिकानां प्रकृत्यर्थबोधकत्वेन प्रत्ययत्वात् प्रकृत्यर्थलिङ्गसंख्याबोधकत्वस्य न्याय्यतया सर्वत्र स्वार्थिकेन तद्भानस्यावश्यकत्वेपि तयोरर्थयोः खण्डशक्तिस्वीकारेण सति गमके एतत्त्यागाल्लोकसिद्धत्वाच्च तत्तल्लिंगभानमित्यत उक्तं क्वचिदिति। न च स्वार्थिकानां प्रकृत्यर्थेतरार्थाबोधकत्वेन कथमेकार्थीभावसंभव इति वाच्यम्। स्वार्थिकानां प्रमेयत्वावच्छिन्नबोधकत्वस्य कल्पनेन तेन सह प्रकृत्यर्थानामभेदान्वयस्वीकारेण तत्वस्य सुवचत्वात् । शब्दस्यापि शाब्दबोधे भाननैयत्येन तत्तत्प्रत्ययरूपार्थस्य प्रकृत्यर्थेतरत्त्वेनैकार्थीभावस्य सूपपादत्वात् । क्विबन्तलिडादिशब्देष्वनेकपदघटितत्वाभावेप्येकार्थीभावोपपत्तये स्ववृत्तित्व-स्वपर्याप्तशक्तिज्ञानप्रयोज्यज्ञानविषयत्वोभयसंबंधेन पदविशिष्टशक्तिपर्याप्त्यधिकरणत्वरूपैकार्थीभावस्याभ्युपेयतया स्वार्थिकप्र-

ननु सुपथी नगरीति युवोरनाकाविति सूत्रभाष्योदाहृत इनः स्त्रियाम् इति कप्स्यादत आह ॥

समासान्तविधिरनित्यः ॥८५॥

प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे इत्यन्तोदात्तत्वार्थांश्वादिषु राजऽशब्दपाठो ऽस्या ज्ञापकः। अन्यथा टचैवान्तोदात्तत्वे सिद्धे किं तेन ॥ द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्द्धसु इति स्वरविधायके भाष्ये स्पष्टेयम् ॥ ८५ ॥

त्यर्थांतेषु तत्त्सत्वेनादोषाच्चेति दिक् । ज्ञापकमाह । ण-च इति । बहुज्विधायके इति । तत्रत्येन तुशब्देनैवायमर्थो भाष्ये निरूपित इति बोध्यम् ॥८४॥ टचैवेति । ननु प्रतेरंश्वादय इत्यस्य प्रतेः परीभूतास्तत्पुरुषघटका अंतोदात्ता इत्यर्थात् टिलोपोत्तरमवशिष्टस्य जांतभागस्यैकदेशविकृतन्यायेन राजन्शब्दत्वेन सतिशिष्टतया रेफाकारस्योदात्तविधानाय सार्थक्यात्कथं वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । प्रतेः परांश्वाद्युत्तरपदकस्य तत्पुरुषस्यान्त उदात्त इति तदर्थेनोक्तरेफाकारस्य स्वरप्राप्त्यभावात् । टचो नित्यत्वे तु प्रतिराजशब्दे चित्त्वादेवान्तोदात्तत्वसिद्धेस्तद्वैयर्थ्यस्य सूपपादत्वात् । नागेशनये ऽक्तपरिमाणत्वेन राजन्शब्दत्त्वस्य जान्ते तेन न्यायेनातिदेशासंभवाच्च । ननु राज्ञीं प्रतिगतः प्रतिराज्ञिरित्यत्रांतोदात्तत्वार्थांश्वादिषु राजन्शब्दपाठश्चरितार्थः । समासांतविधौ लिंगविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्त्वेन टचोप्राप्त्यान्तोदात्ताप्राप्तेः। न चात्र स्वरविधौ कर्तव्येपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वमिति वाच्यम् । अस्याः स्वरविधौ संघातग्रहणे एव भाष्ये दोषकथनेनावयवग्रहणे ऽप्रवृत्तौ मानाभावादित्यरुचेराह । द्वित्रिभ्यामिति । तथा च द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धंष्विति कृतसमासांतमूर्धशब्दपाठेन द्व्यादिभ्यः परस्य कृतसमासांतमूर्धशब्दस्य बहुव्रीहावेव सत्वेनार्थत एव तल्लाभाद् बहुव्रीहिग्रहणमस्यां मानम् । परिभाषासत्वे तु समासान्तस्यानित्यत्वेन द्विमूर्धाइत्यत्रोक्तस्वरप्रवृत्तये ऽकृ-

ननु शतानीत्यादौ नुमि कृते षट्संज्ञा प्राप्नोति ततश्च लुक् स्यात्तथोपादास्तेत्यत्रात्त्वे कृते स्थाघ्वोरिच्च इतीत्त्वं प्राप्नोत्यत आह ॥

संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य ॥ ८६ ॥

संनिपातो द्वयोः संबन्धस्तन्निमित्तो विधिस्तं सं-

तसमासान्तमूर्धशब्दपाठस्यावश्यकतया बहुव्रीहीतरसमासे एतदप्रवृत्तये बहुव्रीहिग्रहणं चरितार्थम् । के चित्तु ऋक्पूरब्धूःपथामित्यकृतसमासांतानिर्देशो ऽस्या ज्ञापक इत्याहुः । अन्ये तु राजस्वरे इत्यावर्त्य प्रतिराज्ञिरित्यत्रापि राजस्वरत्वेन प्रतेरंशवादय इत्यस्याप्रवृत्त्या मूलोक्तज्ञापकमपि युक्तमेवेत्याहुः । परे तु राजस्वरे इति पृथक्कोटिस्तेन राज्ञीकुमार इत्यत्र राजाचेति स्वरो न । ब्राह्मणकुमारयोर्लिंगविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वात् राजब्राह्मणी राजकुमारीत्यत्रोक्तस्वरो नेत्यविशेषात् प्रतिराज्ञिरित्यत्रापि राजस्वरसत्त्वान्मूलोक्तज्ञापकसंगतिरित्याहुः ॥ ८५ ॥

लुक् स्यादिति । ननु ष्णान्ता इत्यत्रोपदेशे ष्णान्ता इत्यर्थेन नात्र दोष इति चेन्न । उपदेशे इत्यस्य नकारषकारयोरन्वये सापेक्षत्वेन समासासंभवादित्यादिदूषणस्य मनोरमायामुक्तत्वेन तेन वारणासंभवात् । अन्यार्थमावश्यिकयोक्तपरिभाषया निर्वाह उपदेशे इत्यपूर्वकथने गौरवेण तदनादरणाच्च । न च प्रियपञ्चान इत्यत्र लुगभावाय षड्भ्य इत्यत्र विहितविशेषणत्वस्वीकारान्नात्र लुक्प्राप्तिरिति वाच्यम् । षड्भ्यो विहितेत्यस्य जसादिनिरूपिततदाद्यभिन्नषड्भ्यः परेत्यर्थकत्वेनोक्तदोषतादवस्थ्यात् । न च विभक्तिसापेक्षत्वेन नुमः षट्संज्ञादृष्ट्या ऽसिद्धत्वेन तदप्राप्तिरिति वाच्यम् । संज्ञाशास्त्रस्य विधिनिमित्तानिमित्तकत्वेन लुगर्थसंज्ञाया अपि विभक्तिसापेक्षत्वेन नुमो बहिरङ्गत्वायोगात् । नुम्निमित्तविभक्तेर्विनाशोन्मुखत्वेनाकृतव्यूहपरिभाषया नुमभावस्तत्र न शं-

क्यः । लुको बहिरङ्गत्वाभावेन बहिरंगेणान्तरंगनिमित्तविनाशसंभावनाया असत्वेन तस्या नुम्प्रवृत्यभावसंभावनाप्रयोज्यत्वाभावेन च तत्प्रवृत्तेः सर्वथैवासंभवात् । उपजीव्येति । तथा चोपादास्तेत्यत्र एज्विषयत्वमुपजीव्य जायमानात्त्वस्य घुसंज्ञाद्वारा स्वोपजीव्यैज्विषयत्वविघातकस्थाध्वोरित्येतद्विहितसिज्धर्मिककित्वं प्रति निमित्तत्वे उपजीव्यविरोधः स्पष्ट एवेति तदप्रवृत्तिरिति भावः । एवं शतानीत्यत्रापि बोध्यम् । न चोपादास्तेत्यत्रानया ऽऽत्वोपजीव्यविघातककित्वस्याप्रवृत्तावपि इत्वस्याप्रवृत्तौ मानाभाव इति वाच्यम् । संनियोगशिष्टानामित्युत्तरपरिभाषया प्रधानीभूतकित्वस्याप्रवृत्या तत्सान्नियोगशिष्टत्वस्याप्रवृत्तिरित्याशयात् । इदमत्रावधेयम् । इकोयणचीत्यादिविधिशास्त्रैस्तादृशस्वविधेयघटितस्य साधुत्वमितरस्य तदर्थकस्यासाधुत्वं बोध्यते । तेनैकरूपेण सुधी उपास्य सध्युपास्येत्यादीनामसाधुत्वं सिध्यति। एवं गोशब्दस्य साधुत्वबोधनाद् गाव्यादीनामसाधुत्वं भवति। तथा च परिनिष्ठितस्यापि सुध्युपास्य इति विसर्गातस्यासाधुत्वापत्ति, रुदिते जुहोति अनुदिते जुहोतीतिवत् शास्त्रद्वयप्रामाण्यात्पर्यायापत्तिर्वा स्यादिति इकोयणचीत्यादीनां मदुत्तरप्रवृत्तिमता शास्त्रेण यस्य साधुत्वं बोध्यते तदपि साध्विति स्वोत्तरप्रवृत्तिमच्छास्त्रस्याभ्यनुज्ञादानमपि विधेयम् । तत्तच्छास्त्रैः साधुत्वविधानफलं चाष्टाध्यायीस्थसाधुत्वविधायकशास्त्रं साधुशब्दघटकेष्वेव प्रवर्तते इति नियमपरिरक्षणमेव । तेन गगरीशब्दघटकेकारादिषु इकोयणचीत्यादीनामप्रवृत्तिः सिध्यति । स्वोत्तरप्रवर्तमानशास्त्रांतरबोधिताऽसाधुत्वा ऽसमानाधिकरणं च साधुत्वं पुण्यजनकतावच्छेदकमिति वैयाकरणसमयः । एवं चानया तत्तच्छास्त्रस्याभ्यनुज्ञावाक्यीयस्वोत्तरप्रवृत्तिमत्पदार्थे मदीयसंनिपातविघातकातिरिक्तेनेति संकोचः क्रियते । तेन बुद्धावित्यत्राच्चघेरितिशास्त्रेण स्वसंनिपातविघातकटाब्निधेरभ्यनुज्ञादानाभावेन तदप्रवृत्तिसिद्धिः । अनित्यत्वविषये त्वेतत्परिभाषाप्रयोज्यसंकोचघटकस्वसंनिपातविघातकशास्त्रे तत्तच्छास्त्रातिरिक्तत्वेन संकोचः । यथा कष्टायेतिनिर्देशेनास्या अनित्यत्वेन ङेर्य इत्यस्याभ्यनुज्ञावाक्यघटकसंनिपातविघातकपदार्थे सुपिचेत्यतिरिक्तत्वेन संकोचाद् रामायेत्यत्र तस्य ङेर्य इत्येतत्संनिपातविघातकत्वेपि दीर्घसिद्धिः । माधवानुयायिनस्तु ङेर्य

इत्यस्याभ्यनुज्ञावाक्ये एतत्परिभाषाप्रयुक्तसंकोचे तत्तच्छास्त्रातिरिक्तत्वेन संकोचकरणापेक्षया ऽनित्यत्वविषये ऽभ्यनुज्ञावाक्ये संनिपातपरिभाषा-प्रयोज्यसंकोचाभाव एव क्रियते । तेन नामीतिसूत्रारम्भसामर्थ्येनैतस्या अनित्यत्वात् ह्रस्वनद्याप इत्यस्याभ्यनुज्ञावाक्ये संनिपातपरिभाषा-प्रयोज्यसंकोचाभावेनाविशेषात् रायोहलीत्यस्याप्यभ्यनुज्ञादानसत्वेन प्रराणामित्यत्रात्वसिद्धिः । ह्रस्वनद्याप इत्येतदभ्यनुज्ञावाक्ये संनिपातपरिभाषाप्रयुक्तसंकोचाभावादेव रामाणामित्यत्र परत्वात्सुपिचेतिदीर्घस्यैव प्रवृत्या नामीत्यस्याग्नीनामिन्दूनामित्यनकारान्तोदाहरणदानं भाष्यकृतः स्वरसत उपपद्यते । न च श्नान्नलोप इतिसूत्रस्थभाष्यविरोधेनेदृशप्रकारस्यायुक्तत्वम् । तत्र हि नान्नलोप इति न्यासे यज्ञानां यत्नानामित्यत्र लोपमाशंक्य इदमिह संप्रधार्य लोपः क्रियतां दीर्घो वेत्युक्त्वा परत्वान्न लोप इत्युक्तम् । नामीत्यपेक्षया लोपस्य परत्वेपि सुपिचेत्यपेक्षया परत्त्वाभावेन त्वदुक्तरीत्या नुडुत्तरं सुपिचेत्यस्य प्रवृत्तौ वाधकाभावात् नलोपापेक्षयापि तस्य परत्वात्प्रवृत्यापत्या भाष्यविरोधः स्पष्ट एवेति वाच्यम् । सुपिचेत्यपेक्षया लोपस्य नित्यत्वेन प्रतिपदोक्तत्वेन च पूर्वं प्रवृत्तिरिति भाष्याशयकल्पनेनादोषादिति प्राहुः । तन्न । ह्रस्वोनपुंसकइत्युत्तरं सर्वत्रैव तत्संनिपातविघातकस्येकोचिविभक्ताविति नुमः प्राप्त्या तत्सूत्रारंभसामर्थ्येन संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वावश्यकत्वेनात्रापि ह्रस्वोनपुंसकइत्यस्याभ्यनुज्ञावाक्ये संकोचसामान्याभावे ह्रस्वविधायकशास्त्रेणेकोचीतिशास्त्रस्येव ह्रस्वस्य पितिकृतीतिशास्त्रस्याप्यभ्यनुज्ञाततया सुल्वादिशब्देषु तुगापत्तेर्दुर्वारत्वात् । मन्मते तु ह्रस्वोनपुंसकेत्यस्याभ्यनुज्ञावाक्ये इकोचीत्यतिरिक्तं यन्मत्संनिपातविघातकं तदतिरिक्तेनेति विशेषरूपेण संकोचात् ह्रस्वस्य पितीत्यस्याभ्यनुज्ञादानाभावेन तदप्रवृत्तेः । एवं ह्रस्वनद्यापइत्यस्याभ्यनुज्ञावाक्येपि नामीत्येतदतिरिक्तं यन्मत्संनिपातविघातकं तदतिरिक्तेनेत्येवंविशेषरूपेण संकोचात् नामीत्यस्याभ्यनुज्ञादानेपि रायोहलीत्यस्य तदभावेन तदप्रवृत्या प्रराणामित्यस्य साधुत्वाभावात् । एवं श्रीपायेत्यत्र सुपिचेत्यनेन ह्रस्वाकारनिमित्तकप्रवृत्तिकेन स्वोपजीव्यह्रस्वत्वविनाशेपि स्वनिमित्तभूतात्वनाशकातोधातोरित्येतत्प्रति अ-

भ्यनुज्ञादानाभावेनाकारलोपाप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । सर्वं चेदं परिभाषायां कर्मण्यणित्यण्प्रत्ययांतताद्विघातशब्दाभिप्रायेण । अत एव मूले तं संनिपातं यो विहंति इत्युक्तम् । यदि तु लाघवात् भावघञंतो विघातशब्दस्तदा स्वोपजीव्यसंनिपातविघातः स्वेन न न्याय्य इत्यर्थस्तथा च तत्तच्छास्त्रविधेये स्वनिमित्तभूतसंनिपातविघातकातिरिक्तत्वेन स्वनिमित्तसंनिपातसंपादकशास्त्रीयसंनिपाताविघातकातिरिक्तत्वेन च संकोचो ऽनया क्रियते । स्वोपकारकनाशकर्तुरभ्यनुज्ञादाने स्वयं वा स्वोपकर्तुर्नाशकरणे उपजीव्याविरोधः स्पष्ट एव । तत्रान्यतरपक्षाश्रयणेनेष्टसिद्धावपि द्वितीयपक्षएवाकरसंमतः । अयं च स्वसंनिपातविघातकातिरिक्तत्वेन तत्तद्विधेये संकोचो यत्र स्वनिमित्तभूतसंनिपातविघातं विनापि तत्तच्छास्त्राणां चारितार्थ्यं संभवति तत्रैव, यथा यतोनाव इत्यत्रनौप्रतिषेधस्याव्यमित्यत्र चारितार्थ्यं संभवतीति तेन रूपेण संकोचात् गुणिविधानपक्षे नाव्यमित्यत्र नकारस्योदात्ताज्रूप आदेशो नेति प्राक् प्रदर्शितमेव । यत्र च स्वसंनिपातविघातं विना सुपिचेत्यादि तत्तच्छास्त्राणां चारितार्थ्यं न संभवति । तत्र नानेन रूपेण संकोचः किं तु स्वनिमित्तसंनिपातसंपादकशास्त्रीयसंनिपातविघातकातिरिक्तत्वेनैव संकोचः । तेन शतानीत्यत्र षट्संज्ञाद्वारा लुक्प्रयोजकीभूतनांतत्वसंपादकनुम्विधायकशास्त्रियसर्वनामस्थानप्रकृतिसंनिपातविघातकातिरिक्तत्वेन लुकि संकोचात् स न भवति । लुकि सति तु संबंधिनो नाशात्तद्विघातः स्पष्ट एव । कष्टायेतिनिर्देशेनास्या अनित्यत्वात्सुपिचेत्येतद्विधेये स्वनिमित्तसंनिपातसंपादकं ङेर्यइत्येतदतिरिक्तं यच्छास्त्रं तन्निमित्तभूतसंनिपाताविघातकातिरिक्तेतिविशेषणात् दीर्घस्य ङेर्य इत्येतत्संनिपातविघातकत्वेपि न क्षतिः । एवं नामीत्यत्रापि ह्रस्वनद्याप इत्येतदतिरिक्तं यत्स्वसंनिपातसंपादकं शास्त्रं तत्संनिपातविघातकातिरिक्तो दीर्घो भवतीत्यर्थान्न दोषः । अत्र पक्षेपि प्रराणामित्यत्रात्वस्य ह्रस्वनद्यापइत्येतत्संनिपातविघातकत्वेन रायोहलीत्यस्याप्रवृत्तिः । नामीत्यत्र सूत्रारम्भसामर्थ्येनोक्तरूपेण संकोचेप्यत्र तथा संकोचे मानाभावः । वस्तुतस्त्वयं द्वितीयप्रकार एव युक्तः । प्रथमकल्पे च वृद्धावित्यादावच्चघेरिति शास्त्रेण स्वनिमित्तसंनिपातविघातकटाब्विधेरुक्तन्यायसहकारेणाभ्यनुज्ञादानाभावेपि उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विधेया-

निपातं यो विहान्ति तस्यानिमित्तम् ॥ उपजीव्यविरोधस्यायुक्तत्वमिति न्यायमूलैषा। अत एवात्र संनिपातशब्देन न पूर्वपरयोः संबन्ध एव किंतु विशेष्यविशेषणसंनिपातोऽपि गृह्यते। अत एव ग्रामणि कुलमित्यादौ नपुंसकह्रस्वत्वेऽपि पिति कृति इति तुग्न। प्रातिपदिकाजन्तत्वसंनिपातेन जातस्य ह्रस्वस्य तदन्त्रिघातकत्वात्। तुक्यजन्तत्वविघातः स्पष्ट एव॥ न चार्थाश्रयत्वेन ह्रस्वस्य बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वम्। अर्थकृतबहिरंगत्वानाश्रयणस्योक्तत्वात्। किं च षत्वतुकोरसिद्ध इत्येतद्बलात्कृति तुग्ग्रहणाच्च तुग्विधौ बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेः॥ सर्वविधसंनिपातग्रहणादेव वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्यानिमित्तं स्यादित्येतत्परिभाषादोषनिरूपणावसरे वार्तिककृतोक्तम्।

न्वयस्यौत्सर्गिकतया तदीयोद्देश्यतावच्छेदके संकोचं विना टाप्प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वापत्तिः। किं चैवं नाव्यमित्यत्रोक्तदिशानया दोषवारणासंभवेन नौप्रतिषेधस्य हल्स्वरप्राप्ताविति परिभाषाज्ञापकत्वासंभवः। किं च पूर्वनिर्दिष्टपरिभाषार्थे एव ग्रन्थकर्तुः सामञ्जस्ये 'स्वप्रवृत्तेः प्राक्स्वनिमित्तभूत,इति वक्ष्यमाणग्रन्थेन परिभाषया अर्थान्तरोपवर्णनस्य नैरर्थक्यापत्तिः। किं च संज्ञाशास्त्रस्य साधुत्वविधायकत्वाभावेन पूर्वशास्त्राभ्यनुज्ञाया अभावात् कुम्भकारेभ्य इत्यादावनयान्यसंज्ञाया वारणपरभाष्यासंगतिः। किं च परिभाषायां विघातपदस्याणन्तत्वकल्पनया संनिपातलक्षणविधेस्तद्विघातकशास्त्रप्रवृत्तिनिरोधकत्वकल्पनेनाल्पदोषप्रयोजकोपजीव्यविरोधनिवारकत्वेऽपि महादोषप्रयोजकस्य स्वेन स्वोपजीव्यविघातकरणस्यान्याय्यत्वाबोधने शास्त्रकारस्याविवेकित्वापत्तिः। विघातपदे भावघञ्कल्पनेन संनिपातलक्षणविधेः स्वनिमित्तभूतसंनिपातविघातानिमित्तत्वसामान्याभावबोधकत्वकल्पने तु स्वरसत एवोभयं सिद्ध्यतीति दिक्। न्यायमूलैषेति। के

न हि प्रत्ययः पूर्वपरसंनिपातनिमित्तकः स एव च संनिपातशब्देन गृह्यत इति मत्वा न प्रत्ययः संनिपातनिमित्तक इति शङ्कायां तदभ्युपेत्यैवाङ्गसंज्ञा तर्ह्यनिमित्तं स्यादित्येकदेशिनोक्तमिति न तद्भाष्यविरोधः । किं चैवं शैवो गार्ग्यो वैनतेय इत्यादावप्यङ्गसंज्ञाया लोपनिमित्तत्वानापत्त्या वर्णाश्रय इत्यस्य वैयर्थ्यम् ॥ ग्रामणिकुलं ग्रामणिपुत्र इत्यादावुत्तरपदनिमित्तके ह्रस्वत्वे यथाकथंचिद् बहिरङ्गपरिभाषयापि वारणं संभवतीति कृन्मेजन्त इत्यत्र ह्रस्वस्य पिति इति सूत्रे चैकदेशिना तया परिभाषया दुर्वारितो भाष्ये । अत एव परिभाषाफलत्वेनेद-

---

मित्तु नातिसृतिसूत्रमत्र ज्ञापकम् । अन्यथा तिसृणामित्यत्र तत्परिभाषाभावे तिसृ नामित्यवस्थायामन्तरंगत्वान्ङीपि तद्वैयर्थ्यापत्तिः । एतत्सत्वे तु प्रकृतिप्रत्ययसंनिपातप्रयोज्यतिस्रादेशस्य ङीपं प्रत्यनिमित्तत्वेन तदप्रवृत्त्या सूत्रसार्थक्यं स्पष्टमेव । न च न षडितिनिषेधः शंक्यः । स्वस्रादिगणे तिसृचतसृपाठस्यानार्षत्वेन तेन तन्निषेधायोगात् । अत एव कृन्मेजन्तइतिसूत्रे भाष्ये तिसृश्चतसृइत्यत्र ङीपमाशंक्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नतिसृचतसृभावे ङीब्भवतीति । यदयं नतिसृचतसृति नामिदीर्घत्वप्रतिषेधं शास्तीत्युक्तमिति । तन्न युक्तम् । तिस्रो ऽतिक्रान्तानामातितिसृणामित्यत्र ङीपि लिंगविशिष्टपरिभाषया ङीबंते उपसर्जनत्वात् गोस्त्रियोरिति ह्रस्वे नामीतिदीर्घे च प्राप्ते न्यूनसमुदायापेक्षत्वेनांतरंगत्वात्पूर्वं ह्रस्वे कृते प्राप्तदीर्घवारणायोक्तसूत्रस्यावश्यकत्वेन ज्ञापकत्वासंभवात् । परे तु अतितिस्री नामीति स्थिते नामीत्यस्यापि प्रतिपदोक्तत्वरूपान्तरंगत्वेन नित्यत्वेन चोभयोः समत्वात् । परत्वाद्दीर्घोत्तरं ह्रस्वे लक्ष्येलक्षणन्यायेन पुनर्दीर्घाप्राप्त्योक्तसूत्रस्य वैयर्थ्येन ज्ञापकत्वं सुस्थमेवेति प्राहुः । यत्तु वाचिह्रस्वश्चेतिन्यासेनैव श्रियां

श्रीणामित्यादौ ष्टरूपासिद्धौ वामि ङिति ह्रस्वश्चेति योगद्वयकरणमस्यां ज्ञापकम् । ज्ञापिते तु श्रीणामित्यत्राजादित्वमुपजीव्य जायमानेन नदीत्वेन नुड्द्वारा ऽजादित्वाविघातेनानया नुडप्राप्त्या वामीत्यस्यावश्यकत्वम् । तत्सत्वे तु नुड्विशिष्टे आम्त्वेन संनिपातविघाताभावः स्पष्ट एव । तत्र त्वजादित्वस्य वर्णत्वव्याप्यधर्मघटितत्वेन यदागमपरिभाषयाऽऽनयनाभावेन तद्विरोधः स्पष्ट एव । न च मतिश्चोमा चेति द्वन्द्वे ऽच्परत्वेन मतिशब्दस्य नदीत्वेन घित्वाभावात्पूर्वनिपातानापत्येदशन्यासस्य वक्तुमशक्यत्वामिति वाच्यम् । मतिश्च चित्रश्चेति द्वन्द्वे सिद्धांते ङित्परत्वेपि नदीत्वाभावार्थं प्रत्ययाक्षेपस्यावश्यकत्वेनोक्तदोषासंभवादिति प्राहु,स्तन्न । वापि ह्रस्वश्चेतिन्यासेन सिद्धेः सिद्धांतेप्युक्तयोगविभागवैयर्थ्येन तस्योक्तार्थज्ञापकत्वासंभवात् । ङिति ह्रस्वश्चेत्यत्र नित्यस्त्रीत्वसंबन्धो वामीत्यत्र चातिश्रियामतिश्रीणां ब्राह्मणानामिति सिद्ध्यर्थं तदसंबंध इति भाष्यसंमतासिद्धांतस्यासिद्ध्या तथाविधैकयोगस्य कर्तुमशक्यत्वाच्च । स्पष्टं चेदं तत्रैव सूत्रे शब्देन्दुशेखरटिप्पणे । अतएवेति । न्यायमूलत्वादेवेत्यर्थः । विशेष्यविशेषणसंनिपात इति । अभेद इत्यर्थः । अत एवेति । अभेदस्यापि ग्रहणादेवेत्यर्थः । एकदेशिनोक्तमिति । ननु विशेष्यविशेणषसंनिपातं बुध्वा प्रवृत्तं भाष्यं कुतो नैकदेशीति चेन्न । मानाभावात् । जरायाजरसित्यादिसूत्रारम्भसामर्थ्येनातिदेशिकसंनिपातविघाताभावमादाय तदप्रवृत्तिर्नेत्यत्रातिदेशपदेनैकदेशविकृतन्यायातिरिक्तस्य ग्रहणेनाङ्गत्वस्य विघाताभावादंगसंज्ञा तन्निमित्तमिति भाष्ये एवैकदेशयुक्तित्वकथनस्य युक्तत्वात् । अत एवाजरांसीत्यत्र जरसादेशोत्तरं नुम् भाष्ये उक्तः । अन्यथा ऽङ्गत्वस्यादेशेन विघातेन नुमोऽप्राप्त्या तदसंगतिः । अत एव च वर्णाश्रयः प्रत्यय इत्युक्तम् । अन्यथा शैव इत्यत्रापि अंगत्वविघातेन वर्णाश्रय इति कथनमयुक्तमेव स्यात् । अत एव कतेर्नामीति वक्तव्ये सामान्येन नामीतिदीर्घविधानेन संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वोपवर्णनं शेखरोक्तं संगच्छते । अन्यथा कतीनामित्यत्र तेन दीर्घे षट्त्वविघातः स्पष्ट एवेति दिक् । तुक्यजन्तत्वविघात इति । इदं ह्रस्वस्यैव तुगागम इत्यभिप्रायेण । तत्पक्षे ह्यागमसंनिधाने तद्विशिष्टत्वेपि तकारस्य समुदायावयवत्वमवयवावयवन्यायगम्यं

मुक्तं कृन्मेजन्त इति सूत्रे वार्तिककृतेति केचित् ॥ संनिपातलक्षणविधित्वमस्या लिङ्गम् । स्वप्रवृत्तेः प्राक् स्वनिमि-

पाश्चात्यमित्यागमविधानकालिकाजन्तत्वविघातो दुर्वार एव । ह्रस्वांतस्य तुगागमे तु यदागमन्यायेन विधानवेलायामेवावयवत्वग्रह इति नास्त्यजन्तत्वविघात इति बोध्यम् । वार्तिककृतोक्तमिति । अन्यथा पूर्वपरसांनिपाताभावादेतद्विरोधः स्पष्ट एव । ननु विशेष्यविशेषणसंनिपातग्रहणादेव ग्रामणिपुत्रेत्यादौ तुग्वारणसंभवे ऽन्तरंगपरिभाषया तुग्वारणं भाष्योक्तमसंगतमित्यतआह । उत्तरपदनिमित्तके ह्रस्वत्वे यथाकथंचिदिति । ईश्वातोः क्विपि ह्रस्वे इ कुलमित्यत्र बहिरंगत्वाभावात्तुग्वारणायास्या आवश्यकत्वमिति तदाशयः । एकदेशिनेति । नाजानंतर्यपरिभाषा ऽज्ञानेन मवृत्तत्वादस्यैकदेशयुक्तित्वमिति भावः । अत एवेति । अस्यैकदेशयुक्तित्वादेवेत्यर्थः । परिभाषाफलत्वेनेति । संनिपातपरिभाषाफलत्वेनेत्यर्थः । संनिपातलक्षणविधित्वमिति । संनिपातलक्षणशास्त्रत्वमित्यर्थः । विधिशब्दे करणे किप्रत्ययात् । एवं चास्या नतिंम्रितिशास्त्रदेशीयत्वेन सापादिकतया त्रिपाद्यास्तादृशशास्त्रत्वप्रकारकज्ञानाभावात्तत्रेयं न प्रवर्तते । अत्र मानं च मय उञोवोवेत्यनेन वकारविधानमेव । तस्य त्रिपाद्यां विधानं वत्वस्यासिद्धत्वादनुस्वाराभावार्थम् । अस्याः त्रिपाद्यां प्रवृत्तौ तु तयैवानुस्वारवारणे इकोयणचीत्युत्तरं मयउञोवेति पाठेन यणोनुवृत्त्या चेष्टसिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अत एव च नर्तिष्यतीत्यत्रेटः सकारनिमित्तकत्वेपि षत्वम् । धुक्षीष्टेत्यत्र षत्वस्य दादित्वानिमित्तकत्वेपि भष्भावः । जग्धमित्यत्र जग्धादेशस्य तकारनिमित्तत्वेपि धत्वम् । द्रक्ष्यतीत्यत्र षढोरितिकत्वस्य सकारनिमित्तत्वेपि षत्वम् । सञ्च्छम्भुरित्यत्र तुकः शकारनिमित्तकत्वेपि शच्छोटीतिच्छत्वं चेत्यादि सिध्यतीति भावः । स्वप्रवृत्तेः प्रागिति । अत्र तद्विघातकेतिक्तांतपाठस्त्वयुक्तः किं तु तद्विघातस्येति घञन्तपाठ एव युक्तो ऽन्यथा ऽनन्वयापत्तेः । स्वातिरिक्तशास्त्रस्य सुपिचेत्याद्यतिरिक्तस्य ङेर्यइत्यादिशास्त्रस्य । स्वप्रवृत्तेः प्राक् सुपिचेत्यादिप्रवृत्तेः प्राक् । स्वनिमित्तभूतः सुपिचेत्यादिशास्त्रनिमित्तभूतः । तथा च स्वनिमित्तभूतः संनिपातः, स्वनिमित्तभूतसंनिपातसंपादकस्य स्वातिरि-

त्तभूतो यः संनिपातस्तद्विघातस्य स्वातिरिक्तशास्त्रस्य स्वयमनिमित्तमिति फलति ॥

नन्वेवं रामायेत्यादौ सुपि च इति दीर्घानापत्तिः । अदन्ताङ्गङेसंनिपातेन जातस्य यादेशस्य तदविघातकत्वात् ॥ न च यञादित्वसापेक्षदीर्घस्य बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वान्नात्र संनिपातविघात इति वाच्यम् । आरोपितासिद्धत्वे ऽपि वस्तुतस्तविघातस्य जायमानत्वेनैतत्प्रवृत्तेः । किं चान्तरंगे कर्त्तव्ये बहिरंगस्यासिद्धत्वे ऽपि तत्र कृते तस्यासिद्धत्वे मानाभावः । किं चातिदेशिकसंनिपातविघाताभात्रमादायैतदप्रवृत्तौ गौरीत्यादौ संबुद्धिलोपे ऽपि स्थानिवत्वेन ह्रस्वनिमित्तसंनिपातविघाताभावात्तैत्रतस्यातिव्याप्तिपरकृन्मेजन्तइति सूत्रस्थभाष्यासंगतिः । संनिपातस्याशास्त्रीयत्वान्नात्र स्थानिवत्वमिति

क्तशास्त्रस्य निमित्तभूतः संनिपातश्चेत्युभयविधोपि गृह्यते इति सूचितम् । एतदुभयविधसंनिपातसंग्रहायैव स्वप्रवृत्तेः प्राक् स्वनिमित्तभूत इत्युभयोपादानम् । एतद्ग्रन्थबोधितसंकोचप्रकारः प्राक् प्रदर्शित एवेति बोध्यम् । वस्तुतस्तद्विघातेति । ननु शास्त्रप्रवृत्तौ निवृत्तौ च तद्बुद्धिरेव नियामिका न तु वास्तविकी तत्सत्ता । अन्यथा हरएहीत्यत्र यलोपस्यासिद्धत्वेपि वृद्धिर्दुर्वारेत्यरुचेराह । किं चेति । ननु ङेर्यइत्यस्य प्रवृत्तेःप्रागेवाऽभ्यनुज्ञाकाले मत्संनिपातविघातकः क इति जिज्ञासायां सुपिचेत्यस्योपस्थित्या तस्य बहिरंगत्वमिति न तत्कृतं विघातं पश्येदित्यरुचेराह । किं चेति । अशास्त्रीयत्वादिति । वस्तुतोत्र प्रत्ययसत्ताबोधनमेवावश्यकं, संनिपातस्त्वार्थसमाजग्रस्त एवेति चिन्त्यमेतादिति केचित् । समाहितमिति । यद्यपीदं भा-

चेतर्ह्यत्रासिद्धत्वमपि कथमिति विभावय। अशास्त्रीये ऽसिद्धत्वाप्रवृत्तेरीदूदेत् इति सूत्रे कैयटेन स्पष्टमुक्तत्वात् । एवं च पूर्वत्रासिद्धीये ऽपि कार्य्ये एतत्परिभाषाप्रवृत्तिर्भवत्येवेति चेत् । न । कष्टाय इति निर्देशेनैतस्या अनित्यत्वात् ॥

ययोः संनिपातस्य विघातकं शास्त्रं तयोः संनिपातनिमित्तकविधावुपादानमपेक्षितमिति तु नाग्रहः । अत एव दाक्षिरित्यत्राकारांतप्रकृतीञ्संनिपातनिमित्तांगसंज्ञानया परिभाषयाल्लोपस्य निमित्तं न स्यादित्याशङ्क्यानित्यत्वेन समाहितं ङ्मेजन्त इति सूत्रे भाष्ये, न ह्यंगसंज्ञायामदन्तस्यांगसंज्ञेत्युक्तमस्ति ॥ न च कुम्भकारेभ्य आधय इत्यादावव्ययसंज्ञाया अनया परिभाषया वारणपरभाष्यासंगतिः । अनया परिभाषया लुग्मा भूत् । अव्ययत्वं तु स्यादेव । लुका हि तदीयसंनिपातस्य विघातो नाव्ययसंज्ञया । संज्ञाफलं त्वकच् स्यादिति वाच्यम् । एतदुदाहरणपरभाष्यप्रामाण्येन साक्षात्परंपरया वा स्वनिमित्तसंनिपातविघातकस्य स्वयमनिमित्तमित्यर्थेनादोषात् । एतेनात्राकच् स्यादित्यपास्तम् ॥ न च कार्यकालपक्षे

ष्यमेकदेशि तथाप्यत्रांशे मानं भवत्येवेति बोध्यम् । परंपरयेति । लुग्द्वारा एत्वनिमित्तविभक्तिनाशादित्यर्थः । नन्वेवं सत्यूखतुरित्यत्र सव-

लुगेकवाक्यतापन्नसंज्ञाबाधेप्यकजेकवाक्यतापन्ना स्यादिति वाच्यम्। अन्तरंगायां तदेकवाक्यतापन्नसंज्ञायां बहिरंगगुणादेरसिद्धत्वात्, लुगेकवाक्यतापन्ना तु न गुणादितोन्तरंगोभयोरपि शब्दतः सुबाश्रयत्वात् ॥

न यासयोरिति निर्देशाच्चैषाऽनित्या तेन नातिप्रसंगः। स्पष्टा चेयं कृन्मेजन्त इति सूत्रे भाष्ये ॥ अस्या अनित्यत्वे फलानि भाष्ये परिगणितानि, वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्यानिमित्तम्। दाक्षिः॥ आत्वं पुग्विधेः। क्रापयति॥ पुग्ह्रस्वस्य। अदीदपत्॥ त्यदाद्यकारष्टाब्विधेः। या सेति ॥इड्विधिराकारलोपस्य। पपिवान्। ह्रस्वनुड्भ्यां

णंदीर्घानापत्तिः लिड्विघातकलुक्प्रयोजकामुसंपादकगुरुमत्वसंपादकत्वेन दीर्घस्य परंपरया द्विर्वोपजीव्यलिड्विघातकत्वादिति चेन्न । विधिद्वयाघटितपरंपराया एव ग्रहणेनादोषात्। अत्र चैतद्भाष्यमेव मानम्। अतरंगायामिति। अकचः स्वार्थिकत्वादिति भावः । शब्दत इति । अकच् तु सुबुत्पत्यनंतरं प्रवर्तमानोपि न तथा सुबाश्रय इति भावः। पुग्विधेः क्रापयतीति । ननु आतिदेशिकेत्यत्र यदागमन्यायातिरिक्तत्वेन संकोचः। अत एव सामआकमित्यत्र सुटस्त्वाकमावयवत्वान्न संनिपातविघात इत्युक्तं भाष्यशेखरयोः। किं चातिदेशिकसंनिपातविघाताभावेप्येषा प्रवर्तते इत्यत्र बीजं हि अतिदेशेन तत्वबुद्धावपि अतिदेशप्रवृत्तेः पूर्वक्षणेषु विघातोस्त्येवेति। तच्च यदागमन्यायाविषये नास्ति विधानकालएवावयवत्वेन बोधनात्। एवं च न क्रापयतीत्यत्रानित्यत्वफलमिति चेन्न। क्रीङ्जीनामित्यनेन णिजव्यवहितपूर्ववर्तिनिर्दिश्यमानावयवैच आत्वविधानेन पुकि सति निर्दिश्यमानत्वविघातेनानित्यत्वस्यावश्यकत्वात् । यदागमन्यायेन निर्दिश्यमानत्वं तु न, अपिबदित्यत्रापि अडागमसहितस्य पिबादेशापत्ते-

मतुप् अन्तोदात्तादुत्तरपदात् इति मतुब्विभक्त्युदात्तत्वं पूर्वनिघातस्य । अग्निमान् । परमवाचा ॥ नदीह्रस्वत्वं संबुद्धिलोपस्य । नदिकुमारीत्यादि ॥ यादेशो दीर्घत्वस्य । कष्टाय ॥ इतो ऽन्यत्र प्रवृत्तिरेव, दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिता इति भाष्योक्तेरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ८६ ॥

ननु पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चेन्द्र इत्यादौ द्विगोर्लुगित्यणो लुकि लुक्तद्धित इति स्त्रीप्रत्ययलुक्यानुकः श्रवणापत्तिरत आह ॥

संनियोगशिष्टानामन्यतरापाय उभयोरप्यपायः ॥८७॥

रित्युक्तमधस्तात् । अग्निमानिति । अंतोदात्तत्वमुपजीव्यजायमानेन मतुबुदात्तत्वेन शेषनिघातद्वारा तद्विघातः स्पष्ट एवेति बोध्यम् । इतोन्यत्रेति । एतदुदाहरणादेचो ऽयवायावइत्यादिनिर्देशाच्च संधिकार्येष्वेषा न प्रवर्तते । तत्रा ऽत्वमुपजीव्य जायमानेनोत्वेन गुणद्वारा तद्विघातः स्पष्ट एव । अत एव गवाग्रमित्यादिसिद्धिः ॥ ८६ ॥

संनियोगशिष्टानामिति । संनियोगशिष्टौ च संनियोगशिष्टौ च संनियोगशिष्टौ च संनियोगशिष्टाः । अन्यतरश्चान्यतरश्चान्यतरश्चान्यतरे, तेषामपाये इति च विग्रहः । अत एव बहुवचनोपपत्तिरिति केचित् । परे तु द्वित्वविशिष्टसंनियोगशिष्टत्वावच्छिन्नबोधकतया संनियोगशिष्टपदस्य बहुवचनान्तत्वोपपत्तिः । एकशेषेण तु न निर्वाहः । यावतामेकशेषः क्रियेत तावतां ग्रहणेपि अत्रशिष्टानामग्रहणप्रसंगात् । विवक्षितसंख्याज्ञानं च दुर्लभमुभयोरित्यत्रोभयेषामित्यापत्तिश्चेत्याहुः । समुच्चयेन विहितघट-

अत्र च बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् इति सूत्रस्थं छग्रहणं ज्ञापकम् । तद्धि छमात्रस्य लुग्बोधनद्वारा कुको ऽनिवृत्तिर्यथा स्यादित्यर्थम् । कृतकुगागमा नडाद्यन्तर्ग-

---

कान्यतरस्यापाये संभाविते तदुभयोरप्यनुत्पत्तिः कर्तव्येति परिभाषार्थः । यथाश्रुतं तु न सम्यक् । एकस्यापाये उभयस्याभावात् । वस्तुत एकसत्त्वे उभयाभावबुद्धावपि एकस्मिन्नष्टे उभयं नष्टमिति व्यवहारस्य लोके असत्त्वेन यथाश्रुतार्थेपि दोषाविरहः । अत्र केचिदियं परिभाषा धर्मिग्राहकमानाल्लुग्विषया । तेन फौल्लिरित्यत्रोकारनाशेपि न लत्वस्य निवृत्तिः । खेयमित्यत्रेकारानिवृत्तावपि क्यपो न निवृत्तिः । तार्त्तीयीक इत्यत्र संप्रसारणनाशेपि न प्रत्ययनाश इति वदन्ति । तन्न युक्तम् । वातातीसाराभ्यामितिनिष्पन्नवातकिशब्दादपत्ये ऽणि टिलोपे कुको निवृत्त्यभावापत्त्या वात इति रूपासिद्धिप्रसंगात् । लुगितरत्र प्रवृत्तिस्वीकारादेव चैनेय इत्यत्रैतत्परिभाषाप्रयोज्यनकारानिवृत्त्यभावाय पूर्वस्य स्थितौ स्थानिवद्भावाश्रयणमाकरोक्तं संगच्छते । अस्याः परिभाषायाश्चान्यतरस्य प्रधानस्य निवृत्तौ तदितरस्याप्रधानस्य निवृत्तिरित्यर्थ आश्रीयते । तेन फौल्लिरित्यत्र निष्ठादेशप्रकरणे लत्वस्यैव प्राधान्यादुत्वस्याप्रधानत्वेन तन्निवृतावपि न लत्वनिवृत्तिः । एवमन्यत्र प्रत्ययविधानप्रकरणेनेत्वसंप्रसारणयोरप्राधान्यात् न तन्निवृत्तावनया प्रत्ययनिवृत्त्यापत्तिः । एवमैनेय इत्यत्र च ङीप एव प्राधान्यात्तन्निवृत्तौ प्राप्तनकारानिवृत्त्यभावार्थं स्थानिवत्त्वमप्यावश्यकमिति दिक् । के चित्तु अचःपरस्मिन्नितिसूत्रे भावसाधनविधिशब्दात्पूर्वविधिशब्देप्यविशेषात् पंचमीसमासाश्रयणे न फौल्लिरित्यादावपि पूर्वत्वेन दृष्टात् फकारादेः परस्य लकारादेः स्थितौ कर्तव्यायां स्थानिवद्भावेनान्यतरापायाभावेन लकारादेरनिवृत्तिः सुलभा । न च पंचमीसमासपक्षे ऽव्यवहितपरस्यैव ग्रहणम् । अत एव हेगौरित्यत्र सुलोपो नेति प्रकृते तदसंभव इति वाच्यम् । हेगौरित्यत्र पंचमीसमासप्रयुक्तस्थानिवद्भावस्यानित्यत्वेनाप्रवृत्तावपि इष्टप्रयोगे तदप्रवृत्तिकल्पने नामाभावादिति वदन्ति । यथास्यादिति । एतत्परि-

ता बिल्वादय एव तत्र निर्दिष्टा बिल्वकादिशब्देन । न चैवमपि छग्रहणं व्यर्थं कृतकुगागमानुवादसामर्थ्यादेव तदनिवृत्तिसिद्धेः । अन्यथा बिल्वादिभ्य इत्येव वदेत् । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया बिल्वादिपुरस्कारेण विहितप्रत्ययस्यैव लुग्विधानान्नातिप्रसंग इति वाच्यम् । ततोऽपि प्रतिपदोक्तत्वेन बिल्वादिभ्यो ऽण् इति विकाराद्यर्थस्य लुगापत्तिवारणार्थं कुगनुवादचारितार्थ्यात् ॥ समुच्चयार्थकचशब्दयोगे तु विधेययोरेककालिकत्वैकदेशत्वनियमान्न्यायसिद्धापीयम् ॥ यत्तु णाविष्ठवदित्यनेन पुंवत्वविधानमेतदनित्यत्वज्ञापनार्थमन्यथैतयतीत्यादौ टिलोपेनैव ङीपि निवृत्ते संनियोगशिष्टपरिभाषया नस्यापि निवृत्यैतयतीत्यादिसिद्धौ पुंवत्ववैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति टेरिति सूत्रे कैयट, स्तन्न । इडबिडमाचष्ट ऐडबिडयतीत्यादौ पुंवत्वस्यावश्यकत्वात् ॥ ऐनेयः

भाषाभावे च कुको निवृत्तेरप्राप्तौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः । कृतकुगागमा इति । व्याख्यानादितिभावः । तेन कप्रत्ययान्तबिल्वकशब्दप्रकृतिकस्य च्छप्रत्ययेतरस्य लुगभावार्थं छग्रहणमिति नाशंकनीयमिति बोध्यम् । प्रतिपदोक्तपरिभाषयेति । नडाद्यन्तर्गतानां बिल्वादिनां तत्तच्छब्दत्वेन ज्ञानादिति भावः । ततोपि प्रतिपदोक्तत्वेनेति । गणज्ञानानपेक्षत्वेन ततोपि शीघ्रोपस्थितिकत्वेनेत्यर्थः । कुगनुवादचारितार्थ्यादिति । न च बिल्वादिभ्यश्छस्य लुगितिवक्तव्ये बिल्वकादिभ्य इति कृतकुगागमानुवादसामर्थ्यादेव न कुको निवृत्तिरिति वाच्यम् । तृणवेतसशब्दयोर्नडादिगणादयुत्करादिषु पाठेन कुगनुवादाभावे तद्विहितच्छस्यापि लुगापत्तेः । ऐडविडयतीति । एवं दरदमाचष्टे दारदयतीत्यत्र बोध्यम् । दरद-

श्यैनेय इत्यादि तु स्थानिवत्त्वेन सिद्धमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ८७ ॥

ननु चुरा शीलमस्याः सा चौरीत्यादौ शीलम् छत्रादिभ्योण इति णे ङीप् न प्राप्नोतीत्यत आह ॥

ताच्छीलिके णे ऽण्कृतानि भवन्ति ॥ ८८ ॥

अन् इत्यणि विहितप्रकृतिभावबाधनार्थं कार्मस्ताच्छील्ये इति निपातनमस्या ज्ञापकम् ॥ ताच्छीलिकणान्तादणो द्व्यच इति फिञ्सिद्धिरप्यस्याः प्रयोजनमिति नव्याः । ताच्छीलिक इत्युक्तेस्तदस्यां प्रहरणम् इति णे दाण्डेत्येव ॥ कार्म इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ ८८ ॥

ननु कंसपरिमृड्भ्यामित्यादौ मृजेर्वृद्धिर्दुर्वारेत्य-

शब्दादैडविडशब्दात्तद्राजप्रत्ययस्य अतश्चेति स्त्रियां लुकि ततो णिचि स्थानिवद्भावविषयाभावेन प्रत्ययसत्त्वार्थं पुंवद्भावावश्यकत्वम् । सति तु तस्मिन् स्त्रीत्वप्रयुक्तलुको निवृत्त्या तद्धितनिमित्तकादिवृद्ध्यादिसिद्धिरिति भावः । केचित्तु संनियोगशिष्टन्यायेन निवृत्त्यभावरूपपूर्वविधिसत्त्वेनैकेनैवोभयार्थसिद्ध्या न तन्त्रस्यावश्यकत्वमिति वदन्ति ॥ ८७ ॥

शीलमिति । शीलमित्यनुवर्तमाने इत्यर्थः । अण्कृतानीति बहुवचनफलमाह । ताच्छीलिकेति । नव्या इति । तथा चैतद् भाष्याननुगृहीतं फलमित्यस्वरसः । छत्रादिभ्यो ऽणिति वक्तव्ये णग्रहणादेषा ऽनित्या । तेन च्छात्रेत्यत्र न ङीबिति बोध्यम् ॥ ८८ ॥

तत्प्रत्यये इति । धातुत्वावच्छिन्नोद्देश्यताके प्रत्यय इत्यर्थः । त-

त आह ॥

धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवति ॥ ८९ ॥

भ्रौणहत्ये तत्वनिपातनमस्या ज्ञापकम् ॥ धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानमिति पाठस्तु प्रसृङ्भिरित्यादावनुदात्तस्य चर्दुपधस्य इत्यमापादनेन भाष्ये दूषितः । यत्कार्यं प्रत्ययनिमित्तं तत्रेयं व्यवस्थापिका । तेन पदा-

---

त्वनिपातनमिति । न च कुत्वाभावार्थं निपातनावश्यकत्वेन ज्ञापकत्वासंभव इति वाच्यम् । होहंतेरित्यत्र णित्साहचर्यात् ञितोपि ष्यञातिरिक्तस्य ग्रहणेन कुत्वाभावस्य सुवचत्वेन ज्ञापकत्वस्य सुस्थत्वात् । पाणिनितात्पर्यविषयीभूततत्वाभावविधानस्य वैयर्थ्येनोक्तपरिभाषानुमानमित्याशयात् । अत एव भाष्यकृतात्र तत्वं निपात्यतइति व्याख्यातम् । एतेन टिलोपाभावार्थं निपातनावश्यकत्वेन ज्ञापकत्वासंभव इति परास्तम् । प्रत्ययनिमित्तकामिति । इयं च धर्मिग्राहकमानेन प्रत्ययत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताके विधावेव प्रवर्तते इति भावः । वस्तुत इयमुक्तिर्निष्फला । नशेर्वेत्यत्र तत्प्रवृत्तावपि प्रणङ्भ्यामित्यादौ धातूद्देश्यकाक्विप्प्रत्ययपरकत्वस्य सत्वेन कुत्वप्रवृत्तौ बाधकाभावात् । न चैवं वचिस्वपीत्यस्य प्रत्ययानिमित्तकत्वाभावेपि अनया धातूद्देश्यकप्रत्ययनिमित्तकत्वापत्त्या वेञो विजंतात् क्यचि संप्रसाणानापत्तिरिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । अत एव भाष्ये उच्चारणसामर्थ्यात्काम्यचः ककारस्य नेत्वमित्युक्तम् । अन्यथा वेञो विजंतात्काम्यचि संप्रसारणार्थं कित्वस्यावश्यकत्वेन तदसंगतिः स्पष्टैव । न चैवं किति धातौ संप्रसारणवारणाय वच्यादिभ्यो विहिते कितीति विहितविशेषणवैयर्थ्यापत्तिरेनया तत्प्रत्यये संप्रसारणविधानेन कि-

न्तत्वनिबन्धनं नशेर्वा इति कुत्वं प्रणङ्क्ष्यामित्यादौ भवत्येव । इयङादिविधौ तु नैषा । न भूसुधियोरिति निषेधेनानित्यत्वात् ॥ मृजेर्वृद्धिरित्यत्र भाष्ये स्पष्टा ॥ ८९ ॥

ननु सर्वक उच्चकैरित्यादौ सर्वनामाव्ययसंज्ञे न स्यातामत आह ॥

तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते ॥ ९० ॥

ति धातौ तदप्राप्तेरिति वाच्यम् । अश्वब्दादाचारक्विबन्ताद् घञर्थे के विजन्तवच्यादेः पूर्वं प्रयोगे संप्रसारणव्यावृत्तये विहितविशेषणसार्थक्यस्य सुवचत्वात् । तत्रोक्तपरिभाषया तु न निर्वाहः । कस्य धातूद्देश्यकत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । अनित्यत्वादिति । वस्तुतस्तु ज्ञापकसाजात्याद्धातुत्वेतरधातुत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नबोधकपदोपादाने एवैतत्परिभाषाप्रवृत्तिस्वीकारेणेयङादिविधौ तदप्रवृत्त्या ऽनित्यत्वस्य नोपयोगः। सृजिदृशोरित्यत्रैतत्परिभाषाप्रवृत्तेर्निर्विवादतया तत्प्रत्यये इत्यस्य संबन्धादर्थाधिकारानुरोधेनानुदात्तस्य च र्दुपधस्येत्यत्रापि तद्ग्रहणेन प्रसृड्भिरित्यत्रोक्तदोषानवकाश इति दिक् ॥ ८९ ॥

सर्वके उच्चकैरिति । ननु जसःशी अव्ययादाप्सुप इत्यत्र विहितविशेषणसत्वान्नात्र दोष इति चेन्न । विहितपदार्थस्य सर्वनामाद्यभिन्नतदाद्यवधिकपररूपतया ऽकज्विशिष्टस्य तदादित्वाभावेनोक्तदोषस्य सुवचत्वात् । तन्मध्यपतित इति । तत्त्वं च निर्दिश्यमानपरिभाषायां प्राङ् निरूपितमेव । गङ्गां प्रविष्टानेका नदी गंगाग्रहणेन गृह्यते, देवदत्तास्थो गर्भो देवदत्ताग्रहणेन गृह्यते इति लोकन्यायेनायमर्थो न सिद्ध्यति सर्वनामत्वादेरुपसर्गत्वादिवदुक्तपरिमाणत्वेन न्यूने

नेदमदसोरकोरिति सूत्रे ऽकोरिति निषेधो ऽस्या ज्ञापकः ॥ तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यते इति येन विधिरिति सूत्रे भाष्ये पाठः ॥ ९० ॥

ननु गातिस्थाघुपाभूभ्य इति सिचो लुगपासीदित्यादौ पातेरपि स्यादत आह ॥

लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य ॥ ९१ ॥

ऽधिके वा शास्त्रव्यापारमन्तरा तत्त्वबुद्धेरसंभवाद् ज्ञापकसाध्य एवायमर्थ इति येनविधिरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमतो ज्ञापकमाह । नेदमदस इति । इदमेतत्तदोरितिसूत्रस्थस्याकोरित्यस्योपलक्षणम् । नेदमदसोरितिसूत्रे भाष्ये 'इदमदसोःकात्' इति न्यस्यातोभिस इति सिद्धे इदमदसोर्भिस ऐस्स्यात्तर्हि कादेवेति नियममाश्रित्याकोरित्यस्य प्रत्याख्यानात् । विप्रतिषेधसूत्रभाष्ये नेदमदसइत्येतद्घटकस्याकोरित्यस्यैतत्परिभाषाज्ञापकत्वोपवर्णनं तु यथाश्रुतसूत्राभिप्रायेण संभवप्रदर्शनमात्रपरमिति बोध्यम् । नन्वेवं निर्दिश्यमानपरिभाषायां तन्मध्यपतितत्वनिरूपणावसरे गंगानदीदृष्टान्ते उद्देश्यतादेरसंभवेन तत्सिद्धैतन्न्यायेपि तत्प्रवेशस्यायुक्तत्वात् तत्परिष्कारे 'स्वनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयत्व' रूपसंबन्धमानिवेश्य तत्स्थाने 'स्वसत्तोत्तरसत्ताकत्व' रूपसंबन्धनिवेशनं पूर्वोक्तमप्रामाणिकं, येनविधिरितिसूत्रे भाष्ये विषम उपन्यास इति ग्रन्थेन तन्मध्यपतितन्यायस्य गंगादिदृष्टान्तासिद्धत्वप्रतिपादनात्तद्बलेनोक्तार्थकल्पनाया असंभवादिति चेन्न । भाष्यकृता लोकन्यायस्योक्तपरिमाणधर्मानयने ऽसामर्थ्यप्रतिपादनेन परिभाषासिद्धयावदर्थासाधकत्वबोधनेपि तद्भिन्नानामव्ययत्वादीनां लोकन्यायेनानयनस्य भाष्यकाराभिमततया निरुक्तसंबंधनिवेशनस्य सप्रमाणत्वादिति दिक् ॥ ९० ॥

अस्याश्च ज्ञापकः स्वरति सूति इति सूत्रे सूङिति वक्तव्ये सूतिसूयत्योः पृथङ्‌ निर्देश इति कैयटः । तन्न । साहचर्यादलुग्विकरणस्यैव ग्रहणे प्राप्ते पृथङ्निर्देशस्य तज्ज्ञापकत्वासंभवात् । ध्वनिता चेयं परिभाषा यस्य विभाषेत्यत्र भाष्ये । तत्र हि विदित इति प्रयोगे निषेधमाशङ्क्य यदुपाधेर्विभाषा तदुपाधेर्निषेधो विभाषा गमहनविदविशाम् इति सूत्रे शविकरणस्य ग्रहणं लुग्विकरणश्चायमित्युक्तम् । तत्र चो हतौ । यतोऽयं लुग्विकरणोऽतो विशिसाहचर्याच्छविकरणस्य ग्रहणं न तु हनिसाहचर्यादस्यापि, एतत्परिभाषाविरोधादिति तदाशयः ॥ अत एव परिभाषायां लुग्विकरणस्यैवेति नोक्तम् ॥ कण्ठतस्तु भाष्ये एषा क्वापि न पठिता ॥ गातिस्था इति सूत्रे पिबतेर्ग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिककृता, सर्वत्रैव पाग्रहणेऽलुग्विकरणस्य ग्रहणमिति भा-

---

साहचर्यादिति । पूर्वोत्तरयोरलुग्विकरणयोः स्वरतिधूञोः साहचर्यादित्यर्थः । वस्तुतस्तु स्वरतिधूञूदित्सूङो वेति न्यासे साहचर्याश्रयणेपि दोषाभावेनेष्टासिद्धेः कैयटोक्तमपि युक्तमेवेति बोध्यम् । ननु सूतिसूयत्योः पृथङ्‌निर्देशस्य लुग्विकरणस्यैव ग्रहणमिति विपरीतार्थज्ञापनेपि चारितार्थ्यसंभवात्त्वदुक्तस्यैवाचार्याभिप्रेतत्वमित्यत्र मानाभाव इत्यत आह । ध्वनितेति । अन्यतरार्थस्य तेन कल्पनसंभवेपि भाष्यप्रामाण्यादुक्तार्थ एव पाणिन्यभिप्रेत इति भावः । तदेवाह । अत एवेति । पूर्वोक्तभाष्यसंदर्भेणालुग्विकरणस्यैव ग्रहणमित्यर्थस्याभिप्रे-

ण्यकृता चोक्तम् ॥ स्वरतिसूति इति सूत्रे कैयटेन च स्पष्टमुक्ता ॥ ९१ ॥

ननु प्रजिघाययिषतीत्यादौ हेरचङीति विधीयमानं कुत्वं न स्यादत आह ॥

प्रकृतिग्रहणे ण्यधिकस्यापि ग्रहणम् ॥ ९२ ॥

अचङीति प्रतिषेध एवास्या ज्ञापकः ॥ इयं च कुत्वविषयैव । हेरचङीति सूत्रे भाष्ये स्पष्टेयम् ॥ ९२ ॥

ननु युष्मभ्यमित्यादौ भ्यस इत्यत्र भ्यमिति च्छेदे भ्यसो भ्यमि कृते ऽन्त्यलोपे एत्वं स्यादत आह ॥

तत्वादेवेत्यर्थः ॥ ९१ ॥

कुत्वं न स्यादिति । ननु हेरचङीत्यस्य हिनोतेरभ्यासात्परस्य कुत्वमित्यर्थादुक्तरूपे तत्सत्वेन कुत्वं सुवचमिति चेन्न । वार्णपरिभाषायां प्राक्प्रदर्शितरीत्या द्वित्वप्रयोजकप्रत्यये इत्यस्यात्र सूत्रे संबंधेनोक्तरूपे णिचो व्यवधानात्तादृशप्रत्ययपरकत्वाभावेन कुत्वाप्राप्त्युद्भावनस्य युक्तत्वात् । अत एव चाचङीति सूत्रभाष्योक्तं तज्ज्ञापकं संगच्छेत । कुत्वविषयैवेति । अत एव शाययतीत्यत्रादिप्रभृतिभ्य इति न शपो लुगिति भावः । भाष्ये स्पष्टेयमिति । तत्र हि हेरचङ्प्रतिषेधानर्थक्यमंगान्यत्वात् । ज्ञापकं तु चङो ऽन्यत्र ण्यन्तेपि कुत्वभावस्येति ॥ ९२ ॥

तद्वैयर्थ्यमिति । ननु ज्यायश्शब्दाण्ण्यन्तात्क्विपि णिलोपयलोपयोः पुनस्तस्माण्णिजन्तात्क्विपि पुक्संपन्नाद् ज्यापृशब्दादीयसुनि ज्यापाया-

अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः ९३

अङ्गे ऽङ्गाधिकारे वृत्तं निष्पन्नं यत्कार्यं तस्मिन्सति पुनरन्यस्याङ्गकार्यस्य वृत्तौ प्रवृत्तावविधानं भवतीत्यर्थः ॥ एषा च ज्यादादीयस इत्याद्विधानेन ज्ञापिता । अन्यथेकारलोपेनाकृत्सार्व इति दीर्घेण च सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अत एव भिन्नस्थानिकाङ्गकार्यविषयाप्येषा ॥ इयं चानित्या द्वयोरिति निर्देशात् । अनित्यत्वबलल-भ्यार्थमादायैव भ्यसोभ्यम् इति सूत्रे भाष्ये निष्ठितस्येति पठितम् ॥ केचित्त्वनया परिभाषया न किञ्चिल्लक्ष्यं साध्यते।अत एव ज्ञाजनोर्जा ज्यादादीयस इति सूत्रयोरेनां ज्ञापयित्वा किं प्रयोजनमिति प्रश्ने पिबतेर्गुणप्रतिषेध उक्तः स न वक्तव्य इत्येव प्रयोजनमुक्तम् न तु लक्ष्यसिद्धि-रूपम् । तदुक्तम् भ्यसोभ्यमित्यत्राभ्यामिति च्छेदः शेषे लोपश्चान्त्यलोप एवातो गुणे इति पररूपेण सिद्धं युष्मभ्यमित्यन्यत्र निरूपितम् । एवं च सूत्रद्वयस्थमे-

---

निति सिद्ध्यर्थमाकारविधानं चारितार्थमिति चेन्न । ज्ञापकपरोक्तभा-ष्यप्रामाण्येनैषामनभिधानात् । णिलोपस्य स्थानिवत्वेन तदप्राप्तेश्चेति बोध्यम् । अत एवेति । आद्ग्रहणज्ञापितत्वेन तत्साजात्यादित्यर्थः । नन्वेतत्परिभाषासत्वे येषामित्यादौ त्यदाद्यत्वोत्तरं बहुवचने इत्येत्वाना-पत्तिरत आह । अनित्येति । निष्ठितस्येति । परिनिष्ठितस्येत्यर्थः । एवं च यत्रांगाधिकारीयकार्यप्रवृत्त्युत्तरं लक्ष्यस्य परिनिष्ठितत्वं संपद्यते तत्र द्वितीयमंगाधिकारीयं कार्यं न प्रवर्तते । यत्र तु न तथा तत्र पुनरं-

तज्ज्ञापनपरं भाष्यं भ्यसो भ्यामिति सूत्रस्थं च भाष्यमेकदेश्युक्तिरित्याहुः ॥ ९३ ॥

यत्त्वोरोदिति वाच्ये ओर्गुण इति गुणग्रहणात्

संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वम् ॥९४॥

इयं च विधेयकोटौ संज्ञापूर्वकत्व एव । तेन स्वायम्भुवमित्यादि सिद्धम् ॥ तथा निलोडित्येव सिद्ध आनिग्रहणात्

आगमशास्त्रमनित्यम् ॥ ९५ ॥

तेन सागरं तर्तुकामस्येत्यादि सिद्धम् ॥ तथा तनादिपाठादेव सिद्धे तनादिकृञ्भ्य इति सूत्रे कृञ्ग्रहणात्

गाधिकारीयमपरं प्रवर्तते एव । परिनिष्ठतत्वज्ञानं च शिष्टप्रयोगादितो ज्ञेयमिति तदाशयः । प्रयोजनमुक्तमिति । तच्च पिवादेशस्यादन्तत्वादन्यथाऽसिद्धमिति भावः । इत्यन्यत्रेति । इत्यादिरस्या विषयोऽन्यत्र शेखरे शब्दरत्ने च विस्तरेण निरूपित इत्यर्थः ॥ ९३ ॥

इयं चेति । यत्र शास्त्रे संज्ञाशब्दो विधेयताप्रयोजकस्तस्या ऽनित्यत्वमित्यर्थः । धर्मिकग्राहकमानसिद्धस्यास्यार्थस्यास्वीकारे तु प्रायः शास्त्रमात्रस्य संज्ञापूर्वकत्वेनानित्यत्वस्वीकारे ऽनिष्टप्रसंग इति भावः । स्वायंभुवमिति । अत्र संज्ञापूर्वकत्वेन गुणस्याप्रवृत्तेरुवङ् सिद्ध्यति ॥

तर्तुकामस्येति । अत्रेडभावसिद्धिरस्याः प्रयोजनम् ॥

गणकार्यमनित्यम् ॥ ९६ ॥

तेन न विश्वसेदविश्वस्तमित्यादि सिद्धम् ॥ तथा चक्षिङो ङित्करणात्

अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपद-मनित्यम् ॥ ९७ ॥

तेन स्फायन्निर्मोक इत्यादि सिद्धम् ॥

तथा विनार्थनञा समासेनानुदात्तं पदमनेकमित्येव सिद्धे वर्जग्रहणात्

नञ्घटितमनित्यम् ॥ ९८ ॥

तेन नेयङुवङ् इत्यस्यानित्यत्वाद्धे सुभ्रु इति सिद्ध-मिति । तन्न । भाष्ये ऽदर्शनात् । भाष्यानुक्तज्ञापितार्थस्य साधुतानियामकत्वे मानाभावात् भाष्याविचारितप्र-

---

गणकार्यमिति । गणनिर्देशप्रयुक्तं कार्यमनित्यमित्यर्थः। विश्वसेदिति । अदादिगणप्रयुक्तशब्लुकः प्रवृत्त्यभावः ॥

स्फायन्निति । अत्र धातोरनुदात्तेत्त्वेपि परस्मैपदशतृसिद्धिः ।

हे सुभ्रु इति । अत्रानित्यत्वेनोक्तनिषेधाप्राप्त्या नदीत्वेनाम्बार्थ इति ह्रस्वसिद्धिः ॥

अदर्शनादिति । ननु शिष्टप्रयोगसमर्थनाय तत्तत्पाणिनिप्रयासवै-यर्थ्यान्यथानुपपत्त्यैतत्कल्पनेपि क्षतिविरह इत्यत आह । भाष्यानुक्तेति । तथा च महर्षेरज्ञानकल्पनापेक्षया शिष्टप्रयोगाणामसाधुत्वकल्पनमेव न्या-य्यमिति भावः। नन्वेवं तत्तत्परिभाषाज्ञापकसूत्रकारप्रयत्नवैयर्थ्यमत आ-ह । अदृष्टेति । लोड्ग्रहणवदिति । यथा त्वन्मते प्रत्ययाप्रत्ययपरिभाषया

योजनानां सौत्राक्षराणां पारायणादावदृष्टमात्रार्थकत्वकल्पनाया एवौचित्यात् ॥ किञ्च ज्ञापितेप्यानीत्यस्य न सार्थक्यमाडागमशून्यप्रयोगस्याप्रसिद्धेः । आद्ग्रहणं तु लोड्ग्रहणवदिति बोध्यम् । अत एव घोर्लोपो लेटि वा इति सूत्रे वेति प्रत्याख्यातम् । लोपे ऽप्याट्पक्षे आटः श्रवणं भविष्यति दधादिति । अटि दधादिति । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वे त्वाट्यसति दधादित्यसिद्ध्या वाग्रहणस्यावश्यकत्वेन तत्प्रत्याख्यानासङ्गतिः स्पष्टैव । एतेन

ऽऽनीत्यस्य प्रत्ययस्यैव ग्रहणेन लोड्ग्रहणं व्यर्थं तथा मन्मते आड्ग्रहणमिति भावः। एतेनानधातोः प्रपूर्वकात्कर्मणि लुङि चिणि प्रानीत्यत्र णत्वाभावाय लोड्ग्रहणमावश्यकमित्यपास्तम् । अत एवेति । एतस्या अभावादेवेत्यर्थः । असंगतिरिति । ननु वाग्रहणसत्त्वेप्यटि दधादिति, आटि दधादिति, परिभाषया ऽडाटोरभावे दधू इति,रूपत्रयं, वाग्रहणप्रत्याख्याने ऽप्युक्तरीत्या परिभाषावादिमते निरुक्तरूपत्रयमेवेति कथं तदसंगतिरिति चेन्न । वाग्रहणसत्वे आटि अभ्यस्तानामित्यनेनाद्युदात्तं दधादिति, आडभावे ऽजादिलसार्वधातुकपरत्वाभावेनाभ्यस्तानामित्यस्याप्राप्त्या धातोरित्यंतोदात्तं दधादित्येवमेकानुपूर्वीमद्रूपद्वयं भवति, प्रत्याख्याने तु लोपस्य नित्यत्वेनाडागमाभावे च दधादित्यन्तोदात्तद्वितीयरूपासंभवेनैकमेवाडागमसहितमाद्युदात्तं दधादिति रूपमिति फलभेदस्य स्पष्टतया तदसंगतेः सुवचत्वात् । मन्मते तु आटो नित्यत्वेन सर्वत्रैवाभ्यस्तानामित्याद्युदात्तप्राप्त्यान्तोदात्तदधादिति रूपासिद्ध्या फलभेदाभाव एव । न च लोपाभावपक्षे आडागमाभावेनाभ्यस्तानामित्यस्याप्राप्तावपि अविद्यमानोदात्ते लसार्वधातुके परे ऽभ्यस्तानामादिरुदात्त इत्यर्थकेनानुदात्ते चेत्यनेनाद्युदात्तसिद्ध्या तत्पक्षेपि रूपद्वयसत्त्वेन न फलभेद इति वाच्यम् । पर्युदासन्यायेनोदात्तघटिताभिन्ने ऽज्घटिते तत्प्रवृत्तेः स्वीकारादडागमरहिते दधादितिरूपे तदप्राप्तेर्दधावामित्यादावुदात्ते परतोनुदात्तेचेत्यस्याप्राप्त्यात्र

यत्कैयटेन केचिदित्यादिनास्यैव वाग्ग्रहणस्य तदनित्यत्वज्ञापकतोक्ता सापि चिन्त्या । प्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधात् । तनादिसूत्रे कृञ्ग्रहणस्य भाष्ये प्रत्याख्यानाच्च ॥ चक्षिङो ङकारस्यान्तेदित्वाभावसम्पादनेन चारितार्थ्याच्च । एवमेव

आतिदेशिकमनित्यम् ॥ ९९ ॥

सर्वविधिभ्यो लोपविधिरिड्विधिश्च बलवान् ॥ १०० ॥

इत्यादि भाष्यानुक्तं बोध्यम् ॥

स्वायम्भुवमित्यादि लोकेऽसाध्वेवेत्यन्यत्र विस्तरः ॥

फलभेदस्य दुर्वारत्वाच्चेति दिक् । अन्तेदित्वाभावसंपादनेति । तदर्थमकारकरणे तु प्रागुक्तदूषणमेवेति बोध्यम् ॥

आतिदेशिकमनित्यमिति । अत्र च लोटोलङ्वदित्यतिदेशो ज्ञापकः।अन्यथा ङ्लोडित्युक्तेपि ङित्कार्यनिर्वाहे तद्वैयर्थ्यापत्तिः।तेन जुह्वत्वित्यत्र सिजभ्यस्तेति जुस् नेति प्राञ्चः।वस्तुतः सिच्साहचर्यादभ्यस्तादप्यनतिदिष्टङित्ववतो लकारस्य स्थाने जायमानस्य झेर्जुसित्यर्थस्वीकारेणोक्तदोषाभावादेतस्या आनर्थक्यं भाष्यानुक्तत्वेनाप्रामाण्यं चेति भावः।लोपविधिरिति । अत्र ज्ञापकं च नाग्लोपीत्यत्र प्रत्याहारग्रहणमिति प्राञ्चः । वस्तुतस्तस्य वृद्धेर्लोपो बलीयानितिविशेषांशज्ञापकताया भाष्यकृतोक्तत्वेन सर्वविधिभ्यो लोपविधेर्बलवत्त्वे प्रमाणाभाव इति भावः । इड्विधिरिति । अत्र ज्ञापकं च नेड्वशीत्यत इटोनुवृत्तौ पुनरार्धधातुकस्येत्यत्रेड्ग्रहणमिति प्राञ्चः । वस्तुतस्तस्य भाष्यकृता प्रत्याख्यातत्वात् अर्थान्तरसंग्रहाय तदावश्यकत्वस्योपवर्णितत्वाच्चोक्तार्थज्ञापकत्वासंभव इति बोध्यम् ॥ लोके त्वसाध्वे-

यदपि ननु हन्तेर्यङ्लुक्याशीर्लिङि वधादेशो न स्यादत आह ॥

प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम् ॥ १०१ ॥

षाष्ठद्वित्वस्य द्विःप्रयोगत्वसिद्धान्तेन प्रयोगद्वयरूपे समुदाये प्रकृतिरूपत्वबोधनेनेदं न्यायसिद्धम् । अत एव जुहुधीत्यादौ द्वित्वे कृते धित्वसिद्धिरिति । तदपि न । भाष्ये ऽदर्शनात् । किञ्च तेन सिद्धान्तेन प्रत्येकं द्वयोस्तत्वबोधने ऽपि समुदायस्य तत्त्वबोधने मानाभावः ॥ अत एव दयतेर्दिगीति सूत्रे ऽस्तेः परत्वाद् द्वित्वे कृते परस्यास्तेर्भूभावे पूर्वस्य श्रवणं प्राप्नोतीत्याशंक्य विषयसप्तम्याश्रयणेन परिहृतं भाष्ये । अन्यथा त्वदुक्तरीत्यैकाज्द्विर्वचनन्यायेन समुदायस्यैवादेशापत्तौ तदसङ्गतिः स्पष्टैव । तस्मादुत्तरखण्डमादायैव यथायोगं तत्तत्कार्य-

---

वेति । वेदे तु तन्वादित्वादुवङ् सिध्यति । एवं वृत्रं हनति वृत्रहेत्यत्र बहुलञ्छन्दसीति शपो लुगभावो बोध्यः ॥

वधादेशो न स्यादिति । लिङ्प्रकृतेः समुदायस्य हन्त्वाभावादुत्तरखण्डस्य तदादित्वाभावात्पूर्वखण्डस्य लिङ्परकत्वाभावादिति भावः । धित्वसिद्धिरिति । समुदायस्य धातुत्वाभावात्तदुत्तरस्यागन्तुकत्वेनार्थवत्वाभावाच्च तदप्राप्तिरिति भावः । उत्तरखंडेति । परस्यास्तेर्भूभावे कृते इति पूर्वोक्तभाष्यप्रामाण्यान्नानर्थकेतिवचने ऽनभ्यासविकार इति पर्युदासाच्चागन्तुकस्याप्युत्तरखण्डस्यार्थवत्वादि कल्प्यते । प्रत्येकं त-

प्रवृत्तिर्बोध्या ॥ भूसुवोरित्यस्य तदन्ताङ्गस्येत्यर्थात् प्राप्तस्य गुणनिषेधस्य बोभूत्विति नियम इति न तद्विरोधः। तस्माद्धन्तेर्यङ्लुकि वध्यादित्यादि माधवाद्युदाहृतं चिन्त्यमेवेत्यन्यत्र विस्तरः ॥

यदपि ननु वृद्धिर्यस्याचामादिरित्यत्रेक्परिभाषोपस्थितौ शालीयाद्यसिद्धिरत आह ॥

विधौ परिभाषोपतिष्ठते नानुवादे ॥ १०२ ॥

अनूद्यमानविशेषणेषु तन्नियामिका परिभाषा नोपतिष्ठत इति तदर्थः ॥ विध्यङ्गभूतानां परिभाषाणां विधेयेनासिद्ध-

---

त्कल्पने तु बोधावृत्तिप्रसंग इति भावः। न चैवं प्रणिजगादेत्यत्र नेरुपसर्गस्य गदधातुपरकत्वाभावाण्णत्वाप्राप्तिरिति वाच्यम्। नेर्गदेत्यत्र षष्ठ्यर्थकसप्तम्याश्रयणेन गदादिनिरूपितोपसर्गस्य नेरित्यर्थेन व्यवधानेपि तत्प्रवृत्तेः सुवचत्वात्। अत एव प्रण्यगददित्यत्राड्व्यवधानेपि णत्वसिद्धिः। न तद्विरोध इति। परिभाषाभावेपीति शेषः। चिन्त्यमिति। किं तु लिङीत्यस्यार्धधातुके इत्यनेन सामानाधिकरण्याद्विषयसप्तम्यन्तत्वेन द्वित्वात्पूर्वं वधादेशे दीर्घोकित इति दीर्घे वावध्यादिति केचित्। अन्ये तु नुगत इत्यन्तरङ्गत्वान्नुकि जंवध्यादिति प्राहुः ॥ अपरे त्वनुनासिकान्तत्वस्य विनाशोन्मुखत्वेनाकृतव्यूहपरिभाषया नुकोप्रवृत्त्या दीर्घे जावध्यादिति वदन्ति ॥

शालीयाद्यसिद्धिरिति। यस्य समुदायस्याचाम्मध्ये आदिरिक्स्थानिका वृद्धिस्तद्वृद्धसंज्ञमित्यर्थे लैगवायनशब्दादावेव सा स्यादिति भावः। अनूद्यमानेति। साक्षादुद्देश्येत्यर्थः। स्वोपस्थाप्यार्थस्य साक्षादुद्देश्येन सहान्वये सति स्वस्य चारितार्थ्यं संभवति तत्रानूद्यमानवि-

तया सम्बन्धासम्भवे ऽपि तद्विशेषणे व्यवस्थापकत्वेन चरितार्थानां तद्विशेषणव्यवस्थापकत्वे मानाभाव इति तर्कमूलेयम् ॥ किञ्चोदीचामातः स्थाने इति सूत्रे स्थानेग्रहणमस्या लिङ्गम् । अन्यथा षष्ठी स्थाने इति परिभाषयैव तल्लाभे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति । तन्न । उदात्तस्वरितयोर्यण इत्यादौ ष्यङः संप्रसारणमिति सूत्रभाष्योक्तरीत्याल्लोपो ऽन इत्यादौ चैतस्या व्यभिचरितत्वात् । भाष्यानुक्तत्वाच्च । स्थानसंबन्धो न परिभाषालभ्य इत्यर्थस्य षष्ठी स्थाने इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वेन त्वदु-

---

शेषणे स्वोपस्थाप्यार्थान्वयनियामिका सा परिभाषा न भवतीतिभावः।विध्यंगभूतानामिति । विधेयोपकारिकाणामित्यर्थः । असिद्धतयेति । तात्पर्यविषयत्वाभावेनेत्यर्थः । यत्र तु स्वोपस्थाप्यार्थस्य स्थाने इत्यादेरिकोयणचीत्यादौ विधेयेऽन्वयस्तात्पर्यविषयस्तत्र विधेयेन सह स्वोपस्थाप्यार्थस्य सम्बन्धो भवत्येवेति सूचितम् । तथा चायमर्थः । नाप्राप्तपरंपराधिकपरंपरया विधेयोपकारकत्वं परिभाषाणां न भवतीति । परिभाषायाः प्रधानीभूतविधेयोपकारे संपादनीये यावती परम्परा नाप्राप्ता ततोऽधिकपरंपरा यत्र शास्त्रे विधेयोपकारे तत्र शास्त्रे सा न प्रवर्तते इति यावत् । यथा षष्ठीस्थान इति परिभाषायाः स्वोपस्थाप्यार्थस्य साक्षादेव विधेयेनान्वयेनेकोयणचीत्यादौ चारितार्थ्यमित्युदीचामात इत्यादौ परंपरया विधेयोपकारकत्वविषये ऽस्याः प्रवृत्त्यभावात् स्थानेग्रहणं चरितार्थम् । तस्मिन्नितिपरिभाषाया इकोयणचीत्यादावुद्देश्यमात्रघटितपरंपरया विधेयोपकारस्थले चारितार्थ्यादल्लोपोन इत्यादौ तदधिकपरंपरया विधेयोपकारस्थले तस्या अप्रवृत्त्यापत्तौ ष्यङइति सूत्रस्थभाष्यविरोधः स्पष्ट एवेति दिक् । न परिभाषालभ्य इति । अन्तरङ्गत्वादेव स्थानपदार्थलाभेन सूत्रस्य निर्दिश्यमानपरिभाषार्थकथनपरत्वव्यवस्थापनादिति भावः ।

त्कज्ञापकासंभवाच्च । तत्र स्थानेग्रहणं तु स्पष्टार्थमेव ॥ किञ्च विधौपरिभाषेति प्रवाद इको गुणवृद्धी अचश्च इत्यनयोर्विधीयतइत्यध्याहारमूलको ऽन्यत्र तु नास्याः फलमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ १०२ ॥

ननु नमस्करोति देवान्नमस्यति देवानित्यादौ नमः स्वस्तीति चतुर्थी दुर्वारेत्यत आह ।

उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी ॥ १०३ ॥

कारकविभक्तित्वं च क्रियाजनकार्थकविभक्तित्वं तच्च प्रथमाया अप्यस्तीति सापि कारकविभक्तिरिति स-

---

ज्ञापकासंभवाच्चेति । स्थानपदार्थस्यांतरंगत्वादेव लाभेन स्वांशे चारितार्थ्याभावादित्यर्थः । अध्याहारमूलक इति । न च तदध्याहारोप्येतन्मूलक एवेति वाच्यम् । गुणवृद्धिग्रहणानुवृत्त्यादिना तदर्थसिद्धौ सूत्रे पुनर्गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्येन, ह्रस्वादिग्रहणस्यानुवर्तमानस्यावृत्त्याचश्चेत्यत्रापि तदर्थस्य सिद्धेरिति बोध्यम् ॥ १०२ ॥

नमस्करोतीति । ननु नमःपदार्थेन्वयविवक्षायां चतुर्थी कृञ्धात्वर्थफलेन्वयविवक्षायां कर्मणिद्वितीयेति विषयभेदसत्वात्कथं तदापत्तिः । न च निपातानां द्योतकत्वेन नमःपदार्थनमस्कारस्यैव कृधात्वर्थफलत्वादेकार्थान्वयप्रयुक्तविभक्तिद्वयप्राप्त्या तदापत्तिस्सुवचा इत एव वारुचेर्नमस्यतीत्युक्तम्।अत्र हि मुण्डयतौ मुण्डस्येव नमःपदार्थस्य कृञर्थत्वेन विभक्तिद्वयप्राप्तिः सुलभेति वाच्यम् । नमःपदार्थे क्रियाकर्मभावसंबंधेनान्वयविवक्षायां द्वितीयाप्राप्तिरन्यसंबन्धेनान्वयविवक्षायां च चतुर्थीप्राप्तिरिति द्वयोरेकविषयाभावात्तदापादनस्याशक्यत्वादिति चेन्न । नमस्स्वस्तीत्यस्योद्देश्यतावच्छेदककुक्षौ संबन्धविशेषानुक्त्या क्रियाकर्मभावसंबन्धेनान्वयविव-

हयुक्ते इत्यादिसूत्रेषु भाष्ये ध्वनितम् ॥ इयं च वाचनिक्येव । अत एव यस्य च भावेन इति सप्तम्यपेक्षयाधिकरणसप्तम्या बलवत्त्वमनेन न्यायेन तत्र च दीयते इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितं कैयटेन स्पष्टमुक्तम् । एतेन

क्षायामपि तत्प्रवृत्तेरत्र परत्वाच्चतुर्थ्यापादनस्य सुवचत्वात् । न चैवं चतुर्थ्या अपि क्रियाजनकार्थकविभक्तित्वरूपवक्ष्यमाणकारकविभक्तित्वेन परत्वाच्चतुर्थ्योपपत्तिर्दुर्वारेति वाच्यम् । क्रियाजनकत्वमात्रार्थकविभक्तेरेव कारकविभक्तित्वस्वीकारेण नमःस्वस्तीत्येतद्विहिताविभक्तेर्हरयेनम इत्यादौ क्रियाजनकत्वरूपार्थबोधकत्वाभावेन तन्मात्रार्थकत्वरूपोक्तकारकविभक्तित्वाभावात् । कर्मणिद्वितीयेतिसूत्रविहितद्वितीयायास्तु कदाप्यर्थान्तराबोधकत्वेन कारकविभक्तित्वस्य सुवचत्वात् । अत्र च क्रियाजनकत्वेन विवक्षितोर्थो ग्राह्यस्तेन मातुः स्मरतीत्यत्र वस्तुतो मात्रादेः क्रियाजनकत्वेपि न क्षतिरिति बोध्यम् । ध्वनितमिति । तत्र हि पुत्रेण सहागतः पितेत्यत्रोपपदविभक्तेरिति न्यायेन तृतीयां बाधित्वा प्रथमेत्युक्तम् । अन्यथा प्रथमार्थस्य तिङर्थकर्त्रादावन्वयेन क्रियान्वयित्वरूपकारकत्वाभावेन तदसंगतिः स्यादिति भावः । अत एवेति । उक्तकारकविभक्तित्वस्वीकारात्, अस्या वाचनिकत्वस्वीकाराच्चैवेत्यर्थः । कैयटेन च स्पष्टमुक्तमिति।तत्र हि दीयते कार्यमित्युभयमपि न कार्यम् । तत्र भव इत्यनेनैव सिद्धत्वात् । यच्च तत्र दीयते तत्र कार्यं वा तत्तत्र भवं भवत्येवेत्युक्त्वा तत्र भव इति सूत्रे तत्रेत्यस्योपपदविभक्तेरिति न्यायादौपश्लेषिकाधिकरणसप्तम्यन्तत्वकल्पनया तादृशसप्तम्यन्तादेव प्रत्ययोत्पत्तिरित्याशयेन यन्मासे गते सति दीयते तत्र ' तत्रभव ' इत्यस्याप्राप्त्या सूत्रावश्यकत्वम् । सूत्रसत्वे तु तत्सामर्थ्याद्यस्य च भावेनेति सप्तमीविषयेप्येतत्प्रवृत्तिरित्युक्तम् । तथा चानेन न्यायेन सौत्रविभक्तितात्पर्यनिर्णयस्तत्तद्विभक्तिसाधुत्वनिर्णयश्चेत्युभयमपि क्रियते । तत्राद्यांशे व्याख्यानं मूलं, द्वितीयांशस्तु वाचनिक एवेति बोध्यम् । परे तु द्वितीयांशः प्रधानन्यायमूलक एव । अत एव सहयुक्ते इतिसूत्रस्थप्रधानग्रहणप्रत्याख्यानं संगच्छते । निरुक्तरी-

क्रियान्वयित्वं कारकत्वमित्यपास्तं, यस्य च भावेनेति सप्तम्या अपि क्रियान्वयित्वात्। ये तु प्रधानीभूतक्रियासंबन्धनिमित्तकार्यत्वेन कारकविभक्तीनां बलवत्त्वं वदन्ति तेषामुभयोरपि क्रियासंबन्धनिमित्तकत्वेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव। नमोवरिव इति सूत्रे नमस्यति देवानित्यादौ चतुर्थीवारणाय भाष्ये उपन्यासस्यासंगतेश्च ॥ एतेन क्रियाकारकसंबन्धो ऽन्तरंग इति तन्निमित्ता विभक्तिरन्तरंगोपपदार्थेन तु यत्किञ्चित्क्रियाकारकभावमूलकः संबन्ध

त्या त्वदुक्तकारकविभक्तित्वस्थले पुत्रेण सहागतमानयेत्यादौ कथंचिद्दोषवारणेपि पुत्रेण सहागतस्य पितुर्धनमित्यादौ पित्रादिशब्दात्तृतीयावारणस्याशक्यत्वमेव। एवं राज्ञः पुरुषमन्तरा न गच्छतीत्यादौ संबन्धप्रतियोगिवाचकादेव षष्ठीतिसिद्धान्तासिद्धिप्रसङ्गः। संबन्धस्योभयनिष्ठत्वेन संबंधिवाचकात् षष्ठीविधाने ऽविशेषाद् द्वाभ्यामपि षष्ठीप्रसंगस्य दुर्वारत्वात्। मन्मते तु पित्रादिपदात्पुरुषादिपदाच्च जायमानविभक्तेः प्रधानक्रियासंबन्धनिमित्तकतया कारकविभक्तित्वेनोक्तपरिभाषया स्वानुयोगिकसंबंधबोधकोक्ततृतीयाषष्ठीरूपोपपदविभक्त्यपेक्षया प्राबल्यबोधनेन बाधात् पितृपुरुषादिपदान्न तृतीयाषष्ठ्यादिविभक्त्यापत्तिसंभवः। अत्र कारकविभक्तित्वं च सापेक्षतया भिन्नं भिन्नम्। स्वार्थस्य यादृशपरंपरया प्रधानीभूतक्रियासंबंधित्वं ततो न्यूनपरंपरया प्रधानीभूतक्रियासंबंधवत्त्वं स्वापेक्षया कारकविभक्तित्वं तदपेक्षया च स्वस्या उपपदविभक्तित्वमिति पर्यवस्यति। न चैवं नमस्यति नमस्करोतीत्यादावपि नमस्काररूपफलसंबंधनिमित्तत्वस्योभयत्र साम्याद् द्वितीयायाः प्राबल्यमनुपपन्नमिति वाच्यम्। उभयोः फलसंबंधित्वमात्रेण साम्येपि कर्मसंज्ञायां प्रधानीभूतव्यापारस्यापेक्षितत्वेन द्वितीयायाः फलापेक्षयापि प्रधानीभूतव्यापारापेक्षितत्वेन बलवत्वस्य सुवचत्वात्। न च यस्यचभावेनेति सप्तम्यपेक्षयाधिकरणसप्तम्याः कारकविभक्तित्वप्रयुक्त-

इति तन्निमित्ता विभक्तिर्बहिरंगेत्यपास्तम् । नमस्यतीत्यत्र नमःपदार्थे ऽपि क्रियाकारकभावेनैवान्वयात् । अत्र च नमःपदार्थस्यापि क्रियात्वं मुण्डयतौ मुण्डस्येव ॥ सहयुक्ते इत्यादौ च प्रधाने प्रथमासाधनार्थमियं भाष्यउपन्यस्तेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ १०३ ॥

नन्वदमुयङ्ङित्यादौ पूर्वस्यापि मुत्वापत्तिरत आह ॥

अनन्त्यविकारे ऽन्त्यसदेशस्य ॥ १०४ ॥

बलवत्वकथनमयुक्तमुभयोरपि प्रधानीभूतक्रियासंबन्धनिमित्तकत्वादिति वाच्यम् । आद्यांशरूपायां व्याख्यानत इति परिभाषाशेषभूतायामुपपदविभक्तेरितिपरिभाषायां कारकविभक्तिपदेन कारकत्वव्याप्यकर्त्रादिषट्कान्यतमार्थबोधकविभक्तेर्ग्रहणेनादोषात् । निरुक्तद्वितीयांशबोधकैतत्परिभाषायां तु सहयुक्तेत्यादिसूत्रभाष्यविरोधेन तादृशकारकविभक्तित्वस्यास्वीकार एव । वस्तुतस्तु तत्र भव इत्यत्र व्याख्यानादधिकरणसप्तमीस्वीकारेणान्यसप्तम्यन्तात्तदप्रवृत्तेः फलान्तराभावेन नैतत्परिभाषान्तरस्य नोपयोगः । अत एव द्विर्वचनेचीत्यादौ तन्निमित्त इत्यर्थलाभः । तत्रचदीयते इतिसूत्रे कैयटेनैषा भाष्याशयप्रदर्शनाय दर्शितापि भाष्ये कुत्रापि स्पष्टं नोपलभ्यते इति बोध्यम् । न चैवमपि देवा नमस्क्रियन्त इत्यादौ कर्मप्रत्यये फलस्यैव प्राधान्येन तत्संबंधनिमित्तकचतुर्थ्यापत्तिर्दुर्वारेति वाच्यम् । कर्मप्रत्यये फलस्य कथंचिद्विशेष्यत्वेपि व्यापारस्य प्रधानत्वबाधे मानाभावात् । अत एव कर्मसंज्ञोपपत्तिः । अन्यथात्र व्यापारस्याप्रधानत्वेन प्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयत्वप्रयुक्तायाः कर्मसंज्ञाया अप्रवृत्त्यापत्तिः, स्पष्टं चेदं सहयुक्तेतिसूत्रे भाष्यकैयटयोरिति वदन्ति ॥ १०३ ॥

मुत्वापत्तिरिति । न च परिभाषासत्वेप्यदस इति शास्त्रस्यामीत्या-

अन्त्यसदेशानन्त्यसदेशयोरेकप्रयोगे युगपत्प्राप्तावन्त्यसदेशस्यैवेति तदर्थः । अन्यथा धात्वादेर्नत्वसत्वे नेता सोतेत्यादावेव स्यातां न तु नमतिसिञ्चतीत्यादौ ॥ अनन्त्यविकार इति च लिंगम् ॥ अन्त्येन समानो दे-

---

दावन्त्यवर्णवृत्तिविकारप्रयोजकत्वेनैतत्परिभाषाप्रवृत्त्ययोगात्तदापत्तिर्दुर्वारेति वाच्यम् । अत्र विधेयभेदेन वाक्यभेदान्नत्वविधायकैतच्छास्त्रस्यांत्यवृत्तिविकाराप्रयोजकत्वेनांत्यसदेशस्यैव नत्वविधानात्पूर्वदस्य तत्प्राप्तेरभावात् । एवं च संनियोगशिष्टन्यायेनाकारे उत्वस्याप्यप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । युगपत्प्राप्ताविति । क्वचिदिति शेषः । तेनामीत्यादौ तदसत्वेपि न क्षातिः । इति चेति । चेनांत्यसदेशानंत्यसदेशयोरिति प्रागुक्तसंग्रहः । तथा च यत्किंचिद्रूपविशिष्टे शास्त्रे ऽन्त्यसदेशस्येत्युपतिष्ठते इति परिभाषार्थः । वैशिष्ट्यं च स्वावच्छिन्ननिरूपितान्त्यवृत्तिविकाराप्रयोजकत्वं स्वावच्छिन्नान्त्यसदेशानन्त्यसदेशवृत्त्येककालिकप्राप्तिप्रयोजकत्वं स्वावच्छिन्ननिरूपितावयवत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकत्वमिति संबन्धत्रयेण । अत्र रूपं चादशब्दत्वधातुत्वप्रातिपदिकत्वादि बोध्यम् । अत्र प्रथमसंबन्धनिवेशात् सुपोधात्वित्यादौ राजन् अस् पुरुष स् इत्येतत्प्रातिपदिकान्त्यसुवृत्तिविकारप्रयोजकत्वेन प्रातिपदिकत्ववैशिष्ट्याभावान्नानेनात्रांत्यसदेशस्येत्यस्योपस्थितिः । द्वितीयसंबंधनिवेशाच्च णोन इत्यादावेतदप्रवृत्तिः । णोन इत्यस्य नमननीत्येतत्समुदायांत्यवृत्तिविकाराप्रयोजकत्वादिसत्वेपि तस्य समुदायस्य स्वोद्देश्यतावच्छेदकत्वाभावेन स्वीयोद्देश्यतावच्छेदकधातुत्वावच्छिन्नांत्यसदेशानन्त्यसदेशोभयवृत्त्येककालिकप्राप्तिप्रयोजकत्वाभावेन चात्रैतदप्रवृत्तिरत एवात्र तृतीयसंबन्धनिवेश इति बोध्यम् । एवं चलीक्लृप्यते इत्यत्रापि चरीकृप् इतिसमुदायस्य कृपोरोलइतिशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकत्वाभावेन कृप्धातुत्वस्य तत्वेपि समुदाये धातुत्वाभावेन तदवच्छिन्ननिरूपितान्त्यसदेशानंत्यसदेशोभयवृत्त्येककालिकप्राप्तिप्रयोजकत्वाभावेन कृपोरोलइत्यत्रैतदप्रवृत्त्योभयत्र लत्वसिद्धिः । एतेनैतस्या अनित्यत्वेन कृपोरोल इत्यत्राप्रवृत्त्या चलीक्लृप्यत इत्यत्रो-

शो यस्य सो ऽन्त्यसदेशः । तत्वं चान्त्यवर्णतद्वर्णयोरितराव्यवधानेन बोध्यम् । अत एव विद्ध इत्याद्यर्थं न संप्रसारणे इति चरितार्थम् ॥ अल्लोपो न इत्यादेरनस्तक्षणेत्यादावाद्याकारादावप्रवृत्तिरप्यस्याः फलं, यजादिस्वादिपरानन्तांगस्याकारस्य लोप इत्यर्थस्यैवांगांशे प्रत्ययस्योत्थिताकांक्षतयौचित्यादङ्गावयवयजादिस्वादिपरस्यान इत्यादिक्रमेणानेकत्रानेकक्लिष्टकल्पनापेक्षयास्या उचितत्वात् ॥ न चैषा ष्यङः संप्रसारणम् इति सूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यातेति भ्रमितव्यम् । वार्त्तिकोक्तफलानामने-

---

भयोर्लत्वसिद्धिरित्यपास्तम् । न चैवं मिमार्जिषतीत्यत्रैतदप्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । अभ्यासे वृद्ध्यभावस्तु प्रत्ययस्य मृज्विशेषणत्वेन निर्दिश्यमानपरिभाषयार्थवद्ग्रहणपरिभाषयापि सिध्यतीति बोध्यम् । इतराव्यवधानेनेति । इतरपदेनाज् गृह्यते । तथाचा ऽज्व्यवधानशून्यत्वमन्त्यसदेशत्वं तेनादमुयङ्ङित्यत्र रेफव्यवधानेपि न क्षतिः । एवं हंसशिरांसीत्यत्रापि बोध्यम् । चरितार्थमिति । वस्तुतश्चिन्त्यमिदं, ष्यङः संप्रसारणमिति सूत्रे भाष्ये एनां परिभाषामुक्त्वा किमेतस्याः प्रयोजनमिति प्रश्ने नसंप्रसारणे इति सूत्रं न कर्तव्यं भवतीत्युक्त्या न संप्रसारण इति सूत्रसाध्यफलानामेतत्परिभाषासिद्धत्वबोधनेन तद्विरोधापत्तेः । वस्तुतस्तु कार्यिव्यवधानशून्यत्वमंत्यसदेशत्वम् । व्यधादावकारव्यवधानेपि यकारस्य कार्यिव्यवधानशून्यत्वादंत्यसदेशत्वासिद्ध्यानया वकारस्य संप्रसारणाप्राप्त्योक्तभाष्यं संगच्छते। न चैवं यून इत्यत्र यकारस्य कार्यिव्यवधानशून्यत्वेनांत्यसदेशतया संप्रसारणापत्तिरिति वाच्यम्। साक्षात् स्थानिद्वारा वा कार्यित्वस्यात्र ग्रहणेन यून इत्यत्रोकारे स्थानिद्वारा कार्यित्वस्य सत्वेनादोषात् । न चैमप्यनस आन् अन आन इत्यत्र तपरकरणेनाल्लोप इत्येतत्कार्यित्वस्याकारे ऽभावेन पूर्वानोऽत्यसदेशत्वेन लोपापत्तिरिति वाच्यम् । निरुक्तकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नबोधकपदप्रतिपाद्यतावच्छे-

क्लिष्टकल्पनाभिरन्यथासिद्धिं प्रदर्श्यापि यान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेषा कर्त्तव्या प्रतिविधेयं दोषेषु, प्रतिविधानं चोदात्तनिर्देशात्सिद्धमित्युपसंहारात् ॥ मिमार्जिषतीत्यर्थं चैषा । तत्र वृद्धेः पूर्वमन्तरङ्गत्वाद् द्वित्वे परत्वादभ्यासकार्ये ततोभ्यासेकारस्य वृद्धिवारणायावश्यकी । न च वृद्धौ पुनरभ्यासह्रस्वत्वेन सिद्धिः। लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुनरप्रवृत्तेः ॥ यत्तु न संप्रसारण इति सूत्रे भाष्ये नैतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानीत्युक्तं तस्यायमर्थः । एतत्सूत्रे प्रयोजनान्येतस्याः परिभाषाया न भवन्ति व्यधादावन्त्यसमानदेशयणो ऽभावादिति । नैतान्येतस्याः प्रयोजनानीति पाठो ऽपि क्व चिद् दृश्य-

---

दकधर्मावच्छिन्नान्यत्वहितत्वरूपतत्त्वस्वीकारेणात्रानस्तादृशान्त्वरूपधर्मावच्छिन्नत्वेनादोषात् । भाक्षिप्तप्रत्ययेनानो विशेषणेन निर्दिश्यमानपरिभाषयां वोक्तदोषस्य सुनिवारत्वाच्चेतिदिक् । उदात्तनिर्देशादिति । यत्रैषा परिभाषिष्यते तत्रोदात्तनिर्देशः कर्तव्यः । अनन्त्यविकारेन्त्यसदेशस्योदात्तनिर्देश इति वक्तव्यमित्यर्थः । परे त्वेषा परिभाषा निष्फला । अत एव ष्यङ इतिं सूत्रे भाष्ये प्रत्याख्याता । अत एव च नोपधाया इत्यत्रोपधाग्रहणं तदोः सःसावित्यत्र तदोर्ग्रहणं च चरितार्थम् । मिमार्जिषतिअनस्तक्ष्णेत्यादि तु नास्याः फलमिति प्रागेवावोचाम । हंसशिरांसीत्यत्रापि सर्वनामस्थाने इत्यस्य श्रुतानुमितपरिभाषया सांतसंयोगविशेषणत्वस्वीकारेण निर्दिश्यमानपरिभाषया चोक्तदूषणवारणसंभवात् । अत एव ष्यङइतिसूत्रे भाष्ये नसंप्रसारणइतिसूत्रं न कर्तव्यं भवतीत्येवैतत्परिभाषाप्रयोजनमुक्तं न तु लक्ष्यसिद्धिरूपम् । सहेतुकं च वाक्यं भवति प्रमाणमिति भाष्योक्त्या नेत्येकेऽसेर्हि दृश्यते इत्यस्यैवात्र प्रमाणतया स्वीकारात् । पूर्वत्रारुचिसूचनायैवात्र मुख्यार्थैकेति पदोपादानम् । अत

ते ॥ वाचनिक्येवैषा । स्पष्टा च ष्यङ इति सूत्रे ऽदसो ऽसेरिति सूत्रे च केचिदन्त्यसदेशस्येत्यनेन भाष्यइत्यन्यत्र विस्तरः ॥ १०४ ॥

नन्वव्यक्तानुकरणस्यात इति पररूपं पटत् इति पटिटीत्यादावलो ऽन्त्यस्य इत्यन्त्यस्य प्राप्नोतीत्यत आह ॥

नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे ॥ १०५ ॥

अनभ्यासेत्युक्तेर्बिभर्तीत्यादौ भृञामित् इत्याद्यन्त्यस्यैव अभ्यासो ऽनर्थको ऽर्थावृत्त्यभावात् किं तूत्तरखण्ड एवार्थवानित्यन्यत्र निरूपितम् ॥ एषालोऽन्त्यात्सूत्रे भाष्ये स्पष्टा । फलानामन्यथासिद्धिकरणेन प्रत्याख्याता चेति

एवादसोसेरिति सूत्रे ऽदमुयङिति भवितव्यमित्युक्तम् । अमुमुयङिति चेष्यते इतिभाष्येणेच्छाविषयत्वमेव तत्रोक्तं न तु शास्त्रविषयत्वं तस्येति सूचितम् । अत एव न संप्रसारणइतिसूत्रे फलाभावादेषा भाष्ये प्रत्याख्यातेति प्राहुः ॥ १०४ ॥

प्राप्नोतीति । तथा च नाम्रेडितस्येति सूत्रेंत्यग्रहणं व्यर्थं स्यादिति भावः । अनभ्यासविकारइति । अत्र ज्ञापकसाजात्याद् विकारपदेन भावादेश एव गृह्यते । तेनात्रलोपोभ्यासस्य घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चेति सर्वस्यैवाभ्यासस्य भवतीति केचित् । अत्र ज्ञापकं च पूर्वोक्तमन्त्यग्रहण, मनभ्यासेत्यंशे चार्तिपिपर्त्योरिति निर्देशो ज्ञापक इति बोध्यम् । भाष्ये स्पष्टेति । तत्र वचनरूपेणोक्तेत्यर्थः । प्रत्याख्याता चेति । हलिलोपइत्यनेनान्त एव लोपः । वाम्रेडितस्येत्येव सिद्धे नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वेति सूत्रकरणेनात्रालोंत्यपरिभाषा न प्रवर्तते इति स्वीकारान्न दोषः । मीनादीनामनुवृत्त्यैव सिद्धेरत्रग्रहणादत्रलोपोभ्यासेति सर्वादेशः । घ्वसो-

तत एवावधार्यताम् ॥ १०५ ॥

ननु ब्राह्मणवत्सा च ब्राह्मणीवत्सश्चेत्यादौ पुमान् स्त्रिया इत्येकशेषापत्तिः स्त्रीत्वपुंस्त्वातिरिक्तकृतविशेषाभावादत आह ॥

प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्यसंप्रत्ययः ॥ १०६ ॥

तेन प्रधानस्त्रीत्वपुंस्त्वातिरिक्ताप्रधानस्त्रीत्वपुंस्त्वकृतविशेषस्यापि सत्त्वेन न दोषः । स्पष्टा चेयं पुमान् स्त्रिया नपुंसकमनपुंसकेनेत्यनयोर्भाष्ये ॥ अन्तरङ्गोपजीव्यादपि प्रधानं प्रबलमिति हेतुमति च इत्यत्र भाष्यकैयटयोः ॥ १०६ ॥

रितिसूत्रे पुनर्लोपग्रहणाद् लोपशितिशित्करणाद्वा सर्वादेशः । श्वेतादीनां लोप इत्येव सिद्धे श्वेताश्वाश्वतरेत्यत्र पुनरश्वतरादीनां ग्रहणेन, चतुरश्छयतावित्यत्रादेरित्येव सिद्धेरक्षरग्रहणेन विभाषाभवदितिवार्तिके वस्येत्येव सिद्धेरवृग्रहणेन तत्सामर्थ्यादलोन्त्यपरिभाषाया अप्रवृत्तिरिति भावः ॥ १०५ ॥

अप्रधानेति । अत्राप्राधान्यं च तत्पदप्रयोज्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावच्छेदकत्वरूपमिति भावः । एतद्बलादेव तस्माच्छसः स्वमोर्नपुंसकादित्यादौ प्रधानपुन्नपुंसकार्थे वर्तमानादित्यर्थेन राजभार्याः कुलपुत्र इत्यत्र नत्वामोरभावः सिध्यति । इयं च लोकसिद्धा, प्रधानानुसरणस्यागोपालाङ्गनं प्रसिद्धेरिति बोध्यम् । भाष्यकैयटयोरिति । तत्र हि अन्तरंगमुपजीव्यं च प्रयोज्यक्रियानिरूपितं कर्तृत्वं बाधित्वा प्रधानीभूतप्रयोजकक्रियापेक्षं कर्मत्वं प्रवर्तते इति गत्यादिसूत्रं नियामकमित्युक्तमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ १०६ ॥

ननु स्वस्रादित्वप्रयुक्तो मातृशब्दस्य ङीब्निषेधः परिच्छेत्तृवाचकमातृशब्दे ऽपि स्यादत आह ॥

अवयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसी ॥ १०७ ॥

तेन शुद्धरूढस्य जननीवाचकस्यैव ग्रहणं न परिच्छेत्तृवाचकस्य ॥ योगजबोधे तदनालिङ्गितशुद्धरूढिजोपस्थितिः प्रतिबन्धिकेति व्युत्पत्तिरेव तद्बीजम् । रथकाराधिकरणन्यायसिद्धो ऽयमर्थः ॥ कश्चित्तु दीधीवेवीटाम् इत्यत्रानया परिभाषया दीधीङ्वेवीङोरेव ग्रहणं न दीङ्धीङ्वेङ्वीनामिति । तन्न । तथा सति दीवेधीवीटा-

---

अवयवप्रसिद्धेरिति । अवयवशक्तिग्रहाधीनतदुपस्थित्यपेक्षया तद्घटितनिष्ठशक्तिग्रहाधीनविशिष्टार्थोपस्थितिः प्रबलातो वाक्यार्थबोधे सैव प्रयोजिकेति परिभाषार्थः । तदनालिंगितशुद्धेति । तेन, योगरूढस्थले तदुपस्थितेर्योगार्थविषयकबोधे प्रतिबंधकत्वं नेति बोध्यम् । रथकारेति । वर्षासु रथकारो ऽग्नीनादधीतेत्यत्रोक्तयुक्तया रथकारपदेन समुदायनिष्ठशक्तिग्रहाधीनोपस्थितिविषयरूढ्यर्थजातिविशेषविशिष्टस्य शूद्रस्यैव ग्रहणं न तु रथनिर्मातुस्त्रैवर्णिकस्यावयवशक्तिग्रहाधीनशक्तिग्रहप्रयोज्योपस्थितिविषयस्येत्युक्तं तत्रेति भावः । वस्तुतस्त्विदं व्याख्यानं चिन्त्यं लोके योगजबोधे वक्तुस्तात्पर्येपि तदनापत्तेः । परे तु स्वस्रादिगणेर्थवद्ग्रहणपरिभाषयार्थवन्मातृशब्दस्य ग्रहणात् केनार्थेनार्थवतो ग्रहणमिति तात्पर्यसंदेहे योगार्थस्यावयवशक्तिग्रहाधीनशक्तिग्रहप्रयोज्योपस्थितिविषयत्वेन विलंबोपस्थितिकतया शीघ्रोपस्थितिकस्यावयवशक्तिग्रहानधीनशक्तिग्रहप्रयोज्योपस्थितिविषयस्य जननीरूपार्थस्य तत्र संबन्धेन पश्चादुपस्थितयोगार्थस्य निराकांक्षतया तत्र संबंधाभाव इति तर्कमूलेयम् ।

मित्येव वदेदित्यन्ये ॥ १०७ ॥

ननु वातायनार्थे गवाक्षे ऽवङो वैकल्पिकत्वाद् गोक्ष इत्याद्यपि स्यादत आह ॥

व्यवस्थितविभाषयापि कार्याणि क्रियन्ते ॥ १०८ ॥

लक्ष्यानुसाराद्व्यवस्था बोध्या ॥ शाच्छोरिति सूत्रे लटः शत्रित्यादिसूत्रेषु च भाष्ये स्पष्टा ॥ १०८ ॥

विधिनियमसम्भवे विधिरेव ज्यायान् ॥ १०९ ॥

नियमे ह्यश्रुताया अन्यनिवृत्तेः सामर्थ्यात्परिकल्प-

रथकाराधिकरणन्यायेनापि रूढ्यर्थे तात्पर्यमेव बोध्यते, न तु रूढिजोपस्थितेर्योगार्थबोधे प्रतिबन्धकत्वं मानाभावादुक्तदूषणग्रासाच्चेति दिक् ॥ १०७ ॥

व्यवस्थितविभाषयापीति । क्व चिदिति शेषः । विकल्पविषये सर्वत्र भावाभावयोः पर्यायेण प्रवृत्तिर्युक्ता । द्वयोरप्युद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विधानात् । क्व चित्तु तयोरन्यतरस्य लक्ष्यानुरोधात्संकोचः क्रियते इतिपरिभाषार्थः । तदाह । लक्ष्यानुरोधादिति । तानि च भाष्याभिमतानि लक्ष्याणि देवत्रातो गलो ग्राह इत्यादिनावङ्सूत्रे शब्देन्दुशेखरे स्पष्टानीत्यन्यत्र विस्तरः ॥ १०८ ॥

विधिनियमसंभवे इति । अपूर्वविधिनियमविधित्वयोः संभवे ऽपूर्वविधित्वकल्पनमेव युक्तमिति परिभाषार्थः । अत्र शास्त्रे नियमविधिपदेन तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते इति जैमिनीयपरि-

नमुक्तानुवाददोषश्चेति लाघवाद्विधिरेवेति बोध्यम् ॥ यस्य हल इत्यत्र इजादेः सनुम इत्यादौ च भाष्ये स्पष्टेयम् ॥ १०९ ॥

नन्वाशंसायां भूतवच्चेत्यनेन लुङ इव लङ्लिटोरप्यतिदेशः स्यादत आह ॥

सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः ॥ ११० ॥

सामान्योपस्थितिकाले नियमेन विशेषोपस्थापकसामग्र्यभावो ऽस्या बीजम् । तेनानद्यतनभूतरूपे विशेषे विहितयोस्तयोर्नातिदेशः । इयमनित्या न ल्यपीति लिं-

---

भाषितपरिसंख्याविधिर्गृह्यते । अश्रुताया अन्यनिवृत्तेरिति । इदं च विधिमुखेन प्रवृत्तौ बोध्यम् । निषेधमुखेन प्रवृत्तौ तु भवतीत्यस्य न भवतीत्यर्थकल्पनेनेतोपि गौरवमिति भावः । यस्य हल इत्यत्र भाष्ये इति । तत्र हि अत इत्यस्य संबन्धान्नियामकत्वमुत तदसंबंधात्सर्वस्य लोपविधायकमिति संदिह्यापूर्वविधिर्भविष्यति न नियम इत्युक्तम् । एवं हेताविति सूत्रस्य लौकिकहेतुग्रहणेन विध्यर्थत्वमेव न तु तत्प्रयोजकोहेतुश्चेति कर्तृसंज्ञकहेतोर्ग्रहणेन हेतोश्चेत्तृतीया तर्हि कर्तृसंज्ञकादेवेति नियमार्थत्वमिति दिक् ॥ १०९ ॥

सामान्यातिदेशे इति । सर्वातिदेशविषय इदम् । तथा च सादृश्यप्रतियोगितावच्छेदकधर्मतद्व्यापकधर्मतद्धर्मप्रयुक्तकार्याणामतिदेशे संभवति न तद्व्याप्यधर्माणां तद्धर्मप्रयुक्तकार्याणामतिदेश इति परिभाषार्थः । तेन कार्यातिदेशविधायकेनाशंसायामित्यनेन भूतत्वरूपतादृशसामान्यधर्मप्रयुक्तलुङतिदेश एव । ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वर्तितव्यामिति समान्यं यद् ब्राह्मणकार्यं तदेव क्षत्रिये ऽतिदिश्यते न तु माठरादिब्राह्मणविशेषनिष्ठमित्येतल्लोकन्यायसिद्धेयम् । नल्यपीति । स्थानिवद्भावे-

ङ्गात् । तेन स्थानिवत्सूत्रेण विशेषातिदेशो ऽपि ॥ स्पष्टं चैतत सर्वं स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये ॥ ११० ॥

ननु तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं चिकीर्षतीत्यादौ स्यादत आह ॥

प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्य ग्रहणम् ॥ १११ ॥

इयं चाङ्गस्येति सूत्रे भाष्ये पठिता । वर्णग्रहणे च न प्रवर्तते इति तत्रैव कैयटे स्पष्टम् । अत एव सनाशंसभिक्ष उः वले इत्यत्र सन्वलयोः प्रत्यययोर्ग्रहणम् ॥ परे तु तित्स्वरितमिति सूत्रएषा परिभाषा लक्ष्यसंस्काराय भाष्ये क्वापि नाश्रितेति कैयटेनोक्तम् । अङ्गस्येति सूत्रे तत्प्रत्याख्यानायैषा भाष्यएकदेशिनोक्ता । अत

न कित्वमाश्रित्य प्राप्तस्य घुमास्थेतीत्त्वस्यानेन निषेधः क्रियते । क्त्वात्वस्य किदकित्साधारणत्वेन तद्विशेषधर्मस्य कित्वस्यातिदेशासंभवेनोक्तनिषेधवैयर्थ्यमितिभावः।विशेषातिदेशोपीति । परे तु सामान्यतः स्थानिवृत्तिधर्मातिदेशस्वीकारे तावित्यत्र त्यदाद्यकारस्यापि जराशब्दत्वातिदेशापत्त्या जरसादेशापत्तिरतः संग्राहकवाक्यस्यावृत्त्या तल्ल्यबादेशस्तत्क्त्वावद्भवतीत्यर्थस्यावश्यकत्वेन प्रदायेत्यत्र कित्वस्य तत्क्त्वात्वव्यापकतयातिदेशसंभवेन नल्ल्यपीत्यस्य चारितार्थ्येनोक्तार्थज्ञापकत्वासंभव इत्याहुः ॥ ११० ॥

वर्णग्रहणे च नेति । तेनास्यच्व्रावितीत्वं शुक्लीभवतीत्यादावप्रत्ययस्यापि भवति । अत एवेति । एतत्परिभाषास्वीकारादेवेत्यर्थः । एकदेशिनेति । अब्भक्षेत्यत्रापोभीतितादेशमाशंक्य वर्णग्रहणेप्यनया समाहि-

एव तिति प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिककृतोक्तम् ॥ उक्तसूत्रयोर्व्याख्यानात् प्रत्यययोरेव ग्रहणमित्याहुः॥१११॥

ननु विपराभ्यां जेरित्यात्मनेपदं परा सेना जयतीत्यर्थके परा जयति सेनेत्यत्र प्राप्नोतीत्यत आह ॥

सहचरितासहचरितयोः सहचरितस्यैव ग्रहणम् ॥ ११२ ॥

तेन विशब्दसाहचर्यादुपसर्गस्यैव पराशब्दस्य ग्रहणमिति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् ॥ सहचरणं सदृशयोरेवेति

तत्वात्तत्वमितिभावः । वार्तिककृतेति । भाष्याकृता च दिवउदित्यादौ दित्वमाश्रित्य तत्प्रत्याख्यातं नत्वेनामाश्रित्येति बोध्यम् । आहुरिति । केचित्तु वसुस्रंस्वित्यत्र परसाहचर्याद्वसुधातोर्ग्रहणवारणायैषा अवश्यमाश्रयणीया । अत एव वनोरच वसोः संप्रसारणमित्यादौ वन्वसोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणम् । दिवउदित्यादौ तकारविशिष्टस्य उशब्दस्य तत्काले शक्तिरित्यभिप्रायेण तकारस्येत्संज्ञायां तित्स्वरप्राप्तौ तितिप्रत्ययेति वार्तिकोपन्यसनम् । सिद्धान्ते तपरसूत्रेण तकाररहिते एव शक्तिबोधने तु तस्यानवयवत्वात्तित्स्वरितमित्यस्याप्राप्तिरिति न तद्विरोधः । किं च तितीति वार्तिकं लुग्विकरणपरिभाषया पिबतेर्ग्रहणं कर्तव्यमितिवार्तिकमिव प्रकृतपरिभाषाया अवयुत्यानुवादः । तत्प्रत्याख्यानपरं भाष्यं च तत्सूत्रे ऽस्याः प्रयोजनं नास्तीत्यभिप्रायकमिति न कश्चिद्दोष इत्याहुः ॥ १११ ॥

विशब्दसाहचर्यादिति । ननु विशब्दस्य पक्षिवाचकस्यापि सत्वेन कथमुपसर्गग्रहणमिति चेन्न । पराशब्दसाहचर्याद्विशब्दो ऽपक्षिवाची गृह्यते स चोपसर्ग एव । तथाभूतविशब्दसाहचर्याच्च पराशब्द उपसर्गो गृह्यत इति परस्परसाहचर्याश्रयणेनादोषात् । एवं रामलक्ष्मणावित्यत्रापि रामसाहचर्याद् दुर्योधनापत्यभिन्नो लक्ष्मणो गृह्यते स च दशरथापत्य

सहचरितशब्देन साहश्यवानुच्यते । रामलक्ष्मणावित्यादावपि साहश्यमेव नियामकम् । सहशयोरेव सहविवक्षा तयोरेव सहप्रयोग इत्युत्सर्गाच्च ॥ ध्वनितं चेदं कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति सूत्रे भाष्ये । तत्र हि पंचम्यपाङ्परिभिरिति सूत्रेण लक्षणादिद्योतकपरियोगे पञ्चमीमाशङ्क्य यद्यप्ययं परिर्दृष्टापचारो वर्जने चावर्जने चाऽऽयं खल्वपशब्दो ऽदृष्टापचारो वर्जनार्थ एव कर्मप्रवचनीयस्तस्य को ऽन्यः सहायो भवितुमर्हत्यन्यो वर्जनार्थाद्यथास्य गोः सहायेनार्थ इति गौरेवानीयते नाश्वो न गर्दभ इत्युक्तम् । तेन हि सहशानामेव प्रयोगे सहायभावो बोधितः ॥ द्विस्त्रिश्चतुरिति सूत्रे साहचर्येणैव कृत्वोऽर्थस्य ग्रहणे सिद्धे कृत्वोऽर्थग्रहणादेषाऽनित्या । तेन

एव प्रसिद्धस्तत्साहचर्याच्च जामदग्न्यबलरामभिन्नो रामो गृह्यते इति बोध्यम् । साहचर्यस्य लोके ऽभिधानियामकत्वमित्येतन्मूलिकेयम् । तदुक्तमभियुक्तैः । संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता । अर्थः प्रकरणं लिंगं शब्दस्यान्यस्य संनिधिः । सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः । शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतव इति । अत्रापि साहचर्यं सादृश्यमेवेत्याह । सादृश्यमेव नियामकमिति । एतदर्थकरणे प्रमाणमाह । ध्वनितमिति । दृष्टापचार इति । परिशब्दो वर्जनतदभावयोर्लोके दृष्टव्यवहारोपशब्दः पुनर्लोके वर्जनएव दृष्टव्यवहार इत्यर्थः । अनित्येति । वस्तुतस्त्वनित्यत्वकल्पनापेक्षया यत्राप्रवृत्तिरिष्टा तत्रान्यधर्मेण सादृश्यं ग्राह्यं, द्विस्त्रिरित्यत्र सुजन्तत्वेन साहचर्यग्रहणापत्त्या चतुष्पञ्चाशदित्यादिसुजर्थबहुव्रीहौ षत्वानापत्तिरतः कृत्वोर्थग्रहणमिति

दीधीवेवीटामित्यत्र धातुसाहचर्ये ऽप्यागमस्येटो ग्रहण-मित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ११२ ॥

नन्वस्थीत्यनङ् प्रियसक्थ्ना ब्राह्मणेनेत्यत्र न स्यादङ्गस्य नपुंसकत्वाभावादत आह ॥

श्रुतानुमितयोः श्रुतसंबन्धो ब-लवान् ॥ ११३ ॥

श्रुतेनैव संबन्धो नानुमितेन प्रकरणादिप्राप्तेनेत्यर्थः । प्रकरणादितः श्रुतेर्बलवत्त्वादिति भावः । एवं च तत्र लिंगमस्थ्यादीनामेव विशेषणं नाङ्गस्य, शिशीलुग्नुम्विधिषु तु गृह्यमाणस्याभावात् प्रकरणप्राप्ताङ्गस्यैव विशेषणम् । अत एव वा नपुंसकस्येति सूत्रं वा शाविति न कृतम् । तत्र

भावः । दीधीवेवीटामित्यत्र हलनुबंधकसाहचर्यादागमस्यैवेटो ग्रहणं न तु धातोरिति बोध्यम् ॥ ११२ ॥

बलवानिति । श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादित्यनेन श्रुत्यपेक्षया लिंगस्य दुर्बलत्वबोधनादस्थ्यादीनां श्रुतत्त्वेन प्रथममुपस्थित्या नपुंसकपदार्थस्य तेन सहान्वये स्वरितत्वादिना लिंगेन पश्चादुपस्थितस्यांगस्य तदन्तस्य च निराकांक्षत्वान्नान्वय इति न्यायमूलेयम् । अनुमितेनेति । लैङ्गिकेनेत्यर्थः । प्रकरणादिप्राप्तेनेत्यर्थस्तु न युक्तः । प्रयाजादाविवोभयाकांक्षारूपपारिभाषिकप्रकरणस्यात्रासंभवात् । गृह्यमाणस्याभावादिति । श्रुतानुमितयोः संबन्धप्राप्तौ श्रुतसंबन्धस्य बलवत्त्वमिति परिभाषार्थादत्र श्रुतसंबंधासंभवादेवाश्रुतेन अंगेन तदंतेन सह तत्संबंध इति भावः । न्यायसिद्धेर्थे ज्ञापकमप्याह । अत एवेति । शत्रंतस्येति । शतृरूपस्यांगात्यस्येत्यर्थः । तथा चानुवर्तमा-

नपुंसकग्रहणं हि गृह्यमाणस्य शत्रन्तस्यैव नपुंसकत्वे यथा स्याद् बहवो ददतो येषु तानि कुलानि बहुददतीत्यत्र मा भूद्, बहूनि ददन्ति येषु ते बहुददन्त इत्यत्र यथा स्यादित्येवमर्थम् ॥ स्पष्टं चेदं स्वमोर्नपुंसकादित्यत्र भाष्ये ॥ के चित्वचो रहाभ्यां द्वे इत्यत्र श्रुतेन रेफस्य निमित्तत्वेन यरन्तर्भावादनुमितं कार्यित्वं बाध्यत इत्येतदुदाहरणमाहुः । तन्न । तक्रकौण्डिन्यन्यायेन्व सिद्धेरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ११३ ॥

ननु तत्पुरुषे तुल्यार्थ इति स्वरः परमेण कारकेण परमकारकेणेत्यादौ स्यात्तथा गातिस्थाघुपाभूभ्य इति लुक् पैओवैशोषणइत्यतः कृतात्वात्परस्यापि स्यादत आह॥

लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् ॥ ११४ ॥

लक्षणं लाक्षणिकमुपचारात्।।तत्ताद्विभक्तिविशेषाद्यनुवादे-

नेन शतृपदेन श्रुतत्वात् पूर्वं नपुंसकस्य संबंधः पश्चादश्रुतेनानुवर्तमानेनांगेन सह शत्रभिन्ननपुंसकस्य संबंधः । एतेन शत्रंगयोरुभयोरपि प्रकरणप्राप्तत्वाविशेषान्न प्रकृतपरिभाषाविषयः । शत्रंतांतोपस्थित्यपेक्षया शत्रंतस्य पूर्वमुपस्थितिरिति त्वन्यादित्यपास्तम् ॥ तक्रकौंडिन्यन्यायेनेति । वस्तुतस्त्वत्र न तक्रन्यायस्य विषयः किं तु माठरपरिवेषणन्यायस्येति तत्रैव विस्तरेण निरूपितम् ॥ ११३ ॥

उपचारादिति । लक्षणयां अर्शआद्यजंतत्वकल्पनया वा लक्षणपदं

न विहितो हि समासादिः प्रतिपदोक्तस्तस्यैव ग्रहणं शीघ्रो-पस्थितिकत्वात् । द्वितीयो हि विलम्बोपस्थितिकः । पै इत्यस्य पा इति रूपं लक्षणानुसंधानपूर्वकं विलम्बोपस्थितिकं पिबतेस्तु तच्छीघ्रोपस्थितिकम् । इदमेव ह्येतत्परिभाषा-

---

लाक्षणिकेत्यर्थबोधकमित्यर्थः । प्रतिपदोक्तत्वं च स्वीयोद्देश्यतावच्छेदक-ज्ञानायोपयुज्यमानानुपूर्वीमत्पदघटितशास्त्रविधेयत्वम् । तत्पुरुषेतुल्यार्थेति शा-स्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकतृतीयांतत्वज्ञानायोपयुज्यमानानुपूर्वी तृतीयात्वरूपा तद्वत्तृतीयापदघटित 'तृतीयातत्कृतार्थे' तिशास्त्रविधेयत्वं तृतीयातत्पुरुष-स्यैव न तु विशेषणंविशेष्येति कर्मधारयादेरिति समन्वयः । एवं गा-तिस्थेतिशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकज्ञानायोपयुज्यमानानुपूर्वी पात्वरूपा तद्व-त्पापदघटितशास्त्रं पापानइति तद्विधेयस्य पाशब्दस्यैव ग्रहणं नत्वा-देच इतिशास्त्रविहितस्य पैधातुनिष्पन्नपाशब्दस्येति बोध्यम् । नन्वेवं प्रतिदोक्तत्वस्वीकारे त्यदादीनाम इत्यादाविक्पदानुपस्थितये इकोगुणे-तिसूत्रे पूर्वसूत्रतो गुणादिपदानुवृत्तिकरणं भाष्योक्तमसंगतं स्यात् । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया तु नात्र निर्वाह इति शेखरग्रन्थविरोधश्च । इकोगुणेति शास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकज्ञानायोपयुज्यमानानुपूर्वी गुणादि-शब्दत्वरूपा तद्वद्गुणादिपदघटितं सार्वेत्यादिशास्त्रं तद्विधेयगुणादेरेव प्र-तिपदोक्तत्वात् ग्रहणेन त्यदादीत्यादिविहितगुणादेरग्रहणादेव तत्र वार-णसंभवादिति चेन्न । स्वीयोद्देश्यतावच्छेदकं रूपं यत्र साक्षादन्यशास्त्र-विधेयवृत्ति तत्रैतत्परिभाषाप्रवृत्तिस्वीकारेण इकोगुणेतिशास्त्रीयोद्देश्यता-वच्छेदकगुणशब्दत्वादेस्सार्वेत्याद्यन्यशास्त्रीयविधेये साक्षादवृत्तित्वेन तत्रै-तत्परिभाषाप्रवृत्तेरभावेनादोषात् । अत एव च गतिकारकपूर्वपदस्येत्यत्र प्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्त्या बहुव्रीहेरपि ग्रहणेनाध्यै प्रध्यै इति-भाष्योक्तबहुव्रीहौ यण्सिद्धिरिति केचित् । परे तु स्वविशिष्टं स्वघ-टकपदेन प्रतिपदोक्ततया गृह्यते । वैशिष्ट्यं च स्वीयोद्देश्यतावच्छेदकरूपा-वच्छिन्नविधेयताश्रयत्वं स्वीयोद्देश्यतावच्छेदकसमर्पकज्ञानविषयीभूतानुपूर्वी-विशिष्टविधेयताश्रयत्वमित्युभयसंबंधेन । अत्र वैशिष्ट्यं च स्वावच्छिन्नत्व-

बीजम् ॥ इयं च वर्णग्रहणे ऽप्योत्सूत्रे भाष्ये संचारितत्वात् । यत्तु वर्णग्रहणे नैषादेच इत्यत्रोपदेशग्रहणादिति, तत्तु तस्मिन्नेव सूत्रे शब्देन्दुशेखरे दूषितमिति तत एव द्रष्टव्यम् ॥ अनित्या चेयं भुवश्च महाव्याहृतेरिति महाव्याहृतिग्रहणादित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ११४ ॥

नन्वेवं देङो दोधातोश्च कृतात्वस्य घुसंज्ञा न स्यात्तथा मेङ आत्वे प्रणिमातेत्यादौ नेर्गदनदेति णत्वं न स्यात्तथा गैइत्यस्यात्वे घुमास्थेतीत्वं न स्यादत आह ॥

गामादाग्रहणेष्वविशेषः॥११५॥

स्वावच्छिन्नपदप्रयोज्योद्देश्यतानिरूपितत्वैतदन्यतरसंबंधेन। आद्यसंबंधदानेन गतिकारकेत्यत्र प्रतिपदोक्तग्रहणासंभवेनाविशेषाद् द्वयोर्ग्रहणम् । द्वितीयसंबंधदानेन स्वघटकपदवृत्त्यानुपूर्वीमत्पदघटितशास्त्रविधेयस्य ग्रहणात् विभाषादिक्समासइत्यत्र दिङ्नामानीतिबहुव्रीहेरेव ग्रहणम् । अत्रोद्देश्यतावच्छेदकसमर्पकज्ञानविषयीभूतेति विशेषणदानेन तृतीयासमासे इति शास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकसर्वादित्वज्ञानायोपयुज्यमानानुपूर्वी पूर्वत्वादिरूपा तदवच्छिन्नोद्देश्यता पूर्वसदृशेतिशास्त्रीया तन्निरूपिताविधेयताश्रयसमासस्यैव प्रतिपदोक्तत्वात्तत्र ग्रहणम् । स्वावच्छिन्नत्वनिवेशाद् गातिस्थेत्यादौ पिबतेर्ग्रहणम् । संचारितत्वादिति । अदोभवदित्यत्र प्रगृह्यत्वमाशंक्य ओतश्चिवप्रतिषेध इतिवार्तिकप्रत्याख्यानायैषा तत्रोपन्यस्तेति बोध्यम् । दूषितमिति । के चित्तु फलाभावाद्वर्णग्रहणे एतदप्रवृत्तिः । अदोभवदित्यादौ गौणमुख्यन्यायेन तद्वारणपरभाष्येण पूर्वभाष्यस्यैकदेशित्वबोधनादिति प्राहुः । अनित्येति । तेन भोभगोइतिसूत्रे लाक्षणिकानामपि वार्तिकनिष्पन्नानां ग्रहणं सिद्धम् । के चित्तु धाग्रहणेन धेटो ग्रहणमिति प्राहुः ॥ ११४ ॥

अत्र च ज्ञापकं दैपः पित्वम् । तद्धचदाविति सामान्यग्रहणार्थम् । अन्यथा लाक्षणिकत्वादेव विधौ तदग्रहणे सिद्धे किं निषेधे सामान्यग्रहणार्थेन पित्वेन, तेन चैकदेशानुमतिद्वारा संपूर्णा परिभाषा ज्ञाप्यते॥इयं च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषानिरनुबन्धकपरिभाषालुग्विकरणपरिभाषाणां बाधिका । दाधाघ्विति सूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ गातिस्थेति सूत्रे इणादेशगाग्रहणमेवेष्यत इति न दोष इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ११५ ॥

ननु वृद्ध्यादिसंज्ञाः समुदाये स्युरत आह ॥

प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः ॥ ११६ ॥

गामादाग्रहणेष्विति । न च धेटो धाशब्दस्य लाक्षणिकत्वेन घुत्वानापत्तिः । न च गामादानां ग्रहणं यस्मिन्नितिबहुव्रीह्याश्रयणेन दाघटितदाधाघ्वितिशास्त्रे एतदप्रवृत्तिस्वीकारेणादोष इति वाच्यम् । घुमास्थेत्यत्र पैधातोरपि ग्रहणापत्तेरिति वाच्यम् । गामादिग्रहणस्य धेटोप्युपलक्षणत्वेनादोषात् । के चित्तु दोदद्घोरिति सूत्रे धेटो व्यावृत्तये कृतेन दाग्रहणेन धाग्रहणेप्यविशेष इतिपरिभाषान्तरं ज्ञाप्यते । अन्यथा धाञो ह्यादेशेन बाधात्तदप्राप्तौ धेटोपि प्रतिपदोक्तत्वेनाग्रहणे तद्वैयर्थ्यापत्तिः स्पष्टैवेति प्राहुः ॥ परे तु दाशब्दस्य ग्रहणं यस्मिन्निति बहुव्रीहिणा दाशब्दघटितस्य दाधाघ्वितिसूत्रस्य संग्रहः । तथा च गामाशब्दविषये दापदघटितसूत्रे च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषालुग्विकरणपरिभाषानिरनुबन्धकपरिभाषा नोपतिष्ठन्ते इति परिभाषार्थः । तेन धेटोपि ग्रहणसिद्धिरिति वदन्ति ॥ ११५ ॥

देवदत्तादयो भोज्यन्तामित्यत्र भुजिवत् ॥ ११६ ॥

नन्वेवं संयोगसंज्ञासमाससंज्ञाभ्यस्तसंज्ञा अपि प्रत्येकं स्युरत आह ॥

क्वचित्समुदायेऽपि ॥ ११७ ॥

गर्गाः शतं दण्डयन्तामर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्तीत्यादौ दण्डनवत् ॥ लक्ष्यानुरोधेन च व्यवस्था ॥ ११७ ॥

ननु यू स्त्र्याख्यावित्यत्र व्यक्तिपक्षे दीर्घनिर्देशादणत्वेन ग्राहकसूत्राप्राप्त्योदात्ताद्यन्यतमोच्चारणेऽन्यस्वरकस्य संज्ञा न स्यादत आह ॥

अभेदका गुणाः ॥ ११८ ॥

असति यत्ने स्वरूपेणोच्चारितो गुणो न भेदको

वाक्यपरिसमाप्तिरिति । वाक्यजन्यबोधविषयतापर्याप्तिस्तद्घटकेषु भवतीत्यर्थः । भुजिवदिति । षष्ठ्यन्तादृत्तिः ॥ ११६ ॥

समुदाये इति । अभ्यस्तसंज्ञायामुभेग्रहणात् द्वित्वं, समाससंज्ञायां सहग्रहणात्संयोगसंज्ञायामनन्तरेतिपर्युदासाच्चानयोस्साहित्यमुद्देश्यतावच्छेदकतया विवक्षितमिति न प्रत्येकं ताः संज्ञा इति भावः ॥ अर्थिन इति । वाक्यशेषबोधितप्राधान्यवतः शतस्याप्रधानगर्गानुरोधेन नावृत्तिरिति भावः । व्यवस्थेति । साहित्यस्योपलक्षणत्वविशेषणत्वाभ्यामेतन्न्याययोर्व्यवस्थेत्यर्थः ॥ ११७ ॥

अन्यस्वरकस्येति । अनुनासिकादेरुपलक्षणमिदम् । संज्ञा न स्यादिति । विरूपत्वेन स्वरूपमित्यनेन ग्रहणासंभवादिति भावः । परिभा-

न विवक्षित इत्यर्थः ॥ अत्र चास्थिदधीत्यादावनङादेरुदात्तस्यैवोच्चारणेन सिद्ध उदात्तग्रहणं ज्ञापकम् ॥ स्वरूपेणोच्चारित इत्युक्तेरनुदात्तादेरन्तोदात्तादित्युदात्तादिशब्दोच्चारणे विवक्षैव। उञः ऊँ इत्यत्राननुनासिक एवोच्चारणीये यत्नाधिक्येनानुनासिकोच्चारणाद्विवक्षा बोध्या। पथिमथ्यृभुक्षामित्यादौ स्थान्यनुरूपतयानुनासिक एवोच्चारणीये निरनुनासिकोच्चारणात्तद्विवक्षा। एतदर्थमेवासति यत्न इत्युक्तम् ॥ न चैवमस्थ्यादीनां नब्विषयस्येत्याद्युदात्ततयान्त्यादेशस्यानङः स्थान्यनुरूपे ऽनुदात्तएवोच्चारणीय उदात्तोच्चारणं विवक्षार्थं भविष्यतीति कथमस्य ज्ञापकत्वमिति वाच्यम्। परमास्थिशब्दादावन्तोदात्त उदात्तगुणकस्यापि स्थानित्वेन विवक्षायां

षासत्वे तु गुणातिरिक्तवैरूप्यप्रयोजकधर्माभाववत एव स्वरूपमित्यनेन ग्रहणमितिबोध्यम्। स्वरूपेणेति। असति यत्न इत्यस्यैवावयुत्यानुवादोयम्। अनुदात्तादेरित्यत्राजादेरित्येवानुदात्तादेः सिद्धया तत्रानुदात्तादिपदस्यैव यत्नरूपत्वात्। ज्ञापकमिति। न च ज्ञापितेपि तद्व्यर्थं भाव्यमानत्वेनान्यगुणकस्याप्राप्तेरिति वाच्यम्। भाव्यमानपरिभाषायाः स्वरत्वव्याप्यधर्मविषये ऽप्रवृत्तेः पूर्वमुपपादितत्वात्। अत एव बहुवचनेझल्येदित्यनेनोदात्तादिगुणकैकारविधानसिद्धिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ अनुनासिके एवोच्चारणीयइति। न च पथीयतेः क्विपि पन्था इत्यादौ स्थानिनो निरनुनासिकस्यापि संभवादिदमसंगतमिति वाच्यम्। तस्यानभिधानेनादोषात्। स्पष्टं चैतत्तत्रैव सूत्रे शेखरशब्दरत्नयोरिति बोध्यम्। स्थान्यनुरूपे इति। यथा वधादौ हन्त्यनुरूपे ऽन्तोदात्ते उ-

मानाभावात् ॥ चतसर्याद्युदात्तनिपातनं करिष्यते वधादेश आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते पदादयो ऽन्तोदात्ता निपात्यन्ते सहस्य स उदात्तो निपात्यत इत्यादिभाष्यं त्वेकश्रुत्याष्टाध्यायीपाठे क्वचिदुदात्ताद्युच्चारणं विवक्षार्थमित्याशयेन । त्रैस्वर्येण पाठ इति पक्षे तु ज्ञापकपरं भाष्यमिति कैयटादयः ॥ परे तु निपातनं नामान्यादृशे प्रयोगे प्राप्ते ऽन्यादृशप्रयोगकरणं तत्तद्रूपाद्यत्नास्तत्रतत्रोदात्तादिविवक्षा । तिसृचतसृत्यत्र द्वन्द्वप्रयुक्ते ऽन्तोदात्त उच्चारणीय आद्युदात्तोच्चारणमन्यत्र स्थान्यनुरूपे स्वर उच्चारणीये तत्तदुच्चारणं विवक्षार्थम् ॥ संपूर्णाष्टाध्याय्याचार्येणैकश्रुत्या पठितेत्यत्र न मानम् । क्वचित्पदस्यैकश्रुत्यापि पाठो यथा दाण्डिनायनादिसूत्र ऐक्ष्वाकेति । यद्यप्यध्येतार एकश्रुत्यैवाङ्गानि पठन्ति ब्राह्मणवत्तथापि व्याख्यानतो ऽनुनासिकत्वादिवदुदात्तनिपातनादिज्ञानमित्याहुः ॥ विधेयाण्विषये त्वप्रत्यय इति निषेधान्न गुणाभेदकत्वेन सवर्णग्रहणम् । अत एव घटवदित्यादौ

च्चारणीये आद्युदात्तोच्चारणं विवक्षार्थमितिभावः । न च हन्धातुरेकाच्त्वादंतोदात्त आद्युदात्तश्चेत्याद्युदात्तवधादेशोच्चारणमपि तदनुरूपमेवेत्येतदसंगतमिति वाच्यम् । वधादेशस्य स्थानिवत्त्वेन धातुत्वाद्धातोरित्यंतोदात्तस्योचिततयाद्युदात्तोच्चारणस्य तदनुरूपत्वाभावात् । हन्धातोर्वस्तुत आदेरुदात्तत्वेपि धातोरित्यनेनान्तोदात्तत्वेनैव साधुत्वविधानात् तेन रूपेणैव तस्याभिव्यक्तेस्तादृशे वधादेशे कर्तव्ये आद्युदात्तो-

मतोर्मस्य नानुनासिको वकारः । अत एव तद्वानासामिति सूत्रनिर्देशः । अन्यथा प्रत्यये भाषायामिति नित्यमनुनासिकः स्यात् । जातिपक्षे तु नास्योपयोग इति बोध्यम् । यू इत्यादौ दीर्घमात्रवृत्तिजातिनिर्देशान्न क्षतिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ११८ ॥

ननु सर्वनामानीत्यत्र णत्वाभावनिपातनेऽपि लोके सणत्वप्रयोगस्य साधुत्वं स्यादत आह ॥

बाधकान्येव निपातनानि ॥ ११९ ॥

तत्तत्कार्ये नाप्राप्ते निपातनारम्भात् । पुराणप्रोक्ते-

च्चारणं विवक्षार्थमित्याशयादिति दिक् ॥ तद्वानासाविति । नन्वत्र तसौमत्वर्थइत्यत्र दकारप्रश्लेषेण भत्वान्न दोष इति चेन्न । असुब्वत इतिभाष्योदाहृतस्योपलक्षणत्वेनादोषात् । ननु जातिपक्षे यूस्त्र्याख्याविति त्यत्र ह्रस्वस्यापि ग्रहणं स्यादित्वादिजातेस्तत्र सत्त्वादित्यत आह । दीर्घमात्रवृत्तीति । दीर्घनिर्देशसामर्थ्याद्दीर्घमात्रवृत्तिजातिरेव विवक्षितेति भावः ॥ ११८ ॥

णत्वाभावनिपातनेति । न च णकारघटिता यत्र संज्ञा लोके प्रसिद्धा तत्रैव णत्वस्य साधुत्वमत एव रघुनाथादिशब्दे णत्वं न, तथा च प्रकृतेपि णत्वघटितस्य तस्य लोके ऽभावान्न णकारघटितस्य साधुत्वमिति वाच्यम् । सर्वनामसंज्ञायाः पाणिनिकल्पितत्वेन शास्त्रानुसारिसंज्ञाकरणस्यौचित्यात् णत्वघटितसंज्ञाकरणे तु तेनैव लोकेपि संज्ञिबोधसंभवात् णघटितस्य साधुतापत्तेरित्याशयात् । पृषोदरादित्यादिति ।

ष्विति निपातितपुराणशब्देन पुरातनशब्दस्य बाधः प्राप्तोऽपि पृषोदरादित्वान्नेति बोध्यम् । पुराणेति पृषोदरादिः पुरातनेति चेत्यन्ये ॥ इयं सर्वादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ अबाधकान्यपि निपातनानीति तु भाष्यविरुद्धम् ॥ ११९॥

ननूखधातोर्द्वित्वे स्वत एव ह्रस्वत्वात्पूर्वमभ्यासह्रस्वाप्रवृत्तौ हलादिःशेषे सवर्णदीर्घे ह्रस्वापत्तिरत आह ॥

पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तिः॥१२०॥

पुरातनशब्दे निपातनात्प्राप्तस्तकारलोपः पृषोदरादिषु पाठसामर्थ्यात्पक्षे न भवतीत्यर्थः । अन्ये इति । पृषोदरादिषु पुराणपुरातनयोर्द्वयोरापि पाठेनोभयसिद्ध्या निपातनक्लेशो नेत्यास्मिन् पक्षे लाघवं बोध्यम् । अबाधकान्यपीति । पुरातनशब्दस्य लोके साधुत्वार्थं वृत्तिकृतैतदुक्तम् । अत एव श्रावणीत्यपि सिध्यति । भाष्यविरुद्धमिति । सर्वादिसूत्रस्थभाष्यविरुद्धमित्यर्थः । तत्र हि बाधकानि निपातनानीति स्वीकारे अपरस्पराः क्रियासातत्ये इति निपातनात्समो मस्य लोपेन सततशब्दस्य लोके साधुत्वेपि संततशब्दस्यासाधुत्वापत्तिरित्युक्त्वा समोवाहितततयोरितियत्नान्तरस्वीकाराभिप्रायेण समाहितम् ।अबाधकानीत्यस्य सत्वे तु तेनैव संततशब्दस्यापि साधुत्वसिद्धौ समोवेतिवचनारंभेण समाधानासंगत्यापत्या तद्विरोधः स्पष्ट एव । श्रावणीति तु पृषोदरादित्वात्साध्विति तदाशयः । के चित्तु विभाषाफाल्गुनीतिनिर्देशज्ञापितस्य पौर्णमास्यामयं लुब्नेति निषेधस्य तत्रैव सूत्रे श्रवणेति निर्देशेनानित्यत्वज्ञापनात् श्रावणीति सिध्यतीति वदन्ति ॥ अतिशायने इतिदीर्घनिपातनाल्लोके ऽतिशयनशब्दोऽसाधुरेवेति दिक् ॥ ११९ ॥

ह्रस्वत्वे कृते इति । दीर्घात्पूर्वमांगत्वादिति भावः । कृतकारीति । उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विधेयान्वयस्य वाक्यमर्यादासिद्धत्वेन तन्मूलैषेति भावः । ननु पर्जन्यदृष्टान्ते तस्य तात्कालिकफलाजनकत्वे-

एवं च ह्रस्वस्यापि ह्रस्वे कृते लक्ष्येलक्षणस्येति न्यायेन न पुनर्ह्रस्वः। तदुक्तमिकोझलिति सूत्रे भाष्ये। कृतकारि खल्वपि शास्त्रं पर्जन्यवदिति । सिद्धेऽपि ह्रस्वादिकारीत्यर्थः ॥ न च लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तिरित्यत्र न मानमिति वाच्यम् । समो वा लोपमेक इति लोपेनैकसकारस्य द्वित्वेन द्विसकारस्य पुनर्द्वित्वेन च त्रिसकारस्य सिद्धौ संस्कः सुटीति सूत्रस्यैव मानत्वात् । संप्रसारणाच्च सिचि वृद्धिरित्यादौ भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वाच्च ॥ अत्र विकारकृतो लक्ष्यभेदो नेति सिचि वृद्धिरिति

पि पूर्णजलाशयस्य परिरक्षणादिरूपभाविफलजनकत्वस्य सत्वेनात्र तत्प्रवृत्तिरनुचिता । अत एव भाष्ये 'अकृतकारि खल्वपि शास्त्रमग्निवत्' यथाग्निर्दग्धं न दहति तथा शास्त्रमपि कृतं न करोतीत्युक्तमिति चेन्न । ऊखतुरित्यत्रापि ह्रस्वस्य ह्रस्वविधाने लक्ष्येलक्षणन्यायेन दीर्घोत्तरं पुनर्ह्रस्वाप्रवृत्तिरूपफलस्य सत्वेन पर्जन्यदृष्टान्तस्य सूपपादत्वात् । अत एव मोराजीत्यनेनानुस्वारनिवृत्तिरूपफलसत्वात् सिद्धस्यापि मकारस्य पुनर्मकारविधानमुपपद्यते । यत्र तु सर्वथा फलाभावो यथा रमाणामित्यत्र नामीतिदीर्घप्रवृत्तेस्तत्राग्निदृष्टान्तेनास्तु तदप्रवृत्तिः । प्रकृते तूद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेनान्वयस्य क्लृप्तस्य त्यागे मानाभाव इति दिक् । विकारकृत इति । तेनोदवोढामित्यत्र वृद्धौ कृतायां तल्लक्ष्यत्वेन पुनः सा नेति भावः । इदमागमकृतस्याप्युपलक्षणम् । अत एव सर्वेषामित्यत्र पुनः सुडागमो नेति बोध्यम् । तल्लक्ष्यत्वं च स्वीयप्राथमिकप्रवृत्तावुद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेनाश्रीयमाणो यावान् शब्दसमुदायस्तद्विशिष्टाघटितत्वे सति स्वीयप्राथमिकप्रवृत्तिपूर्वकालिकप्राप्तिविषयाघटितत्वम् । वैशिष्ट्यं च स्वाघटकत्व स्वघटकमात्रोद्देश्यकविकारागमातिरिक्तत्वैतदुभयसंबंधेन । सुध्युपास्येत्यत्र अनचिचेतिशास्त्रप्रवृत्तौ पदत्वरूपस्वीयो-

द्देश्यतावच्छेदकरूपेणाश्रीयमाणसमुदायः सुध् य् इति तदघटकत्वं यद्यपि द्वित्वनिष्पन्ने द्वितीयधकारेस्ति तथापि द्वितीयसंबन्धाभावात्तदुभयसंबंधेन तादृशसमुदायविशिष्ट उदासीनस्तदघटितत्वं सुध् ध् य् इत्यस्येति तल्लक्ष्यत्वान्न पुनर्द्वित्वं धस्येति समन्वयः । यून इत्यत्र श्वयुवेति शास्त्रीयवकारनिष्ठप्राथमिकप्रवृत्तिपूर्वकालिकप्राप्तिर्यकारनिष्ठा तद्विषयाघटितत्वाभावेन तल्लक्ष्यत्वाभावात् पुनस्संप्रसारणप्राप्तौ न संप्रसारणेसंप्रसारणमितिनिषेधश्चरितार्थः । एतत्सूत्रमेवात्र लक्षणे तन्निवेशे मानम् । अत एव भूयादित्यत्र सकारद्वयस्य लोपः सिद्ध्यति । मात्रपदनिवेशात् काण्डेइत्यादौ तल्लक्ष्यत्वाभावेन पुनः प्राप्तस्य ह्रस्वस्य प्रकारान्तरेण वारणपरं भाष्यं संगच्छते । षड् ध् संत इत्यत्र खरिचेत्यस्य प्राथमिकी धकारनिष्ठा प्रवृत्तिस्तत्पूर्वकालिकप्राप्तिर्डकारनिष्ठा, धुट्प्रवृत्तेः पूर्वं डकारे खरिचेत्यस्य प्राप्तिसत्वात्, तादृशप्राप्तिविषयडकारघटितत्वेन तल्लक्ष्यत्वाभावाद् डकारे चर्त्वं सिध्यति । न चैवमपि या सेत्यादौ टापा सहैकादेशोत्तरं पुनस्त्यदाद्यत्वापत्तिः कांडे इत्यनेन तुल्यत्वादिति वाच्यम् । नपासयोरिति निर्देशेन टापा सहैकादेशस्थले तल्लक्ष्यत्वज्ञापनेनादोषात् । मात्रपदघटितनिवेशेन स्वोद्देश्यकाविभक्त्यनुद्देश्यकत्वस्य ग्रहणेन टावैकादेशस्य स्वघटकमात्रोद्देश्यकविकारत्वेन तादितराघटितत्वरूपतल्लक्ष्यत्वसत्वेनादोषाच्च । न च दीव्यतीत्यत्र श्यन्प्रवृत्त्युत्तरं दीव्येतिसमुदायस्य तल्लक्ष्यत्वाभावेन पुनः श्यनापत्तिः । श्यनः स्वीयप्राथमिकप्रवृत्तावाश्रीयमाणदिव्तीतिसमुदायाघटकत्वेन तत्समुदायघटकमात्रोद्देश्यकविकारेतरत्वेन च स्वविशिष्टत्वात् । न च विकारपदेन प्रत्ययस्यापि ग्रहणेनादोष इति वाच्यम् । हेतुमण्ण्यन्तस्य तल्लक्ष्यत्वापत्त्या पुनस्ततो हेतुमण्णिचोऽनुत्पत्तिप्रसंगादिति वाच्यम् । विशिष्टपदेनैतल्लक्षणे विकरणेतरस्य ग्रहणेनादोषात् । श्यनादीनां प्रत्ययत्वेन स्वप्रकृतिभूतधात्वर्थप्रत्यायकतया कर्त्रर्थत्वाभावेन पुनस्तत्प्राप्तेर्दुर्वचत्वाच्च । भाष्यगूढार्थविदस्तु तच्छास्त्रस्य प्रथमप्रवृत्तौ यद्व्यक्तेः स्वघटकेन येन पदेन ग्रहणं पुनः प्रवृत्तौ तेन पदेन तद्व्यक्तेस्तद्व्यक्तिविकारस्य तद्व्यक्त्युद्देश्यकागमविशिष्टस्य ग्रहणं न भवतीति लक्ष्येलक्षणन्यायार्थः । दीव्यतीत्यत्र दिव्शब्दस्य प्रथमप्रवृत्तौ दिवादिशब्देन ग्रहणेन पुनः प्रवृत्तौ दिवादि-

भाष्यात्प्रतीयतइत्यन्यत्र विस्तरः ॥ १२० ॥

ननु स्यन्दूधातोः स्यन्त्स्यतीत्यादावात्मनेपदनिमित्तत्वाभावनिमित्तत्वान्न वृद्भ्यश्चतुर्भ्य इति निषेधस्य बहिरङ्गत्वेनान्तरंगत्वादूदिल्लक्षणस्येड्विकल्पस्यापत्तिरत आह ॥

शब्देन दिव्शब्दस्य ग्रहणाभावेन न द्वितीयश्यन्प्रत्ययापत्तिः । हेतुमण्णिविषये तु धातुशब्देन पूर्वप्रवृत्तौ णिप्रकृतेर्ग्रहणं पुनः प्रवृत्तौ तु ण्यंतस्येति लक्ष्यभेदः स्पष्ट एव । षट्त्संत इत्यत्र खरिचेत्यस्य प्रथमप्रवृत्तौ धस्य झल्पदेन ग्रहणं द्वितीयप्रवृत्तौ तु तद्विकारस्य खर्पदेन ग्रहणमिति न न्यायविषयः । नन्वेवं भूयादित्यत्र स्कोरिति भवेदित्यत्र लिङःसलोपेति च सकारद्वयलोपानापत्तिः । आद्ये प्रथमप्रवृत्तौ पदपदेन यस्य समुदायस्य ग्रहणं द्वितीयप्रवृत्तावपि तेनैव पदपदेन तस्य ग्रहणात् । द्वितीयेपि लिङ्पदेनैव तस्य समुदायस्य प्रवृत्तिद्वयेपि ग्रहणादिति चेन्न । अत्र प्रथमप्रवृत्तौ यस्येत्यत्र यत्पदेन तच्छास्त्रीयैककालिकप्राप्तिविषयानेकाघटितस्य ग्रहणेनाद्ये भूयास्स्त् इतिसमुदायस्य पदपदेन गृहीतस्य स्कोरितिशास्त्रीयैककालिकप्राप्तिविषयसकारद्वयघटितत्त्वेन द्वितीये यास्स्त् इति समुदायस्य लिङ्पदेन गृहीतस्य तादृशसकारद्वयघटितत्वेन चोक्तन्यायविषयत्वाभावात् । प्रथमप्रवृत्यैव सकारद्वयनिवृत्तिरिति प्राचीनमते शंकाया अनुदयाच्च । एवं यून इत्यादावपि बोध्यम् । अत एव लिटिधातोरिति सूत्रे ऽनभ्यासग्रहणप्रत्याख्यानपरं भाष्यं संगच्छते । अन्यथा यङंतप्रकृतिकण्वन्ताच्चङि शास्त्रान्तरेण द्वित्वप्राप्त्यैतन्न्यायविषयाभावेन पुनर्द्वित्ववारणाय तदावश्यकतया प्रत्याख्यानासंगतिः स्पष्टैव । एवं नोनूयतेर्लिटि छान्दसत्त्वादामभावे नोनावेत्यत्र प्रथमप्रवृत्तावुकारस्यैकाज्घटकाच्पदेन ग्रहणात्तद्विकारस्य ओकारस्य पुनः प्रवृत्तावच्पदेन ग्रहणाभावेन नोशब्दस्य पुनर्द्वित्वं नेत्यादि सुध्युपास्यशब्दे शब्दरत्नप्रकाशे विस्तरेण निरूपितं सर्वमवगन्तव्यमिति प्राहुः ॥ १२० ॥

निषेधाश्च बलीयांसः ॥१२१॥

अन्तरङ्गादुपजीव्यादपि बलीयांस इत्यर्थः ॥ चतुर्भ्ये इति तु स्पष्टार्थमेव । अत एव तत्प्रत्याख्यानं भाष्योक्तं सङ्गच्छते ॥ अत एव सवर्णसंज्ञादेर्निषेधविषये न विकल्पः । अन्यथा मीमांसकरीत्या विधेरुपजीव्यत्वेन प्राबल्यात्तस्य सर्वथा बाधानुपपत्त्या दुर्वारः स इति मञ्जूषायां विस्तरः । अत एव द्वन्द्वे च विभाषा जसीति चरितार्थम् ॥ विध्युन्मूलनाय प्रवृत्तिरस्या बीजम् ॥ न लुमता कमेर्णिङित्यनयोर्भाष्ये स्पष्टैषा ॥ १२१ ॥

नन्वत्यन्तस्वार्थिकानामर्थप्रत्यायकत्वरूपप्रत्ययत्वानुपपत्तिरत आह ॥

अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे ॥ १२२ ॥

बलीयांस इति । ननु चतुर्ग्रहणसामर्थ्यादेवेण्निषेधे सिद्धे एषा व्यर्थेत्यत आह । चतुर्भ्ये इति । उपजीव्यत्वेनेति । विधिशास्त्राभावे निषेधरूपाभावस्य प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या ऽभावस्याप्रसिद्धिः स्यादिति भावः । द्वंद्वे चेति । द्वन्द्वे विकल्पविधायकं विभाषाजसीति चरितार्थमित्यर्थः । अन्यथा द्वंद्वेचेति निषेधस्य स्वोपजीव्यसर्वनामसंज्ञायाः सर्वथा बाधानुपपत्त्यैव पर्यायसिद्धौ विभाषाजसीतिसूत्रारम्भो व्यर्थ एव स्यादिति भावः। नलुमतेति । तत्र हि उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति वार्तिकस्य प्रत्याख्यानप्रस्तावे निषेधाश्च बलीयांस इत्यनेनासर्वनामस्थानइति प्रतिषेधः प्राप्नोतीत्युक्तम् । कमेर्णिङिति । तत्र हि ङ्कितिचेत्यत्रेग्ग्रहणाननुवृत्तिमते णिङो णकारस्य णेरनिटीत्यत्र सामान्यग्रहणार्थत्त्वेन ङकारस्यात्मनेपदा-

यस्यार्थः प्रकृत्या प्रत्याय्यते सोऽपि प्रत्यय इत्यस्याप्यङ्गीकारात्तस्य प्रत्ययत्वमिति न दोषः।स्वार्थ इत्यस्य स्वीयप्रकृत्यर्थ इत्यर्थः ॥ महासंज्ञाबलादर्थाकाङ्क्षायामन्यानुपस्थितिरस्या बीजम् ॥ सुपि स्थ इत्यादिसूत्रेषु भाष्ये स्पष्टैषा ॥ १२२ ॥

योगविभागादिष्टसिद्धिः ॥१२३॥

इष्टसिद्धिरेव न त्वनिष्टापादनं कार्यमित्यर्थः । तत्तत्समानविधिकद्वितीययोगेन विभक्तस्यानित्यत्वज्ञापनमेतद्बीजम् ॥ १२३ ॥

पर्यायशब्दानां लाघवगौरवचर्चा

र्थत्वेन च सावकाशत्वात् कामयते इत्यत्रानया वृद्धिनिषेधः प्राप्नोतीत्युक्तम् । यद्यपीदमेकदेशि भाष्यं तथापि भाष्यानुक्तत्वेनाप्रामाण्यशंकानिरासार्थतयैतदुपन्यसनं सार्थकमिति बोध्यम् ॥ १२१ ॥

सोपीति।अपिना स्वार्थपरिग्रहः।तथा च स्वस्वप्रकृत्यन्यतरार्थप्रत्यायकत्वं प्रत्ययत्वमित्यर्थः । अन्यानुपस्थितिरिति । उपस्थितं परित्यज्येति न्यायादिति भावः । सुपिस्थ इति । तत्र हि स्थ इति योगविभागेनाखूत्थ इत्यस्य साधनावसरे भावार्थकत्वमेव कप्रत्ययस्य न त्वन्यार्थकत्वमित्युक्तम् ॥ १२२ ॥

इष्टसिद्धिरिति । विश्वतोमुखत्वात्सूत्राणां योगविभागेप्याचार्यतात्पर्यत्तिनेष्टसिद्धिरेव नानिष्टापादनमित्यर्थः । अत एवात इति योगविभागेन क्त्व इत्यादावेव लोपो न तु हाहाशब्दादाविति भावः । तदुक्तमभियुक्तैः । अल्पाक्षरमसंदिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम् । अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुरिति । विश्वतोमुखत्वं योगविभागादिभिरनेकार्थबोधकत्वमिति तद्व्याख्यातारः ॥ १२३ ॥

नाद्रियते ॥ १२४ ॥

तत्रतत्रान्यतरस्यां विभाषा वेति सूत्रनिर्देशज्ञापितमिदम् ॥ १२४ ॥

ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र ॥ १२५ ॥

स्पष्टमेव पठितव्ये ऽनुमानाद् बोधनमसार्वत्रिकत्वार्थमित्यर्थः । तेन ज्ञापकसिद्धपरिभाषयानिष्टं नापादनीयमिति तात्पर्यम् । भाष्ये ऽपि ध्वनितमेतन् ङ्याप्सूत्रादौ ॥ ज्ञापकेति न्यायस्याप्युपलक्षणम् ॥ न्यायज्ञापकसिद्धानामपि केषाञ्चित्कथनमन्येषामनित्यत्वबोधनायेति भावः । यथा तत्स्थानापन्ने तद्धर्मलाभ इति न्यायसिद्धं स्थानिवत्सूत्रं, ज्ञापकसिद्धं च तत्रानल्विधाविति ॥ १२५ ॥

ननु द्रोग्धा द्रोग्धा द्रोढाद्रोंढेत्यादौ घत्वादीनामसिद्ध-

लाघवगौरवचर्चेति । लाघवगौरवविचार इत्यर्थः । तथा च पर्यायशब्देषूच्चारणगौरवेणार्थांतरकल्पनाभिनिवेशो न कार्य इति भावः । बहुलशब्दस्य विकल्पार्थकत्वेपि वाशब्दपर्य्यायत्वाभावेन मघवाबहुलमित्यत्र बहुलग्रहणसामर्थ्यादर्थान्तरकल्पनं नैतद्विरुद्धमिति ध्येयम्॥१२४॥

असार्वत्रिकत्वार्थमिति । तेनापपरीत्यनेन बहिर्योगे ज्ञापिता पंचमी कस्य बहिरित्यत्र नेति बोध्यम् । ध्वनितमिति । तत्र ज्ञापकेन लिंगविशिष्टपरिभाषामुक्त्वानया द्विषतीताप इत्यत्र द्विषत्परयोरिति नेति सूचितम् । ज्ञापकसिद्धं च तत्रेति । ल्यपि क्त्वावृत्तितादित्वस्य स्थानिवत्त्वादेव लाभे ल्यब्ग्रहणमुक्तपरिभाषायां ज्ञापकम् । तेनाल्विधौ स्थानिवद्भावनिषेधज्ञापने तु ल्यपि तादित्त्वाभावेनादोजग्धिरित्यस्याप्राप्त्या प्रजग्ध्येत्यत्र जग्ध्यादेशार्थं ल्यब्ग्रहणमावश्यकमिति भावः ॥ १२५ ॥

त्वात्पूर्वं द्वित्वे एकत्र घत्वमपरत्र ढत्वमित्यस्याप्यापत्तिरत आह ॥

पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे ॥ १२६ ॥

द्वित्वभिन्ने पूर्वत्र कर्तव्ये परमसिद्धमित्यर्थः । पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकारभवं शास्त्रमस्या लिङ्गम् ॥ यत्र च सिद्धत्वासिद्धत्वयोः फले विशेषस्तत्रैवेयम् । कृष्णर्द्धिरित्यादौ जश्त्वात्पूर्वमनन्तरं वा द्वित्वे रूपे विशेषाभावेन नास्याः प्रवृत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ सर्वस्य द्वे इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टेयम् ॥ १२६ ॥

ननु गोष्वश्वेषु च स्वामीत्यादिवद् गोष्वश्वानां च स्वामीत्यपि स्यात्स्वामीश्वरेति सूत्रेण षष्ठीसप्तम्योर्विधानादत आह ॥

एकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोगो

द्वित्वभिन्ने इति । द्वित्वे कर्तव्ये त्रैपादिकासिद्धत्वं नेति तु नार्थः । तथा सति दुग्धभ्यामित्यादौ बकारद्वित्वोत्तरमुत्वे तत्पूर्वबकारश्रवणापत्तेः । अत्र द्वित्वपदेनाष्टमिकं पदद्वित्वं वर्णद्वित्वं षाष्ठद्वित्वं च गृह्यते विनिगमनाविरहादिति स्पष्टमाकरे । अत एव वाक्क् इति भाष्योक्तं द्वित्वोदाहरणं संगच्छते । इयं चानित्या उभौसाभ्यासस्येति लिंगादित्यन्यत्र विस्तरः ॥ नमुने इत्यत्र नेति योगविभागोस्या ज्ञापक इति केचित् । अन्ये तु ग्राहकसूत्रे ऽजिति वक्तव्ये ऽणुग्रहणमस्या ज्ञापकम् । तद्धि सय्ँयन्ता विद्वाल्लिँखतीत्यादावनुनासिकयवलानां यत्त्वबोधनद्वारा द्वित्त्वार्थम् । एतत्परिभाषाया अभावे तु द्वित्त्वात्पूर्वं परसवर्णस्य दौर्लभ्यात्तद्वैयर्थ्यापत्तिः स्पष्टैवेति प्राहुः ॥ १२६ ॥

एकस्या आकृतेरिति । अस्यां यत्र तत्रेति शेषः । आकृतिः श्रा-

द्वितीयस्यास्तृतीयस्याश्च न भविष्यति ॥ १२७ ॥

यत्रान्याकृतिकरणे भिन्नार्थत्वसंभावना तद्विषयोऽयं न्याय इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ कृञ्चानुप्रयुज्यते इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टेयम् ॥ १२७ ॥

ननु विव्याधेत्यादौ परत्वाद्धलादिःशेषे वस्य संप्रसारणं स्यादत आह ॥

संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत् ॥ १२८ ॥

तदाश्रयं संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपम् ॥ वस्तुतो लिट्यभ्यासस्येति सूत्रे उभयेषांग्रहणस्योभयेषां संप्रसारणमेव यथा स्यादित्यर्थकत्वेनेदं सिद्धमित्येषा व्यर्थेति

वणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदको धर्मः । आश्रये चोपचारात्प्रयोगः । तस्य चार्थवत एव व्याख्यानाद् ग्रहणम् । तथा च यत्र वाक्ये यदर्थकय-द्धर्मवतः प्रयोगो ऽस्ति तत्र वाक्ये तदर्थकतद्धर्मवत एव सति संभवे प्रयोगो भवति न तु तदर्थकभिन्नधर्मवत इति परिभाषार्थः । भिन्नार्थत्वसंभावनेति । तथा च समानार्थकसमानधर्मवति एकस्मिन् तात्पर्याव-धारणे ऽन्यत्र तादृशे शब्दे तात्पर्यग्राहकान्तरानपेक्षेति लाघवमेवात्र बीजमिति सूचितम् । अत एव सुध्युपास्यशब्दे द्विधमेकयमित्युक्तं संगच्छते । कृञ्चानुप्रयुज्यते इति । तत्र ह्यामन्तस्य लिडंततया प्रकृतन्यायेनानुप्रयुज्यमानाः कृभ्वस्तयोपि लिट्परा एव भवन्तीति व्यर्थं कृञ्चानुप्रयुज्यते इत्यत्र लिड्ग्रहणमित्युक्तम् ॥ ॥ १२७ ॥

लिट्यभ्यासस्येति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । फलान्तरान्यथा-सिद्धिरपि तत्रैव भाष्ये स्पष्टा । णौ च संश्चङोरित्यादौ संश्चङोरित्यादि विषयसप्तमीति तत्रापि न दोष इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ १२८ ॥

यत्तु

क्वचिद्विकृतिः प्रकृतिं गृह्णाति ॥ १२९ ॥

तेन निसमुपविभ्यो ह्व इत्यत्र ह्वाग्रहणेन ह्वेञो ग्रहणसिद्धिः ॥ तथा

औपदेशिकप्रायोगिकयोरौपदेशिकस्यैव ग्रहणम् ॥ १३० ॥

तेन दादेर्धातोरित्यात्रौपदेशिकधातोरेव ग्रहणमिति, तन्न । तयोर्निर्मूलत्वाद् भाष्याव्यवहृतत्वाच्च । न च

इदं सिद्धमिति । विन्याधेत्यादि वच्यादिग्रह्यादुच्चदेश्यकसंप्रसारणविषयलक्ष्यं सिद्धमित्यर्थः । व्यर्थेति । नन्वेतदभावे भृष्ट इत्यत्र रमागमापत्तिः । जुहुवतुरित्यत्र संप्रसारणपूर्वरूपे बाधित्वा परत्वादातोलोपापत्तिः । शुशुवतुरित्यत्र संप्रसारणं बाधित्वेयङापत्तिरित्यत आह । अन्यथासिद्धिरिति । संप्रसारणस्य नित्यत्वेन पूर्वरूपस्यांतरंगत्वेन पूर्वं प्रवृत्त्या दोषाभावेनैतस्या वैयर्थ्यमिति भावः ॥ इत्यादावि ति । आदिना स्वापिस्यमिव्येञां यङीत्यस्य संग्रहः ॥ अन्यथा वेवीयतइत्यत्रांतरंगत्त्वात्संप्रसारणात्पूर्वं द्वित्वे उत्तरखण्डस्यैव संप्रसारणे ऽनिष्टरूपापत्तिरिति भावः ॥ १२८ ॥

विकृतिः प्रकृतिं गृह्णातीति गृहिज्येति सूत्रस्थभाष्येणाद्यायास्तिरस्काराच्च । निसमुपविभ्यो ह्वः इत्यादौ ह्वेञो ऽनुकरणे सौत्रः प्रयोगः। आत्त्वविषय एवात्मनेपदं प्रयोगस्थानामेवानुकरणस्य घुसंज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वादित्यन्ये । अन्त्यापि तत्रतत्रोपदेशग्रहणं कुर्वतः सूत्रकृतो वार्त्तिककृतश्चासंमता । इह हि व्याकरणे सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणेषु रूपमाश्रीयते यत्रास्यैतद्रूपमिति रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगं तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे सानुबन्धकानां प्रयोगो नास्तीतिकृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते क उपदेशो नामेति घसंज्ञासूत्रस्थभाष्येण प्रायोगिकासंभवे तद्ग्रहणमित्यर्थस्य लाभेन भाष्यासंमता च ॥ भाष्ये सानुबन्धकेत्यादि प्रकृताभिप्रायेण । दादेरिति सूत्रे दादिपदस्यौपदेशिकदादित्ववति लक्षणेति न दोष इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ १३० ॥

यदपि 'नन्वजर्घा बेभिदीतीत्यादौ तत्तद्गणप्रयुक्ता विकरणा यङ्लुकि स्युस्तथा यङ्लुकि बेभिदितेत्यादावेकाचइतीण्निषेधः स्यादत आह ॥

सौत्रः प्रयोग इति । अत्र सूत्रे शित्परकत्त्वाभावेन ह्वेञ आत्वे आतोधातोरित्याकारलोपे त्रेस्त्रय इत्यादौ घेर्ङितीति गुणे कृतेपि त्रिशब्दस्येवात्र ह्वेशब्दस्यैव बोधकत्वेन पाणिनितात्पर्यविषयत्वात्स्वंरूपमित्यनेन बोधकत्वेनाभिमतवृत्त्यानुपूर्वीमत एव ग्रहणेन ह्वेञो ग्रहणे बाधकाभाव इति भावः । औपदेशिकदादित्ववतीति । त्वद्रीत्यौपदेशिकधातोर्ग्रहणेन दामलिडादौ घत्ववत्तारणेप्यधोगित्यादौ घत्वानापत्तिर्दुर्वारैव । मम तु लक्षणादिनोभयत्रेष्टसिद्धिरिति बोध्यम् ॥ १२९ ॥ १३० ॥

श्तिपा शपानुबन्धेन निर्दिष्टं यद् गणेन च॥ यत्रैकाज्ग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकि॥१३१॥

अनुबन्धनिर्देशो द्विधा स्वरूपेण ङित इत्यादिपदेन च । हन्तियातिवाति, सनीवन्तेति सूत्रे भरेति, दीङोयुडचि, अनुदात्तङितः, दिवादिभ्यः श्यन्, एकाच उपदेशे,इत्युदाहरणानि । द्वित्वं सनाद्यन्ता इति भूवादय इति धातुत्वं च भवत्येव गुणो यङ्लुकोरित्यादिभिर्निषेधानित्यत्वकल्पनात् । तेन भष्भावो ऽप्यजर्घा इत्यादौ भवति । अत एव श्वीदित इति सूत्रे कैयटे यत्रैकाज्ग्रहणं किंचिदिति पाठः ॥ एकाच उपदेशे ऽनुदात्तादिति सूत्र एकाज्ग्रहणेनैकदेशानुमत्यैषा ज्ञाप्यते । अन्यथोपदेशे ऽनेकाचामुदात्तत्वस्यैव सत्त्वेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति' । तदपि न ॥ भाष्यानुक्तत्वात् । एकाज्ग्रहणस्य वधिव्या-

---

श्तिपाशपेति । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । श्तिब्विशिष्टं शब्विशिष्टमनुबंधविशिष्टं गणविशिष्टमेकाजिति बोधकं पदं च यत्र शास्त्रे उच्चारितमस्ति तानि पञ्चापि शास्त्राणि यङ्लुकि न प्रवर्तन्ते इति परिभाषार्थः । स्वरूपेणेति । दीङित्येवमनुबंधघटितरूपेणेत्यर्थः । प्रत्याहारेष्वनुबन्धसदृशोच्चारणेऽप्यनुबंधाभावात्तद्व्युदासः । अनित्यत्वकल्पनादिति । अत एव चोस्कुंदीतीत्यादाविदितोनुमिति नुम्, बोभुवतीत्यादावुवङिङ्च्चेत्यन्तादेशश्चेति बोध्यम् । वधिव्यावृत्त्यर्थमिति । अवधीदित्यादौ

वृत्त्यर्थमावश्यकत्वाच्च । न च वधिस्स्थान्युपदेशएकाजेवेति वाच्यम् । साक्षादुपदेशसम्भवेनैतद्विषये स्थान्युपदेशाग्रहणादुपदेशत्वावच्छेदेनैकाजित्यर्थाच्च । किं चोत्तरार्थमेकाज्ग्रहणम् । अत एव जागरितवानित्यादावनुपदेशउगन्तत्वमादाय श्र्युकः कितीतीण्निषेधो न । तत्रोपदेश इत्यनुवृत्तिश्च स्तीर्णमित्यादाविण्निषेधायेत्याकरे स्पष्टम् । न च भाष्ये यङ्लोपे बेभिदितेत्यादाविट्प्रवृत्त्यर्थमुपदेशेऽनुदात्तादेकाचः श्रूयमाणादङ्गादित्यर्थे सनीट्प्रतिषेधो वक्तव्यो बिभित्सतीति दोषोपन्यासवद्यङ्लुकि दोषानुपन्यासेन तत्रेडिष्टः । यङ्लोपेत्यादिभाष्यं तूपक्रमोपसंहारबलेन न यङ्लुग्विषयम् । किं च तस्य तद्विषयकत्वे यङ्लोपे स्थानिवत्त्वस्येव यङ्लुक्युपायाप्रदर्शनेन न्यूनतापत्तिरिति वाच्यम् । इड्विषये यङ्लुको लोकेऽनभिधानेन छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वेन च तत्र दोषानुपन्यासेनादोषात् । अन्यथैकाज्ग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नस्योत्तरत्र जागर्त्यर्थमिह वध्यर्थमित्युत्तरस्य च भाष्ये निरालम्बनत्वापत्तेः ॥ न चार्धधातुकाक्षिप्तधातोरेकाच इति विशेष-

---

वृद्धिवारणायादन्तत्वाश्रयणेनास्यानेकाच्त्वं स्पष्टमेवेति भावः । न चाच इत्येवैकत्वाविवक्षया तद्वतो ग्रहणेन च सामर्थ्याद्वधिव्यावृत्तिसिद्धावेकग्रहणघटितमेकाजिति पदमुक्तपरिभाषाज्ञापकमिति वाच्यम् । निरुक्तलक्षणायां बीजाभावात् सूत्रे एकवचनस्यातन्त्रत्वेनैकत्वाविशिष्टबोधकत्वाभावात् अजन्तेत्यर्थनिवारकत्वेनैकग्रहणस्य चारितार्थ्याच्चोक्तार्थज्ञापकत्वासंभवात् । निरालंबनत्वापत्तेरिति । एकाज्ग्रहणस्य यङ्लुग्व्यावर्त्तकत्वेन सफलत्वे उक्तप्रश्नोत्तरयोरसंगत्यापत्तेरित्यर्थः । के चित्तु वध्यर्थमित्यत्र

णम् । एवं च बिभित्सतीत्यादावुत्तरखण्डस्य धातोरेकाच्त्वमस्त्येव उत्तरखण्डे ऽस्तित्ववत् । एतच्च दयतेरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ एवं च प्रकृतभाष्यासङ्गतिरिति वाच्यम् । आक्षेपे आक्षिप्तस्यान्वये च मानाभावात् । अङ्गत्वं तु विशिष्टएवेत्येकाचो द्वे इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । निरूपितं च तनादिशेषे शब्देन्दुशेखरे । धातुत्वं तूत्तरखण्डएव । अत एवैकाचो बशो भषिति सूत्रे धातोरवयवस्यैकाच इति वैयधिकरण्येनान्वये गर्धप्रसिद्धिः प्रयोजनमुक्तं भाष्ये न तु प्रसिद्धमजर्घा इति । अजर्घा बेभिदीतीत्यादौ श्नम्श्यनादयस्तु चर्करीतं चेत्यस्यादादौ पाठेन यङ्लुगन्ते गणान्तरप्रयुक्तविकरणस्याप्राप्त्या न भवन्ति ॥ छान्दसत्वादेव कार्यान्तराणामपि छन्दसि दृष्टप्रयोगेष्वदृष्टानामभावो बोध्यः । भाषायां तु तादृशा-

---

वधिग्रहणं यङ्लुकोप्युपलक्षणमिति वदन्ति । अंगत्वं तु विशिष्टएवेति । द्वित्वनिष्पन्ने दयतेरितिसूत्रस्थभाष्यात्प्रकृतिवृत्त्यर्थवत्वव्याप्यधातुत्वादिधर्मातिदेशेपि प्रकृतित्वानतिदेशेन सैव च प्रकृतिराद्येति प्रत्यभिज्ञानात् द्वित्वोद्देश्यस्य प्रकृतित्वेन विशिष्टे तत्त्वं सुवचमिति भावः । अत एवेति । उत्तरखंडे एव धातुत्वसत्वादित्यर्थः । अजर्घा इत्यस्य प्रसिद्धत्वं त्वन्यत्रोदाहृतत्वाद् बोध्यम् । चर्करीतशब्दो यङ्लुगंतपरः । अत एव सप्तमे भाष्ये किरतिं चर्करीतांतमिति प्रयोग उपपद्यते । नार्थसाधका इति । तेषां भाष्याविचारितप्रयोजनकत्वेन पारायणादिना ऽदृष्टार्थसाधकत्वमेव कल्पयितुं युक्तमिति भावः । विस्तर इति । परे त्वत्र सूत्रे ऽज्वत इत्युक्तावप्युपदेशेनुदात्तस्यानज्वतो ऽप्रसिद्धेः सामर्थ्यात्तस्योपदेशावच्छेदेनैकाच इत्यर्थादुपदेशावच्छेदेनानुदात्तादित्यर्थाद्वा वधिव्यावृत्ति-

नामभाव एव श्तिपूशबादिनिर्देशास्तु भवतेर इत्यादिसूत्रस्थतन्निर्देशवन्नार्थसाधका इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ १३१ ॥

ननु जभोचि, रधेश्च, नेट्यलिटीत्येव सूत्र्यतां किं द्वीरधिग्रहणेनेत्यत आह ।

पदगौरवाद्योगविभागो गरीयान् ॥ १३२ ॥

प्रतिवाक्यं भिन्नवाक्यार्थबोधकल्पनेन गौरवं स्पष्ट-

सिद्ध्यैकपदघटितमेकाजितिपदं व्यर्थं सदुक्तपरिभाषायां ज्ञापकम् । किं च यङ्लोपे बेभिदितेत्यादिभाष्ये यङ्लोपे दोषवारणाय स्थानिवत्त्वस्यैव यङ्लुक्युपायान्तरस्याप्रदर्शनेनेडागमस्य तत्रेष्टत्त्वावगत्योक्तपरिभाषाया भाष्याभिमतत्त्वमेव । इड्विषये यङ्लुको लोके ऽनभिधानकल्पने तु न मानम् । किं च तस्य छांदसत्वेपि छांदसरूपसाधकान्यप्रमाणप्रणयनवदेतत्त्परिभाषारूपप्रमाणाभ्युपगमे बाधकाभावः । किं च यङ्लोपइति भाष्ये यङ्लुक्युपायाप्रदर्शनरूपन्यूनतापत्तिपरिहाराय यङ्लुगंतेड्विषयलक्ष्याणां लोकेनभिधानकल्पनापेक्षया परिभाषाया भाष्याभिमतत्त्वकल्पनाया एव न्याय्यत्वम् । किं चैकाच इति सूत्रशेषे भाष्ये आद्युदात्तनिपातनस्वरस्य प्रकृतिस्वरबाधकत्वकल्पनेन वधिषीष्टेत्यादावुपदेशेनुदात्तत्वाभावेन निषधाविषयत्वोक्तावपि सूत्रे एकाज्ग्रहणस्य फलांतराप्रदर्शनेन तस्य यङ्लुग्व्यावर्तकत्वमेव भाष्याभिमतमिति स्पष्टमेव । किं च तत्तद्गणप्रयुक्तश्यन्नादिवारणमप्यशक्यं यङ्लुगंतस्यादादौ पाठस्य भ्वादियङ्लुगंतप्रकृतिकशपो निवर्तनेन चारितार्थ्यात् । यङ्लुकच्छांदसत्वकल्पनया तत्तत्कार्यवारणं तूक्तयुक्त्या ऽयुक्तमेवेति प्राहुः ॥ १३१ ॥

गरीयानिति । अतिशयगौरवविशिष्ट इत्यर्थः । गौरवस्य क्लेशजनकत्वेन हेयत्वं लोकप्रसिद्धमिति नाप्यूहेयमिति बोध्यम् । गौरवमेवोपपादयति । प्रतिवाक्यमिति । प्रत्येकं भिन्नसामग्र्या अपेक्षितत्त्वात्तस्यां

मेव। परन्तु भाष्यासम्मतेयम् । टाङसीति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धाच। तत्र च इनादेशे इकारप्रत्याख्यानं योगविभागेनैव कृतमिति बहवः॥ १३२॥

अर्धमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः॥ १३३॥

एओङ्ऐऔच्सूत्रयोर्ध्वनितैषा भाष्ये । तत्रानेकपदघटितसूत्रे प्रायेण पदलाघवविचार एव न तु मात्राला-

---

चानेकपदार्थसंमेलनावश्यकतया गौरवं स्फुटमेवेत्यर्थः। भाष्यासंमतेति । ईदृशगौरवस्य कुत्रापि तेनानुक्तेरिति भावः। नन्वप्रतिषिद्धमिति न्यायात् लोकसिद्धाया अस्या भाष्यानुमतत्वमित्यत आह । टाङसीति । बहव इति। परे तु तद्भाष्यमेकदेश्येव। अत एव ऋलक्सूत्रादौ भाष्यकृता कृतं महतो वंशस्तंबाल्लट्वानुकृष्यत इत्यनेन स्वल्पगौरवस्य महता क्लेशेन वार्तिककृता कृतस्य परिहारस्यावहेलनं संगच्छते । किं च वर्णगौरवाद्योगविभागगरीयस्त्वस्योक्तभाष्यविरुद्धत्त्वेपि निरुक्तपरिभाषायां लोकसिद्धायां भाष्यविरोधाभाव इति वदन्ति॥ १३२॥

अर्धमात्रालाघवेनेति। हेतावेषा तृतीया । अर्धमात्रालाघवजन्यमुत्सवं पुत्रोत्सवसदृशं मन्यन्ते। पुत्रोत्सववत्सन्तुष्यन्तीत्यर्थः। अन्ये तु प्रकृत्यादित्त्वादेषा तृतीया । अर्धमात्रालाघवाभिन्नं पुत्रोत्सवं पुत्रजन्मरूपं सुखजनकं व्यापारं मन्यन्ते इत्यर्थः। तथा च विशिष्टसुखजनके पुत्रजन्मरूपे व्यापारे अर्धमात्रालाघवाभेदबोधने तादृशसुखजनकत्वमुक्तलाघवस्यार्थात्सिध्यति ॥ किं चात्रापिशब्दशेषेणार्धमात्रालाघवेनापि पुत्रोत्सवं वैयाकरणा मन्यन्ते किमुत ततोऽधिकलाघवेनेति कैमुतिकन्यायेन मात्रादिकृतलाघवस्यादरणीयतामाहुः । ध्वनितैषेति । कैमुतिकन्यायसूचितार्थविशिष्टेत्यर्थः। तत्र हि संध्यक्षरेषु तपरोपदेशाभावे एचो ह्रस्वानुशासनेषु अर्धैकाराधौंकारयोर्वारणार्थमेचइग्घ्रस्वादेशइति सूत्रं कर्तव्यमि-

घवविचार इति ऊकालोच्, अपृक्त एकालित्यादिसूत्रेषु भाष्ये ध्वनितम् । तत्र हि सूत्रे अल्ग्रहणहल्ग्रहणयोर्विशेषविचारे संज्ञायां हल्ग्रहणं ण्यक्षत्रियेतिसूत्रे अणिञोरिति वाच्यमिति त्रीणि पदान्यल्ग्रहणे तदेकं स्वादिलोपे हल्ग्रहणं ण्येतिसूत्रे अणिञोरिति न वाच्यमपृक्तस्येति वाच्यमिति त्रीण्येव पदानीति नास्ति लाघवकृतो विशेष इत्युक्तम् । अचि श्नुवति सूत्रे इण इत्येव सिद्धे य्वोरिति संमृद्य गृहणान्न पूर्वेणेण्गृहणं तत्र विभक्तिनिर्देशे संमृद्य गृहणे च सार्धास्तिस्रो मात्रा इण्गृहणे तिस्रो मात्रा इति लण्सूत्रे भाष्योक्तेः, तथा ओतश्श्यनीति सूत्रे शितीति वक्तव्यम् । तत्रायमर्थः । छिवुक्ल-

---

त्युपक्रम्य यदि हि तौ स्यातां तावेवायमुपदिशेदित्युक्तम् । तथा च प्रत्येकमेङ्च्येकमात्रालाघवानुरोधेन तावेवायमुपदिशेदिति वदता भाष्यकृतैतदर्थः सूचित इति स्पष्टमेव । इत्यादिसूत्रेष्विति । आदिना प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुप एओङ् ऐऔजित्यस्य परिग्रहः । इत्युक्तमिति । अन्यथा मात्रालाघवकृतविशेषस्य सत्त्वात्तदसंगतिः स्पष्टैव । के चित्तु संज्ञाशब्दानां सार्धमात्रिकत्वेन मात्रालाघवकृतविशेषाभावाडुक्तयुक्त्या पदलाघवकृतविशेषाभावाच्च लाघवकृतविशेषाभावोपपादनप्रयुक्तविरोधाभावेनाचिश्नुवतिसूत्रोक्तभाष्यविरोधेन चानेकपदघटितसूत्रेषु मात्रालाघवविचारो नास्तीत्युक्तमयुक्तमेव । अपृक्त इति सूत्रमेव सार्धमात्रिकत्वं संज्ञानामित्यत्र मानम् । ऊकाल इति सूत्रे पदगौरवप्रदर्शनेन मात्राकृतगौरवस्यापि स्पष्टमुक्तप्रायतया पृथङ् नोक्तमिति न तद्विरोधलेशोऽपि । अनुगमप्रस्तावे प्रायपदनिवेशनं तु तदसामर्थ्यबोधनमेवेति प्राहुः । संमृद्यग्रहणादिति । आदेशेन स्थानिनौ निवर्त्य य्वोरित्यादेशरूपेण ग्रहणादित्यर्थः । इण्ग्रहणे तिस्रो मात्रा इति । य्वोरित्यस्य स्थाने इण इत्युच्चारणे इण इयङु-

म्विति सूत्रे शितीति न कर्तव्यं भवतीति भाष्ये न केवलं मात्रालाघवं यावदयमप्यर्थ इति कैयटोक्तेः प्रायेणेति शिवम् ॥ १३३ ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायशिवभट्टसुतसतीगर्भज-
नागोजीभट्टकृतः परिभाषेन्दुशेखरः समाप्तः ॥

बङ्गावित्यत्र रुत्वयत्वयलोपेषु तु सार्धमात्राद्वयमिति बोध्यम् । अयमपीति । अयमर्धमात्रालाघवरूपः । अपिना पदलाघवपरिग्रहः । तथा च कौमुतिकन्यायबोधितपुत्रोत्सवाद्यनेकफलदातृत्वेनाभ्यर्हितत्वात्प्रथमं पदलाघवविचारस्तदसंभवे मात्रालाघवविचारोऽप्याश्रीयते यतः पुत्रोत्सवादिनाभीष्टसकलार्थसिद्धिः ॥ १३३ ॥ ॥ इति तृतीयं प्रकरणम् ॥

वेदबाणाङ्कवसुधावैक्रमेब्दे गुरोर्दिने ।
भाद्रे भूततिथौ भूतिः सिते संपूर्णतामगात् ॥ १ ॥

माता श्रीगोपिकाख्या स्म भवति जनकः श्रीमहादेवशर्मा
पूज्यः श्रीबालशास्त्री विबुधनृपनुतो ऽभूद् गुरुर्यस्य मुख्यः ॥
तात्येत्याख्या द्वितीया सकलजनमता यज्जनिः काशिकायां
सोऽयं श्रीरामकृष्णो गुरुजनदयया पूजितो ऽभूद् बुधेषु ॥ २ ॥

भूतिं यां पटवर्द्धनेतिकुलजाख्यो दाक्षिणात्यो द्विजः
संपाद्यैव मुदे सदा चरणयोः शम्भोरिमामार्पयत् ॥
तामेनां स्वमुखे दधाति हृदि वा प्रीत्या प्रसादेन य-
स्तस्य स्याच्चु विवादिभूतजनिता बाधा कदापीह न ॥ ३ ॥

इति श्रीपटवर्धनोपनामकतात्याशास्त्र्यपरनामधेयेन
रामकृष्णशास्त्रिणा विरचिता भूतिनाम्नी
परिभाषेन्दुशेखरव्याख्या समाप्ता ॥

श्रीभवानीशंकरार्पणमस्तु ।

विक्रीके पुस्तकों की सूची ।

श्रीमत्पतञ्जलिकृत संपूर्ण व्याकरण महाभाष्य कैयट कृत प्रदीप, न
न्हिकभाष्योद्द्योत और श्रीमद्विद्वद्वर बालशास्त्रिकृत टिप्पणी सहित १

श्रीभगवत्पतञ्जलिकृत महाभाष्य का नवान्हिक, कैयटकृत प्रदी
भाष्योद्द्योत नामकटीका और श्रीमद्बालशास्त्रिकृत टिप्पणी सहित २

नागोजीभट्ट कृत परमलघुमञ्जूषा ।

कौण्डभट्ट कृत वैयाकरणभूषणसार ।

श्रीगदाधर भट्टाचार्य कृत प्रतिबन्धकतावाद

श्रीनागोजी भट्ट कृत लघुशब्देन्दु शेखर संपूर्ण (टाईप जिल्द)

ऋग्वेद संहिता (बंबईकी) ४

दिनकरी मुक्तावली की टीका १

नवान्हिक विवरण १

अमरुशतक वेदान्त और शृंगार पर टीका सहित ॥२

कारिकावली मुक्तावली दिनकरी रामरुद्री सहित २

प्रायश्चित्तशूलपाणि २

लघुत्रिस्थलीसेतु

तन्त्राधिकार निर्णय भट्टोजीदीक्षित कृत, इस में तप्तमुद्राधारणादि अनेक पाखण्ड मत का खण्डन है । ।२

देवीगीता सटीक [मन्त्रशास्त्र] १

कर्पूरस्तवराज सटीक ,, ।२

दीक्षातत्त्व प्रकाश ,, १

कालीपञ्चाङ्ग ,, ।

शारदातिलक राघवभट्टी नामक बृहट्टीकासहित ४

इस से अन्य जो २ पुस्तक अपेक्षित हो वे नीचे लिखे हुये पत्ते से मं
गा लीजिये आध आने का टिकट आने से वडा सूची पत्र मुफ्त भेजा जायगा

मैनेजर, राजराजेश्वरी प्रेस,
दुर्गाघाट काशी ।